

Ярослав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ

В УМОВАХ
ЕКОЛОГІЗАЦІЇ
ТА
ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

ББК У 013
УДК 330.342: 303.725.2
К 906

Кульчицький Я.В.

Сучасні економічні системи в умовах екологізації та глобалізації
(теоретико-методологічні засади порівняння): [монографія]. – Львів:
Ліга-Прес, 2011. – 687 с.

Розкрито теоретико-методологічні засади дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації. Простежено еволюцію поглядів на економічні системи у зарубіжній та українській економічній думці. З'ясовано інструментарій дослідження сучасних економічних систем. Розглянуто існуючі підходи до розуміння змісту економічних систем та запропоновано авторське їх трактування у контексті постіндустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики. Проаналізовано світовий досвід становлення ефективних економічних систем, передумови становлення економічної системи України та обґрунтовано оптимальну економічну модель України в умовах глобалізації. Розкрито зміст екологізації та глобалізації економічних систем як пріоритетних домінант їх трансформації у ХХІ ст., а також роль держави у цих процесах. З'ясовано особливості модифікації постіндустріальної парадигми дослідження сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації. Розкрито розвиток методології порівняльного аналізу економічних систем з позицій постіндустріальної парадигми.

Для науковців, аспірантів, магістрантів, студентів.

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Національного лісотехнічного університету України
(протокол № 10 від 30 вересня 2010 р.)*

Рецензенти:

Чухно А.А., академік НАН України,
доктор економічних наук, професор
(Київський національний університет імені Т.Шевченка)

Брик М.В., доктор економічних наук, професор,
(Львівський національний університет ветеринарної
медицини та біотехнологій імені С.Гжицького)

Кравців В.С., доктор економічних наук,
старший науковий співробітник

(Інститут регіональних досліджень НАН України)
Папчишин С.М., доктор економічних наук, професор
(Львівський національний університет імені І.Франка)

ISBN 978-966-397-121-9

© Кульчицький Я.В., 2011

© ТзОВ «Ліга-Прес», 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ.....	15
1.1. Еволюція поглядів на економічні системи у світовій економічній думці.....	17
1.2. Інструментарій дослідження сучасних економічних систем ...	67
1.3. Теоретико-методологічні підходи до трактування економічних систем.....	95
РОЗДІЛ 2. СВІТОВИЙ ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ ЕФЕКТИВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ.....	126
2.1. Концептуально-методологічні засади становлення сучасних економічних систем США, Німеччини і Японії.....	128
2.2. Об'єктивні і суб'єктивні передумови становлення економічної системи України.....	172
2.3. Пошук оптимальної економічної моделі України в умовах глобалізації: контекст компаративістики.....	186
РОЗДІЛ 3. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ЯК ПРІОРИТЕТНІ ДОМІНАНТИ ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ХХІ ст.....	238
3.1. Екологізація економічних систем як об'єктивний процес їх трансформації на зламі тисячоліть.....	240
3.2. Глобалізація як пріоритетний вектор трансформації сучасних економічних систем.....	319

3.3. Зміна ролі держави у сучасних економічних системах в умовах їх екологізації та глобалізації.....	375
РОЗДІЛ 4. СУЧАСНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ЇХ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ.....	415
4.1. Цивілізаційний підхід до дослідження сучасних економічних систем.....	416
4.2. Модифікація постіндустріальної парадигми дослідження економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації.....	448
4.3. Трактуювання сучасних економічних систем у контексті постіндустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики.....	473
РОЗДІЛ 5. РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЇ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ З ПОЗИЦІЙ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ.....	496
5.1. Типологізація економічних систем у контексті їх порівняльного аналізу.....	498
5.2. Методологічні засади порівняння економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації.....	571
ВИСНОВКИ.....	643
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	648

ВСТУП

Центральною проблемою економічної теорії ХХІ ст. є усебічне дослідження змісту, структури, закономірностей становлення, особливостей сучасних економічних систем та їх порівняльний аналіз. Ця актуальна і складна теоретична проблема, яка має й дуже важливе практичне значення, не може бути адекватно розв'язана без розробки її методологічних аспектів. Саме від теоретико-методологічних засад дослідження і порівняння економічних систем вирішальним чином залежить правильне комплексне уявлення про системи, з'ясування тенденцій їхнього розвитку, розгортання, ступінь наукової обґрунтованості відповідних висновків та прогнозування подальшої трансформації економічних систем в умовах посилення їх екологізації, інтелектуалізації та глобалізації. На наш погляд, теоретико-методологічним ключем до розкриття окресленої проблеми є застосування постіндустріальної парадигми, яка глибоко й усебічно висвітлюється у працях відомого сучасного українського ученого-економіста А.Чухна [277; 278; 279; 280; 281]. Саме постіндустріальна парадигма дозволяє виявити чинники й вектори розвитку сучасних економічних систем та вийти на об'єктивний порівняльний аналіз систем з метою пошуку оптимальних економічних моделей функціонування соціуму у ХХІ ст. У цьому контексті характерною особливістю нашої наукової розвідки є політико-економічний, порівняльний аналіз сучасних економічних систем з позицій постіндустріальної парадигми, крізь призму формування постіндустріального, інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях.

Як слушно зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, у дослідженні сучасних економічних систем, їх порівняльному аналізі помітне місце посідають концепції постіндустріалізму, які істотно відрізняються від традиційних теорій. Ми поділяємо думку згаданих дослідників, що розкриття новаторських підходів у галузі порівняльного аналізу економічних систем з теоретичних позицій постіндустріалізму було і залишається важливим завданням економічної компаративістики [164, С. 134, 176]. Саме такий теоретико-методологічний підхід проходить "червоною ниткою" крізь усе наше наукове дослідження.

Ще однією нашою засадничою теоретико-методологічною позицією є опертя не лише на зарубіжну, але й на вагому вітчизняну наукову економічну традицію, без урахування якої неможливо об'єктивно й усебічно проаналізувати сучасні економічні системи, розкрити їхню структуру, тенденції еволюції, особливості трансформації, запропонувати концепції типологізації та порівняння систем, а також обґрунтувати оптимальну стратегічну економічну модель для України. На наше переконання, економічна україніка, а саме праці видатних вітчизняних економістів минулого й сьогодення, є надійним дороговказом дослідження економічних систем на порозі третього тисячоліття в умовах посилення їх екологізації та глобалізації.

У цьому контексті варто погодитися з сучасною вітчизняною дослідницею економічних систем епохи глобальних змін Н.Гражевською, яка поділяє думку, що активний інтерес українських науковців до проблем еволюції економічних систем виявився у формуванні та розвитку української наукової школи системології,

репрезентованої працями відомих дослідників минулого та сучасності: Ю.Десницького (з'ясування змін у розвитку економічних систем з урахуванням еволюції відносин власності), М.Балудянського (моделювання економічних систем та дослідження механізму їхнього функціонування на основі трудової теорії вартості), І.Вернадського (дослідження системи економічних потреб суспільства), С.Подолінського (аналіз переваг та перспектив розвитку соціально-економічних систем крізь призму їхньої здатності зберігати та накопичувати сонячну енергію за допомогою організованої праці), М.Тугана-Барановського (історичний підхід до аналізу економічних систем, спроба типологізації останніх шляхом виокремлення гармонійних та антагоністичних господарських систем, дослідження національних особливостей розвитку окремих типів економічних систем), І.Франка (дослідження еволюції соціально-економічних систем, критичний аналіз моделей їхнього розвитку, запропонованих анархістами та комуністами), В.Голубничого (компаративний аналіз економічних систем, дослідження їхньої структури та порівняльних переваг), Б.Гаврилишина (поелементне зображення та типологізація економічних систем, глибоке дослідження їхньої ефективності), Б.Кульчицького (грунтовне висвітлення теорії, методології та типологізації економічних систем) та ін. [68, С. 14; 98, С. 77-83].

Обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження і порівняння сучасних економічних систем об'єктивно передбачає виявлення пріоритетних домінант їх трансформації, якими у ХХІ ст. є, на наш погляд, екологізація та глобалізація. Саме ці процеси здійснюють нині вирішальний вплив на функціонування і

трансформацію існуючих чи становлення нових економічних систем. Будучи тісно взаємопов'язаними між собою, вони зумовлюють ключові параметри економічних систем, їх елементну структуру, визначають важливіші функції. І хоча актуальність проблеми екологізації економіки не підлягає сумніву, проте більшість існуючих наукових досліджень мають або виключно економічний, прагматичний ухил, або природоохоронну спрямованість у чистому вигляді. Звідси випливає необхідність комплексного підходу до цієї складної й важливої теоретичної і практичної проблеми на основі діалогу економічної та інших наук.

Розробка теоретико-методологічних засад дослідження і з'ясування змісту екологізації сучасних економічних систем у контексті економічної компаративістики має важливе значення для методології економічної теорії, а також практики державного регулювання взаємодії економічної та екологічної систем та забезпечення стійкого розвитку як розвинутих, так і транзитивних, перехідних економічних систем в умовах посилення глобалізації.

На наш погляд, екологізація сучасних економічних систем є характерною ознакою формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Відповідно теоретичне дослідження сучасних економічних систем крізь призму посилення їх екологізації, з урахуванням епохального переходу від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*) [278, С. 258-286; 281, С. 109-119], неодмінно повинно спиратися на постіндустріальну парадигму, яка, на наше переконання, дозволяє розкрити зміст сучасних економічних систем, здійснити їх типологізацію,

порівняльний аналіз та виявити стратегічний вектор системної трансформації.

Початок третього тисячоліття характеризується посиленням глобалізаційних тенденцій у світі. Цей об'єктивний, складний і неоднозначний процес нині є пріоритетною домінантою планетарного масштабу, який потребує глибокого осмислення на науковому рівні при об'єднанні зусиль учених різних галузей знання. Феномен глобалізації, як правило, розглядається у контексті вивчення світової економіки. Водночас дослідження сучасних економічних систем також щільно пов'язане з аналізом процесів глобалізації і генезису постіндустріального (інформаційного) суспільства. У рамках такого дослідження проблеми глобалізації висвітлюються переважно як новий контекст порівняльного аналізу економічних систем, а не як самостійний предмет, що потребує системного аналізу. Для нас розкриття процесів глобалізації є насамперед можливістю по-новому підійти до дослідження ролі, місця і динаміки економічних систем, а також концептуально збагнути, які зміни відбуваються у різних типах економічних систем і у кожній з національних економічних систем зокрема під впливом процесів глобалізації.

Незважаючи на значну актуальність проблеми економічних систем, більшість наукових досліджень економічних систем мають емпіричний характер, спостерігається певне зниження уваги до методологічних аспектів дослідження економічних систем, вбачається недостатня розробленість теоретичних проблем економічних систем у контексті соціально-економічного прогресу та утвердження постіндустріальної парадигми на порозі третього

тисячоліття. Особливої уваги вимагають проблеми трактування економічної системи як наукової категорії, з'ясування процесів екологізації, глобалізації та врахування цього нового контексту при дослідженні, типологізації і порівняльному аналізі сучасних економічних систем. Нагальною для української економічної науки є обґрунтування ефективної, оптимальної моделі національної економіки України.

Як зазначалося вище, проблеми людини, людської діяльності, економічних систем суспільства перебували у полі зору видатних вітчизняних мислителів та професійних економістів-теоретиків минулого: Г.Сковороди, М.Балудянського, І.Вернадського, М.Бунге, І.Франка, М.Туган-Барановського та багатьох ін.

У середині ХХ ст. проблему порівняння економічних систем цілеспрямовано дослідив В.Голубничий [99, С. 428-432; 338]. Пізніше фундаментальне дослідження економічних систем, їх порівняльний аналіз та обґрунтування перспектив здійснив Б.Гаврилишин [43; 44; 45; 46; 322].

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вітчизняна економічна компаративістика збагатилася низкою нових серйозних досліджень. Так, заслуговують на особливу увагу фундаментальні праці А.Чухна, у яких на сучасному теоретико-методологічному рівні, з використанням панорамного діалектичного філософського світогляду і глибокого аналізу найновіших концепцій зарубіжних дослідників розглядаються згадані вище проблеми крізь призму постіндустріальної парадигми та їх значення для України [277; 278; 279; 280; 281]. Цікавими є теоретичні узагальнення й пропозиції, що

містяться у колективних працях за участю А.Чухна, П.Юхименка, П.Леоненка, О.Черепніної [164; 281]. Проведений цими авторами аналіз, на нашу думку, може бути цінним для всіх, хто досліджує сучасні економічні системи та, зокрема, особливості становлення й перспективи економічної системи України.

Вагомий внесок до теорії порівняльних економічних систем зробив фундатор Львівської наукової школи економічних систем Г.Башнянин [10; 11; 12; 13; 32]. Конструктивністю і новаторством відзначаються теоретико-методологічні підходи львівських дослідників С.Панчишина [196; 197], Б.Кульчицького [129; 130; 131] та ін.

Загалом, проблеми економічних систем аналізували й досліджують нині такі українські економісти, як В.Базилевич, Г.Башнянин, Д.Богиня, Є.Бойко, Б.Гаврилишин, А.Гальчинський, В.Геєць, І.Грабинський, Н.Гражевська, А.Гриценко, Б.Данилишин, В.Кравців, Б.Кульчицький, П.Леоненко, І.Малий, В.Марцин, Л.Мельник, І.Михасюк, С.Панчишин, Ю.Пахомов, В.Пинзеник, І.Полулях, І.Помінова, Ж.Поплавська, С.Степаненко, І.Тивончук, Ю.Туниця, Н.Ушакова, А.Філіпенко, В.Черняк, О.Черепніна, А.Чухно, О.Шаблій, Г.Шевченко, Б.Шевчик, П.Юхименко та ін.

Серед зарубіжних учених, які досліджували й досліджують проблеми економічних систем насамперед необхідно назвати А.Сміта, Дж.Кейнса, Ф.Гайєка, Дж.Гелбрейта, В.Ростоу, В.Ойкена, А.Оксенфельдта, П.Семюелсона, Д.Белла, Е.Тоффлера, П.Грегорі, Р.Стюарта, Ф.Прайора, М.Борнстейна, А.Гікса, Т.Яноскі, Я.Корнаї, Р.Кауфмана, С.Гагарда, Р.Гілпіна, Н.Спулбера Р.Карсона, Дж.Сакса,

А.Аслунда, М.Шніцера, Дж.Стігліца, П.Холла, Д.Соскайса, С.Дьянкова, Е.Глезера, Р.Ла Порта, Ф.Лопес-де-Сіланеса, Б.Ебінгхауса, А.Шляйфера, Р.Інглегарта, М.Кастельса, Т.Сакайю, С.Роузфілда, Т.Коваліка, Г.Колодка, Б.Вінярського, Т.Качмарека, П.Залєву, В.Іноземцева, А.Колганова, О.Бузгаліна та ін.

У процесі роботи над монографією автор вивчив і врахував монографічні та інші наукові праці зарубіжних і вітчизняних економістів, присвячені проблемам економічних систем. Проведений аналіз підтвердив висловлені вище думки про особливу актуальність дослідження методологічних аспектів окреслених фундаментальних проблем сучасної економічної теорії. Таких же висновків дійшов автор після плідних спілкувань і дискусій з провідними ученими-економістами Національного лісотехнічного університету України, Львівського національного університету імені Івана Франка, а також Українського вільного університету (м. Мюнхен, Німеччина), де протягом 1999-2001 рр. навчався у докторантурі і там же захистив докторську дисертацію з екологічних проблем функціонування сучасних економічних систем.

Крім того, хочемо наголосити, що пропоноване наукове дослідження є логічним доповненням, удосконаленням та розвитком ідей, теоретико-методологічних підходів та концепцій, обґрунтованих нами в одноосібних авторських монографіях, авторських розділах колективних монографій, посібниках, наукових статтях, опублікованих протягом останніх 15 років.

Необхідно підкреслити, що у цій монографії максимально залучена й критично опрацьована найновіша вітчизняна та зарубіжна

монографічна й періодична спеціальна література з проблем сучасних економічних систем, економічної компаративістики, проаналізовано практично всі існуючі теоретико-методологічні підходи до розуміння змісту, структури, типологізації та порівняння економічних систем, враховуючи екологічний та глобалізаційний аспекти, значення яких незмірно зросло на порозі третього тисячоліття. Так, нами аналізуються розробки американських і західноєвропейських економістів приблизно за останні 15 років. Проте найбільша увага приділена монографічним дослідженням зарубіжних учених, які опубліковані напередодні та після 2000 року. У монографії здійснено аналіз публікацій за 10 років у авторитетному американському науковому журналі "Journal of Comparative Economics", який ставить за мету висвітлення питань порівняльних економічних теорій, а також залучено відповідні дослідження з журналів "Eastern European Economics", "International Studies Quarterly", "University of Zurich. Working Paper Series", "Socio-Economic Review", ресурси Інтернету та ін. При цьому ми намагалися запровадити до вітчизняного наукового обігу чимало підходів і дефініцій зарубіжних колег. Загалом нами критично опрацьовано 55 англійських джерел, 13 польських, зокрема, всебічно проаналізовано спеціальні дослідження з проблем системології та економічної компаративістики фахівців Росії та Польщі, а також Чехії, Китаю та ін.

Звичайно, широта теми нашого дослідження вказує на те, що у рамках однієї монографії неможливо розв'язати усі проблеми цього надзвичайно актуального, цікавого і перспективного наукового напрямку. Однак сподіваємося, що обґрунтовані теоретико-

методологічні засади, підходи, концепції та узагальнення сприятимуть ефективному розгортанню сучасного цивілізаційного, постіндустріального парадигмального економічного дискурсу на порозі третього тисячоліття.

На наше глибоке переконання, без оволодіння основами сучасної теорії порівняльних економічних систем у принципі неможливо збагнути внутрішні механізми і величну панораму соціально-економічного поступу. Саме теорія порівняльних економічних систем, що спирається на сучасні парадигми та концепти, здатна на високому науковому рівні розкривати таємниці складних суспільно-економічних трансформацій і визначати вектор еволюції економічних систем в умовах посилення їх екологізації, глобалізації та становлення планетарного мислення. При цьому насамперед йдеться про докорінні, справді епохальні зміни на рівні панівних економічних та екологічних суспільних цінностей, інституцій. Тільки такий складний, тривалий у часі, але, очевидно, єдиний, безальтернативний підхід може забезпечити стійкий розвиток як національних, так і європейської та світової економічних систем, відповісти на нові виклики цивілізаційного поступу у XXI ст.

РОЗДІЛ 1

**ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ**

Як ми вже зазначали у вступі, сучасна економічна теорія, на нашу думку, істотно розширює предмет свого наукового аналізу, спостерігається її подальша гуманізація та етизація. Водночас деякі аспекти теоретико-методологічних проблем, що становлять предмет нашого дослідження, частково висвітлюються й іншими науками про суспільство. З цього випливає, що розкриття змісту економічних систем, особливостей їх функціонування, тенденцій еволюції, проблем порівняльного аналізу видається нині найбільш конструктивним і перспективним на "стиках" економічної теорії з іншими соціально-економічними, суспільними та гуманітарними науками. Це, на нашу думку, зумовлює необхідність залучення до дослідження економічних систем інструментарію і надбань не тільки економічного, але й соціально-гуманітарного знання, що свідчить про об'єктивні процеси інтеграції наук на порозі третього тисячоліття.

Ми вважаємо, що при дослідженні сучасних економічних систем дуже важливим є усвідомлення системної трансформації суспільства. Це у свою чергу позначається і на інструментарії вивчення сучасних економічних систем, і на нашому трактуванні економічних систем як категорії, і на авторських підходах до розуміння процесів екологізації та глобалізації систем, обґрунтуванні методологічних засад їх дослідження з позицій постіндустріальної парадигми, концепцій типологізації економічних систем та їх порівняльного аналізу.

Своєрідним тлом розгортання економічних систем, що у певному розумінні відображає висхідну еволюцію систем, включаючи періоди їх активної й глибокої трансформації, є соціально-економічний прогрес людства. Еволюція економічних систем як досить тривалий процес включає певні "зигзаги", "ітерації", "прориви" прогресивного, докорінного, однозначно позитивного спрямування, які й називають трансформаціями. Отже, виявити трансформаційний контекст динаміки економічних систем неможливо без методологічного аналізу процесу еволюції систем [131, С. 75].

Сучасна методологія дослідження економічних систем повинна ґрунтуватися на міцній теоретичній основі. Для цього, на нашу думку, необхідно простежити еволюцію поглядів на проблему економічних систем у зарубіжній та українській економічній традиції. Саме класичні соціальні концепції економіки доцільно розглядати як методологічну передумову становлення теорії порівняльних економічних систем, яка, на наше переконання, є пріоритетним напрямом економічної теорії ХХІ ст.

Наприкінці першого розділу проаналізуємо існуючі підходи у сучасній економічній теорії до трактування економічної системи як наукової категорії. Це дозволить чіткіше окреслити контури цього поняття як центрального у нашому методологічному дискурсі. Вважаємо, що гносеологічною домінантою при усебічному дослідженні економічних систем повинен бути цивілізаційний підхід та концепції постіндустріалізму, інформаційного суспільства та суспільства знань.

1.1. Еволюція поглядів на економічні системи у світовій економічній думці

Проблема економічних систем має досить глибоке коріння, якщо говорити про формування системної уяви щодо суспільства, спроби з'ясувати суть діяльної природи людини як рушія економічного розвитку, усвідомлення впливу держави на перебіг економічних процесів, що мало місце ще в античному світі, а пізніше у роздумах економістів, мислителів XVI – середини XVIII ст. Проте методологічною основою становлення теорії економічних систем як складової економічної теорії є соціальні концепції економіки, що беруть початок з творчості першого теоретика ринкової економічної системи А.Сміта. Саме великому шотландцю належать ідеї про соціальну природу економічного життя і саме він вперше ґрунтовно розглядає економічну сферу життєдіяльності на рівні самодостатньої і багатоконпонентної економічної системи суспільства. Теорія економічного лібералізму А.Сміта має міцну соціально-філософську базу, що є дуже важливим нині, на порозі третього тисячоліття, для комплексного підходу до розуміння змісту, особливостей і спрямованості сучасних економічних систем.

Головна праця А.Сміта "Дослідження про природу і причини багатства народів" (1776 р.) започаткувала розвиток соціальних концепцій економіки. Першою важливою її соціальною ідеєю була та, що праця є основою багатства суспільства, її значення порівняно з іншими видами діяльності дуже велике, продуктивна праця внаслідок

цього має більш високу цінність, за ступенем розвитку виробництва оцінюється і саме суспільство. Вважають, що з цього моменту у суспільній свідомості глибоко вкорінюється так звана "психологія економізму", коли економіка і виробництво у сприйнятті пересічного громадянина, вченого і політика отримує вищу суб'єктивну оцінку. Далі, А.Сміт приходять до висновку, що праця – загальна міра цінності товарів, тому всі види праці, з соціальної точки зору, рівнозначні. Тобто оскільки товари рівні на ринку, то з цього випливає, що й праця їх виробників однакова і вони рівнозначні як особистості. Наступна соціальна ідея А.Сміта пов'язана з визначенням соціальної структури суспільства і тут важливим є сам методологічний принцип – основні класи суспільства визначаються, виходячи з економічних відносин і характеристик (видів доходу). При цьому динаміка соціального добробуту працюючих залежить від зростання капіталу. Коли попит на робочу силу високий, тоді вища і ціна робочої сили, тому працівники повинні бути зацікавлені у капіталістичному розвитку суспільства, хоча вони часто не усвідомлюють і не розуміють своїх цілей [230, С. 112].

У своїй праці А.Сміт досліджує, на основі яких соціальних принципів функціонує економіка та яким чином забезпечується рівновага економічної системи. Для цього він насамперед звертається до аналізу характеру дій людини і приходять до висновку, що природа дій людини в економічній сфері – утилітарно-раціональна, коли раціональний "егоїзм" виступає провідним принципом економічних відносин людей: не від доброзичливості булочника ми отримуємо хліб, а внаслідок дотримання ним своїх власних інтересів

[230, С. 93]. Ці риси людської поведінки, на його думку, дані від природи, і є вічними, незмінними. Власне на них і будується економіка.

Ще одна соціальна ідея А.Сміта пов'язана з визначенням ролі економіки у суспільстві, яка являє собою окрему самодостатню систему, що має механізми саморегуляції. Таким механізмом є природний закон попиту, пропозиції і конкуренції. Економічна система виступає самостійною сферою діяльності суспільства, вона існує без втручання держави в економічні дії приватних осіб, а єдиним принципом її регуляції є свобода прикладання праці і капіталу. Таким чином, економічна система, тобто вільний ринок, – задовольняє потреби людей, причому саме звичайний покупець та його інтереси скеровують хід розвитку ринку, де попит рухає пропозицію [131, С. 76-78].

Існує думка, що найбільш послідовно теорію економічного лібералізму розробляв англійський економіст Д.Рікардо. Головна його праця "Початки політичної економії та оподаткування" (1817 р.) тривалий час слугувала дороговказом економічної політики Англії. Д.Рікардо повністю сприйняв соціальну концепцію А.Сміта і поглибив економічний зміст його теорії, продовживши розробку теорії трудової вартості. Крім того, він далі розвинув теорію розподілу, згідно з якою основними видами самостійного доходу є прибуток і заробітна плата, а відповідно основними класами – підприємці і робітники. У теорії заробітної плати Д.Рікардо послідовно відстоював ідею А.Сміта про те, що величина заробітної плати повинна визначатися вільною ринковою конкуренцією і ніколи

не повинна контролюватися втручанням законодавства [217, С. 427]. Держава, на думку Д.Рікардо, не повинна втручатися ні до виробництва, ні до обміну та розподілу. Закони про соціальну допомогу бідним не сприяють поліпшенню їхнього становища. Навпаки, бідні стають ще біднішими, бо податки на бідних забирають частину доходу у працелюбних працівників і частину прибутку капіталістів, яка могла б бути спрямована на розширення виробництва.

Політика держави в цілому має будуватися не на силових, а на економічних принципах: основний спосіб взаємодії держави з населенням і підприємцями полягає в оподаткуванні, а головним правилом є "кращий податок – менший податок", межа оподаткування – це величина доходу. І якщо держава зазіхає й на частину капіталу, то закономірним наслідком стають злидні переважної більшості населення.

Ні Д.Рікардо, ні А.Сміт не звернули належної уваги на соціальні суперечності, які породжує у суспільстві капіталістична економічна система. Одним з перших осмислити їх спробував швейцарський економіст Ж.Сісмонді. Необхідно зазначити, що спочатку він був прихильником теорії економічного лібералізму А.Сміта, але після кризи 1815-1818 рр. змінив свою наукову позицію. В основній праці "Нові початки політичної економії, або Про багатство у його відношенні до народонаселення" (1819 р.) Ж.Сісмонді зазначає, що політична економія – не тільки теоретична, але й управлінська наука, покликана розробляти засоби для досягнення найбільшого щастя і багатства нації. Але нація не може бути багатою, коли творці цього

багатства живуть у злиднях. Саме багатство, дослідженням якого займався А.Сміт, не є для Ж.Сімонді показником добробуту, а виступає таким лише за умов справедливого розподілу багатства серед всіх класів [227, С. 149].

Ж.Сімонді заперечував твердження класичної теорії про те, що механізм вільної конкуренції є благом для суспільства. Як відомо, А.Сміт вважав, що коли кожний буде дбати про власний інтерес, то це й буде реалізацією суспільного інтересу. Натомість Ж.Сімонді пише, що учні А.Сміта "кинулися в абстракції, забувши про людину" [227, С. 109]. Насправді кожен намагається зреалізувати свій інтерес не поряд, а за рахунок інтересу іншого і при цьому його не стримує жодна сила. Звідси випливає антагонізм всередині і між класами, діяльність людини спрямовується на боротьбу, а не на збільшення загального, спільного надбання. Таким чином, суспільство не може бути побудоване на принципі утилітаризму, а вільна конкуренція навпаки призводить до збільшення гніту і нерівності. Конкуренція і наймана праця підривають основу рівності в економічній системі, а саме, – призводять до порушення балансу виробництва і споживання.

На переконання Ж.Сімонді, межею розширення виробництва є дохід, тобто "виробництво повинно співвимірюватися з соціальним доходом" [227, С. 182]. При справедливому соціальному розподілі надвартості, коли капітал зростає пропорційно щодо доходу всіх класів, можливий поступовий прогресивний розвиток суспільства, але в умовах, коли капітал зростає швидше, ніж дохід, криза неминуча. Оскільки джерелом напруженості в економічній системі і суспільстві в цілому є вільна конкуренція, її необхідно обмежити.

Важливіші заходи такого обмеження він вбачав у наступному: заохочення дрібного капіталу, де працівник є власником, участь робітників у прибутках, обмеження тривалості робочого дня, встановлення гарантованого мінімуму заробітної плати при відкритті нових виробництв, законодавче обмеження застосування нової техніки, організація галузей виробництва і праці за принципом цехової структури. Таким чином, основні соціальні ідеї економічної теорії Ж.Сімонді полягають у тому, що економічна система повинна оцінюватися насамперед з точки зору її соціальних результатів – добробуту всіх верств населення; економіка не може існувати на базі механізму конкуренції, бо при цьому порушується баланс виробництва і споживання у суспільстві; економіка не є автономною і самостійною сферою суспільного життя, відповідно держава повинна втручатися до економічних процесів з метою регулювання темпів зростання і забезпечення справедливого розподілу.

Підсумовуючи аналіз поглядів А.Сміта, Д.Рікардо і Ж.Сімонді, необхідно відзначити, що саме вони заклали основи уявлень про те, що таке економічна система і як вона пов'язана з суспільством, на яких соціальних принципах вона має бути заснована, які її соціальні наслідки, які існують типи поведінки людей в економічній сфері. Все це мало дуже важливе методологічне значення для становлення теорії економічних систем, а деякі міркування цих вчених не втрачають своєї актуальності й сьогодні, на порозі третього тисячоліття. Водночас у дечому їхні ідеї можуть нині здаватися наївними, наприклад, прагнення Ж.Сімонді обмежити розвиток техніки [131, С. 79-81]. Проте потрібно, на наш погляд, зважити на епоху, що це

були перші соціальні концепції економіки, які лягли в основу майбутньої теорії економічних систем.

У наукових пошуках К.Маркса спостерігаємо спробу побудувати теоретичну конструкцію на основі аналізу економічної поведінки людини у різних економічних системах (щоправда, як відомо, він вживав терміни "спосіб виробництва" і "суспільно-економічна формація", а не "економічна система"), де визначальним критерієм їх типологізації виступає панівна форма власності на засоби виробництва. В "Економічно-філософських рукописах 1844 року" і першому томі "Капіталу" (1867 р.) він розробляє питання про роль праці, виробництва у житті людини і суспільства загалом, а також розглядає конкретну соціальну форму праці в умовах капіталістичної економічної системи. На його думку, основною характеристикою капіталістичної форми праці є відчуження і саме з відчуження працівника від засобів праці і продукту праці виникає відчуження людини від людини [131, С. 81-82; 177, С. 45].

"Капітал" головним чином присвячений з'ясуванню економічних законів і категорій капіталізму, але і у ньому кожна економічну категорію він розглядає з точки зору її соціального змісту. Вихідним елементом капіталістичного суспільства є товар. З одного боку, всі речі, люди і відносини набувають товарну форму, отримавши яку, вони пов'язують себе соціальним змістом. З іншого боку, оскільки всі товари мають вартість, а вартість сама по собі тільки соціальна, це – загальне суспільне відношення обмінюваності товару, при якому товари включаються до системи суспільних відносин. К.Маркс намагається відповісти на питання про роль економіки у процесі

суспільного розвитку. Він вбачає в економічному базисі ту основу, на якій розвивається вся надбудова – політична, правова, релігійна, мистецька, наукова та ін. Кожне суспільство являє собою суспільно-економічну формацію – єдність базису і надбудови, де рух базису визначає рух надбудови [362, С. 104]. При цьому надбудова може впливати на розвиток базису, але визначальною детермінантою цієї взаємодії є, на переконання дослідника, вплив базису на надбудову.

Як відомо, економічний матеріалізм К.Маркса дуже багато запозичив від класичної політичної економії, майже не піддавши нічого у ній критиці. Приймавши абстракцію "економічної людини" А.Сміта, економічний матеріалізм поширив її на класи, висунувши ідею про класові інтереси. Ми поділяємо думку, що суперечності економічного матеріалізму полягають у тому, що: 1) з одного боку, є колесо історії, яке неможливо повернути назад, з іншого, – можна перемагти необхідність, пізнавши її; 2) з одного боку, невблаганні закони, з іншого, – стрибок з царства необхідності у царство свободи; 3) з одного боку, заперечення етики і почуттів у науці, з іншого, – наскрізь етичний ідеал соціалізму. З цього випливає, що економічний матеріалізм не може пояснити рух економічної системи суспільства. Водночас він має під собою життєвий ґрунт, оскільки породжений епохою, яка пронизана психологією економізму. Цей економізм означає, що життя і світ сприймаються як господарство, потуга людини і суспільства оцінюється економічним багатством. Фактично, економічний матеріалізм як економізм є єдиною філософією усієї марксистської політичної економії та розуміння нею економічної системи. І якщо вона відмовляється від економізму, то, водночас,

відмовляється від філософських основ, без яких не може претендувати на звання науки [131, С. 82-83].

Економічно-історичний досвід переконливо довів, що саме приватна власність у її різних модифікаціях є внутрішнім двигуном розвитку економічної системи. Так само не витримали перевірки на практиці його концепція базису – надбудови, недооцінка ролі неекономічних чинників економічного розвитку та багато ін. Насправді, нема якогось автоматичного панування економіки над іншими видами діяльності, вона лише створює умови, своєрідне поле можливостей, у яких розвивається суспільство. Проте науковою заслугою К.Маркса є соціальна спрямованість його трактування економіки, її ролі у суспільстві, розуміння економіки як певної системи, що пов'язана, нехай і за детермінуючою схемою, з політичними і духовними процесами [131, С. 83-84]. Як слушно зазначають у цьому контексті С.Реверчук та І.Полулях, звернення К.Маркса до соціальних аспектів економічних явищ і процесів є помітною стороною його методології [215, С. 322].

У 40-х рр. ХІХ ст. у Німеччині виникає історична школа політичної економії. Головними її представниками були Ф.Ліст, В.Рошер, Б.Гільдебранд, К.Кніс, Г.Шмоллер, В.Зомбарт, К.Бюхер та ін. Історична школа розпочалася з критики Ф.Лістом класичної теорії А.Сміта, яка була спрямована проти самої економічної філософії, методів дослідження, якими користувалася класична політекономія. Так, Ф.Ліст у своїй головній праці "Національна система політичної економії" (1841р.) критикує англійську класичну школу за космополітизм, який він вбачає у спробі створення універсальної

економічної концепції, придатної для всіх країн і народів. За Ф.Лістом, кожна нація має свій шлях економічного розвитку, економіка окремих країн підпорядковується власним законам. Як самостійний суб'єкт у Ф.Ліста виступає нація, що підкорює собі дії індивідів: якщо окремих індивід керується особистою вигодою та схильністю до обміну, то цілі нації полягають у забезпеченні безпеки та розвитку її продуктивних сил [166; 335].

Таким чином, філософія економічних систем класичної школи була оцінена як індивідуалістична та гедоністична, оскільки вона наголошувала, що основу економічного розвитку суспільства становлять індивідуальні інтереси, стверджувала, що матеріальне, економічне життя суспільства відіграє визначальну роль щодо інших форм суспільної діяльності – моралі, етики, права та інших інституцій, декларувала принцип невтручання, який не лише передбачав створення умов для дії механізмів ринкового саморегулювання, а й проголошував індивідуальні інтереси єдиною силою, що формує особистий і суспільний добробут. Вчення класичної політекономії було названо космополітичним ще й тому, що у ньому майже не приділялося уваги діяльності держави та її соціальним функціям [104, С. 216-217]. Отже, нема спільної для всіх країн і народів економічної теорії, бо кожне господарство – національне, тобто своєрідне і неповторне. Тому політична економія повинна бути наукою про соціальне господарство. Саме з такої методологічної передумови виходить німецька історична школа і на цій основі будує свою соціальну концепцію економічної системи [131, С. 84-85].

Якщо англійська класична школа зосереджувала увагу на аналізі сучасного капіталістичного господарства, розглядаючи його як природний стан, то Ф.Ліст декларував вагомість історичного підходу до економіки. У поступальному русі національної економіки він виділяв п'ять стадій: дикунство, пастушачу стадію, землеробську, землеробно-мануфактурну і землеробно-мануфактурно-комерційну. Досягнення останньої, вищої стадії, вимагає, на думку вченого, державного втручання, "виховного протекціонізму", що має на меті створення єдиного національного ринку, усунення внутрішніх бар'єрів і водночас захисту від придушення національного господарства більш розвинутими, більш могутніми продуктивними силами інших держав [115, С. 395].

За Ф.Лістом, держава за умов ринкової економіки повинна відігравати активну роль в економіці, створювати матеріальні, інституційні та культурні передумови для швидкого індустріального піднесення країни, формування і розвитку єдиного внутрішнього ринку, узгодження суспільних інтересів та спрямування зусиль нації на досягнення стратегічних перспективних цілей [115, С. 396].

На думку В.Рошера, для вивчення науки про соціальне господарство потрібно знати сім сторін суспільного життя: мову, релігію, мистецтво, національність, право, державу і господарство, причому державу, господарство і право він зв'язує воєдино [219, С. 40-44]. Учений підкреслює, що економіка є не просто поєднанням багатьох дрібних господарств, як народ не є натовпом людей. Ці господарства являють собою гармонійне ціле, пов'язане соціальними відносинами, а в основі дії економічного суб'єкту лежить не тільки

"розумний егоїзм", про що казав А.Сміт, але й інша, протилежна сила – прагнення людини до справедливості, його орієнтація на мораль і звичаї. Виникає якийсь особливий "дух спілкування" між людьми, завдяки якому "...війна, що породжується егоїзмом, затихає в упорядкованому механізмі" [219, С. 21-26]. В.Рошер звертав увагу ще на два важливі методологічні моменти. По-перше, народне господарство – це історично мінлива система, тому у ній нема вічних законів, які діяли б у всі часи. По-друге, нема ніякої окремо існуючої економіки, вона перебуває тільки всередині суспільства – у єдності з державою і правом, мораллю і релігією [131, С. 85].

Г.Шмоллер продовжив дослідження господарства з точки зору залежності економіки та етики. Він запроваджує до економічної теорії "етичний принцип", який нині набрав значного поширення у світовій економічній практиці. Учений доводить, що господарське життя визначається не тільки природними й технічними чинниками, але й моральними: без міцної моральності нема повноцінного ринку, грошового обігу і навіть держави. На його думку, процес праці – це не просто раціональна, але й, що важливо, етична діяльність людини. Праця спрямована на щось визнане у системі цінностей і цілей суспільства. Економічні дії не є лише діями для виробництва засобів задоволення потреб, але ще й діями, які визначаються етичними засадами (тут мають місце домовленості, угоди, взаєморозуміння, визнання). У своїх економічних діях люди заздалегідь об'єднані – спільністю мови, історії, звичаїв, ідей. За словами Г.Шмоллера, це – спільний "колективний етос господарства". Тому економічна теорія повинна починати з дослідження не тільки індивідуальної (як це

робив А.Сміт), але перш за все – колективної поведінки людей. Г.Шмоллер все більше схилявся до висновку В.Рошера про те, що нема чисто економічних процесів, бо усі вони регулюються або звичаєм, або мораллю чи правом [131, С. 85-86; 283, С.123].

Г.Шмоллер по-новому поставив питання про справедливість в економічній системі. Він вважає, що саме у моралі і праві концентруються висновки про справедливість економічної системи, тому люди можуть і повинні ставити питання про удосконалення економічних відносин і, насамперед, відносин розподілу. Це досягається втручанням держави, яка через зміну правових відносин повинна усувати несправедливість [283, С. 208-209].

Таким чином, В.Рошер і Г.Шмоллер розкрили соціальну зумовленість економіки, її зв'язок з культурою, етикою та обґрунтували висновок, що не існує якоїсь "самостійної" економіки, бо вона завжди регулюється або традицією, звичаями, або мораллю чи державою. Учені задовго до Дж.Кейнса поставили питання про регулюючу й спрямовуючу роль держави у функціонуванні економічної системи [131, С. 86-87].

Бельгійський учений Г. де Грееф у праці "Соціальна економія: її предмет, метод, історія" (1903 р.) зазначає, що суспільство – це соціальне ціле, що складається з підсистем: економіки, генетики (форма сім'ї, народжуваність, смертність і т.д.), естетики, колективної психології (релігійні почуття і т.п.), етики, права і політики. Економічна система виконує функцію "харчування", яке є умовою функціонування і розвитку суспільства [76, С. 70]. На думку дослідника, у сучасних суспільствах головне не виробництво, а обіг,

точніше влада над ним (банки, фінанси, кредит). При вирішенні економічних проблем потрібно враховувати розстановку політичних, юридичних, моральних і психологічних сил. Саме соціальна економія дозволяє аналізувати економічну систему крізь призму взаємовідносин економіки: з генетикою (як економічний лад формує тип сім'ї, народжуваність, смертність, шлюбність), з естетикою (яким чином економіка створює дозвілля для занять населення видами мистецтва), з колективною психологією (як релігійна свідомість формує ставлення до праці), з етикою (як мораль визначається економічними умовами); з правом (як господарське право підпорядковує всі інші розділи права); з політикою (як політичні дії визначаються економічними інтересами) [76, С. 22-24, 72; 131, С. 87-88].

Німецький соціолог початку ХХ ст. М.Вебер у працях "Протестантська етика і дух капіталізму" (1905 р.) та "Господарство і суспільство" (1921 р.) обґрунтовує своє бачення економічної системи у контексті соціуму. Він розглядає капіталістичну економічну ринкову систему як певну форму економічного раціоналізму, як систему, що побудована на розрахунку прибутку та раціональному прогнозуванні виробничого процесу, складовим елементом якого є використання найманої праці формально вільного виробника. При цьому вчений неодноразово зауважував, що його цікавить не об'єктивний аспект економічного раціоналізму, а суб'єктивний, а саме: певні нахили людей до раціональної економічної поведінки. За М.Вебером, людина не володіє "капіталістичною" природою, як

вважав А.Сміт, а це досягається лише тривалим вихованням, етикою поведінки.

Вчений, намагаючись пояснити феномен, який полягав у тому, що у країнах, де дух раціоналізму був найбільше розвинутий (наприклад, у Франції), капіталізм був розвинутий найменше і, навпаки, ринкова економічна система досягла найбільшого розквіту в Нідерландах, Англії, Німеччині і США, – зазначає, що у цих країнах відбувся перехід від традиційної католицької релігії до протестантизму з його багатьма різновидами. Саме ці процеси змінили усталений спосіб економічної діяльності. Йдеться про результати досліджень колег М.Вебера, котрі встановили, що більшість представників європейського великого бізнесу, що вважають себе віруючими, належать, як правило, до протестантської конфесії. Це й дало змогу дійти висновку, що саме протестанти виявляють специфічну схильність до економічного раціоналізму, у той час як послідовники інших конфесій такої схильності не виявляють. М.Вебер намагається пояснити цей феномен особливостями особистісних ціннісних орієнтацій тих, хто одержав виховання у протестантському середовищі. Він приходить до висновку, що своєрідний склад психіки, привитий вихованцям і, зокрема, тим його напрямом, який зумовлений релігійною атмосферою країни і сім'ї, визначає вибір професії і подальший напрямок професійної діяльності. Ціннісне ж ядро протестантської культури складають норми і приписи аскетичного характеру, котрі вимагають від віруючого пуританської поведінки, суворого раціонального контролю за способом життя, відмови від

гедоністичної життєвої поведінки. Ці вимоги виражають відношення "вибіркової спорідненості" до вимог економічного раціоналізму. Завдяки цій спорідненості і виникає, на думку М.Вебера, та унікальна здатність повністю віддаватися діяльності у рамках своєї професії, яка завжди була однією з найхарактерніших рис капіталістичної культури і яка залишається такою ж і сьогодні [33, С. 160-182].

Показавши взаємозв'язок етики протестантизму і розвитку капіталістичної економічної системи, М.Вебер не вважав таку залежність універсальним законом. На його переконання, ринкова система зумовлена багатьма причинами, серед яких не останню роль відіграла протестантська етика як виховання працелюбства, прагнення до нагромадження багатства, як раціоналізація та індивідуалізація економічного життя [33, С. 160-182; 131, С. 92-94].

Ми поділяємо думку, що для комплексного дослідження економічних систем важливими є висновки М.Вебера про те, що релігійна течія, духовна сфера сприяє утвердженню нової етики економічної поведінки людини, коли праця розглядається не лише як засіб, але й як справа життя, необхідний обов'язок, причому праця стає аскетичною за своїм характером. Економічне життя людини набуває більш індивідуалізованого і раціоналізованого характеру, а матеріальний успіх і багатство оцінюються як свідчення вибраності. У підсумку формуються визнані суспільством соціальні ролі – ролі підприємця і найманого працівника. Підприємець вбачає у своїй справі зміст і мету буття, заробляння грошей стає не засобом до життя, а релігійним обов'язком. Він надає перевагу нагромадженню над споживанням і ставиться до своєї діяльності з точки зору

професійної етики. Для робітника, найманого працівника праця також стає метою життя, він прагне до достатку, добробуту і у своїй професійній діяльності вбачає виконання обов'язку перед Богом [131, С. 94].

Проблему економічних систем досліджував німецький учений В.Зомбарт. Так, у праці "Сучасний капіталізм" (1919-1927 рр.) він обґрунтовує концепцію соціального плюралізму, згідно з якою суспільство прямує не до соціалізму, а до складнішої економічної системи, котра включатиме як старі, так і нові форми господарювання. Вчений прогнозує еволюцію капіталізму до більш гармонійної і зрілої системи, позбавленої економічних криз, внутрішніх суперечностей, яка базуватиметься на упорядкованому, планомірному типі господарювання. Аналізуючи процес становлення капіталістичної економічної системи, В.Зомбарт підкреслював, що цей суспільний лад є наслідком втілення найкращих рис людського характеру. Він розрізняє так званий буржуазний лад і дух підприємництва. Перший виявляється в ощадливості і працьовитості, а другий відображає схильність особистості до новаторського пошуку у певній сфері діяльності [104, С. 235]. В цілому В.Зомбарт дотримувався думки, що в основі становлення ринкової економічної системи лежить психіка та інстинкти людини, враховуючи які можна повною мірою збагнути філософію економічних систем, а також розробити наукову концепцію прогнозування та управління системними трансформаційними процесами [131, С. 96].

У першій половині ХХ ст. економічні системи крізь призму соціального розглядає австрійський, а згодом американський

економіст Й.Шумпетер. У працях "Суть і основний зміст теоретичної політекономії" (1908 р.), "Теорія економічного розвитку" (1912 р.), "Економічні цикли" (1939 р.), "Історія економічного аналізу" (1954 р.), "Капіталізм, соціалізм і демократія" (1942 р.) та ін. він намагається з'ясувати механізм функціонування, чинники розвитку і перспективи капіталістичної економічної системи. При цьому основну увагу приділено проблемам динамічного розвитку економіки і по-новому проаналізовано людську поведінку, людський чинник із застосуванням соціологічного підходу. Як слушно підкреслює дослідник творчості згаданого економіста А.Чухно, людина, людський чинник формується в історичному часі та конкретно-історичному інституційному середовищі. На її діяльність впливають ступінь освіченості та культури, невизначеність економічного розвитку та ін. Тому інститути, тобто система норм і правил людської поведінки, не лише обмежують, а й визначають напрями, цілеспрямованість у людській діяльності. Еволюційний характер людської діяльності досягається тим, що спирається на попередній розвиток людини та її діяльності, враховує вплив поведінкових, інституційних, інформаційних та часових чинників [281, С. 28-37].

На думку Й.Шумпетера, саме підприємець виступає головною рушійною силою розвитку економічної системи. Визначальними соціальними рисами підприємця є не право власності, а особисті якості: ініціативність, далекоглядність, авторитет, готовність до ризику, дар передбачення, рішучість, відповідальність, несхитність у досягненні мети та ін. Ці якості необхідні для "творчого руйнування", для того, щоб порушити звичний хід економічного процесу,

пектуючи традицією і суспільною думкою, зламати звичний спосіб економічного мислення, протистояти тій протидії, яку соціальне середовище висуває спробам будь-якої людини, котра намагається привнести до нього щось нове. Функція підприємця в економічній системі пов'язана із створенням і втіленням "нових комбінацій", "інновацій", під якими учений розуміє розповсюдження нововведень у різних формах, що забезпечує економічну динаміку: виробництво якісно нового товару, запровадження нового методу виробництва, освоєння нових ринків збуту, отримання нових джерел сировини, запровадження нових організаційних та інституційних форм [281, С. 40-41; 286; 287, С. 118]. На думку Й.Шумпетера, у звичайній економічній діяльності внутрішні мотиви суб'єкту полягають у задоволенні потреб і досягненні матеріального добробуту. Натомість у підприємця нема прагнення до придбання благ чи просто до прибутку як засобу задоволення потреб. Навпаки, досягши певного рівня, матеріальні блага перестають бути для нього важливими. Тому метою життя підприємця є постійний рух, прагнення до успіху, до самореалізації в обраній сфері, до здійснення своїх інтересів [131, С. 97-98].

В цілому, на переконання А.Чухна, "у працях Шумпетера тісно поєднуються дослідження внутрішньої динаміки економічної системи чи економічних систем із глобальними світовими економічними і соціальними процесами... він розкриває складний процес руху цивілізації від феодалізму до капіталізму, хоча й не вважає, що це був болючий розлом, акцентує увагу на розвитку демократії, раціоналізації та підвищенні ролі індивідуума. Капіталістична

цивілізація не тільки породжує нові економічні цінності, а й глибоко змінює поведінку індивідуума, що зумовлює усунення мілітаристських тенденцій, які на його думку, успадковані від феодалізму. Він переконаний, що розвиток капіталізму неминуче породжує пацифізм і веде до поступового зникнення ворожих атавістичних проявів" [281, С. 42-43].

Підсумовуючи, можна погодитися з думкою М.Крупки, що світовий досвід другої половини ХХ ст. засвідчив появу тенденції до інноваційного типу економічного розвитку цивілізації у третьому тисячолітті [127, С. 15]. Ідеї Й.Шумпетера послужили відправною точкою для формування теорій трансформації капіталістичної економічної системи, її переходу на більш високий щабель розвитку, що особливо рельєфно виявилось в еволюційній економічній теорії, становленні еволюційної парадигми економічної теорії.

Англійський економіст Дж.Кейнс у праці "Загальна теорія зайнятості, відсотка і грошей" (1936 р.) доходить висновку, що всі життєво важливі проблеми капіталістичної економіки потрібно шукати не у сфері пропозиції ресурсів, чим займалася неокласична економічна думка, а у сфері попиту, що забезпечує реалізацію цих ресурсів. Учений зазначає, що відомий постулат про досконалу конкуренцію, коли всі чинники вільні для застосування і регулюються законом попиту-пропозиції, у реальному житті не дотримується, адже такі важливі економічні категорії як ціна і заробітна плата характеризуються "негнучкістю". Принцип ефективного попиту, коли існує тотожність попиту і пропозиції (так звана тотожність Ж.-Б.Сея), так само порушується на практиці.

Насправді, вважає Дж.Кейнс, кількість грошей відіграє істотну роль у забезпеченні зайнятості. Крім того, у заможному суспільстві схильність до споживання більш сильна, ніж схильність до інвестування, що позначається на зростанні безробіття. Закон попиту-пропозиції нашоухується на психологічні риси людини. Із зростанням доходу люди меншою мірою збільшують своє споживання, намагаючись частину грошей залишати у вигляді нагромаджень. І навпаки, якщо дохід тимчасово знижується, то змінюється не споживання, а рівень заощаджень. Таким чином, люди завжди зорієнтовані на певний стійкий життєвий стандарт споживання, у чому й полягає основний психологічний закон будь-якого сучасного суспільства. Учений приймає цей закон за аксіому і формулює вісім головних стимулів, що спонукають людей утримуватися від витрачання доходу: обережність, передбачливість, розрахованість, прагнення до кращого, незалежність, підприємництво, гордість, скупість [112, С. 566-567]. Схильність до обмеження споживання призводить до наступного: нормальний стан ринкової економічної системи характеризується тим, що попит нижчий за пропозицію, що й зумовлює неповну зайнятість, а отже, нерівновагу. І якщо раніше вважалося, що соціальна несправедливість є неминучою платою за прогрес ринкової економіки, то Дж.Кейнс обґрунтовує необхідність і доводить можливість створення такої економічної системи, яка б забезпечила повну зайнятість, добробут, справедливий розподіл багатства і доходів.

Для формування стабільної економічної системи і забезпечення її стійкого зростання необхідна, на думку вченого, розумна державна політика. У період спаду держава повинна стимулювати попит шляхом перерозподілу сукупного доходу з допомогою податкових інструментів, регулювання норми відсотка для стимулювання інвестицій, а також використання прямих видатків для підтримування рівня зайнятості. Державне стимулювання він розглядає лише як початковий імпульс, за яким слідує ефект мультиплікатора [112, С. 571-587]. Як відомо, мультиплікатор – це числовий коефіцієнт, що відображає розмір збільшення обсягу виробництва внаслідок зростання інвестицій. Саме принцип мультиплікатора дає відповідь на те, як вкладення інвестицій, що становлять відносно невелику частину національного доходу, здатне викликати коливання сукупної зайнятості і прибутку, амплітуда яких значно перевищує амплітуду коливання інвестицій. Наприклад, незначне збільшення зайнятості у вигляді громадських робіт чи інвестицій здійснює стимулюючий вплив на галузі, які виробляють предмети споживання, що призводить далі до збільшення сукупної зайнятості і т.д. Показавши роль мультиплікатора в економічній політиці, Дж.Кейнс довів, що у руках уряду завжди є достатній набір ефективних інструментів, за допомогою яких в економічній системі усувається нестабільність.

Як бачимо, у теорії Дж.Кейнса економічна політика держави виступає гарантом стійкого зростання і добробуту, бо сама ринкова економіка не може самотійно досягти рівноважного стану. Водночас учений ніколи не сумнівався у життєздатності ринкової економічної системи і не бачив підстав для переходу до соціалізму, за якого

власність на засоби виробництва стає державною. Приватні інтереси ефективно визначають, що і як повинно бути вироблено, за якою ціною реалізовано і т.д. Проте у визначенні ефективної зайнятості ця система виявляється вразливою і саме у цьому випадку потрібна допомога держави [112, С. 777]. Англійський економіст вважав, що приватна власність і підприємництво необхідні для суспільства ще й для того, що вони спрямовують небезпечні устремління та енергію людини у порівняно нешкідливе русло заробляння грошей. В іншому випадку людство схильне до жорстокості, особистої влади, навіть війни [112, С. 777-786; 131, С. 99-102]. Таким чином, кейнсіанська теорія поклала край пануванню гасла "Laissez faire, laissez passer" ("Дозвольте все робити, дозвольте процесам йти так, як вони йдуть") і утвердила впевненість у тому, що держави можуть подолати депресію і безробіття, регулюючи свої витрати і податки. Отже, економічна система, яка ґрунтується на ринкових принципах, здатна безперешкодно прогресивно розвиватися, забезпечуючи добробут своїх громадян і соціальну справедливість.

Проведений аналіз соціальних концепцій економіки класиків зарубіжної економічної думки кінця ХІІ – першої половини ХХ ст. свідчить, що у них економічна система розглядається як частина більш широкої соціальної системи, простежується її взаємодія з іншими підсистемами суспільства, економічна поведінка розкривається у тісному взаємозв'язку з іншими видами діяльності і значна увага приділяється неекономічним чинникам економічного розвитку. Такий методологічний підхід видається конструктивним й нині, на порозі третього тисячоліття, при розробці теоретико-

методологічних засад дослідження сучасних економічних систем. Адже сьогодні недостатньо характеризувати виробництво, обмін, споживання, гроші, ринок і т.д. лише як економічні явища, оскільки вони водночас є частиною системи суспільних відносин, включаючи екологічний та глобалізаційний аспекти, і не можуть розглядатися у відриві від соціального контексту.

Значну увагу до проблеми економічних систем спостерігаємо й в українській економічній думці проаналізованого вище часового відтинку. Як відомо, вітчизняна економічна теорія завжди розвивалася у контексті європейської науки, а деякі серйозні наукові новаторства з'являлися на українських теренах навіть швидше, ніж у Західній Європі і лише згодом ставали надбанням світової економічної думки. Це свідчить про певну "автономність" вітчизняної економічної науки, самих учених, які не просто повторювали нехай і прогресивні істини своїх зарубіжних колег, а й критично їх переосмислювали, інколи заперечували або ж творчо розвивали, чи висували якісно нові оригінальні ідеї та концепції.

Однією з характерних особливостей дослідження еволюції економічних систем українськими мислителями була та, що вони більшою чи меншою мірою, але намагалися теоретично обґрунтувати, утвердити ідею про незалежність України не просто як мету суспільного розвитку, а й як головну передумову формування гармонійної національної економічної системи, забезпечення економічного процвітання, добробуту, економічної та національної свободи українського народу.

При цьому розуміння логіки економічного прогресу, діяльної природи людини в українській економічній думці ґрунтується, на наш погляд, на основних християнських цінностях, повністю позбавлене месіанства щодо інших народів і передбачає відновлення політичної незалежності, економічний розквіт тільки на споконвічних теренах Вітчизни і власними зусиллями [158]. У цьому контексті О.Шаблій, досліджуючи наукову спадщину економіста і географа початку ХХ ст. С.Рудницького, наводить принципову думку цього класика про те, що "ідеалом українців є вільна Україна в її етнографічних межах" [282, С. 47].

Серед видатних українських економістів-теоретиків європейського масштабу першої половини ХІХ ст. вагоме місце посідає Михайло Балудянський [133], який першим з вітчизняних мислителів підходить до розуміння людини у контексті еволюції економічних систем. Його лекції з політичної економії та окремі публікації, які збереглися під загальною назвою "Економічна система" свідчать про аналіз важливих європейських економічних концепцій [63]. Зокрема, М.Балудянський простежує меркантилістську концепцію, економічні погляди фізіократів, але головною заслугою українського економіста стали всебічний аналіз і поширення теорії ринкової економіки А.Сміта на теренах Російської імперії. На думку М.Балудянського, А.Сміт об'єднав попередні політекономічні концепції, знайшовши першопричину всякого багатства у праці і довівши при цьому, що у всіх галузях людської діяльності діють одні й ті ж мотиваційні механізми: "...Після багатьох попередніх праць вчених нарешті Адам Сміт в частині

політичної економії, здається, відкрив нам істину... Шукаючи першопричину будь-якого багатства, він знайшов її в праці, розробив її складові частини, показав їх внутрішню та зовнішню силу. Після ретельних спостережень всіх феноменів цивільної промисловості і її своєрідності він окреслив теорію, але не систему. Глибокообдуманим аналізом він довів, що у всіх галузях цивільної діяльності бувають одні й ті ж рушійні сили, одні й ті ж засади. Він показав ці засади і описав, яким чином люди живуть у громадянському суспільстві, як набувають здобутків, досягають добробуту і занепадають" [7, С. 68-69].

Досліджуючи суть "народного багатства", М.Балудянський пише, що вона "...полягає у нагромадженні продуктів продуктивної праці. Взагалі всякий товар, на виробництво якого використано більше праці, при обміні має і більшу вартість" [99, С. 168]. Дотримуючись цього методологічного принципу А.Сміта, М.Балудянський підкреслює, що для забезпечення будь-якого виробництва потрібні 1) праця, 2) капітал і 3) земля [7, С. 71]. Основний теоретичний висновок М.Балудянського полягає у тому, що тільки праця щось виробляє, а всі інші складові економічної системи впливають з праці, людської діяльності: "Лише праця виробляє. Лише капітали приводять в рух працю. Але всякий капітал здобувається головно старанням і бережливістю. Ні одне знаряддя обміну не має творчої сили. Кредит взагалі оснований на достатку позичальника і продуктах праці, правосуддя, покровительство і свобода промисловості, спільно з освітою громадян і розповсюдженням торгівлі, є єдиними дійсними засобами збагачення

нації" [99, С. 170]. Вітчизняний учений пов'язує розвиток економічної системи з державними гарантіями особистої свободи, свободи економічної діяльності, охорони приватної власності, коли "...уряд не може вказати громадянину, щоб він займався саме цим, а не іншим промислом" [7, С. 78].

Проблеми людської діяльності у контексті економічної системи перебували у полі зору відомого вітчизняного економіста середини – другої половини ХІХ ст. Івана Вернадського, який був прихильником класичної політичної економії, заперечував втручання держави в економічні процеси і наголошував на позитивних аспектах вільної конкуренції [121, С. 80]. У центрі його уваги – проблема праці і потреб як внутрішнього стимулу людської діяльності, а отже еволюції економічних систем та прогресу людства в цілому. Зокрема, у докторській дисертації "Критико-історичне дослідження італійської політико-економічної літератури до початку ХІХ ст." він визнає працю головним і єдиним джерелом багатства і, на відміну від класиків політекономії, вважає всі види праці продуктивними [104, С. 324]. Політична економія розглядається ним переважно як теорія праці. Працю і капітал І.Вернадський розглядає єдиними чинниками виробництва, а також підкреслює, що важливою умовою розвитку різних галузей є присутність неречового, духовного капіталу [39, С. 183].

І.Вернадського по праву вважають фундатором теорії потреб. Учений усебічно проаналізував різні види потреб та обґрунтував їх об'єктивний характер. Відзначаючи особливу роль потреб у розвитку економічної системи і, відповідно, у економічних дослідженнях, він

писав: "У політичній економії немає, можливо, ні одного предмета, пояснення якого було б таким важливим, як потреби. Як би ви не обмежували їх коло, вони все-таки залишаються в її межах і притому тою межею, до якої, як до центру, тяжітимуть всі висновки науки" [40, С. 181].

Досліджуючи економіку держави як систему, І.Вернадський в опублікованій лекції "Про обмін і торгівлю" аналізує проблему обміну і наголошує, що останній становить мету економічної діяльності: "Обмін не є питанням одного якого-небудь дня, але таким, який обов'язково зустрічається нам кожен день, з яким ми маємо справу майже повсякчас. Це питання ставиться нам самим життям, черпається з повсякденної практики, розвивається у міру того, як розвивається людина. Обмін, як всім відомо, є взаємне передавання цінностей. Ця передача цінностей від одного до іншого зумовлює відому вигоду для обох сторін і як наслідок – послуги з обох сторін. Тому обмін є, кажучи іншими словами, не більше, як взаємні послуги, що надаються людьми. Таке досить скромне, з першого погляду, значення обміну виявляється величезним, якщо ми його застосуємо до цілого суспільства. Розглядаючи життя людей, ми бачимо, що обмін складає постійну мету їхньої діяльності, суттєву умову їхнього життя..." [40, С. 93]. При цьому вчений пов'язує розуміння процесу обміну з проблемами економії праці, часу і підвищенням ступеня задоволення зростаючих потреб: "...результати, які досягаються обміном, полягають у збереженні наших сил при якомога більшому задоволенні наших потреб" [40, С. 103]. Водночас наголошено, що умовою людської діяльності, розвинутого й ефективного обміну є

економічна свобода людини: "...обмін передбачає існування незалежних одна від одної осіб, між якими тільки він й може відбуватися в чистій формі" [40, С. 95].

Чимало конструктивних ідей про природу людини, людську діяльність у контексті економічної системи знаходимо у творчості відомого українського економіста другої половини ХІХ ст. Миколи Бунге. Тривалий час він перебував під впливом теорії А.Сміта, хоча у зрілому віці стає на позиції її критичного переосмислення. У головній праці "Основи політичної економії" (1870 р.), яка започаткувала Київську школу політекономії, вітчизняний учений намагається всебічно розкрити предмет політекономії як науки про природу і діяльність людини [30, С. 142]. Він вважає, що роль знання про економічну систему особливо підсилюється в умовах державної незалежності, утвердження ідеалів свободи: "З набуттям незалежності, власності, свободи, із зростанням участі в суспільних справах і приватним особам знадобилось знати науку, яка усвідомлювала діяльність всіх і кожного" [30, С. 142].

Щоб зрозуміти предмет і завдання політекономії, необхідно окреслити коло явищ, які вона вивчає. Ці явища виникають з потреб, тобто з природних, властивих людині прагнень до досягнення особистих і суспільних цілей, але оскільки "...людина призначена самою природою жити і діяти в суспільному середовищі, то в багатьох випадках важко провести чітку межу між потребами особистими і суспільними" [30, С. 143]. Це застереження підкреслює суспільний характер людської діяльності, тісний взаємозв'язок особистого та суспільного і підводить ученого до розуміння

діяльності у контексті економічної системи. М.Бунге, як і М.Балудянський, поділяє точку зору, згідно з якою природа, праця і капітал діють у державній системі, яка являє собою сукупну діяльність виробників [30, С. 144].

М.Бунге доводить позитивну роль суперництва, конкуренції як рушія економічного розвитку суспільства, вважаючи їх виявом природної схильності людини до змагальності. Загальна схема функціонування економічної системи має, на думку вченого, такий вигляд: "...господарські явища, що розглядаються з громадської сторони, знаходяться в непорушному органічному зв'язку: потреби вимагають засобів для свого задоволення, засоби – сил для виробництва, сили виявляють свою діяльність у вигляді поділу і поєднанні діяльності і праці. Звідси виникає обмін. При обміні встановлюється і ціна того, що обмінюється, і розподіл доходів, призначених як для виробництва, так і для задоволення потреб" [30, С. 145]. При цьому вищою метою розвитку економічної системи є не лише матеріальне багатство, яке становить предмет політекономії А.Сміта, а й нематеріальне, що впливає з самої природи людини [30, С. 145]. Крім того, М.Бунге виступає за забезпечення свободи, гідності людини у процесі її економічної діяльності, що у кінцевому підсумку визначає ефективність усієї національної економічної системи [30, С. 153].

На кінець ХІХ – початок ХХ ст. припадає наукова творчість Івана Франка, який у своїх економічних працях досліджує низку проблем, які насамперед зводяться до філософії економічних систем, аналізу суспільно-економічного прогресу, пошуку закономірностей

еволюції суспільства та його економічної системи. Так, у праці "Поза межами можливого" І.Франко розглядає суспільно-історичний процес як еволюційний, поступальний розвиток, що відбувається за об'єктивними законами, а людину оцінює як суспільну істоту, котра є суб'єктом пізнання, діяльності, творчого перетворення світу і самої себе. При цьому застосовується системний метод дослідження і обґрунтовується ідея про соціальну активність як основу безмежного розвитку цивілізації у її економічному і духовному вимірах: "Ціла історія нашої цивілізації, матеріальної і духовної, се не що інше, як поступенне, систематичне і ненастанне відсування, віддалювання границь неможливого. Те, що було неможливе нашим предкам, від чого їх руки і їх думки відскакували, як від скляної гори, се для нас показується зовсім можливим і навіть взглядно легким до виконання" [269, С. 277].

У праці "Мислі о еволюції в історії людськості" І.Франко обґрунтовує власну концепцію економічного і соціального прогресу, виходячи із загальної теорії еволюції, яку мислитель розуміє як хвилеподібний процес, що має місце і у природі, і у суспільстві. З цього приводу він зазначає: "В понятті еволюції містяться поруч себе і понад собою два супротивні процеси: поступ наперед і поступ назад. Поступ наперед є проявою первісною, переважаючою і нормальною: поступ назад – проявою пізнішою і хворобливою" [269, С. 129].

Заслуговує на особливу увагу аналіз І.Франком теоретичної концепції К.Маркса і Ф.Енгельса, здійснений ним задовго до 1917 р., коли ця концепція почала втілюватися на практиці. Насамперед, український мислитель піддає аргументованій критиці марксистську

ідею про класову боротьбу як рушій історії людства і заперечує економічний детермінізм, вважаючи рушійними силами економічного і соціального прогресу комплекс фізичних і духовних потреб людини. Про це йдеться у фундаментальній праці "Що таке поступ ?" (1903 р.), яка стала справді епохальною у становленні вітчизняної теорії економічних систем. Розкриваючи механізм прогресу цивілізації, І.Франко зазначає, що, по-перше, "...не весь людський рід поступає наперед...", по-друге, "...поступ не йде рівно, а якось хвилями...", по-третє, "...той поступ не держиться одного місця, а йде, мов буря, з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого руху пустоту та занепад" [269, С. 309]. У цій же праці український мислитель на основі глибокого теоретичного аналізу "Енгельсової народної держави" приходять до висновку, що така "народна держава" не витворила б раю на землі, а була б у кращому разі великою перешкодою для справжнього поступу, економічного і соціального прогресу [269, С. 328].

Переконалива критика марксистської концепції еволюції економічних систем, прогресу людства міститься й у праці "Питання жолудка й питання прав політичних". І.Франко вважає, що підхід К.Маркса до проблеми переходу від одного суспільного ладу до наступного дещо спрощений, навіть фантастичний. Вітчизняний учений зазначає, що марксистки "...говорили про якийсь остаточний, майже елементарний переворот, коли розвій капіталізму дійде до того ступеня, що весь капітал буде сконцентрований в руках нечисленних власників, а цілі маси народу будуть вивласнені та зіпхнені в ряди пролетаріату, але разом із тим зорганізовані та усвідомлені, готові до

зреалізування соціалістичного ідеалу. Що й ся концепція будучого розвою грішила деякою фантастичністю, не беручи в рахунок деяких важних сторін людської природи та історичних традицій, се тепер не підлягає сумнівові" [268, С. 226].

Як бачимо, І.Франко зумів розкрити внутрішні теоретичні суперечності марксизму і довести неспроможність цього вчення за багато десятків років до того, коли сама світова практика втілення цієї концепції довела її повну економічну неефективність і політичну антигуманність. Це, безперечно, свідчить про велич І.Франка як ученого-економіста. При цьому головним критерієм оцінювання ним будь-якої економічної системи завжди був ступінь економічної і політичної свободи людини. На відміну від марксистів, які вважали національне питання другорядним, український мислитель, особливо у зрілому віці і більш пізніх працях, приділяє йому належну увагу.

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. знаменували розквіт наукової творчості найвидатнішого українського професійного економіста світової слави, який зробив неоціненний внесок до вирішення низки важливих проблем економічної теорії, у т.ч. проблеми економічних систем, – Михайла Туган-Барановського. Обмежимося висвітленням лише тих поглядів ученого, які торкаються предмета нашого наукового аналізу [131, С. 32-42]. Так, М.Туган-Барановський став фундатором сучасної інвестиційної теорії циклів, яка розкриває механізм функціонування і прогресу економічних систем [102, С. 16-21; 121, С. 130]. У праці "Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя" (1894 р.) український економіст критично переосмислив теорії ринку та криз і високо оцінив теорію

реалізації Ж.-Б.Сея, де стверджувалося, що пропозиція здатна породжувати попит. Він підкреслював правильність думки Д.Рікардо і Ж.-Б.Сея, що "...межа виробництва визначається продуктивними силами людства і аж ніяк не розмірами його споживання" [247, С. 378]. При цьому особливого значення у проблемі відтворення учений надавав виробничому споживанню і вважав, що попит на товари створюється самим виробництвом і не існує жодних зовнішніх меж для розширеного відтворення, за винятком продуктивних сил [247, С. 427].

Як слушно підкреслює А.Чухно, "М.Туган-Барановський показав, що циклічний характер розвитку економіки визначається закономірностями циклічного відтворення основного капіталу, що це не якісь зовнішні фактори, а внутрішні властивості економічної системи, яка потребує для свого розвитку нової техніки і технології" [281, С. 40]. Отже, рушійною силою еволюції капіталістичної економічної системи є інновації. М.Туган-Барановський першим формулює основний закон інвестиційної теорії циклів, згідно з яким фази промислового циклу визначаються активністю інвестування, а збільшення інвестицій у галузях, що виготовляють засоби виробництва чи, за Дж.Кейнсом, капітальні блага, породжує мультиплікаційний процес усіх елементів економічної активності.

Кризи у теорії М.Туган-Барановського є лише однією з фаз капіталістичного циклу і до того ж необов'язковою. Причини циклів та криз вчений виводив, на відміну від неокласиків, з недосконалості регулюючої ролі реального ринкового механізму у сфері нагромадження та витрачання суспільного капіталу, що веде до

порушень пропорційного його розподілу між різними сферами прикладання. Відповідне регулювання інвестицій, правильний їх розподіл хоча б тільки у галузях, що виготовляють капітальні блага, на думку М.Туган-Барановського, відкриває можливості для безмежного розширення капіталістичного виробництва і розвитку капіталістичної економічної системи в цілому. Якщо у Ж.-Б.Сея попит і пропозиція збалансовуються автоматично, а пропозиція викликає негайне перетворення заощаджень в інвестиції, то М.Туган-Барановський враховує можливість невикористання частини доходів на закупівлі товарів або інвестування виробництва, тобто вважає, що частина заощаджень не перетвориться в інвестиції. Проте і в Ж.-Б.Сея, і в українського вченого зв'язок "заощадження – інвестиції" є головною пружиною економічної активності.

Всебічно проаналізувавши концепцію еволюції економічних систем К.Маркса (як ми вже зазначали вище, останній вживав терміни "спосіб виробництва" і "суспільно-економічна формація"), М.Туган-Барановський прийшов до висновку, що найбільш конструктивною у ній є ідея про концентрацію та централізацію суспільного виробництва. Водночас на противагу уявленням німецького вченого, де "...малюється в майбутньому хронічна криза, що зовсім зупинить рух капіталістичного виробництва і тим самим завдасть удару всьому капіталістичному ладові..." [246, С. 240], М.Туган-Барановський робить зовсім інший висновок, справедливність якого підтвердить історія. Він зазначає: "Зростаюча концентрація і централізація суспільного виробництва найлегше пояснює, яким чином з нещадної боротьби, гноблення, експлуатації

та ненависті, що панують нині, виростає з необхідністю природного процесу сім'я мирної, вільної та рівноправної асоціації майбутнього" [246, С. 251]. Глибокий порівняльний аналіз різноманітних проектів і концепцій соціалістичної економічної системи, запропонованих мислителями-утопістами різних часів і народів, підвів М.Туган-Барановського до висновку, що К.Маркс, порівняно з своїми попередниками, нічого істотного не додав до теорії ладу майбутнього і його ідеалізм нічим не поступається перед їхнім [249].

Заслуговують на увагу міркування М.Туган-Барановського щодо внутрішнього змісту і розвитку людського суспільства. Учений обґрунтовує висновок про те, що "...людське суспільство являє собою агрегат, який є у вищій мірі гнучким, що легко адаптується до зовнішніх умов свого існування шляхом відповідних внутрішніх змін свого ладу. На противагу окремим, ніби застиглим формам неподільного, які представляють собою дещо незмінно дане самою природою неподільного, форми людського суспільства дуже мінливі і можуть складатися з дуже різних частин, в залежності від умов середовища. За такої природи людського суспільства будь-яка зміна зовнішнього середовища повинна викликати глибокі зміни внутрішнього устрою суспільства. А історичне середовище неперервно змінюється під впливом неповторного руху всесвітньої історії" [211, С. 143]. М.Туган-Барановський наголошує: "Розвиток людського суспільства лише частково має стихійний, несвідомий характер, у деякій частині ним керує свідомо воля людини. Оскільки присутнє останнє, настільки зростання людського знання складає,

само собою, суттєву зміну умов, у яких живуть і розвиваються різноманітні народи в різні історичні епохи" [211, С. 143].

М.Туган-Барановський обґрунтував свій погляд на проблему типологізації економічних систем. При цьому основним критерієм типологізації систем учений вважає "...взаємне відношення суспільних груп, що складають частину суспільного цілого" [211, С. 152]. Економічні системи він насамперед поділяє на дві "...обширні групи: 1) гармонійні і 2) антагоністичні. У гармонійних господарських системах інтереси окремих господарств не знаходяться в неминучій суперечності один з одним; навпаки, така суперечність характерна для антагоністичних систем" [211, С. 152]. Обґрунтовуючи конкретні типи гармонійних та антагоністичних систем, М.Туган-Барановський зазначає: "Група гармонійних господарських систем може бути поділена на три наступні: 1) первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; 2) товарне господарство дрібних самостійних виробників; 3) поки що неіснуюче соціалістичне господарство, при якому засоби виробництва будуть належати широким групам виробників.

Група антагоністичних господарських систем також складається із трьох систем: 1) рабського господарства, при якому робітник є власністю власника засобів виробництва; 2) кріпосного, при якому власники засобів виробництва мають право на працю робітника; 3) капіталістичного, при якому робітник юридично вільний, але, будучи позбавлений засобів виробництва, економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва" [211, С. 152-153].

У своїх працях М.Туган-Барановський багато розмірковує про подальший розвиток і перспективи капіталістичної економічної системи. При цьому він у загальних контурах окреслює рух до соціалістичної економічної системи, вкладаючи у розуміння соціалізму зовсім інший зміст, ніж К.Маркс і його ортодоксальні послідовники. Український економіст постійно застерігав щодо можливих наслідків спроби безпосереднього запровадження Марксової моделі державного соціалізму в життя, наголошував на необхідності обережно рухатися "...в бік соціалізму, поступово наближуючись до останнього" [248, С. 31-32]. Він часто підкреслював, що перехід до соціалізму можливий лише на певному щаблі розвитку суспільного виробництва і при наявності належного соціального середовища: "...в історії здійснюється не те, чого хоче той або інший суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямкові історичного розвитку" [248, С. 13].

М.Туган-Барановський обґрунтував необхідність перехідного часу від капіталістичної до соціалістичної економічної системи, коли "державний капіталізм" буде наповнюватися елементами нового ладу, "...проймається все більше й більше соціалістичним змістом" [248, С. 32]. До таких елементів учений відносив нові форми господарства: муніципальний соціалізм, робітничі спілки, кооперацію та ін. Зокрема, проблемам кооперації він приділяв значну увагу і пов'язував з нею подолання марксистських насильницьких принципів колективізму [252; 253].

Дослідження М.Туган-Барановським ринкової капіталістичної економічної системи схилило його до висновку про зростаючу

необхідність її регулювання з боку держави. Так, у праці "Нариси з новітньої історії політичної економії і соціалізму" (1905 р.) він зазначає: "Вивчення законів вільної гри економічних сил, у чому полягає найважливіший зміст політичної економії, привело до визнання необхідності планомірного регулювання цієї гри суспільною владою" [246, С. 156].

Будучи демократом і гуманістом, український вчений найвищим ідеалом будь-якої економічної системи вважає забезпечення максимальної свободи людини. Водночас це, на його думку, можливе лише в умовах "поліфонічної" економічної системи, яка ґрунтується на різних формах власності і господарювання. М.Туган-Барановський був впевнений у тому, що соціалізм у його прогресивному і демократичному розумінні "...не тільки не підкорює особистість суспільству, а, навпаки, прагне підпорядкувати весь лад суспільства інтересам особистості" [249, С. 10]. Він був переконаний, що забезпечити найбільшу свободу особистості можна тільки в умовах "складної економічної системи, побудованої на різних принципах", системи, яку повинні складати господарські утворення "...від міжнародних союзів та держави до виробничих асоціацій та одноосібних трудівників" [250, С. 95-96].

Всебічно проаналізувавши Марксову методологію дослідження економічних систем у контексті їх еволюції, М.Туган-Барановський піддає її критиці за економічний детермінізм, моністичний погляд на розвиток суспільства, розуміння людини як виключно продукту суспільних обставин, за ігнорування психології людей, їхньої моралі. На відміну від К.Маркса, методологія дослідження економічних

систем вітчизняного ученого передбачає трактування суспільних явищ не тільки як наслідку економічних причин, а й як результату ідеальних засад, продукту усвідомленої діяльності людини. Як слушно зазначає Л.Горкіна, особливу увагу вчений приділяв психологічній вмотивованості людської діяльності, розглядаючи людину з її потребами та індивідуальною психологією як основний активний елемент суспільства [65, С. 51]. Він писав, що суспільство "...складається з окремих осіб, кожна з яких прагне до задоволення своїх потреб.., які закладені в нашому єстві і які вивчають кінець-кінцем всю нашу поведінку" [254, С. 39]. Відповідно до цих уявлень учений вибудовує своє тлумачення економічної діяльності як визначальної сфери життєдіяльності суспільства. Під економічною діяльністю М.Туган-Барановський розумів "...сукупність людських дій, що спрямовані на зовнішній світ та мають за мету не насолоду самою діяльністю, а створення матеріальних обставин, необхідних для задоволення людських потреб" [254, С. 75].

Наприкінці ХІХ ст. учений опублікував низку праць, у яких заперечував однобоке трактування людських інтересів і мотивацій, надавав великого значення соціальним та психологічним чинникам в економічному розвитку [211, С. 21-22]. Так, роздуми М.Туган-Барановського про господарство як безперервну взаємодію людини (суб'єкта) з природою (об'єктом) власне й підвели вченого до висновку про особливе значення психологічного аспекту вивчення економічної діяльності як системи [243]. Більше того, він наголошував, що з розвитком суспільства, з його економічним і соціальним прогресом роль стихійних, матеріальних чинників у

суспільному житті буде знижуватися, а роль психологічних чинників, навпаки, зростатиме [65, С. 51]. Підкреслюючи наявність істотного зворотного впливу духовності на економіку, український учений писав: "Мотиви й інтереси негосподарського роду мали особливо великий вплив на розвиток господарства... Всупереч Енгельсу люди часто віддавали перевагу не корисному" [243, С. 9]. Зокрема, він висловив свою думку щодо національного, етнічного чинника еволюції економічних систем, місця патріотизму у духовному портреті громадянина з прогресивними, демократичними поглядами: "Національність часто являє собою крайню межу для симпатичних почуттів сучасної людини" [243, С. 17]. Про роль релігії у загальносуспільному поступі учений говорив, що вона завжди була і залишається однією з наймогутніших історичних сил [243, С. 28].

Отже, як випливає з міркувань М.Туган-Барановського, соціальне життя не збігається з господарюванням. Частка останнього в діяльності тим менша, чим на задоволення більш високих потреб ця діяльність спрямована. Із зростанням потреб у процесі історичного розвитку суспільства роль господарювання поступово зменшуватиметься при зростанні значення інших форм діяльності. При цьому духовна, інтелектуальна діяльність не є жорстко залежними від господарської діяльності, а мають своє самостійне значення у суспільстві.

Нарешті, розмірковуючи про предмет політичної економії, М.Туган-Барановський розглядає його в історичному аспекті, у контексті змагання основних форм власності на засоби виробництва і, відповідно, двох видів економічної діяльності. У підручнику

"Політична економія" (1919 р.) підкреслюється: "Політична економія досліджує сучасний господарський лад в його історичному розвитку. В цім ладі ми спостерігаємо боротьбу двох родів господарства: капіталістичного господарства, в котрому працююча людина підлягає власникові засобів виробництва – капіталістові, і трудового господарства, в якому на чолі господарства стоїть сам працівник. Від розвитку цієї боротьби залежить більший чи менший добробут працюючих народніх мас і загальний напрямок світової історії" [256, С. 62]. В цілому український економіст поділяв точку зору, згідно з якою економічний і соціальний прогрес людства є магістральним спрямуванням історії: "Людство не стоїть на місці, але йде вперед. Коли порівнюємо людське суспільство нашого часу до того, яке було сотні й тисячі років тому, то будемо страшенно вражені тими великими успіхами, яких досягли люде" [256, С. 61]. При цьому, на відміну від К.Маркса, М.Туган-Барановський відкидав класовий підхід, за яким постійна боротьба суспільних класів є рушійною силою розвитку економічних систем і самого прогресу у найширшому розумінні. У праці "Боротьба класів як найважливіший зміст історії" він писав, що "...класовий інтерес не становить критерію доброти, істини і краси" [244, С. 254]. У цій же праці зазначається: "Вчення про класову боротьбу є неправильне розповсюдження на всю сферу історії людства деяких уявлень, правильних відносно значно вужчого кола явищ. Ні тепер, ні раніше історія людського суспільства не була історією тільки боротьби класів, і протилежне твердження Маркса і Енгельса слід визнати величезною помилкою" [244, С. 259].

Гуманістична позиція М.Туган-Барановського, яка пронизує всю його творчість, заперечення ним вузькокласового підходу до розуміння змісту, рушійних сил і закономірностей еволюції економічних систем привели вченого до висновків про людину як вищу цінність і мету суспільного виробництва та можливість створення у майбутньому нової політичної економії, яка б відображала інтереси людини поза класовою структурою суспільства: "Центральною ідеєю сучасної етичної свідомості є сформульована Кантом ідея верховної цінності і, як висновок звідси, рівноцінності людської особистості. Усяка особистість є верховна мета у собі, через що всі люди рівні, як носії святині людської особистості. Це і визначає верховний практичний інтерес, з точки зору якого може бути побудована єдина політична економія: інтерес не робітника, капіталіста або землеволодільця, а людини взагалі, незалежно від приналежності її до того чи іншого класу" [265, С. 26].

Ми поділяємо думку, що вище проаналізовані ідеї видатного українського економіста-мислителя не втратили актуальності й сьогодні, на порозі третього тисячоліття, коли вчені досліджують проблеми економічних систем і ведуть пошук нової парадигми економічної науки, яка повинна відповідати загальноцивілізаційним параметрам [131, С. 32-42]. Зокрема, ідея М.Туган-Барановського про можливість створення у майбутньому нової позакласової політичної економії знаходить прихильників у наш час. Так, А.Філіпенко вважає, що "переосмисленню сучасних господарських реалій сприяють спроби сформулювати основні принципи та виокремити найхарактерніші риси загальнопланетарної економічної теорії,

відносно вільної від модифікуючого впливу національно-державних господарсько-політичних, історично-географічних, ментально-культурологічних та інших особливостей... Сучасний економічний дискурс, очевидно, дедалі більшою мірою спиратиметься на філософію постмодерну, що дає змогу знайти новий синтез протилежних точок зору" [221, С. 15, 27].

XX – початок XXI ст. знаменували собою подальший розвиток й активізацію методологічного системологічного наукового дискурсу, зростання уваги вітчизняних і зарубіжних дослідників до проблем дослідження економічних систем, їх типологізації та порівняння у контексті розкриття об'єктивних закономірностей та шаблів світової економічної еволюції. Так, вагомий внесок до становлення теорії порівняльних економічних систем зробили зарубіжні економісти В.Ростоу, Дж.Гелбрейт, Д.Белл, Е.Тоффлер та ін. Відомий підхід В.Ростоу щодо стадій економічного зростання став альтернативою Марксовій схемі періодизації економічної еволюції. Дж.Гелбрейт, крім ідеї про конвергенцію протилежних соціально-економічних систем, висунув конструктивну концепцію руху людства від доіндустріального суспільства, через індустріальне суспільство до постіндустріального суспільства, де ключову роль відіграє зміна технологічних способів виробництва [104, С. 477-485].

Один з фундаторів концепції постіндустріального суспільства американський учений Д.Белл вже на початку 70-х рр. XX ст. вказував на визначальні риси нового суспільного ладу. Аналіз соціально-економічних зрушень у США та ін. країнах наприкінці 80-х рр. дав Д.Беллу змогу охарактеризувати постіндустріальне

суспільство як суспільство інформаційне. Він вказав на виникнення нових галузей і професій, пов'язаних із збиранням і переробленням інформації, модифікацію фундаментальних теоретичних знань і зростання їх значення в інноваційному процесі, обґрунтував висновок про те, що сучасні ринки – це комунікаційні мережі, а комп'ютерна революція зумовлює перехід до сервісної економіки та перетворення інтелектуальної технології у найважливіший інструмент системного аналізу [115, С. 615; 281, С. 793].

Сучасний учений Е.Тоффлер дійшов висновку, що людство у своєму економічному розвитку проходить три етапи ("три хвилі"), які щільно пов'язані і кожна наступна "хвиля" виростає з попередньої, чим підкреслюється спадкоємність економічних форм господарювання: 1) перехід від суспільства мисливців до аграрного; 2) перехід від аграрного суспільства до індустріального; 3) перехід від індустріального суспільства до інформаційного. Третя "хвиля", яка накопилася ще в останній третині ХХ ст. разом з розгортанням сучасної НТР, зрештою призведе до появи суперіндустріальної цивілізації, що характеризуватиметься новим способом життя, який ґрунтуватиметься на ще невідомих джерелах енергії і новітніх технологіях, новій системі освіти та організації виробництва тощо [115, С. 614; 242]. Усі ці концепції об'єднує те, що головним критерієм періодизації еволюції економічних систем виступає розвиток техніки, технології і суспільства як системи, включаючи панівні суспільні цінності та відповідні суспільні інституції, розвиток духовної сфери та дотримання прав людини.

У середині ХХ ст. проблему економічних систем досліджував український економіст В.Голубничий, котрий опинившись після Другої світової війни у США, навіть став співзасновником теорії порівняльних економічних систем [99, С. 428-432; 338] (докладніше про це йдеться у п. 5.2 нашого дослідження).

На початку 80-х рр. ХХ ст. фундаментальне дослідження економічних систем, їх порівняльний аналіз та обґрунтування перспектив здійснив ще один український учений у діаспорі Б.Гаврилишин [45; 322]. Наукова праця, написана ним як доповідь Римському клубові, стала значним щаблем у розвитку досліджень економічних систем. При цьому був застосований широкий підхід до трактування систем з урахуванням цінностей та взаємодії економічної системи з іншими складовими архітектури суспільного ладу (докладніше про це йдеться у пп. 1.3, 5.1, 5.2).

Серед зарубіжних дослідників економічних систем останньої чверті ХХ – початку ХХІ ст. насамперед варто відзначити М.Борнстейна, А.Гікса, М.Шніцера, А.Аслунда, Р.Інглегарта, М.Кастельса, Т.Сакайю, С.Роузфілда, Т.Коваліка, В.Іноземцева, А.Колганова, О.Бузгаліна, які намагалися врахувати новітні обставини трансформації економічних систем розвинутих країн, функціонування перехідних економік внаслідок планетарних політичних змін і зазирнути у майбутнє світової економічної еволюції та економічної компаративістики як науки зокрема (докладніше про підходи цих учених йдеться у пп. 1.3, 3.1, 3.2, 3.3, 4.1, 4.2, 5.1, 5.2).

Як ми вже наголошували у вступі, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. вітчизняна економічна компаративістика збагатилася низкою

нових серйозних досліджень світового рівня, серед яких насамперед заслуговують на особливу увагу фундаментальні праці А.Чухна, у яких розглядаються згадані вище проблеми економічних систем крізь призму постіндустріальної парадигми та їх значення для України [277; 278; 279; 280; 281].

Значний науковий інтерес викликають колективні праці за участю А.Чухна, П.Леоненка, П.Юхименка, О.Черепніної [164; 281], у яких з позицій найновіших теоретичних концепцій аналізуються сучасні економічні системи та особливості становлення й перспективи економічної системи України. Конструктивні й новаторські теоретико-методологічні підходи знаходимо у дослідженнях львівських учених Г.Башнянина [10; 11; 12; 13; 32], Б.Кульчицького [129; 130; 131], С.Панчишина [196; 197] та ін. (докладніше про підходи згаданих учених йдеться у пп. 1.3, 2.3, 3.1, 3.2, 4.1, 4.2, 5.1, 5.2).

Водночас стрімкі економічні, соціальні, політичні, технологічні та інші зміни у сучасному світі, які фокусуються у посиленні глобалізації, зростанні уваги до екологічних проблем, що істотно модифікує сам об'єкт теорії порівняльних економічних систем, зумовлюють необхідність глибокого осмислення цих нових реалій, щоб знайти гідну відповідь на виклики цивілізаційного поступу у ХХІ ст. При цьому розкриття новаторських підходів у галузі порівняльного аналізу економічних систем з теоретичних позицій постіндустріалізму було і залишається важливим завданням економічної компаративістики [164, С. 134, 176] (докладніше про порівняльний аналіз економічних систем у теоріях

постіндустріалізму, інформаційного суспільства та суспільства знань йдеться у пп. 3.1, 3.2, 4.2, 5.1, 5.2).

Підсумовуючи, хочемо наголосити, що важливим методологічним "містком" між проаналізованими вище концепціями зарубіжних та українських економістів і сьогоденням є, на наш погляд, те, що в сучасних умовах суттєво зростає значення соціологічної, соціальної орієнтації економічної думки, оскільки соціальні зсуви сьогодення істотно змінюють умови всього суспільного розвитку. А звідси випливає загальна методологічна настанова про те, що кожний ступінь трансформації економічних систем повинен досліджуватися в обумовленості з соціокультурним контекстом [56, С. 32-33], адже спрогнозувати тенденції руху економічної системи неможливо поза зв'язком з соціально-політичними та культурними процесами. Цей підхід, на наше переконання, повинен лежати в основі методології дослідження сучасних економічних систем.

У цьому контексті А.Гальчинський вважає, що сучасну методологію економічного аналізу потрібно переорієнтувати з *homo-economicus* (людини-індивіда) на *homo-sociologicus* (людину соціальну). У системі *homo-economicus* індивід розглядається як структурно недиференційоване утворення, своєрідна замкнута "чорна скринька", як атом, дії якого детермінуються одновалентними матеріальними (економічними) мотиваціями. *Homo-sociologicus* – це внутрішньо структурований суб'єкт, тут інші мотивації суспільної діяльності, інша енергетика. Йдеться, по-перше, про органічне поєднання матеріальних і нематеріальних інтересів з акцентами на

функції першості останніх; по-друге, про персоніфікацію відповідних інтересів, їх індивідуалізацію; по-третє, про перетворення особистості в абсолютний унікальний центр суспільно-соціальної активності, "центр перспективи" (за Тейяром де Шарденом) [51, С. 8].

Можна погодитися з висновком А.Гальчинського, що "...теоретична модель постіндустріального (інформаційного) суспільства виходить з логічної першості homo-sociologicus. У даному разі окрема людська особистість набуває статусу реальності, вона здатна не тільки діяти творчо, а й бути (що дуже важливо) пізнаною самою собою" [51, С. 9].

Цікаво, що у цьому ж контексті розмірковує й сучасний російський економіст-соціолог В.Радаєв. Намагаючись простежити точки дотику між економічною теорією та соціологією, він зазначає, що перша значно більшою мірою вивчає відносини, уречевлені в потоках матеріальних, фінансових, інформаційних ресурсів, готової продукції і послуг. А соціологія більше зорієнтована безпосередньо на людську поведінку і соціальні зв'язки як такі. Проте "перетин" об'єктів дослідження у них дуже значний [214, С. 51]. Інтенсивний розвиток економічно-соціологічних досліджень є своєрідною критичною реакцією на погляди "чистих" економістів, оскільки соціологічні підходи значно розширюють і збагачують наше бачення господарських процесів [214, С. 63].

Водночас В.Радаєв не схильний прямо протиставляти homo economicus і homo sociologicus, а вважає, що homo sociologicus "...охоплює більш широкий клас моделей, у якому "людина економічна" і "людина соціальна" є крайніми випадками. Занурення

людини в континуум між крайніми, радикальними позиціями не тільки передбачає зняття жорсткого протиставлення цих двох типів дії, але й надає йому більш активний суб'єктивний початок. Йдеться про людину не просто інформовану, а й таку, що пізнає; не просто слідує нормам, а й соціалізується... людина як активний суб'єкт може в одних випадках поводити себе раціонально, незалежно, егоїстично, а в інших – виявляти альтруїзм та слідувати традиційним нормам. Людина здатна чинити всупереч (to do otherwise) очевидній раціональності чи усталеним нормам, "переключатися" з одного режиму на інший (спонтанно чи внаслідок вольових зусиль), переходячи від логіки економічно зорієнтованої до логіки соціально зорієнтованої дії, і навпаки" [214, С. 58].

Можна погодитися з вітчизняним фахівцем з соціології економіки М.Лукашевичем, котрий, критично аналізуючи вищевказану точку зору В.Радаєва, зазначає, що остання є найбільш успішною спробою зближення методологічних засад економічного та соціологічного підходів. Тут економіко-соціологічна людина не застигає у крайній позиції і не закріплена в одній з проміжних точок. Вона переміщується, "плаває" в континуумі між двома зазначеними полюсами. На відміну від homo economicus, економіко-соціологічний підхід характеризується не однією фіксованою моделлю, а є програмою побудови різних моделей, що описують широкий спектр типів дії в континуумі між полюсами "недосоціалізованої" та "пересоціалізованої" дії. Модель "економічної людини" у цьому випадку не відкидається, а включається до методологічного арсеналу як одна з ключових робочих моделей для типологічних побудов, але

при цьому розглядається не як єдина чи панівна, а скоріше як крайній випадок [170, С. 82].

На наше переконання, окреслену наукову проблему аргументовано вирішує теоретико-методологічний підхід А.Чухна, котрий пов'язує формування постіндустріального (інформаційного) суспільства з переходом від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*) [278, С. 258-286; 281, С. 109-119] (докладніше про концепцію А.Чухна йдеться у 3, 4 і 5 розділах нашого дослідження).

1.2. Інструментарій дослідження сучасних економічних систем

Фундаментом концепційних засад дослідження економічних систем суспільства є комплексний, системний підхід до їх розуміння як складних утворень, що визначають всю багатоелементну архітектуру суспільного ладу. На наше переконання, розкрити генезис і суть сучасних економічних систем, здійснити їх порівняльний аналіз в умовах посилення екологічної та глобалізаційної домінанти, збагнути передумови і шляхи формування національної економічної системи України неможливо без комплексного вивчення економічних систем у взаємозв'язку з проблемами ролі людини, її діяльності, економічної культури, політичних інституцій, культурологічно-етнічних процесів у національній економіці. Справді, головним чинником еволюції економічних систем є людська, економічна діяльність. Як зазначає

Д.Норт, "різниця у рівнях функціонування економік і збереження її впродовж тривалого часу не знайшла задовільного пояснення фахівців з проблем економічного розвитку... Коротко кажучи, не вистачає розуміння природи людської координації та співпраці" [190, С. 21]. Крім того, наголошує учений, "усі теоретичні міркування в суспільних науках явно або неявно будуються на понятті людської поведінки" [190, С. 28]. У цьому контексті Д.Чистилін слушно підкреслює, що "...теорія, яка вивчає "суспільний" розвиток, стане справді суспільствознавчою тоді, коли до сфери її уваги разом з економічними проблемами потраплять проблеми соціальні" [276, С. 48].

Окремо хочемо наголосити, що ми повністю поділяємо точку зору Г.Башнянина, котрий розглядає теорію економічних систем як метатеорію чи метаметодологію, як таку фундаментальну економічну науку, яка стоїть чи повинна стояти над економічною теорією як такою, чи політичною економією. Як певного роду метатеорія чи метаметодологія економічного функціонування та розвитку вона повинна досліджувати, на думку вченого, найзагальніші принципи чи закономірності функціонування та розвитку економічних систем. Ця наука – свого роду "...філософія економічного життя, філософія економічного розвитку" [32, С. 173].

Водночас ми поділяємо думку, що сьогодні у зарубіжній економічній науці спостерігається певне зниження уваги до власне теоретико-методологічних проблем дослідження економічних систем [150, С. 17]. Так, сучасний зарубіжний економіст Б.Фрей визнає, що "наукові рецензенти економічних журналів присвячують більшість

своєї уваги, якщо не всю увагу, формалізму і технічним деталям. Зміст статті і погляди, які у ній містяться для розуміння реального світу мають вторинне значення. Більшість рецензентів уникають оцінювати зміст, оскільки це неминуче передбачає ціннісні судження, які у сучасній економічній теорії розглядають як "ненаукові", тому що вони є суб'єктивними" [311, С. 4].

Розробляючи сучасну методологію дослідження економічних систем, необхідно чітко окреслити такі базові поняття, як "методологія" і "методи", від тлумачення яких логічно залежать наукові узагальнення. Так, ми поділяємо позицію, згідно з якою методологія є, по-перше, сукупністю методів наукового пізнання і, по-друге, роздумами про методи та їх удосконаленням. Водночас методи – це конкретні способи та інструментарій вивчення об'єкта дослідження, які взаємно доповнюють один одного, дозволяючи проникнути у глибинну суть явища чи процесу [150, С. 18]. При цьому, як слушно зазначає О.Сичивиця, метод є системою регулятивних принципів діяльності суб'єкта, яка залежить від її мети, засобів здійснення і характеру об'єкта [226, С. 294]. Подібної думки дотримується А.Філіпенко, котрий вважає, що метод є способом досягнення мети, сукупністю прийомів і операцій теоретичного, практичного освоєння дійсності, способом певним чином організованої людської діяльності [266, С. 85].

Відомо, що Дж.Кейнс розглядав метод як універсальний інструмент пізнання, а його результати – як такі, що змінюються залежно від конкретних умов [112, С. 480-483]. На цій основі

Г.Башнянин навіть підкреслює, що "...у будь-якій науці метод є важливішим за його результати" [32, С. 14].

Крім того, хочемо підкреслити, що сучасне тлумачення методології повинно включати аспект класифікації, типологізації об'єктів аналізу чи їх складових, а також визначення наукової парадигми дослідження. Тобто йдеться про типологізацію економічних систем на основі виявлених об'єктивних критеріїв і подальше порівняння систем з метою всебічного їх дослідження, пошуку найбільш оптимальних економічних моделей третього тисячоліття, а також розгляд усіх теоретичних питань економічної компаративістики з позицій постіндустріальної парадигми.

Як ми вже зазначали, комплексне дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації, спроби їх типологізації і порівняння повинні ґрунтуватися на усвідомленні об'єктивного процесу інтеграції наукового знання. Оскільки основним об'єктом нашого дослідження у широкому розумінні є людина у контексті еволюції економічних систем, політичної організації та системи панівних цінностей, тобто соціуму у його основних вимірах, – тому для нас прийнятними виступають методи досліджень, що застосовуються в економічній та інших соціально-гуманітарних науках (історії економіки та економічної думки, економічній соціології, соціальній філософії, політології, правознавстві, культурології та ін.). Фактично йдеться про об'єднання зусиль учених-суспільствознавців у процесі комплексного дослідження сучасних економічних систем [151]. Як відомо, ще у 70-ті рр. ХХ ст. у повний голос почали говорити про кризу економічної

теорії. У цьому контексті А.Гальчинський слушно зазначає, що нині "дедалі більшою мірою даються взнаки глибокі системні суперечності, що виявляють себе на методологічному рівні – на рівні філософії економічної науки, обґрунтувань базових фундаментальних гіпотез, які визначають загальну логіку сучасних суспільних трансформацій..." [51, С. 4].

А.Чухно обґрунтовано вважає принциповою особливістю суспільних наук, у т.ч. економічної теорії, ту, що "...суперечності виникають не лише внаслідок дедалі глибшого пізнання предмета, що вивчається, але, насамперед, на основі якісної зміни самого об'єкта дослідження – суспільства, його форм і структур, умов життєдіяльності. Істотні зміни у розвитку суспільства вступають у суперечність з досягнутим рівнем його пізнання і тлумачення, бо це набуває виразу історичної обмеженості рівня знань. Адже вони відбивають досвід минулого і недостатньо або й зовсім не враховують нового, а тим більше провідні тенденції у розвитку людської цивілізації" [278, С. 218]. Перехід людства до постіндустріального, постеконічного суспільства вносить стільки принципово нового, незвичного, яке не під силу досягнути й осмислити за допомогою старої теорії і методології, що робить кризу економічної теорії реальною. Учений аргументовано підкреслює: "Віками люди використовували землю, капітал і працю як засоби виробництва. В новій економіці головним фактором виробництва стають інформація і знання, які на відміну від традиційних факторів необмежені, а в процесі споживання не лише не зношуються і не зникають, але ще більше поширюються. Все це незмірно збагачує

можливості людини, суспільства. Якщо машинна техніка примножувала фізичні сили людини, то інформація і знання реалізують і примножують потенції людського розуму. Ця принципово нова риса нового фактора виробництва набула втілення у нових категоріях: інтелектуальна праця, інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал. Інакше кажучи, на відміну від індустріального суспільства, де всі відносини і категорії мали матеріальну основу, матеріальний характер, у новій економіці з'являються поняття, які не мають матеріального змісту. Саме тому нове суспільство називають не лише постіндустріальним, а й постеконічним" [281, С. 25-26].

А.Чухно поділяє точку зору М.Блауга з приводу того, що існує глибокий розрив між економічними знаннями і розумінням економічної реальності. Так, М.Блауг обґрунтовано констатує, що "...сучасна економічна наука хвора. Вона все більше перетворюється в інтелектуальну гру заради самої гри, незалежної від її практичної значущості. Економісти поступово підмінили свій предмет, обернувши його в якусь Соціальну Математику, в якій аналітична суворість, як її розуміють на математичних факультетах, - це все, а емпірична адекватність, як її розуміють на фізичних факультетах, - ніщо" [19; 20; 21; 281, С. 26]. Як обґрунтовано зазначає А.Чухно, висока математична формалізація, що притаманна мейнстриму та його серцевині – неокласичній теорії, попри досить значні позитиви має й зворотний бік, коли "...переваги математичної формалізації втрачаються, якщо перейти від конкретних прикладних проблем до складнощів багатогранного соціально-економічного розвитку

суспільства. Вихолощені формалізовані методи часто позбавлені економічного змісту, неспроможні відобразити сучасні макроекономічні процеси, пов'язані з глибокими якісними інноваційними зрушеннями і поширенням творчої діяльності людини" [281, С. 23]. В цілому, слушно констатує вчений, "однією з серйозних методологічних проблем сучасної економічної науки є підміна реального економічного процесу його математичними моделями, хоча добре відомо, що будь-яка модель побудована за певних припущень і тому вона, як правило, не відповідає повною мірою реальності. Попри це, нерідко математичні моделі видаються за аналог реального процесу, що призводить до серйозних хиб у дослідженнях. У результаті математичної формалізації втрачаються економічні реалії, які тільки і можуть бути предметом дослідження... Причому, як це не прикро, нерідко математичні моделі видаються за великі досягнення економічної науки, хоча насправді це вияв її неспроможності розв'язувати нагальні проблеми розвитку економіки" [281, С. 23-24].

Для подолання кризи в економічній науці, приведення її у відповідність до тих змін, що сталися у світі, необхідно, на думку А.Чухна, насамперед забезпечити перехід економічної теорії на якісно нову, інформаційну (постіндустріальну), еволюційну парадигму. Ні метафізична (позитивістська, прагматична) філософія, ні формальна логіка, ні математична формалізація не відповідають потребам наукового пізнання складних перехідних проблем, глибоких якісних зрушень у цивілізаційному прогресі нової економіки і суспільства, які докорінно відрізняються від того, що

існувало і є дослідженим: "Новим вимогам відповідають діалектична філософія і діалектична логіка. Тільки вони розкривають можливості проникнення у глибину тих кардинальних змін, які відбуваються у сучасну епоху, дають змогу виявити не лише суть цих якісних зрушень, а й механізм їх здійснення, економічні та соціальні наслідки. Тільки діалектична філософія і діалектична логіка є потужним методологічним засобом пізнання складних соціально-економічних процесів сучасного світу" [281, С. 26-27].

Заслуговує на увагу точка зору А.Гальчинського, що "...в періоди крутих поворотів історії структура і механізми пізнавального процесу в їх системній цілісності застарівають. На їх основі пояснити нові суспільні процеси стає неможливим. Так було завжди в історії людства. Нинішня ситуація особливо ускладнюється багатоаспектністю відповідних трансформацій (які є глибоко суперечливими за своїм змістом, стосуються не тільки загальноцивілізаційних змін, а й прискорення системної глобалізації), переходом від формаційного до постформаційного суспільства, запереченням ролі держави-нації, утвердженням основ транскрипційної економіки та ін. У підсумку йдеться про ознаки, що характеризують завершення розбудованої на принципах Великої європейської культури епохи Модернізму, і відповідно – про утвердження новітньої логіки постмодернізму, а можливо, і про більш глибокі постцивілізаційні трансформації" [51, С. 4].

Який же вихід з цієї складної ситуації? Як аргументовано підкреслює А.Гальчинський, "...одним з шляхів подолання наукової кризи є забезпечення конструктивного синтезу теоретичних

досліджень, у тому числі синтезу всього спектра суспільних наук. У цьому є великий сенс. Необхідно усвідомлювати очевидне: наявні способи розподілу суспільних наук, які диференціюються не стільки завдяки предмету дослідження, скільки з огляду на історичні (й адміністративні) причини, стають дедалі більшою мірою неефективними. Ми навчилися в процесі теоретичного аналізу розмежовувати проблеми суспільного розвитку за їх складовими, і це було (свого часу) принциповим надбанням наукових досліджень. Нині головна вимога до суспільствознавства – "зібрати окремі частини в єдине ціле", сформувати принципи узагальнюючої теорії, яка більшою мірою адекватна логіці сучасних трансформацій" [51, С. 10].

На основі вищесказаного можна узагальнити, що серед методів, які повинні широко застосовуватися в економічній та інших соціально-гуманітарних науках при дослідженні еволюції суспільства та економічних систем зокрема, насамперед необхідно виділити емпірично-історичний, який передбачає використання фактів для обґрунтування відповідних соціально-економічних висновків і виявлення тенденцій, закономірностей розвитку економічних систем суспільства; теоретико-логічний, змістом якого є безпристрасний, об'єктивний аналіз і порівняння різних економічних і соціальних концепцій, а також пошук об'єктивних тенденцій та закономірностей еволюції самої економічної науки і теорії порівняльних економічних систем зокрема; діалектичний, що передбачає розгляд усіх явищ і процесів, які мають місце в економічних системах, у їхніх взаємозв'язках, взаємовпливах та безперервному розвитку; єдність

історичного і логічного підходів до розгляду відповідних процесів і явищ, які мають місце в економічних системах, що дозволяє виявити вузлові шаблі і головні тенденції світової економічної еволюції; єдність аналізу і синтезу, кількісних і якісних підходів, що забезпечують всебічну оцінку стану і потенційних можливостей економічних систем.

Хочемо наголосити, що перелічені, а також й інші методи дослідження економічних систем, про які йдеться нижче, можуть дати найбільший ефект лише у поєднанні, взаємодоповненні [239]. Як слушно підкреслює А.Гриценко, "...метод оволодіння об'єктом, що поєднує у собі низку загальнонаукових методів (аналіз та синтез, індукцію, логічне та історичне і т.п.) повинен бути покладений в основу економічної теорії, яка за своєю суттю збігається з логікою функціонування і розвитку економічної системи" [71, С. 57].

Таким чином, посилення об'єктивного процесу інтеграції наукового знання на порозі третього тисячоліття передбачає адекватні зміни у методології наукового економічного пошуку, зокрема, свідоме й цілеспрямоване об'єднання можливостей різних соціально-гуманітарних наук і застосування різних методів пізнання економічних систем.

Серед інших важливих методів дослідження сучасних економічних систем необхідно, на нашу думку, виділити згаданий вище еволюційний метод [173; 277; 278; 279; 280; 281], синергетичний підхід [114; 172], синтез та композицію [118], метод порівняльного аналізу, економіко-статистичний та метод інституційного аналізу. Так, як ми вже зазначали, одним з сучасних

напрямів наукових досліджень є еволюційний підхід, заснований на ідеях нелінійності та самоорганізації складних економічних систем (синергетиці). У цьому контексті В.Базилевич слушно вважає, що еволюційний метод (еволюційна економіка), по-перше, розглядає економіку як відкриту систему, що еволюціонує; по-друге, визначає час як найважливіший параметр функціонування складної системи, аналізуючи соціально-економічні зміни як недетерміновані та незворотні, лінійні у минулому і розгалужені у майбутньому; по-третє, пояснює стійкість економічних систем залежно від співвідношення міри однорідності та гетерогенності інституційних одиниць, виходячи з того, що надмірна внутрішня диференціація спричиняє наростання ентропії та хаосу і є так само небезпечною, як і повна однорідність, яка гальмує економічний розвиток; по-четверте, прагне подолати розрив між методологічним індивідуалізмом (ігнорування оберненого зв'язку між індивідом та соціальним оточенням) і холізмом (заперечення творчих здібностей індивіда у процесі аналізу соціальної цілісності), розглядаючи результати індивідуального вибору і системної взаємодії як рівнозначні та взаємопов'язані [89, С. 18].

У цьому контексті А.Філіпенко слушно зазначає, що з точки зору еволюційного підходу неможливо стверджувати, що певний процес, який стосується досліджуваного об'єкта, важливіший за інший, тому що "все взаємопов'язане" – будь-яке явище тісно пов'язане причинно-наслідковими відносинами з навколишнім світом. Іншими словами, будь-який економічний феномен відображає вплив

нескінченної сукупності культурних, політичних, природних чинників [266, С. 68].

Як відомо, вперше погляд на суспільство як самоорганізовану систему, котра розвивається як саморозвиток Світового Духу, обґрунтував німецький філософ Г.Гегель. Мету суспільно-економічного поступу він визначив як розвиток і реалізацію свободи громадянина у громадянському суспільстві. Свобода реалізується через "сходження" шаблями обмежених у часі історичних епох, які послідовно змінюють одна одну і у кожній з яких є своя міра усвідомлення та реалізації свободи. В цілому Г.Гегель заперечив парадигму хаотичного і випадкового розвитку соціуму. Натомість він обґрунтував концепцію про три принципово відмінних між собою типи взаємодії: "механізм", "хімізм" та "організм". При взаємодії за першим типом природа кожного з об'єктів, що взаємодіють залишається попередньою, не змінюється. Під час взаємодії за другим, "хімічним" типом об'єкти якісно змінюють свою природу. Третій тип взаємодії – "органічний" – характеризується належністю об'єктів до єдиної системи, тобто сама ця взаємодія виступає необхідною умовою їхнього існування [53].

М.Вебер, продовжуючи розвивати таку теоретичну парадигму Г.Гегеля, піддав аргументованій критиці економічний детермінізм К.Маркса та обґрунтував концепцію рівнозначності матеріальних і духовних чинників суспільно-економічного поступу [33].

Поширення на порозі третього тисячоліття синергетичного методу та застосування його принципів самоорганізації до аналізу як Всесвіту, так і суспільства, економічної системи, поступово підводить

учених до переконання про глибинну єдність закономірностей розвитку Всесвіту і соціуму на засадах парадигми діяльності.

Цікаве, на наш погляд, трактування синергетичного підходу у дослідженні економічних систем пропонує В.Базилевич. Учений вважає, що синергетика змінює універсальні підходи до світосприйняття і відкриває широкі можливості багатоаспектного висвітлення економічних процесів і явищ на основі поєднання системно-функціонального та ймовірнісного підходів, визнання спонтанності та визначальності випадкового чинника у самоорганізації соціально-економічної системи, заперечення монодетермінізму та однозначної запрограмованості розвитку першопричинами при обґрунтуванні раціональних шляхів еволюції. Крім того, на думку В.Базилевича, синергетичний підхід, по-перше, акцентує увагу на процесах нестійкої рівноваги та нестабільності економічних систем, зумовлених впливом спонтанних змін ендогенних чинників саморозвитку; по-друге, визнає складність та нелінійність соціально-економічної еволюції, виходячи з того, що характер взаємозв'язку внутрішніх елементів складних систем може різко змінюватись після досягнення одним або кількома з них певних критичних значень; по-третє, припускає можливість впливу спонтанних змін в економічній системі на переродження рівноважних сил та виникнення кризових ситуацій (точок біфуркації), коли гостро постає проблема вибору, а подальша еволюція є невизначеною, стохастичною, недетермінованою; по-четверте, аналізує множинність, різноспрямованість та різну якість внутрішніх і зовнішніх факторів, кожен з яких може суттєвим чином вплинути на

динаміку соціально-економічного розвитку; по-п'яте, виходить з того, що один і той самий ефект в економічній системі може бути досягнутий під впливом різних (інколи взаємовиключних) імпульсів, водночас одні й ті самі соціально-економічні чинники можуть породжувати різні, інколи діаметрально протилежні, результати [89, С. 18-19].

На думку А.Філіпенка, важливою особливістю самоорганізованих систем, до яких належить й економічна система, є чергування періодів упорядкування та хаосу. Якщо порядок означає певний стійкий стан системи, у якому її елементи поєднані зв'язками, що сформувалися під час попередньої еволюції та не підлягають раптовим змінам чи зникненню, то хаос характеризується руйнуванням таких зв'язків, нестійкістю, розбалансуванням усієї системи, значними коливаннями та змінами її стану, що можуть спричинити її ліквідацію. Дослідник вважає, що постійну зміну періодів упорядкованості та хаосу можна простежити в існуванні практично будь-якого суспільства, а "наразі світ вступив у період, який можна назвати посттоталітарним хаосом; у його надрах уже зароджується деяка впорядкованість, проте розгледіти її обриси донині досить важко" [267, С. 83-85].

Л.Мельник розуміє синергію в економіці як зростання ефективності діяльності у результаті поєднання, інтеграції, злиття окремих частин у єдину систему внаслідок так званого системного ефекту (емерджентності). При цьому символічна формула синергії $1 + 1 = 5$ означає, що спільний ефект системи перевищує суму ефектів її підсистем, які б працювали окремо одна від одної [180, С. 348-349].

Крім таких трактувань синергетичного методу, у сучасній економічній теорії утверджується категорія синергізму у якості назви підсистеми глобальної економіки. Як пише у цьому контексті А.Філіпенко, синергічна підсистема, будучи складовою глобальної системи, включає у себе економічні відносини індустріально розвинутих країн, розвиток яких здійснюється переважно за рахунок внутрішніх імпульсів і факторів на основі саморегулювання [221, С. 24-26].

Незважаючи на важливість проаналізованих методів аналізу економічних систем, їхню ефективність при оптимальному поєднанні, головним підходом у дослідженні сучасних розвинутих та перехідних систем, національних економік та наднаціональних економічних утворень все ж є системний. Саме цей метод поряд з методом порівняльного аналізу дає змогу розкрити особливості різних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації, виявити найефективніші економічні моделі суспільного розвитку.

Спроби дослідити економіку у широкому розумінні, тобто як суспільну систему, нині можна розцінювати найбільш конструктивними, оскільки вивчення економічної дійсності на основі її системної уяви дозволяє побудувати процес пізнання з урахуванням усіх аспектів, зв'язків та опосередкувань дійсності. Щоб розкрити зміст системного підходу в економічному дослідженні суспільства необхідно насамперед з'ясувати суть поняття системи у контексті становлення системного підходу в науковому пізнанні. Водночас важливим є розуміння системної трансформації суспільства.

Уяву про суспільство як систему, складовими якої є, зокрема, економіка і політика, знаходимо у трактатах давньогрецьких філософів Платона, Арістотеля, Епікура, дещо пізніше – у працях І.Канта, Г.Гегеля, Ф.Шеллінга, у творчості видатних українських мислителів Г.Сковороди, П.Юркевича, І.Франка та ін. Системний підхід застосовувався відомими українськими ученими-економістами М.Балудянським, І.Вернадським, М.Бунге, С.Подолінським, М.Туган-Барановським та ін., а також знаними зарубіжними економістами А.Смітом, Д.Рікардо, Ж.Сімонді, К.Марксом, В.Рошером, Ф.Лістом, В.Зомбартом, Дж.Кейнсом та ін. при вивченні економічних систем та обґрунтуванні соціальних концепцій економіки. В цілому існує думка, що початок ХХ ст. знаменував собою активне поширення методології системного підходу до аналізу складних економічних явищ [276, С. 49].

У сучасній вітчизняній економічній теорії систему найчастіше трактують як упорядковану та відокремлену множину взаємодіючих, взаємозалежних елементів, яка утворює стійку єдність – цілісність, володіє структурою та організацією. При цьому взаємодія системи із зовнішнім середовищем починає істотно відрізнятися від взаємодії окремого елемента з середовищем, оскільки виникає нова якість системи, яка відрізняється від простої суми якостей елементів, що її складають [165, С. 14, 26; 180, С. 349]. У цьому ж контексті сучасний польський економіст Т.Качмарек зазначає, що "...під системою необхідно розуміти уклад внутрішньо взаємопов'язаних елементів, які мають певну структуру і становлять логічно упорядковану цілісність"

[326, С. 19]. Аналогічної думки дотримується ще один сучасний польський дослідник П.Залева [361, С. 11].

Отже, система – це сукупність окремих частин, об'єднаних у ціле, що породжує якусь нову якість, якої не мали частини, з яких складається система. Інакше кажучи, система може мати властивості, які відсутні у її частин. З цього випливає, що систему в цілому не можна зрозуміти, вивчаючи лише властивості її окремих компонентів [181, С. 16].

Деякі сучасні автори наголошують на наявності субординації у структурі системи і, відповідно, обстоюють тлумачення системи як сукупності взаємопов'язаних і розміщених у належному порядку елементів певного цілісного утворення. При цьому зазначається, що кожній системі притаманні такі властивості: цілісність, упорядкованість, стійкість, саморух та загальна мета [89, С. 62].

Елементи множини, що творять систему, перебувають між собою у певних відносинах і зв'язках. Системне дослідження передбачає не тільки встановлення способів опису цих відносин і зв'язків, але й, що особливо важливо, виділення тих з них, які є системоутворюючими, тобто забезпечують властивість цілісності – умову відносно відособленого функціонування і, у деяких випадках, розвитку системи. Відносини і зв'язки у системі самі можуть розглядатися як її елементи, що підпорядковуються відповідній ієрархії. Це дозволяє будувати різні послідовності включення систем одна в одну, які описують об'єкт дослідження з різних сторін.

Як слушно зазначає А.Філіпенко, системний метод ґрунтується на ідеї, що навколишня дійсність є єдиним цілим, де речі і явища

пов'язані одні з одними багатьма відношеннями. Системному методу властивий розгляд певної сукупності об'єктів, у процесі якого з'ясовується, що їх взаємозв'язок і взаємодія спричинюють виникнення нових інтегративних властивостей системи, відсутніх у її складових. Водночас кожна система взаємодіє з тілами, явищами і подіями, які оточують її і певним чином впливають на перебіг процесів у ній. Звідси випливає, що дослідження системи буде неповним без врахування її зовнішнього середовища. При цьому часто вплив цього середовища буває настільки істотним, що еволюцію системи потрібно розглядати у тісному зв'язку з еволюцією самого середовища [266, С. 91-92].

На думку фахівця з соціології економіки М.Лукашевича, наявність сучасних глобальних процесів і загроз зумовили появу світосистемного аналізу як напряму досліджень глобальних тенденцій світового економічного і соціального розвитку [170, С. 258]. Основні ідеї світосистемного аналізу вперше було обґрунтовано І.Валлерстайном, а теоретичними джерелами такого аналізу стали ідеї неомарксизму, концепція "матеріальної цивілізації" Ф.Броделя і теорія економічних циклів М.Кондратьєва. Як і Ф.Бродель, І.Валлерстайн протиставляє два різновиди світових систем: "світи-імперії" і "світи-економіки", доводячи, що розвиток західної цивілізації означав поступове поглинання "світоєкономікою" "світоімперій". Послідовники світосистемного аналізу схильні протиставляти поняття капіталізму і ринкової економіки, вважаючи, що капіталізм є, скоріше, гіпертрофованою, ніж нормальною ринковою системою. Сучасні суспільства, які, як правило, у своїх

просторових межах збігаються з національними державами, постали як наслідок кристалізації вузлів "світоєкономіки". Для останньої зараз властива наявність напруги і конфліктів між центром і периферією, а також внутрішньої напруги у центрі, яка виявляється у нерівномірності розподілу багатств, расовій і статевій нерівності [170, С. 258-259].

На наш погляд, вищевказані теоретичні підходи мають дуже важливе значення для розробки та обґрунтування методологічних засад дослідження економічних систем у єдності складових у сучасних умовах посилення їх екологізації та глобалізації.

Підсумовуючи роздуми про системний підхід у науковому пізнанні сучасних економічних систем, доцільно у загальних рисах окреслити поняття економічної системи та визначити її ключові ознаки (докладніше про зміст і трактування категорії "економічна система" йдеться у п. 1.3 та п. 4.3, де, зокрема, ми обстоюємо так зване розширене трактування економічних систем у сучасних умовах їх екологізації та глобалізації). Тим часом обмежимося "робочим" визначенням економічної системи як упорядкованої, самокерованої цілісності множини різноманітних соціально-економічних відносин, носіями яких виступають окремі індивіди і соціальні групи, до яких вони органічно включені. При цьому важливими ознаками економічної системи є її ієрархічний характер, коли можна виокремити її різні рівні – підсистеми, підпідсистеми і т.д., які пов'язані між собою і водночас підвладні імпульсам, що надходять від системи у цілому. По-друге, інтегративна здатність, коли забезпечується відносно самостійне, відособлене існування і

функціонування системи. Інтегративна якість генерується у процесі становлення системи цілісністю і у той же час виступає гарантом даної цілісності, у т.ч. за рахунок трансформації компонентів системи відповідно до природи системи в цілому. Така інтеграція стає можливою завдяки наявності у системі системоутворюючого компонента, що "притягує" до себе усі інші компоненти і створює те саме єдине "поле тяжіння", яке й дозволяє множині стати цілісністю. По-третє, людина є універсальним компонентом економічної системи, включаючи підсистему сім'ї. З'явившись на світ, людина відразу опиняється включеною до існуючої у суспільстві системи соціально-економічних відносин і перш, ніж вона стане їх носієм і навіть зуміє здійснити на них перетворюючий вплив, насамперед повинна "вписатися" до неї. Соціалізація індивіда фактично є його адаптацією до існуючої системи і передусь його спробам адаптувати саму систему до своїх потреб та інтересів. По-четверте, економічна система належить до розряду самокерованих. Ця ознака характеризує лише високоорганізовані цілісні системи. Здатність до саморегулювання і саморозвитку передбачає наявність спеціальної підсистеми управління у вигляді певних механізмів, органів та інститутів. Роль такої підсистеми надзвичайно важлива, оскільки саме вона забезпечує інтеграцію всіх компонентів системи, їхню узгоджену дію. А коли додати, що індивід, соціальна група, суспільство в цілому завжди діють цілеспрямовано, то значення підсистеми управління стає ще більш вагомим. Зокрема, труднощі, які переживає суспільство, його економічна система у період докорінної трансформації значною мірою пов'язані з тим, що

утворюється тимчасовий розрив між зломом старої системи управління і конструюванням нової [150, С. 24-25].

Економічна система, будучи "відкритою системою", тобто здатною здійснювати обмін із зовнішнім середовищем [181, С. 26], при усій своїй відносній автономності, відчуває на собі вплив природного і соціального оточення і водночас здійснює на них свій активний вплив чи у вигляді зворотного зв'язку, чи у вигляді власної ініціативи. Адже економічна система належить до особливих, адаптивно-адаптуючих систем, тобто на відміну від систем біологічних, вона здатна не тільки адаптуватися до оточуючого середовища, але й адаптувати його відповідно до своїх потреб та інтересів. Оскільки економічна система є відкритою і адаптивно-адаптуючою, її функції можуть бути адекватно розкриті лише у контексті її взаємодії з оточуючим середовищем. Під природним середовищем у ході подальшого аналізу ми будемо вважати ту частину Всесвіту, яка контактує з економічною системою суспільства і значною мірою втягнута в орбіту його економічної діяльності. Всередині природного середовища особливо важливо виділяти так звану "олюднену природу" або ноосферу (з грецької "ноос" – розум), як вона була названа з легкої руки В.Вернадського. "Біосфера, – писав цей видатний український учений, – перейшла чи точніше переходить у новий еволюційний стан – у ноосферу, переробляється науковою думкою соціального людства" [37, С. 21]. Соціальним середовищем економічної системи конкретного суспільства є соціальні системи і несистемні соціальні чинники, з якими вона перебуває у різних видах взаємодії. Виходячи з наведеного розуміння

нами економічної системи, вважаємо, що вона виконує дві основні функції: по-перше, збереження системи, забезпечення її стійкого стану; по-друге, функцію удосконалення системи, її оптимізації [150, С. 25].

Аналіз економічних, політичних і культурних трансформацій у провідних країнах світу наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. свідчить про те, що має місце не просто процес глибоких перетворень в економіці як одній із складових архітектури суспільного ладу, а тотальні радикальні зрушення у суспільстві як органічній системі. Такий же методологічний підхід поширюється і на країни з перехідною економікою, хоча, зрозуміло, їм доводиться вирішувати багато конкретних проблем дещо іншого характеру. У цьому контексті А.Філіпенко, формулюючи основні принципи політекономії економічного зростання країн, що розвиваються, під першим номером обґрунтовано виділяє необхідність тотальної трансформації економіки і всього суспільства [221, С. 24-26].

Якщо продовжити цей економічний дискурс стосовно до України, то можна підкреслити, що необхідність системного підходу до аналізу структури, динаміки і окреслення перспектив українського суспільства породжена об'єктивним ходом самої історії. У цьому контексті правомірною видається точка зору В.Гейця та ін., згідно з якою в Україні саме у нинішній період має місце досить цікавий феномен сучасності – формування та розвиток нової держави і водночас утвердження нової економічної моделі, яка отримала назву перехідної економіки. Тобто, з одного боку, повинні розвиватися

засади громадянського суспільства та демократичної держави, а з іншого, – формуватися соціально-ринкова економіка [56, С. 5].

Наведені приклади і аргументи підводять до висновку про те, що у сучасній теорії порівняльних економічних систем утверджується поняття "системної трансформації суспільства" [2, С. 59]. Системній трансформації суспільства підлягають усі сфери суспільного буття: політична, духовна, власне економічна. Водночас поняття "системної трансформації суспільства" передбачає зміни й перетворення суспільних структур, у межах яких можуть паралельно протягом якогось часу співіснувати як нові, так і старі елементи [150, С. 26]. Такий стан речей на практиці об'єктивно породжує зміну деяких теоретичних концептів. З цього приводу Д.Чистилін обґрунтовано вважає, що "...процес трансформації – це криза, насамперед, інституціональна, а потім уже – економічна" [276, С. 44]. Логічним наслідком системної трансформації є досягнення економікою "системної рівноваги" – стану самопідтримуваного зростання, що забезпечив би прийнятні умови життя для всіх її громадян [84, С. 468].

Як бачимо, чимало сучасних дослідників схиляються до усвідомлення суспільства як багаторівневої відкритої системи. До речі, це зауважив ще американський учений-соціолог Т.Парсонс, котрий у своїй структурно-функціональній теорії суспільства зазначав, що економічна система виконує функції адаптації, політична – ціледосягання, а система культури – функцію підтримання зразків взаємодії у суспільстві – системі. А, зокрема, "зразки взаємодії" ґрунтуються на світоглядній концепції суспільства,

системі панівних цінностей, що є фундаментом культури як соціетальної системи [3, С. 448-480]. Водночас згаданий учений висунув положення про "інтегративний стан" соціальної системи як одну з головних функцій будь-яких станів, структур і процесів, притаманних суспільству [3, С. 6]. Відношення між цінностями більш високої соціальної системи і цінностями диференційованих підсистем він назвав "відношенням конкретизації". Так, підприємницька фірма керується цінністю "економічної раціональності", що виявляється у продуктивності і платоспроможності, і приділяє значно менше уваги більш широкій системі цінностей, ніж це робила недиференційована виробничо-сімейна ланка. Щодо сім'ї, то вона в економічному аспекті свого існування сповідує цінності "споживання" і т.п. [3, С. 479].

Системна трансформація будь-якого суспільства породжує нові концептуальні підходи до оцінки реальності, що завжди ставить питання про ієрархію проблем, які вимагають свого вирішення, про вибір цінностей та їх структури [87, С. 537-552]. Виділення з соціокультурної сфери системи цінностей як особливо важливого чинника системної трансформації суспільства зумовлено тим, що цінності є особливою формою загальносуспільних відносин, яка визначає спрямованість життєдіяльності індивідів, груп та спільнот [150, С. 27]. Виняткова важливість цінностей в архітектурі суспільного ладу і системній трансформації суспільства аргументовано доведена Б.Гаврилишиним у його концепції [45].

Підсумовуючи, необхідно підкреслити, що у рамках системного підходу людство та основні сфери його життєдіяльності розглядаються і структурно-функціонально, і генетично як система,

яка проходить закономірні етапи виникнення, становлення, цілісного розвитку та системної суспільної трансформації. Системне дослідження економічних і загальносуспільних процесів дозволяє виявити рушійні сили, механізми трансформації економічних систем та здійснити їх науково обґрунтовану типологізацію і порівняльний аналіз. Останній показує узагальнену картину соціально-економічного розвитку людства і розкриває об'єктивну логіку економічної, політичної і духовної історії окремих держав, регіонів і світу в цілому, дає можливість виявити стратегічні напрями еволюції економічних систем у контексті пошуку найбільш оптимальних економічних моделей третього тисячоліття.

Проведений нами аналіз методологічних проблем економічної теорії у контексті оптимізації інструментарію дослідження сучасних економічних систем свідчить, що українські учені-економісти слушно ставлять питання про необхідність перегляду методологічних підходів до розуміння світового економічного поступу, світової економічної еволюції, яка включає періоди трансформації з усією палітрою симбіозних, проміжних, перехідних та ін. форм. Як відомо, на теренах постсоціалістичного простору заперечення марксистського інструментарію було здійснено насамперед з позицій неокласичного синтезу, мейнстриму та близьких до нього теоретичних напрямків. Ми поділяємо точку зору П.Леоненка і О.Черепніної, що "...конвенція універсальності економічного лібералізму...стала пережитком економічної науки, характерним для сучасного мейнстриму" [164, С. 44]. Концепція мейнстриму задекларувала відсутність розуміння реальної різноманітності

економічних систем, трансформаційних процесів і віру в універсалізм теоретичної моделі економічного лібералізму поза простором і часом [164, С. 44]. Ця обставина відіграла, на думку згаданих українських дослідників, а також Дж.Стігліца, Д.Норта вирішальну роль у невтішних наслідках економічного реформування наприкінці ХХ ст. у більшості постсоціалістичних країн, включаючи й Україну. За словами Д.Норта, "...навіть якби ми знали що до чого в одній країні, зовсім не обов'язково, що те саме було б правильним і для іншої країни, і більше того, якщо ми знаємо, що до чого сьогодні, то це зовсім не означає, що те саме буде правильним і завтра" [164, С. 44]. В цілому П.Леоненко і О.Черепніна аргументовано констатують, що "...ціна нечутливості основної течії сучасної економічної науки до різноманітності економічного світу, існування у ньому різних економічних систем виявляється надто високою, а тому і невиправданою" [164, С. 45].

Останнє десятиліття пройшло у вітчизняній економічній теорії під знаком поширення ідей неоінституціоналізму, особливо після появи україномовного перекладу відомої праці Д.Норта "Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки" (К.: Основи, 2000). Водночас, як ми вже зазначали вище, на переконання А.Чухна, ключовим методом дослідження економічного поступу та його особливостей у сучасному світі повинна бути еволюційна економіка. Учений, усебічно проаналізувавши відповідні праці Й.Шумпетера, прийшов до висновку, що нині найбільш конструктивним є саме еволюційний метод при вивченні складних, суперечливих і динамічних економічних змін. Така позиція тим більше заслуговує на

увагу в сучасних умовах, коли, як твердить Д.Норт, відсутня належна теорія перехідного періоду: "Ми все ще далекі від того, щоб мати теорію економічних змін; зібрані нами факти, що фрагментарно відображають досвід різних країн, не складаються воєдино і не дають твердих переконань..." [164, С. 44].

Обґрунтовуючи свою наукову позицію, А.Чухно підкреслює, що "фундаментальною перевагою методології еволюційної економічної теорії є те, що вона спирається на діалектичну філософію і діалектичну логіку, на їх творче застосування до своїх предмета та об'єкта досліджень. Воңа спрямована на розкриття причинно-наслідкових зв'язків і залежностей у розвитку соціально-економічних систем" [281, С. 47]. На переконання вітчизняного ученого, "закони діалектичної філософії, перш за все перехід кількісних накопичень у якісні зміни, єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, дають змогу розкрити внутрішні зміни в соціально-економічній системі, тенденції її розвитку, взаємозв'язок і взаємодію поступових, суто еволюційних змін із глибокими, стрибкоподібними змінами, які визначають перехід системи в нову якість, тобто на якісно новий етап розвитку" [281, С. 47-48].

Повністю поділяючи методологічний підхід А.Чухна, нам водночас видається, що дослідження сучасних економічних систем, які фактично є конкретизованими ланками потенційно необмеженого ланцюга світової економічної еволюції, а особливо в умовах посилення екологізації та глобалізації систем, повинно здійснюватися на основі чи з позицій діалектичного синтезу 1) еволюційної економіки (еволюційної економічної теорії) та 2)

неоінституціоналізму. При цьому, з одного боку, зберігаються всі інструменти й переваги еволюційної економіки як методу, про що аргументовано й переконливо пише А.Чухно, і водночас, з іншого боку, враховуються усі засоби інституційного підходу, який покладено в основу економічної політики розвинутих країн світу, а також багатьох перехідних економічних систем, у т.ч. й України. Крім того, на користь такого запропонованого нами діалектичного синтезу "працює" ще й такий аргумент, як постіндустріальна парадигма, коли забезпечення переходу до постіндустріальної економіки та постіндустріального суспільства неможливе без відповідних інституційних передумов, інституційного забезпечення, інституційного середовища, інституційного регулювання, інституційного стимулювання, тобто інституційних змін. Це повністю відповідає нашому розширеному трактуванню змісту сучасних економічних систем та баченню методологічних засад їх дослідження при визнанні пріоритету суспільних цінностей як домінанти того чи іншого вектора трансформації систем. Під цим кутом зору еволюційна економіка як метод синтезується з відповідними інституційними обмежувачами і потрапляє у своєрідне регламентоване "русло" глибинно спонтанних, вільних економічних імпульсів, які виявляються й розкриваються з врахуванням комплексу чинників неекономічного, ціннісного походження.

Діалектичний синтез еволюційної економічної теорії та неоінституціоналізму по-різному, на наш погляд, виявляє себе залежно від об'єкта дослідження. Так, при аналізі перехідних економічних систем може дещо домінувати еволюційна складова

цього синтезу, оскільки у перехідних економіках часто можливі певні збурення, заперечення віджилих форм, прискорення, стрибки, біфуркації, невизначеність, непередбачуваність, нелінійність і т.п. І навпаки, на нашу думку, при дослідженні розвинутих економічних систем, для яких властиві значно більша стабільність, стійкість, відлагодженість, прогнозованість, на перший план може виступати інституційна складова вище вказаного методологічного синтезу.

1.3. Теоретико-методологічні підходи до трактування економічних систем

Розробка теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації передбачає вивчення існуючих як у зарубіжній, так і українській економічній думці підходів до розуміння природи економічних систем, їх тлумачення, усвідомлення структурних елементів. Іншими словами, йдеться про трактування економічної системи як наукової категорії сучасної економічної теорії. При цьому варто зауважити, що економічна наука та, зокрема, теорія порівняльних економічних систем мають справу з надзвичайно динамічним, мінливим матеріалом, оскільки невинний розвиток людської діяльності та її модифікація, інтелектуалізація і гуманізація на зламі ХХ – ХХІ ст. призводять до швидких економічних та ін. змін і, відповідно, породжують співіснування різних типів економічних систем, які за великим рахунком усі без винятку перебувають у стані постійної

трансформації, включаючи не тільки системи з відносно нижчим рівнем розвитку, а й найбільш передові.

Така палітра існуючих навіть в умовах тієї самої епохи економічних систем, не кажучи вже про їх розмаїття у контексті економічної історії, об'єктивно спричинила появу значної кількості відмінних між собою методологічних підходів до трактування економічної системи як категорії, поняття економічної теорії. Крім того, в економічній думці можна знайти приклади певної ідеологізації цієї проблеми, оскільки функціонування економічних систем неминуче пов'язано з наявними формами власності, способами досягнення макроекономічної рівноваги, тобто співвідношенням плану і ринку, особливостями розподілу і перерозподілу доходів, а, відповідно, з соціальною структурою суспільства і т.п.

Таким чином, сучасна економічна компаративістика, намагаючись проникнути у природу економічних систем суспільства, висуває чимало підходів до їх трактування, яких об'єднує насамперед те, що економічне життя суспільства, його економічна діяльність усвідомлюються власне як "система", навіть "складна система", з усіма логічними висновками, які випливають з системної методології, про що ми докладно зазначали вище у п. 1.2.

У розвитку світової економічної думки системний підхід до розуміння економічного життя суспільства застосовували А.Сміт, Ф.Ліст, В.Рошер, Г.Шмоллер, К.Бюхер, В.Зомбарт та ін., про що йшлося у п. 1.1. Багато українських економістів, мислителів, незалежно від зарубіжних авторів і часто навіть раніше у часі, трактували економіку як систему. Серед них насамперед варто

назвати М.Балудянського (його економічні ідеї, об'єднані назвою "Економічна система" [7; 63]), М.Бунге [30], І.Вернадського [37; 38; 39; 40], М.Туган-Барановського [243; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252; 253; 254; 255; 256], а також І.Франка [268; 269] (відповідні погляди цих учених висвітлено у п. 1.1.).

Зокрема, М.Туган-Барановський у своїх працях широко досліджував природу і зміст економічних систем, перспективи їхньої еволюції, соціалізації та обґрунтував власну типологізацію економічних систем незалежно від наукових розвідок зарубіжних учених-економістів.

Водночас можна відзначити певний внесок зарубіжних дослідників ХХ ст. до вирішення важливої теоретико-методологічної проблеми трактування категорії "економічна система" [32, С. 173-174]. Так, Дж.Гелбрейт, щоправда у доволі незвичній формі, зазначав, що економічна система "...виробляє продукти харчування, переробляє, упакує і розподіляє їх, виробляє тканину і виготовляє одяг, будує будинки, обставляє їх меблями, надає послуги у галузі освіти та медицини, забезпечує законність і порядок..." [58, С. 27]. При цьому він намагався комплексно проаналізувати економічну систему капіталізму, яку пов'язував з науково-технічним прогресом [104, С. 482].

Економічна система має, як ми зазначали вище, значний вплив на все суспільство. При цьому, на думку сучасних зарубіжних економістів М.Мендози і В.Наполі, цей вплив настільки істотний, що навіть визначає структуру і значущість інших його підсистем. З цього випливає, що результати трансформації власне економічної системи

всебічно позначаються на суспільній трансформації і подальшому функціонуванні суспільства [336, С. 217]. Як бачимо, ця концепція відводить економічній системі роль суспільної "підсистеми".

До речі; аналогічну точку зору висловлюють й деякі сучасні українські дослідники. Зокрема, А.Гальчинський, П.Єщенко, Ю.Палкін з цього приводу зазначають, що "...економічна система – одна з підсистем суспільства, яка інтегрує в собі сукупність усіх компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі, підприємства, індивідуальні господарства, людей, що стоять за ними), природне середовище і виробничі відносини" [50, С. 54]. Структурним елементом суспільної системи вважають економічну систему й З.Ватаманюк, С.Панчишин та О.Ватаманюк [31, С. 114].

Будь-яке суспільство об'єктивно наштовхується на проблему підтримки життєдіяльності у середовищі свого існування. При цьому основною проблемою, як відомо, є обмеженість ресурсів щодо людських потреб. Тому кожне суспільство повинно вирішувати, як залучити, розмістити ресурси так, щоб максимально задовольнити ці потреби і водночас, як створити таку економічну структуру, яка б виконувала ці функції. Міркуючи за такою логічною схемою, П.Семюелсон і В.Нордгауз виводять свою наукову дефініцію: "Економічна система – це своєрідний механізм, за допомогою якого вирішуються основні проблеми, пов'язані із задоволенням людських потреб в умовах обмеженості ресурсів: що виробляти? як? для кого?" [223, С. 12].

На думку М.Борнстейна, "економічна система передбачає взаємодію організацій учасників відповідно до правил і порядків

виробництва, розподілу та споживання товарів і послуг" [301, С. 4]. При цьому економічна система визначає специфіку розв'язання трьох фундаментальних економічних проблем [301, С. 4]. Водночас, як вважає згаданий автор, на економічну систему впливають три групи чинників: 1) рівень економічного розвитку; 2) соціальні і культурні чинники; 3) навколишнє середовище [301, С. 5]. Як бачимо, розглянуте трактування економічної системи передбачає інституційний підхід до розуміння суспільного відтворення, ідею про триаду фундаментальних економічних проблем, а також усвідомлення істотного впливу неекономічних чинників на стан і динаміку самої системи.

Польський учений-економіст і політичний діяч Л.Бальцерович розкриває зміст економічних систем з позицій інституціоналізму, крізь призму інституцій. Так, він виокремлює інституційний лад (загальні інституції) і систему господарювання (конкретні інституції), які разом, у поєднанні творять інституційну систему економіки. Крім того, до дефініції економічної системи дослідник включає механізми макрорегулювання, форма яких залежить від особливостей інституційних чинників [361, С. 15].

Зарубіжні дослідники С.Нойбергер і В.Даффі визначають економічну систему як сукупність прийняття рішень, інформаційних потоків і мотиваційних залежностей [164, С. 46]. Таке формулювання, безперечно, виграє лаконізмом, проте, на наш погляд, є надто загальним, поверховим, розпливчастим і не відображає глибинну суть економічної системи, оскільки просто констатує, фіксує "сукупність"

прийняття рішень і т.п., але не пояснює їхню природу, походження, зумовленість, спрямованість.

Деякі зарубіжні учені, не пропонуючи якогось цілісного визначення економічної системи, роблять спробу розкрити її зміст через основні ознаки. Так, К.МакКоннелл і С.Брю під такими ознаками розуміють 1) форму власності на засоби виробництва і 2) способи узгодження та управління економічною діяльністю [175, С. 47]. Безперечно, форма власності є важливою характеристикою будь-якої економічної системи, проте сама форма є наслідком певних історичних, політичних і культурних процесів та обставин. Останні зумовлюють також відповідні методи, способи узгодження та управління економічною діяльністю.

Сучасна російська дослідниця Т.Юр'єва тлумачить економічну систему як "...цілісну єдність виробників і споживачів, які перебувають між собою у взаємному зв'язку та взаємодії". При цьому зазначається, що "...визначальними елементами будь-якої економічної системи є такі сфери діяльності як виробництво, розподіл, обмін і споживання" [291, С. 30]. На нашу думку, таке визначення є далеко неповним і не зовсім коректним. По-перше, єдність виробників і споживачів, яка справді присутня в економічному житті, не є характерною ознакою економічної системи. Тим більше важко сказати, що саме розуміє автор за фразою "цілісна єдність"? По-друге, навряд чи визначальними елементами економічної системи можна вважати виробництво, розподіл, обмін і споживання, які, як відомо, складають послідовні стадії процесу суспільного відтворення у всіх без винятку економічних системах.

І.Ніколаєва та її колеги стверджують, що "сукупність виробничих відносин становить певну економічну систему і у ній основними є відносини власності" [288, С. 10]. На наш погляд, запропонований підхід не розкриває змісту економічної системи і не відповідає духові сучасної економічної науки. Можна погодитися з авторами, що відносини власності справді відіграють важливу роль у функціонуванні економічних систем. Проте вважаємо недопустимим ототожнювати економічну систему і "сукупність виробничих відносин". По-перше, тим самим надто звужено окреслюються межі системи; по-друге, не віддзеркалюється її глибинний зміст та інституційні параметри. Нарешті, застосування дефініції "сукупність виробничих відносин" нині видається надто архаїчним.

Сучасні російські економісти А.Колганов і О.Бузгалін намагаються з'ясувати специфіку підходів різних наукових напрямів економічної теорії до тлумачення змісту економічних систем. Зокрема, наводяться відповідні концепти неокласичної парадигми, інституціоналізму, неоінституціоналізму, марксизму, прихильників концепції постіндустріальної економіки, економіки розвитку та історичної школи [117, С. 16-23]. Проте, на жаль, така здавалося б конструктивна на перший погляд схема дослідження не досягла, на нашу думку, бажаного результату. По-перше, не всім переліченим школам приділено однакову увагу. По-друге, не зовсім зрозуміло, які методологічні складові концепцій наукових шкіл доцільно нині застосовувати для трактування економічних систем. По-третє, автори, на жаль, не висловлюють чітко свого ставлення до різних методологічних підходів.

Вказані дослідники роблять спробу запропонувати власний погляд на окреслену важливу наукову проблему і з цього приводу зазначають, що економічна система "...може бути витлумачена як історично визначена (обмежена), локалізована у соціально-економічному часі і просторі система виробничих відносин" [117, С. 128-129]. В основі економічної системи, вважають автори, лежить певна техніко-виробнича структура; у центрі – спосіб координації, відносини власності (спосіб привласнення/відчуження) і відтворення; у якості надбудови – правова і політична системи [117, С. 51]. Як бачимо, така точка зору, на жаль, перегукується з проаналізованими вище догматичними підходами інших російських колег. Проте на відміну від них А.Колганов і О.Бузгалін вдаються до певних доповнень і уточнень, які, на наш погляд, дещо поліпшують загальне враження від окресленої методологічної позиції. Так, учені намагаються відповісти на питання, як видозмінюється поняття "економічна система" у контексті гіпотез про альтернативність історичного розвитку і нелінійність прогресу. Вони вважають, що це система, локалізована не тільки в економічному часі і просторі, але й у т.ч. стосовно до її альтернативних варіантів; це система, яка має певні історичні, географічні, етнічні, духовні, політичні й економічні межі, тобто виступає у вигляді якогось конкретного державно-політичного утворення [117, С. 137]. Крім того, дослідники слушно підкреслюють, що "...розвиток і функціонування економічних систем значною мірою залежать від світу політики, духовного виробництва (наприклад, ідеології) і т.п. Більше того ... важливо мати на увазі, що люди вступають у виробничі та інші суспільні відносини, що мають

вигляд тих чи інших інститутів – норм і "правил" поведінки, організаційних структур і т.д. Відповідно, інститути стають найважливішим чинником, який опосередковує не тільки функціонування, але й якісну трансформацію економічних систем" [117, С. 129].

Згадані економісти обґрунтовано вважають, що не можна недооцінювати такі неекономічні чинники розвитку, функціонування та зміни економічних систем, як політика, специфіка менталітету населення та ін., які є особливо важливими (у рамках деякого об'єктивно заданого коридору можливостей і сценаріїв розвитку) для порівняння різних видів економік [117, С. 129].

На думку українського ученого-економіста Б.Гаврилишина, якого по праву вважають класиком теорії порівняльних економічних систем, економічну систему необхідно трактувати у контексті архітектури суспільного ладу. Учений переконливо обґрунтовує, що суспільний лад, як певна система, містить такі важливі компоненти, як: 1) цінності – переконання, що впливають на стосунки між індивідами або групами, на відносини всередині суспільства; 2) політичне правління – сукупність політичних інституцій та процедур; 3) власне економічну систему – спосіб організації виробництва і розподілу створеного у суспільстві багатства [45, С. 12-15]. При цьому дослідник вважає, що існує кілька прототипів цінностей, форм правління та економічних систем, кожен з яких має свої переваги й недоліки: одні з них привабливіші з гуманістичної точки зору, інші – з політичної, філософської або соціальної, ще інші зумовлюють кращі економічні досягнення [45, С. 12].

В іншому розділі своєї праці Б.Гаврилишин говорить про роль економічної системи у розвитку всього суспільства та уточнює її пріоритетні функції. Зокрема, він зазначає: "...компонентою будь-якого суспільного ладу і важливою детермінантою ефективності будь-якого суспільства є економічна система. Її функції – виробництво і розподіл багатства. Основні питання, що їх розв'язує кожна економічна система, такі: що і як виробляти, де розміщувати, як розподіляти й обмінювати, кого і як винагороджувати за виробничу діяльність? Природа будь-якої економічної системи залежить від того, яким чином розв'язуються зазначені питання" [45, С. 151].

Аналізуючи вищенаведені міркування Б.Гаврилишина, можемо зробити деякі висновки та узагальнення. Насамперед необхідно відзначити, що цей автор розглядає не просто економічний механізм, ізольовано від соціо-культурно-політичних реалій і процесів. Навпаки, він правомірно доводить, що економічна система є органічною складовою "суспільного ладу", причому настільки важливою, що зумовлює, визначає й інші його складові. Отже, аналіз економічної системи суспільства не може здійснюватися поза соціо-культурним і політичним контекстом. Крім того, мабуть, вперше у теорії економічних систем панівним цінностям відводиться пріоритетна роль у функціонуванні і системній трансформації суспільства.

Окремо хочемо виділити логічний ланцюжок, що впливає з роздумів Б.Гаврилишина про зміст і роль економічної системи у існуванні суспільства та його динаміці: система панівних у

суспільстві цінностей визначає форму політичного правління, а разом вони зумовлюють тип економічної системи, ефективність якої безпосередньо залежить від відповідності і взаємодії між собою усіх трьох компонентів суспільного ладу.

Лаконічним, влучним і конструктивним, на наш погляд, є трактування Б.Гаврилишиним власне економічної системи чи суспільного економічного механізму. Під цим учений розуміє "спосіб організації виробництва і розподілу створеного у суспільстві багатства" [45, С. 12-15]. Розкриваючи при цьому функції економічної системи, він використовує відому ідею про фундаментальні економічні проблеми, але не зводить їх до трьох, як П.Семюелсон і В.Нордгауз, а досить вдало намагається дещо уточнити і розширити цей перелік.

Оскільки у трактуванні архітектури суспільного ладу і економічної системи Б.Гаврилишин застосовує поняття "інституції", віднодячи йому важливе значення, вважаємо за доцільне навести авторське розуміння цього терміну з метою досягнення чіткості нашого теоретико-методологічного дискурсу. Вчений переконаний, що інституції виникли з метою регулювання відносин між людьми і пов'язані з певними системами цінностей. З цього приводу він пише, що "...існують два різних типи інституційних взаємовідносин між людьми: політичні й економічні. Перший тип стосується питання влади. Влада – це право, можливість приймати рішення, що зачіпають усю спільноту. До основних запитань, пов'язаних з владою, належать: Чим підтверджується право на її використання? Як вона досягається або яким шляхом її слід досягати? Має вона бути сконцентрованою

чи розпорошеною? Як можна її увіковічнити або відібрати, обмежити або контролювати? Визначимо також питання про те, хто може приймати, запроваджувати і виконувати закони; хто і як може вирішувати питання про податки, пенсії та розподіл ресурсів; хто і як може приймати рішення про війну, мир або питання зовсім з іншої сфери – про спосіб збирання сміття? Аби бути прийнятною, ідеологія мусить включати систему заходів щодо оформлення політичних інституцій, які регулюють владні відносини між людьми і за допомогою відповідних відносин дозволяють задовольнити політичні прагнення й устремління.

Інша система взаємовідносин, що вимагає певних ідеологічних заходів, стосується суто економічних питань – матеріальних благ і послуг. Необхідність існування системи виробництва і розподілу багатства зумовлена наявністю матеріальних потреб людини, таких потягів і прагнень, які може задовольняти лише сфера матеріального виробництва. Первісна людина і її родова община існували в умовах економічного самозабезпечення. Прагнення поліпшити своє буття підштовхувало людину до урізноманітнення виробничих функцій, поділу праці, спеціалізації виробництва й обміну товарів і змусило її пройти через етапи родової, регіональної, державної і міжнародної структур до сучасних складних взаємопов'язаних і взаємозалежних економічних інституцій. І знову-таки, економічний досвід людини змінювався в залежності від наявних природних ресурсів, що визначали її життя, досягнень в опануванні навколишнього світу, а також соціальних і політичних структур, що сприяли підвищенню ефективності економічних процесів або перешкоджали цьому. Таким

чином, економічна мета ідеології полягає у тому, щоб запропонувати ефективну і справедливу економічну систему, яка забезпечила б ефективне виробництво і / або справедливий розподіл матеріальних благ. Економічна компонента ідеології повинна дати відповіді на такі питання: як заохочувати людину до продуктивної праці, якими мусять бути система винагород, власність на засоби виробництва, основи розподілу й обміну товарів?" [45, С. 121-122].

Як бачимо з наведеного фрагмента праці Б.Гаврилишина, цей автор дуже широко тлумачить поняття інституцій, виокремлюючи при цьому політичні й економічні їх види. Можна зробити висновок, що використання цього терміну при характеристиці архітектури суспільного ладу та економічної системи несе велике теоретичне навантаження і структурно неначе поєднує ці наукові категорії. Крім того, на наш погляд, дуже вдалою є трактування ученим змісту і завдань "економічної мети ідеології".

Фундаментальна праця Б.Гаврилишина значно полегшила, але не припинила пошуків українських економістів-теоретиків у напрямку уточнення категорії "економічна система", що має велике наукове значення для сучасної економічної теорії, зокрема, теорії порівняльних економічних систем (економічної компаративістики), і у т.ч. для нового осмислення та обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження економічних систем на порозі третього тисячоліття в умовах їх екологізації та глобалізації.

Київські дослідники Г.Климко, В.Нестеренко та ін. доводять, що економічна система є конкретно історичною сукупністю економічних відносин, що розвиваються на основі дії як об'єктивних економічних

законів, так і суб'єктивних чинників [192, С. 34]. Як видно, цей підхід ґрунтується на врахуванні історичного методу дослідження і ототожнює економічну систему з сукупністю економічних відносин. Водночас підкреслюється, що ці відносини складаються і змінюються під впливом об'єктивних законів економічного життя. Сильним моментом цієї дефініції є, на наш погляд, виділення суб'єктивних чинників як таких, що поряд з об'єктивними законами активно формують сукупність економічних відносин. Виокремлення суб'єктивних чинників дозволяє тим самим максимально врахувати роль людини, її діяльності, економічної ідеології та політики у динаміці економічних систем.

В.Базилевич та ін. вважають, що "економічна система – це сукупність взаємопов'язаних і відповідним чином упорядкованих елементів економіки, що утворюють певну цілісність, економічну структуру суспільства" [89, С. 63].

Як бачимо, у цьому визначенні наголошується на тому, що "елементи економіки", які складають економічну систему, перебувають у взаємозв'язках і відповідній субординації, а разом вони є цілісністю або "економічною структурою суспільства". Найважливіші, як слушно зазначають автори, ознаки економічної системи полягають у тому, що вона має забезпечувати не лише теоретичну відповідь на три фундаментальні питання (Що? Як? Для кого? – за П.Семюелсоном), а й реальні економічні дії. Нарешті, підкреслюється, що економічна система складається з трьох основних ланок: продуктивних сил, економічних відносин і механізму господарювання. При цьому обстоюється думка, що система

економічних відносин складається з техніко-економічних, організаційно-економічних і соціально-економічних відносин. Водночас найважливішою функцією господарського механізму названо забезпечення динамічної рівноваги у суспільному виробництві й насамперед між виробництвом та споживанням, попитом і пропозицією [89, С. 63-65].

Наведене визначення категорії "економічна система", на наш погляд, відзначається комплексністю і конструктивністю. Це, відповідно, дає підстави позитивно оцінювати запропоновану дефініцію. Проте при з'ясуванні структурних елементів економічної системи ми зустрічаємо традиційний підхід, який дещо дисонує з самою дефініцією та найважливішими ознаками економічної системи. Крім того, варто погодитися з П.Леоненком і О.Черепніною, котрі пишуть, що автори наведеного визначення не розкривають суті поняття "економічна структура суспільства". Як відомо, у представників марксистської теорії воно ототожнюється з сукупністю виробничих (економічних) відносин і є невід'ємним елементом категорій "суспільний спосіб виробництва", "суспільно-економічна формація". Тому, переконані П.Леоненко і О.Черепніна, у визначеннях змісту і структури економічних систем з немарксистських позицій необхідно уникати марксистської термінології [164, С. 77-78].

На думку П.Єщенка і Ю.Палкіна, "економічна система – це одна з підсистем суспільства, яка інтегрує в собі сукупність усіх компонентів (елементів, ланок) економіки (галузі, підприємства, індивідуальні господарства, людей як безпосередніх учасників

виробництва), природне середовище і виробничі відносини. Функціонування і розвиток економічної системи визначають економічне життя суспільства" [93, С. 42]. Як бачимо, автори підкреслюють тісний взаємозв'язок розвитку економіки і суспільства, а також роль природного середовища у функціонуванні економічних систем. Останнє особливо важливе у сучасних умовах загострення екологічної кризи. Водночас, на наш погляд, наведене конструктивне визначення змісту економічної системи тільки виграло б, якщо б вказувало на глибинну основу і відповідно рушій розвитку самої системи.

З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін. пропонують визначати економічну систему як "...спосіб організації національної економіки", при цьому "основними елементами економічної системи є, по-перше, спосіб узгодження діяльності суб'єктів господарського життя, або спосіб розв'язання основних проблем організації економіки; по-друге, власність на виробничі ресурси та вироблені життєві блага; по-третє, принципи розподілу й перерозподілу створеного національного продукту та ін." [87, С. 48]. Як бачимо, визначення змісту економічної системи будується на використанні поняття "національна економіка", під якою автори розуміють "...сукупність домогосподарств, підприємств, відповідних державних інституцій і установ, інфраструктури та різних активів у межах певного природного середовища й державної території" [87, С. 46]. У даному випадку підкреслюється постійна взаємодія і взаємозалежність суб'єктів підприємницької діяльності, інституцій та інфраструктури,

включаючи домогосподарства, а також вказується на екологічний та державно-політичний параметри національної економіки.

Як бачимо, наведене трактування економічної системи ґрунтується на комплексному підході, що дозволяє охопити суттєві риси цієї важливої категорії. Зокрема, слушно виділено спосіб розв'язання основних проблем організації економіки, що відображає суть тієї чи іншої економічної системи. Далі, автори виокремлюють поняття власності і конкретизують його стосовно до виробничих ресурсів і вироблених життєвих благ. Ми вважаємо такий поділ абсолютно виправданим, а те, що власність згадується не як перший, а як другий з основних елементів економічної системи, свідчить про сучасне тлумачення ролі власності у розвитку економічної системи. Нарешті, серед основних елементів економічної системи слушно названо принципи розподілу й перерозподілу створеного національного продукту, які є наслідком функціонування двох попередніх елементів і позначені панівною економічною ідеологією, тобто залежать від політичної організації суспільства. В цілому проаналізоване визначення категорії "економічна система" можна охарактеризувати як досить конструктивне. Водночас вважаємо не зовсім обґрунтованим зводити економічну систему до меж національної економіки, оскільки, зокрема, практика Європейського Союзу свідчить про досить швидкий процес формування економічної системи цього наднаціонального утворення та ефективного функціонування вже сьогодні об'єднаних економік країн, що входять до нього.

Удосконалюючи наведений підхід у наступному навчальному посібнику З.Ватаманюк, С.Панчишин та О.Ватаманюк пишуть, що "економічна система – це спосіб організації економіки, сукупність взаємопов'язаних і відповідно впорядкованих її структурних елементів (галузей, підприємств, господарських суб'єктів та людей, що стоять за ними), які визначають взаємозв'язки між виробниками та споживачами благ і послуг" [31, С. 113-114]. Згадані економісти підкреслюють, що економічна система є структурним елементом сутності вищого порядку – суспільної системи, з якою щільно взаємопов'язана та впливає на неї [31, С. 114].

На думку С.Панчишина, "у вітчизняній економічній науці існують два головні підходи до визначення природи економічних систем та механізму їх формування. Одні економісти вважають, що природу економічної системи визначають цінності суспільства й тип політичного правління. Інакше кажучи, економічна система є похідною від цінностей та політичних інституцій. Інші економісти стверджують, що характер економічної системи зумовлений продуктивними силами та виробничими відносинами суспільства, а цінності й політичне правління як елементи надбудови є похідними від економічної системи, або базису. Ці підходи, як бачимо, є діаметрально протилежними" [196, С. 59]. Вказані підходи дослідник називає відповідно "ідеалістичним" та "матеріалістичним" і розкриває їх особливості, аналізуючи праці сучасних українських економістів [196, С. 59-67].

У більш пізній праці згаданий автор пише, що у вітчизняній економічній науці існують три основні підходи до класифікації

економічних систем та причин їх формування. Повторивши два вище названі підходи, він зазначає, що "...третя група економістів виводить економічну систему з форми виробництва, а цінності, політичні інституції впливають на ефективність її функціонування" [4, С. 106].

Заслуговує на увагу власний методологічний підхід С.Панчишина, котрий підкреслює, що у вузькому розумінні економічну систему можна визначити як певний спосіб організації національної економіки [196, С. 55]. Водночас "щодо широкого визначення економічної системи як категорії, то внаслідок величезної кількості її елементів, суперечливих і неоднозначних зв'язків між її компонентами, сформулювати його, на наш погляд, просто неможливо" [196, С. 55].

І.Грабинський, спираючись на методологію Б.Гаврилишина, намагається уточнити трактування економічних систем. Він тлумачить економічну систему з урахуванням екологічного чинника: "...якими б не були підходи до характеристики економічних систем та їх функцій, усі б вони залишились мертвою теорією без екологічної системи. Адже жодне із матеріальних благ не може бути створене інакше як із сировини, вилученої із навколишнього середовища. Якщо ширше поглянути на цю проблему, то можна сказати, що економічна система виникла, розвивається і функціонує в екологічній системі" [67, С. 36]. Крім екологічного компоненту, економічна система, на думку цього дослідника, включає систему цінностей. В цілому пропонується таке визначення економічної системи як категорії: "...економічна система є результатом розвитку національних господарських форм, яка має на собі відбиток системи

національних цінностей та навколишнього природного середовища. Іншими словами, ментальність та навколишнє середовище формують характер взаємовідносин між урядовими інституціями, підприємцями та робітниками, які, фактично, і становлять економічну систему" [66, С. 23].

Крім вище проаналізованих підходів у сучасній економічній літературі виділяється ще один погляд на природу економічної системи, своєрідність якого полягає у тому, що взагалі ставиться під сумнів необхідність використання категорії "економічна система" або, принаймні, пропонується поставити знак рівності між поняттями "економічна система" і "спосіб виробництва". Саме таку думку висловлює М.Павлишенко, котрий, зокрема, зазначає: "У визначенні поняття "економічна система" багато хто з економістів ставить у центр уваги процес виробництва і відкидає іншу його сторону – виробничі відносини, які нібито штучно привнесені в науку марксистсько-ленінською політекономією з акцентом на соціально-економічні аспекти господарського життя, на класовий підхід. Замість цього у науковий обіг запроваджують таке поняття, як "поведінка людей", а зміст економічної теорії звужують до індустріальних прагматичних аспектів виробництва, до питань функціонування ринкової економіки" [195, С. 65]. Далі згаданий учений обґрунтовує висновок про те, що "усі маніпуляції з визначенням економічної системи і запровадженням цього поняття у науковий обіг здійснюються задля того, щоб проігнорувати соціально-економічні аспекти господарського життя, виключити

класовий підхід до нього, сконцентрувавши всю увагу на інструментальних, прагматичних аспектах виробництва" [195, С. 65].

М.Павлишенко справедливо обурюється численними фактами, як він каже "шахрайства", що мають місце у процесі становлення ринкової економічної системи в умовах перехідної економіки. У цьому контексті учений вважає, що економічна наука "...повинна викривати будь-які механізми паразитування одних за рахунок інших. Оскільки виробництво – це взаємодія людини з природою і тут будь-які засоби збагачення, крім праці, неможливі, то широким полем для різних махінацій є виробничі відносини. За їх допомогою можна зробити так, що власником продукту буде не той, хто його створив, а той, хто має право власності на нього, дароване надбудовою, - власник засобів виробництва. Тому і вдаються до спроб викинути поняття виробничих відносин за межі наукового аналізу" [195, С. 65-66].

Ми повністю поділяємо глибоку стурбованість цього дослідника як громадянина і ученого непростими соціальними проблемами перехідної економіки і становлення повноцінного ринку. Як слушно зазначає у цьому контексті С.Панчишин, "високий рівень криміналізації економічного життя, зумовлений конфліктами в ході перерозподілу власності та зростанням корупції, ... спотворює вітчизняну модель ринкової економіки" [196, С. 81]. Водночас вважаємо позицію М.Павлишенка дискусійною, оскільки поняття економічних систем міцно утвердилося як у світовій, так і вітчизняній економічній науці. Більше того, протягом останніх десятиліть сформувалася окрема теорія порівняльних економічних

систем (економічна компаративістика), до становлення якої спричинилися чимало українських економістів. При цьому багато зарубіжних і вітчизняних авторів, пропонуючи своє трактування економічних систем, розглядають власність як істотну складову економічної системи, про що ми зазначали вище. Крім того, не зовсім переконливим видається заперечення згаданим українським ученим самої категорії "економічна система" лише на тій підставі, що у практиці країн з перехідною економікою справді трапляються непоодинокі випадки порушення соціальної справедливості внаслідок недосконалої законодавчої бази та низки інших суб'єктивних причин [150, С. 38-40].

На думку Л.Лиска, економічна система є суспільною структурою та суспільним організаційним механізмом, у рамках яких здійснюється економічна діяльність людей, забезпечується матеріальна основа функціонування і розвитку суспільства [165, С. 52-53]. Як слушно зазначає сам автор, таке визначення економічної системи дозволяє реально включити людину і суспільні інститути до системи понять економічної науки як свої головні компоненти, а, отже, розширити предмет економічної науки до необхідних для адекватного відображення економічних процесів меж, включаючи у нього крім самої економіки як сфери суспільної діяльності компоненти інших сфер функціональної структури суспільства (демографічної, інформаційно-духовної, регулятивної, технічної, комунікативної, екологічної), що тісно зінтегровані з економікою [165, С. 53].

О.Крайник, К.Бліщук, Г.Третяк пропонують визначати економічну систему як сукупність всіх економічних процесів, що відбуваються у суспільстві на основі діючих відносин власності та організаційних форм [124, С. 12]. На наш погляд, даний підхід вигідно лаконізмом і водночас широтою охоплення економічної дійсності. Проте тут не спостерігаємо врахування усієї палітри складових економічної системи, а акцент робиться лише на відносинах власності та організаційних формах. Вважаємо, що таке трактування змісту економічної системи може бути цілком прийнятним, але як "скорочене".

Заслуговує на увагу підхід Є.Воробйова, котрий визначає поняття "економічна система" як "...сукупність відносин між суб'єктами господарювання, що обирають способи оптимального використання обмежених ресурсів з метою задоволення індивідуальних і суспільних потреб" [41, С. 72]. При цьому автор додає, що для економічної системи характерні такі властивості, як цілісність, організованість, керованість, цілеспрямованість [41, С. 72-73]. Як бачимо, у запропонованому трактуванні економічної системи зроблено акцент на сукупності відносин між суб'єктами господарювання, підкреслено мету оптимізації використання ресурсів – задоволення системи потреб. Фіксація того, що суб'єкти господарювання "обирають способи оптимального використання обмежених ресурсів" вигідно наближує таку інтерпретацію змісту економічної системи до сучасного трактування самого предмета економічної теорії, що власне й свідчить про пріоритетність проблеми економічних систем для економічної теорії ХХІ ст.

С.Мочерний вважає, що підсистемами у межах цілісної економічної системи є "...техніко-економічні, організаційно-економічні та виробничі відносини (або відносини економічної власності). Крім них, слід розрізняти продуктивні сили та господарський механізм. З урахуванням цього економічну систему в контексті структурної будови можна визначити як сукупність продуктивних сил, основних форм економічних відносин у різних сферах суспільного відтворення, цілісність та організованість якої у напрямі досягнення стратегічної мети формує господарський механізм та окремі ланки управлінських відносин на мікрорівні (менеджмент)" [187; С. 15]. Як бачимо, наведене тлумачення економічної системи є відгомонам концепції марксизму, від якої, на жаль, з різних мотивів інколи не можуть відмовитися деякі сучасні дослідники.

Вагомий внесок до теорії порівняльних економічних систем зробив і продовжує висувати конструктивні ідеї фундатор Львівської наукової школи економічних систем Г.Башнянин. У численних наукових монографіях, статтях, навчальних посібниках, підручниках [10; 11; 12; 13; 32] він обґрунтовує власне трактування змісту цієї важливої економічної категорії. На думку вченого та його послідовників І.Копича, Б.Шевчика, економіку можна інтерпретувати як сферу людської життєдіяльності, де реалізуються виробничі відносини з приводу привласнення, виробництва, обміну, розподілу, споживання та регулювання цими процесами. У такому вигляді її можна ототожнити з виробничими і техніко-економічними відносинами та сукупністю форм і методів регулювання їх взаємодії

(що виражає суть господарського економічного механізму), і розглядати як певну організовану сукупність. А сукупність певних елементів або підсистем і зв'язків між ними, якій притаманні такі ознаки цілісності як організованість, наявність інтегративних властивостей і функцій, саморегуляція, загальна (кінцева) мета являє собою саме систему. Таким чином, роблять висновок Г.Башнянин та ін., "...національну економіку слід розглядати як багатопрофільну систему, яка має складну функціональну структуру" [11, С. 5].

На думку Г.Башнянина та його послідовників, всебічно збагнути зміст економічної системи можна лише при поєднанні її широкої та вузької інтерпретації. Вони аргументовано стверджують, що у "...широкій інтерпретації економічна система – це сукупність підсистем (елементів) виробництва, ринку, цін, грошей, кредиту, фінансів, споживання і зв'язків між ними, опосередкованих системою регулювання, яким притаманні такі ознаки цілісності як: а) організованість – внутрішня впорядкованість, узгодженість дій окремих підсистем економічної системи; б) наявність інтегративних властивостей, інституцій і функцій, як-от: товарно-грошовий характер функціонування, бажання отримати прибуток, ринок як інтегративний механізм, гроші тощо; в) саморух (саморегуляція), який спрямований на збереження певної структури системи (збалансований стан), на підтримку її діяльності (функціонування). Розглядаючи саморегуляцію економічної системи, слід враховувати здатність підтримувати постійність внутрішнього середовища економічної системи (стабільність, оптимальну пропорційність, збалансованість), внутрішньої структури і відповідно

приспосовуватись до змін зовнішніх факторів (навколишнього середовища); г) загальна (кінцева) мета – задоволення різноманітних потреб, що зростають за обмежених ресурсів на основі прибутку" [11, С. 5-6].

На підставі широкої інтерпретації економічної системи Г.Башнянин та ін. логічно виводять своє тлумачення дефініції "національна економічна система", під якою розуміють "...сукупність організованих елементів, підсистем виробництва, обміну, споживання і регулювання та зв'язків між ними, об'єднаних спільною метою" [11, С. 6]. При цьому, як наголошують учені, функціонально-історичний тип національної економічної системи визначає характер, природу соціально-політичної системи суспільства.

Як бачимо, Г.Башнянин та його послідовники застосовують системний, комплексний підхід до розкриття змісту досліджуваної категорії, спираючись на всебічний і деталізований аналіз підсистем економічної системи. На відміну від концепції Б.Гаврилишина, де політичні інституції поряд з панівними цінностями визначають тип економічної системи, Г.Башнянин та ін. підкреслюють, що функціонально-історичний тип національної економічної системи зумовлює характер і природу соціально-політичної системи суспільства.

Як ми уже зазначали, Г.Башнянин та ін. вважають, що всебічно збагнути зміст економічної системи можна лише при поєднанні її широкої та вузької інтерпретації. На їхню думку, "у вузькій інтерпретації економічна система виступає як сукупність механізмів, інститутів функціонування, розвитку і регулювання національної

економіки" [11, С. 6]. При цьому вони докладно уточнюють, що цими елементами є: 1) інститут власності на ресурси і продукти виробництва; 2) інститут виробництва матеріальних і духовних благ, необхідних для задоволення суспільних потреб; 3) інститут та механізм ринку, через який формується розвиток виробництва і споживання, а саме: а) відбувається раціональний розподіл ресурсів; б) визначається структура і обсяг виробництва; в) оздоровлюється економіка і підвищується ефективність виробництва; г) поєднуються інтереси виробників і споживачів; д) здійснюється процес обміну створеного продукту в інтересах споживачів; 4) механізм цін (ціноутворення), який тісно пов'язаний з механізмом ринку (входить в нього), через який: а) забезпечується можливість еквівалентного обміну створених матеріальних благ; б) забезпечується формування носія економічної інформації – ринкової ціни, що сигналізує про наявність або відсутність товарів, кількість і якість, витрати їх виробництва, корисність для споживачів, про важливість (потрібність) їх виробництва; 5) механізм грошей, яким забезпечується процес обміну (в умовах товарного виробництва) і таким чином сам процес функціонування ринкового механізму і економічної системи (національної економіки) в цілому; 6) механізм фінансів, який лежить в основі забезпечення функціонування механізму виробництва і механізму споживання, а відтак, і економічної системи в цілому; 7) механізм споживання, який є основним, визначальним до всіх попередніх, оскільки споживання є основною метою будь-якої економічної системи, національної економіки, суспільства, якій підпорядковане і виробництво, і

розподіл, і обмін. А реалізується цей механізм саме через інститут привласнення (механізм); 8) механізм регулювання, який опосередковує функціонування всіх підсистем і виступає таким чином як механізм організації економічної системи [11, С. 6-7].

Г.Башнянин та його послідовники слушно зазначають, що "з точки зору забезпечення відтворювального процесу економічна система є сукупністю усіх видів економічної діяльності людей (механізмів, інститутів функціонування, регулювання національної економіки) у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання товарів і послуг, а також у процесі регулювання такої діяльності" [11, С. 7].

Таким чином, роблять логічний висновок автори, функціональний вид, а, отже, й організація національної економічної системи залежать від: а) наявності відносин власності; б) співвідношення ступенів розвитку підсистем економічної системи і, насамперед, соціально-економічної і виробничо-технологічної; в) співвідношення рівнів розвитку між окремими елементами підсистем економічної системи; г) спрямованості економічної системи (гуманістична, демократична, антигуманна, антинародна); д) спільної мети (для України – це досягнення економічної незалежності, для розвинутих країн – виробництво прибутку) [11, С. 7].

Виходячи з цих ознак, Г.Башнянин та ін. виділяють такі функціональні види економічних систем: а) ринкова (чиста класична) економічна система; б) монополістична економічна система; в) командна економічна система; г) змішана (ринково-державна)

економічна система, у т.ч. перехідна; д) традиційна економічна система. Ці функціональні моделі, на переконання авторів, різняться, передовсім 1) формою власності на ресурси (матеріальні і капітальні) та 2) способом управління і координації економічної діяльності [11, С. 7].

Як видно з проведеного аналізу, Г.Башнянин та його послідовники пропонують розгорнуте й деталізоване трактування економічної системи, аргументовано висувають поняття економічної системи з точки зору забезпечення відтворювального процесу. На основі виявлення ознак, від яких залежить функціональний вид і організація національної економічної системи, учені логічно обґрунтовують відповідні функціональні види економічних систем і справедливо уточнюють, що останні відрізняються двома принциповими характеристиками – формою власності на ресурси та "способом управління і координації економічної діяльності".

У найновішій монографії Г.Башнянин уточнює, доповнює і розвиває своє трактування економічних систем [13]. Він розуміє економічні системи як певним чином організовану практику господарювання, коли основна їх особливість полягає у тому, що "...вони нерозривно пов'язані з суб'єктивною діяльністю людини, спрямованою на перетворення об'єктивних речей. Таким чином, економічну систему як один із різновидів матеріальних систем можна охарактеризувати з двох боків: по-перше, суто суб'єктивного, чи суб'єктивного, оскільки вона завжди пов'язана з практичною діяльністю; а, по-друге, суто об'єктивного, чи об'єктивного, оскільки будь-яка практична діяльність людини завжди спрямована на ту чи

іншу трансформацію об'єктів, зокрема, ресурсів економічної діяльності. В найзагальнішому вигляді економічна система – це практична (підкреслюємо – практична, тобто єдність як суб'єктного, так і об'єктного, а ще точніше, їх взаємодія) діяльність людини (людей) з приводу трансформування ресурсів у продукти" [13, С. 11-12].

У цій же праці Г.Башнянин розглядає принцип еквівалентності як ключовий у становленні власне економічних систем. Учений наголошує: "З моменту повної реалізації (практичної) принципу еквівалентності настає епоха взаємовигоди, епоха взаємозацікавленості в розвитку економічних (господарських) процесів, причому рівновеликої зацікавленості. Історична заслуга капіталізму, окрім усього іншого, саме в тому і полягає, що він вивів на історичну арену цей принцип еквівалентності і вперше в історії зробив економічний обмін (благ, ресурсів, капіталу, робочої сили, всіх інших інгредієнтів в економіці) справедливим" [13, С. 371]. На основі вищесказаного, Г.Башнянин робить аргументований висновок про те, що "економічна система (певна економічна система) стає економічною лише тоді, коли в обмінних процесах в повному обсязі проявляється принцип еквівалентності... Упродовж усієї доринкової епохи "економічна система" ще не могла розглядатися як власне економічна система, в той час її краще було науково визначити як господарську систему. В такому розумінні вона є історичною передумовою формування та подальшого розвитку власне економічних систем. Саме так ми сьогодні розуміємо економічні системи..." [13, С. 370].

Завершуючи розгляд концепції Г.Башнянина, маємо всі підстави стверджувати, що категорія "економічна система" в інтерпретації цього ученого відзначається особливою повнотою, системним підходом, конструктивністю і являє собою значний внесок до скарбниці теорії порівняльних економічних систем як серцевини економічної науки ХХІ ст.

Проведений нами аналіз підходів до трактування змісту економічних систем засвідчує відсутність єдності поглядів на цю проблему як у зарубіжній, так і українській економічній теорії. Наш погляд, конструктивним буде підхід, побудований на необхідності врахування суспільних цінностей, відповідних інституцій, екологічних обставин, ролі держави у формуванні та функціонуванні економічної системи у нинішніх умовах посилення екологізації систем та глобалізації. Зважаючи на відсутність єдності у тлумаченні терміну "економічна система", ми вважали за необхідне запропонувати свій погляд на цю складну і важливу теоретико-методологічну проблему, який викладено у п. 4.3.

А в цілому, на наше переконання, сучасне дослідження економічних систем – це комплексний теоретико-методологічний аналіз економічної системи у широкому сенсі, тобто дослідження суспільства як органічної єдності панівних цінностей, політичної організації та власне економічного механізму. Філософія економічних систем передбачає розгляд економічного, екологічного, соціального, політичного, етнічного, культурологічного, і т.д. у системній єдності, виділяючи людину як найактивніший чинник еволюції економічних систем та системних суспільних трансформацій у ХХІ ст.

РОЗДІЛ 2

СВІТОВИЙ ДОСВІД СТАНОВЛЕННЯ ЕФЕКТИВНИХ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ ТА ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Розвиток методології дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації об'єктивно спирається на вивчення передового практичного досвіду провідних країн світу щодо формування ефективних економічних систем. Економічна історія та економічна думка зафіксували всі найважливіші щаблі становлення економічних систем насамперед розвинутих країн Заходу, а також Азії, інших регіонів, що дозволяє збагнути закономірності цього процесу залежно від особливостей тих чи інших історичних традицій, ментальності, економічної культури, природного середовища і т.д. Водночас у контексті розробки методології дослідження сучасних економічних систем найважливішим, найціннішим, на нашу думку, є світовий досвід розбудови, удосконалення та реформування економічних систем упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Крім того, саме особливості та напрями еволюції економічних систем у першу чергу розвинутих країн Заходу в окреслений період варто розцінювати як вагоме теоретичне і практичне надбання цивілізації, яке доцільно всебічно проаналізувати і максимально врахувати у процесі формування, розбудови економічної системи України та пошуку її оптимальної стратегічної моделі.

Економічний розвиток провідних країн у другій половині ХХ ст., зокрема, після Другої світової війни, позначений істотними еволюційними і трансформаційними змінами. Як відомо, визначальною особливістю цього періоду розвитку стало посилення державного регулювання економіки з одночасною державною підтримкою підприємництва, боротьбою проти монополізму, розгортанням системи соціального страхування та розширенням можливостей профспілок впливати на вирішення соціальних проблем працюючих.

Трансформаційні зміни в економічних системах країн Заходу відбувалися за рецептами насамперед кейнсіанства, а пізніше – з використанням неоліберальних ідей та підходів неокласичного синтезу. У контексті економічної політики та економічної теорії з урахуванням нових обставин виокремилася відома дилема про межі державного регулювання економіки та вільну гру ринкових автоматичних механізмів.

Ще один висновок, який дає можливість зробити аналіз практики функціонування економічних систем провідних країн світу полягає у необхідності безперервного, постійного удосконалення, розвитку економічних систем, незважаючи на здавалося б їхній високий рівень ефективності на даний момент. Головним засобом, що забезпечує належні докорінні, трансформаційні зміни у суспільстві та його економічній системі є інституційні інструменти.

2.1. Концептуально-методологічні засади становлення сучасних економічних систем США, Німеччини і Японії

Аналізуючи процеси еволюції економічних систем провідних країн Заходу у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у контексті розвитку методології пізнання систем, маємо можливість виявити глибинний зміст та особливості практичного застосування різних теоретичних концепцій в економічній і соціальній політиці держави. Звичайно, на перебіг економічних процесів, трансформаційні зміни економічних систем мади і матимуть вплив політико-ідеологічні чинники. Проте досвід функціонування національних економік таких розвинутих країн, як Сполучені Штати Америки, Німеччина і Японія засвідчує, що цей вплив не є самоціллю, як у командно-адміністративних, тоталітарних системах, а підпорядкований економічному прагматизму і усвідомленню необхідності належного інституційного забезпечення економічних реформ.

На наш погляд, особливий інтерес у контексті нашого дослідження викликає аналіз еволюції економічних систем США, Німеччини і Японії у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. Сполучені Штати були і залишаються найбільшою економічною потугою світу, флагманом розвитку ринкової економіки. Вважаємо, що цікавим і повчальним є досвід становлення у повоєнний час економічної системи Німеччини, яка продовжує видозмінюватися нині та посідає одне з чільних місць у світовому економічному рейтингу. Крім того, серед науковців і політиків завжди викликає

жвавий інтерес становлення сучасної економічної системи Японії. Хочемо зауважити, що вивчення досвіду названих національних економічних систем може слугувати певним орієнтиром у розбудові економічної системи України та пошуку її оптимальної стратегічної економічної моделі.

Сполучені Штати Америки є найбагатшою і економічно найпотужнішою країною сучасного світу, яка відіграє ключову роль у світовій економіці та політиці, а також формуванні поглядів на суспільство та економічний лад. Економічну роль США можна вимірювати різними показниками, але, можливо, найбільш показовим є значення, позиція американського долара, коли нині за межами країни перебуває в обігу близько двох третин його загальної маси [329, С. 30].

Сьогодні США – це держава з високорозвинутою економікою інтенсивного типу, більш передовою порівняно з іншими країнами галузевою і відтворюючою структурами. Як свідчать міжнародні порівняння, економічна система США забезпечує найвищі показники ВВП на душу населення, а з більшості найважливіших напрямів науково-технічного розвитку, технічної озброєності підприємств, ступеня насиченості господарства інформаційними технологіями, сучасними системами зв'язку тощо США випереджують своїх конкурентів [161, С. 116].

Як слушно зазначають Дж.Сакс і О.Пивоварський, "серед усіх високорозвинутих індустріальних країн Сполучені Штати, мабуть, краще за інших збігаються з хрестоматійною ілюстрацією вільного

ринку (хоч, зрозуміло, реальне життя сильно відрізняється від описів економічного підручника). У США сформувалася сильна, конкурентноздатна економіка, в якій урядові відведено дуже обмежену роль. Політичне мислення у Сполучених Штатах традиційно базується на недовірі до занадто сильної урядової влади... Слід зазначити, що багато засновників Сполучених Штатів були палкими прибічниками теорії Сміта. Сукупність політичної філософії країни, її масштабів, розмаїття культурних та інших традицій, а також мирні умови її існування під захистом двох океанів – усе це сприяло тому, що історично уряд мало втручався в економіку, яка бурхливо розвивалася" [220, С. 312].

Розмірковуючи про культурний аспект становлення економічної системи США, С.Роузфілд переконаний, що американська культура формувалася під визначальним впливом англійського індивідуалізму, протестантизму, демократії та загального права. Тому цю економічну систему часто класифікують як англо-американську модель, що ґрунтується водночас і на прагматичних, і на милосердних принципах вільного підприємництва, що їх висунув А.Сміт, і на верховенстві закону. Основними рисами економічної системи США, які, на думку згаданого дослідника, притаманні й Великій Британії, Ірландії, Канаді, Австралії та Новій Зеландії, є індивідуалізм, суспільна угода, що випливає із "золотого правила" християнства, обов'язок дотримуватися непорушності контрактного права, прагнення до наживи, наполеглива праця, підприємництво та свобода. Все це доповнюється елементами колективістського державного керування

економікою. Зокрема, активне надання в англо-американській культурній традиції переваги верховенству свободи, підприємництву та примату права сильно відрізняє цю систему від панівних традицій у країнах континентальної Європи, для яких характерні етатизм, колективізм та корпоратизм [218, С. 99].

Сполучені Штати виявилися єдиною країною, що не лише не зазнала руйнівного впливу на економіку Другої світової війни, а навпаки, вийшла з участі у війні із зміцнілою економічною системою оновленого зразка. Випускаючи військове спорядження упродовж воєнної кампанії, США не припиняли виробництво товарів цивільного призначення.

Війна змінила структуру американської економіки. Випереджаючими темпами почали розвиватися виробничі потужності у кольоровій металургії і металообробній галузі. У 6 разів зросло виробництво алюмінію, а випуск літаків – у 16 разів. У розпал війни США давали 60 % світового промислового виробництва [161, С. 103]. У цей період значно зросла роль держави, яка виступила замовником виробництва зброї, боєприпасів, амуніції, продовольства і т.д., за її рахунок здійснювалося будівництво нових підприємств. Після завершення війни частка США становила 2/3 золотого запасу і 1/3 експорту капіталістичного світу [163, С. 330].

Важливим кроком американського уряду у сфері державного регулювання економіки став прийнятий Конгресом у 1946 р. "Акт про зайнятість", що зобов'язував уряд сприяти досягненню повної зайнятості, збільшенню масштабів виробництва та купівельної

спроможності населення. При цьому широко використовувалося короткострокове програмування, яке ґрунтувалося на індикативних методах, що визначали певні орієнтири розвитку, але не були обов'язковими для приватних корпорацій.

На початку 60-х років адміністрацією президента Л.Джонсона була запропонована програма, центральним пунктом якої було подолання бідності, що на той час охопила значну частину населення. Саме боротьба з бідністю проголошена головною метою внутрішньої політики. Проте внаслідок загострення не менш важливих соціально-економічних проблем програма подолання бідності не була виконана у повному обсязі.

У 70-х роках ХХ ст. США зіткнулися з проблемою загострення інфляції, що супроводжувалося зниженням продуктивності праці, темпів економічного зростання. Криза світового капіталістичного господарства 1973-1975 рр. у гострій формі проявилася в Америці, хоча, безперечно, за своїми показниками поступалася великій депресії 1929-1933 рр. Скорочення виробництва, що охопило більшість галузей промисловості, супроводжувалося істотним зростанням цін та високим рівнем інфляції, циклічна криза переплелась із структурною, сировинною і валютно-фінансовою, різко скоротилася зайнятість. Таким чином, об'єктивний хід розвитку подій створив передумови, що підірвали значення кейнсіанської моделі, яка лежала в основі державної економічної політики. На зміну кейнсіанській моделі була запропонована неоконсервативна модель державного регулювання ринкових відносин, яка втілювалася на

практиці у роки правління адміністрації президента Р.Рейгана і отримала назву "рейганоміки".

"Рейганоміка" ґрунтувалася на рекомендаціях неоконсерваторів, зокрема, теорії монетаризму американського дослідника М.Фрідмена, згідно з якою доцільним є послаблення втручання держави в економіку, оскільки воно, начебто, сковує підприємницьку ініціативу, обмежує можливості бізнесменів. Метод теоретичних досліджень цього економіста вважають суб'єктивно-позитивістським, що ґрунтується на емпіричних та статистичних узагальненнях. Позитивізм полягав у тому, що ця теорія була цілком орієнтована на практичне застосування, а суб'єктивізм, як одна з ознак належності до неокласичного напрямку в економічній теорії, виявився у тому, що М.Фрідмен враховує дію психологічного чинника, мотивів поведінки людини у різних економічних ситуаціях. Психологічні чинники розглядаються як рівноправні складові врівноважування економічної системи.

На переконання згаданого автора, принциповим методологічним підходом до дослідження капіталістичної економічної системи є визнання необхідності забезпечення економічної свободи, яка зумовлює всі інші свободи у суспільстві. Економічна свобода, завдяки якій реалізується ідея суспільної рівноваги, є органічною складовою ринкової економічної системи, що перебуває у процесі постійного розвитку. Визначальною рисою ринкової системи залишається вільна конкуренція, яка має пронизувати всі сфери суспільного життя, щоб забезпечувати умови автоматичного

саморегулювання економіки. Ідея економічної свободи реалізується, на думку М.Фрідмена, невтручанням держави в економіку та зменшенням тієї частки національного продукту, що становить доходи держави і є матеріальною основою державних "вмонтованих стабілізаторів". Державне втручання в економіку, наголошує учений, блокує дію стихійних регуляторів, що сприяють встановленню рівноваги, воно орієнтоване на короткострокову перспективу: будь-які непередбачені зовнішні чинники можуть спричинити відхилення від вибраного напрямку. Таким чином, діяльність держави обмежується, по-перше, створенням умов для вільного функціонування ринку, а не для його регламентації; по-друге, забезпеченням безпеки громадян; по-третє, законодавчою функцією та контролем за дотриманням законодавства. Ринкова система має великий внутрішній потенціал самоврівноважування, саморегулювання. Коли в ринковому механізмі й виникають диспропорції, то тільки через надмірне зовнішнє втручання. Тому втручання в економіку необхідно обмежити макроекономічною сферою, зокрема контролем за грошовим обігом [104, С. 421-430].

Ще однією складовою теоретичної платформи неоконсерваторів були тісно пов'язана з монетаризмом теорія пропозиції, розроблена американськими економістами А.Лаффером, М.Фельдстайном та ін., а також теорія раціональних очікувань ще одного американського дослідника Р.Лукаса. В цілому їхні погляди були близькими до концептуальних положень економічної філософії Ф.Гайека. Виступаючи проти державного регулювання економіки, учені

важали, що регулювання є неминучим злом, яке призводить до зниження ефективності і сковує ініціативу підприємців. Основна ідея концепції пропозиції полягає у відході від кейнсіанських методів стимулювання попиту і зосередженні уваги на чинниках, що визначають пропозицію. Зокрема, податки розглядаються як головний інструмент економічної політики. Кейнсіанському бюджетному регулюванню протиставлено політику зниження податків з метою стимулювання інвестицій, запропоновано відмовитися від прогресивного оподаткування, знизити податкові ставки і т.п. На думку авторів концепції пропозиції, збільшення податкового тягара породжує бюджетні дефіцити. Навпаки, зменшення податкових ставок, хоча і викликає неминуче скорочення обсягу державних прибутків, але лише тимчасово, на відносно невеликий проміжок часу.

Економічний зміст так званої "кривої Лаффера" полягає у тому, що коли податковий прес переходить оптимальну межу, то надходження до бюджету спочатку зростають, але з часом починають зменшуватися, оскільки зниження прибутковості виробництва зумовлює зниження ділової активності, зростання схильності до споживання та скорочення інвестицій. Водночас розширюється сфера тіньового бізнесу, тіньова економіка. Навпаки, згідно з ефектом А.Лаффера, у тривалій перспективі зниження податкових ставок забезпечить зростання заощаджень, інвестицій і зайнятості, а це призведе до зростання виробництва і збільшення прибутків, що підлягають оподаткуванню, а отже, до зростання загальної суми

податкових надходжень до бюджету. При цьому А.Лаффер підкреслив необхідність і важливість визначення оптимальної ставки податку, яка залежить від багатьох чинників: економічної ситуації у країні, обсягу і структури сфери матеріального виробництва, культурних, національних психологічних та інших чинників [104, С. 437].

На думку автора теорії раціональних очікувань американського дослідника Р.Лукаса, економічні агенти прогнозують наслідки будь-якого впливу на економіку, виходячи із знання закономірностей її функціонування, і згідно з цим формують свою економічну поведінку. Вони прогнозують свою діяльність і ці прогнози набагато досконаліші, ніж ті, які можна отримати на основі моделювання [104, С. 432].

Отже, не варто розглядати споживачів і підприємців тільки як об'єкти макрорегулювання, бо очікування людей настільки ж важливі для економіки, як і економічна політика уряду. Так, прогноз зростання інфляції негайно прискорює це зростання. Утвердилися два підходи до оцінки очікувань. Теорія адаптивних очікувань припускає такий підхід, коли фірми спираються на минулий досвід і коригують свої дії, виходячи з подій минулого, тенденцій і підтверджень або помилок минулих прогнозів. Теорія раціональних очікувань спирається на інформацію, засновану на аналізі, прогнозах і оцінках майбутніх економічних подій. Теорія раціональних очікувань відзначає розходження в підходах кейнсіанців і монетаристів. Дж.Кейнс виходив з того, що можливості держави в галузі одержання

економічної інформації ширші, ніж можливості фірм. М.Фрідмен і Р.Лукас на відміну від Дж.Кейнса вважають, що фірми у стані прогнозувати очікувані зміни і вживати заходів, спрямованих на "нейтралізацію" економічних рішень уряду. Іншими словами, за гіпотезою раціональних очікувань, всі учасники подій, і уряд, і фірми, усвідомлюють, яка буде модель майбутнього розвитку і якого заходу потрібно прийняти фірмам у випадку прийняття урядом того чи іншого рішення [168, С. 175].

Ми поділяємо висновок Н.Татаренко, що нові неокласики запропонували формувати економічну політику держави так, щоб вона забезпечувала стабільність рішень та законів, щоб зміна грошових та фіскальних правил не пов'язувалася з тимчасовими потребами державного бюджету, щоб нові правила набирали чинності упродовж достатнього проміжку часу, аби агенти могли адаптувати і прогнозувати свої дії. Прямим наслідком цього стала б **цілковита денполітизація важливих короткострокових процесів фіскального та грошового регулювання.** Узагальнюючий висновок нові неокласики формулювали так: результати політики багато в чому визначаються суб'єктивними оцінками та очікуваннями агентів, на які можна впливати не лише з допомогою економічних дій [104, С. 434-435].

Таким чином, спираючись на проаналізовані теоретичні концепції, команда президента Р.Рейгана висунула наступні головні постулати своєї реформаторської програми: 1) скорочення податків на корпорації та особистих прибуткових податків; 2) обмеження

урядових витрат за рахунок скорочення соціальних програм; 3) дерегулювання підприємницької діяльності; 4) здійснення жорсткої кредитно-грошової політики з метою подолання інфляції. При цьому уряд "відпустив" ставки банківського відсотка, коли вони згодом почали сягати 20 %, що дуже позитивно вплинуло на функціонування національної економічної системи. Крім того, було взято курс на істотне скорочення податків: поетапне зниження прибуткового податку на 23 %, скорочення максимальної податкової ставки на прибутки від капіталу з 70 до 50 %. Філософія такої економічної політики полягала у наступному: передбачалося, що внаслідок скорочення податків, відповідно до теорії пропозиції, збільшаться інвестиції у виробництво, що створить нові робочі місця, сприятиме зростанню національного доходу, а це, у свою чергу, призведе до збільшення податкових надходжень до бюджету, незважаючи на зниження ставок оподаткування. Проте надії на швидку й позитивну реакцію фірм на зниження податків не виправдалися. Очікуваного зростання інвестицій в економіку не відбулося, не була відвернена й чергова економічна криза [163, С. 333-334; 168, С. 175-176; 329, С. 48-52].

Тим не менш, на думку Б.Гаврилишина, Р.Рейгану "...пощастило збурити американський індивідуальний і колективний егоїзм і знову пробудити віру у велику долю країни. Він обстоював менш регульоване, менш централізоване управління державою і надав суспільству нового динамізму" [45, С. 221].

Як зазначає Е.Лортикян, внаслідок податкової реформи 1981 р. **виграли** головним чином заможні прошарки населення, у той час як **від згортання** низки соціальних програм насамперед постраждали **малозабезпечені** родини. Йдучи назустріч новим президентським **виборам**, республіканці не могли не враховувати критичні **зауваження** на адресу закону 1981 р. Вже прийнятий сенатом у 1986 р. **новий Закон** про податкову реформу поширював податкові **стимули** не тільки на привілейовані верстви, але й на всіх громадян, зробивши ставку на посилення приватної ініціативи у більш широких прошарках населення. Так; відповідно до Закону "стеля" особистих **прибуткових податків** знижувалася з 50 % до 28 %, а податку на **прибуток корпорацій** – з 46 % до 34 % . Закон звільнив 6 млн. громадян з низькими прибутками від сплати федеральних податків. Була встановлена система, при якій особи з однаковими прибутками **сплачували** б приблизно однакові податки. Проте новий Закон **підривав** принцип прогресивного оподатковування, за яким особи з **високими прибутками** сплачували більший відсоток, ніж особи з **низькими прибутками**. Встановлювалося тільки дві ставки: 15 % – оподаткування доходів, **нижчих за 29750 дол. на рік на сім'ю** і 28 % – **на доходи, що перевищували цей рівень** [168, С. 176].

Крім перелічених заходів, було знято обмеження на ведення **інвестиційного бізнесу** комерційними банками. Всі ці заходи сприяли **економічному зростанню** США. Так, у 1986 р. частка країни **стаionoиля** близько 34 % промислового виробництва розвинутих **капіталістичних країн** і 20 % їхнього зовнішньоторговельного обігу

[163, С. 334]. Водночас, на думку дослідників, надмірне послаблення регулюючої ролі держави знизило увагу до розвитку науки і наукомістких галузей, впровадження досягнень НТР в економіку [168, С. 177]. Проте у кінцевому підсумку на початку 90-х рр. минулого століття економічна система Сполучених Штатів продовжила рух уперед.

Починаючи з 1992 р., після перемоги на президентських виборах демократів на чолі з Б.Клінтоном, відбувається перехід до більш зваженої макроекономічної політики, заснованої на теоретичних концепціях неокейнсіанства. Економічна діяльність уряду спрямовувалася на оздоровлення економіки шляхом стимулювання інвестиційного процесу. Зокрема, у бюджетній політиці вирішено відкинути підходи неоконсерваторів при одночасному визнанні позитивної ролі державного макроекономічного інструментарію. План стабілізації економіки президента Б.Клінтона охоплював три програми: 1) стимулювання економіки шляхом збільшення кількості робочих місць; 2) інвестування економіки, яка пропонувала пільгове фінансування для приватних інвесторів і цільові капіталовкладення; 3) скорочення бюджетного дефіциту за рахунок скорочення урядових витрат і збільшення податків. Як зазначають П.Леоненко, П.Юхименко, для додаткового залучення капіталів до сфери матеріального виробництва поряд з податковою реформою застосовувалося істотне підвищення облікових ставок на банківський кредит, що позначилося на русі капіталів у міжнародному масштабі, стимулювало інтенсивний приплив в американську економіку

капіталів інших країн, що дозволило забезпечити фінансування модернізації економіки значною мірою за "чужий рахунок". Внаслідок здійснення нової економічної політики, США пережили період сталого економічного зростання. Так, темпи зростання економіки США становили 2,9 %, тоді як у Німеччині – 2, Великій Британії – 1,9, Франції – 1,5, Японії – 0,8 %. Федеральний бюджет вперше з 1951 р. став профіцитним, зокрема у 2000 фінансовому році профіцит становив 237 млрд. дол. [163, С. 334].

Однак, як підкреслює сучасний польський економіст Т.Ковалік, зміни, запропоновані урядом Б.Клінтона, не були послідовними, тому їх важко однозначно оцінити. З одного боку, Б.Клінтон хотів "європеїзувати" – розширити надання послуг у сфері охорони здоров'я, а відтак піти далі, ніж усі його попередники. Але з іншого боку, він у союзі з республіканцями обмежив соціальну допомогу. Не вдалося йому також відвернути тенденцію до зростання нерівності у доходах, про що він і його адміністрація неодноразово декларували [329, С. 60].

На думку американського політолога Ф.Фукуями, у другій половині 90-х рр. ХХ ст. в економічній системі США настав черговий поворот до політики розвитку на основі зростання ролі інституцій. Формальні і неформальні інституції недооцінювались в неокласичній концепції, поки не з'явилася так звана нова інституційна економія, пов'язана з іменем Нобелівського лауреата Д.Норта. Новий підхід до інституцій не виключив певних труднощів: загальновідома їхня роль в активізації економічного, господарського розвитку, проте складним

виявилось їх творення чи зміцнення у певних сферах, тим більше, що формування чи реформування інституцій є проблемою насамперед політичною [313, С. 113-115].

Уряд Дж.Буша-молодшого запланував зростання витрат бюджету на соціальне забезпечення з 22,9 % витратної частини бюджету у 2000 фінансовому році до 25,6 % – у 2006 р. США випереджують всі інші країни світу за обсягом виробництва та експорту наукомісткої продукції й послуг. Спостерігається випереджаюче зростання інформаційної інфраструктури, основу якої становить комплексна індустрія обробки інформації за допомогою новітньої комп'ютерної техніки і програмного забезпечення, а також засобів електрозв'язку. Обсяг обігу в галузі комп'ютерних спеціалізованих послуг США у середині 90-х рр. становив майже 200 млрд. дол. щорічно. На початку ХХІ ст. з приблизно 300 млн. користувачів Інтернету 50 % проживало у США, 40 % – в Європі, 5 % – в Японії і Південній Кореї та лише 5 % – у решті світу [163, С. 334-335].

Таким чином, як свідчать факти, неоконсервативна стратегія, яку сповідував уряд Дж.Буша-молодшого, в цілому сприяв розвитку економічної системи Сполучених Штатів, її технічній модернізації та структурному удосконаленню на базі широкого розвитку науки. Можна погодитися з висновком М.Дудченка, що держава відіграє активну роль у макро- і мікроекономічних процесах, у певних випадках діючи через національні й місцеві органи влади, вона регулює приватний сектор, пропорції та напрями його розвитку через

законодавство або адміністративними заходами з метою сприяння конкуренції, протидії монополізму, пом'якшення провалів ринку та для захисту інтересів певних соціальних груп [221, С. 391].

Підсумовуючи аналіз процесів еволюції економічної системи Сполучених Штатів Америки упродовж другої половини ХХ – початку ХХІ ст., вважаємо за доцільне навести відповідні обґрунтовані міркування Б.Гаврилишина, де він дає власну оцінку складовим "архітектури суспільного ладу" США (йдеться про кінець 70-х – початок 90-х рр. ХХ ст.), а також висловлює думки з приводу перспектив розвитку цієї економічної системи. Як відомо, учений вважає, що у США функціонує економічна система вільного підприємництва, яка має ті особливості, що індивідуалістсько-конкуренційні цінності та політичне правління у формі боротьби за владу породжують систему, де панують приватна власність, вільний ринок та прагнення до максимізації прибутку, які уряд законодавчо затверджує, що створює суперницькі відносини між урядом, бізнесом та робітництвом [45, С. 14-15].

Б.Гаврилишин аналізує активи і пасиви американської економічної системи. До пасивів він зараховує недостатню ресурсну базу, беручи до уваги існуючі та перспективні рівні і форми споживання; зникнення у суспільстві бажання старанно й продуктивно працювати; недостатнє "ноу-хау" соціополітичного типу, що полягає у відповіді на питання: як управляти етнічними проблемами, містами, охороною здоров'я або усувати економічні

несправедливості; низький рівень і незначні масштаби інвестицій та ін. [45, С. 24-28].

Водночас учений називає такі активи американської економічної системи, як: велика територія, багаті природні ресурси; продуктивне сільське господарство, яке й надалі створюватиме значні надлишки продуктів харчування, у яких світ відчуває гостру потребу; наснага до праці все ще загально поширена; ноу-хау передового типу у всіх сферах технології і управління; індустріальна база, створена завдяки високим рівням інвестицій протягом століття, дуже широка і різногалузєва, як і інфраструктура транспорту і зв'язку; інституційна структура, яка все ще сприяє політичному й економічному динамізму; значний вплив на зовнішній світ [45, С. 24].

На думку українського дослідника, "...пасиви США, здається, перевершують їх активи. Отже, зрозуміла і великою мірою вірогідна подальша втрата позицій щодо решти світу в цілому (а не окремої країни). Основна причина полягає у досить несподіваному виникненні невідповідності між компонентами суспільного ладу: цінностями, політичним правлінням і економічною системою. Вони більше не відповідають ні одна одній, ні новим внутрішнім і зовнішнім реаліям. Вони явно потребують не просто часткового ремонту, а докорінної перебудови" [45, С. 28].

Б.Гаврилишин наголошує, що всі три компоненти суспільного ладу США будуть краще узгоджені, якщо великий матеріальний і людський потенціал країни буде спрямовано на служіння економічним цілям народу, його політичним устремлінням і

соціальним потребам. Він вважає, що найпершими і найістотніше повинні змінитися цінності (від індивідуалістсько-егоїстично-конкуренційних до громадсько-усвідомлених кооперативних), потім політичні інституції. За таких умов економічна система вільного підприємництва могла б краще функціонувати навіть без суттєвих змін. Зміни могли б відбуватися хіба що у напрямку від неприборканої економічної системи вільного підприємництва до системи узгодженого вільного підприємництва [45, С. 29-39].

Оцінюючи стан економічної системи та інституцій США в нових історичних умовах розпаду соціалістичного табору та СРСР, Б.Гаврилишин звернув увагу на численні негативні явища всередині країни: ненадійне функціонування інституцій, корпоративний канібалізм, закриття підприємств, поспішні звільнення робітників, перетворення США з найбільшого кредитора у найбільшого боржника та ін. Подальше утвердження Японії та Західної Європи як світових потуг опосередковано допомогло б Сполученим Штатам навести лад у власному "інституційному домі" [45, С. 221-222].

Порівнюючи у 2001 р. економічну систему нинішньої Об'єднаної Європи і США, Б.Гаврилишин наголосив, що у ЄС враховують значно більше, ніж у Сполучених Штатах, соціальне партнерство та підтримання певного рівня соціального забезпечення громадян. Натомість у США "...панує примітивний капіталізм, у якому соціальні аспекти стоять на другому плані..." [43]. Подібну точку зору висловлюють Дж.Сакс і О.Пивоварський, котрі зазначають, що "...Сполученим Штатам краще, ніж європейським

країнам, вдається утримати під контролем зростання безробіття, однак вони відстають від європейських країн у питаннях соціального забезпечення найбільш вразливих верств населення" [220, С. 322].

Сучасний американський економіст С.Роузфілд вважає, що рекомендованим напрямком реформ економічної системи США могло б бути підтримання та підвищення рівня процвітання завдяки скороченню обсягів державних програм, зменшенню мікрорегулювання й трансфертів групам з особливими інтересами. Водночас доцільно вживати заходів щодо скорочення олігополістичної концентрації та розриву в рівні доходу й багатства [218, С. 129].

Враховуючи ту обставину, що США і сучасна Західна Європа є потужними центрами світової економіки, заслуговують на увагу виявлені П.Леоненком і П.Юхименком загальні відмінності американської економічної системи від економік провідних європейських країн. На думку цих дослідників, економічна модель країн Європейського континенту у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. суттєво відрізнялася від американської. По-перше, країни Західної Європи були орієнтовані на соціальне ринкове господарство з більшою, ніж у США, участю в економіці корпоративних структур і держави. По-друге, мав місце значно вищий рівень соціальної захищеності робітників і службовців. Зокрема, у Європі значного поширення набули колективні договори між працівником і фірмою без вимоги про індексацію. Натомість США активно втілювали нові,

більш ефективні технології, звільняючи працівників, проте економічне зростання, яке забезпечувалося цими технологіями, давало можливість створювати більше робочих місць. Тому наприкінці 90-х рр. рівень безробіття в США став навіть нижчим від рівня так званої ефективної зайнятості, який згідно з кривою Філіпса становить 5 %. Так, на початку 1999 р. він становив 4,2 %, а у Європі – 15 %. По-третє, для Європи досі характерна олігархічна структура розподілу власності (невелика група багатих сімейств), тоді як у США корпорації належать в основному великій групі зовнішніх акціонерів. По-четверте, у країнах Західної Європи значно менш ефективно використання наукового потенціалу, оскільки кожна країна прагне сама виробляти наукомістку продукцію. Тому масштаби європейських компаній менші від американських. По-п'яте, у європейських країнах значно менш ефективні, порівняно з американськими, наукові дослідження, оскільки їх часто дублюють в сусідніх країнах. Крім того, кошти витрачаються переважно на фундаментальні дослідження, а прикладні дослідження здебільшого стосуються розробок у традиційних галузях. По-шосте, висока частка держави в економіці, коли державні витрати становлять близько 50 % ВВП у західноєвропейських країнах, що свідчить про обмеженість конкуренції у країнах ЄС. По-сьоме, більшість країн Західної Європи мають незначні масштаби і порівняно вузький внутрішній ринок, що визначило експортну орієнтацію їхньої економіки. Спершу вони будували відносно відкриту економіку, що відповідало етапу

відкритого, а не замкнутого постіндустріального суспільства [163, С. 337-339].

Водночас сучасні російські економісти В.Марцинкевич, К.Ярова та ін. переконані, що США "...з 90-х рр. минулого століття перебувають у стані перехідного періоду. Його змістом є початкова фаза цивілізаційного транзиту до соціально і гуманітарно зорієнтованої економіки. У наступні десятиліття цей процес буде формуватися за активного впливу таких ускладнюючих чинників, як радикальний зсув у національному складі (до середини століття (XXI ст. – Я.К.) біле населення може скласти менше половини жителів країни) і вплив різного роду конфліктів, пов'язаних із зміною балансу світових сил і, зокрема, еволюції терористичних загроз" [209, С. 17]. Нині в країні відбувається інтенсивний пошук можливостей комерціалізації численних варіантів науково-технічних результатів. Інтенсивно розробляється низка напрямків, які могли б відкрити потужну, здатну до тривалого зростання і розгалуження суспільну потребу. На старті перебуває цілий арсенал нової продукції та послуг споживчих кластерів, створених у 90-х рр. Можна передбачити, вважають згадані дослідники, що відбувається неначе суміщення генерування і реалізації НТП. При цьому яскраво вираженою спрямованістю США є нова хвиля орієнтації на пріоритетний розвиток сфер освіти і науки [209, С. 50, 378]. Інноваційність набуває якості всезагальності і безперервності, розширюються масштаби створення нового бізнесу, галузей і виробництв. Це сприяє зростанню продуктивності праці, ефективності виробництва,

конкурентноздатності товарів, зміцненню лідируючих позицій США у глобальній економіці. Характерною рисою сучасного розвитку є великі національні масштаби і значущість малого бізнесу, що спирається на державну підтримку. Синергетичний симбіоз великого і малого бізнесу являє собою найбільш традиційну і водночас найбільш стійку характеристику американської економіки сьогодні та у найближчій перспективі [209, С. 383].

Заслуговує на увагу висновок В.Марцинкевича, К.Ярової та ін. про чинники формування глибинних якостей людського потенціалу США, якими є вікові історичні тенденції інститутів, які опосередковують формування національної самосвідомості і характеру. Сучасний стан Америки – це підсумок своєрідного, безперервного поступального розвитку. Його ефективність виявилася у тому, що розрізнені та нерозвинуті колонії за короткий історичний термін перетворилися у найсильнішу державу світу. Цей феномен намагаються пояснити і дією сприятливих чинників, і набором об'єктивних закономірностей. Але ні класичні парадигми ХІХ ст., ні сучасні теорії розвитку поки що не дали йому задовільного синтетичного пояснення. Згадані автори схильні трактувати розвиток США як постійно відновлюваний процес задоволення людських потреб. На їхню думку, "отримання очікуваних вигод, що охороняється дією ринкових і демократичних інститутів, зміцнило у населення країни довіру до таких цінностей, як свобода, демократія і праця. Це підтримувало у постійно активному стані мотиваційний потенціал нації і призвело до створення зрілих механізмів

саморозвитку. Наявність таких механізмів... являє собою найглибшу суть "американського типу розвитку" [209, С. 385-386].

Нема сумніву, що й нинішній президент США Б.Обама, як свідчать його наміри і перші кроки діяльності його адміністрації, примножить кращі традиції коригування американської економічної системи у сучасних непростих умовах світової фінансової кризи, докладе максимум зусиль щодо зміцнення позицій долара, залучивши потужний загін учених-економістів до розроблення відповідних програм активізації економіки.

Цікавим і повчальним, особливо для країн з перехідною економікою, є успішний досвід розбудови ефективної економічної системи Німеччини. Розглянемо теоретичні концепції та основні шаблі становлення цієї національної економічної системи.

Економічний розвиток країн Західної Європи після Другої світової війни істотно відрізнявся. Велика Британія і Франція менше постраждали від військових дій, ніж Німеччина. Крім того, вони і після війни зберегли величезні колоніальні та залежні території, що сприяло тривалішому збереженню у цих країнах відносно замкнутого господарства. Німеччина, яка зазнала поразки у війні, опинилася в іншому становищі. Вона виявилася повністю залежною від країн-переможниць і, насамперед, США. Крім того, її зруйноване господарство було докорінно організаційно й структурно перебудоване у ході війни за схемою мілітарної економічної системи. Як відомо, у післявоєнний період розпочалося відродження ринкових господарств європейських країн шляхом їхньої американізації, яка

здійснювалася у таких напрямках: американізація світової валютної системи; вивіз американських товарів, широкомасштабне кредитування, державне і приватне; інвестування відбудовчих процесів; перебудова індустріальних структур, особливо в Німеччині, під безпосереднім контролем США і розвиток світової торгівлі, де важливу роль у перші повоєнні роки відігравала також Велика Британія [161, С. 105].

Важливим кроком на шляху до відновлення світового господарства стали міжнародні валютні угоди, підписані у червні 1944 р. представниками 44 країн. Підписання цих угод відбулося на валютно-фінансовій конференції у Бреттон-Вудсі. Було вирішено створити Міжнародний валютний фонд (МВФ) та вироблено основні правила міжнародних валютних відносин: долар США поряд із золотом повинен був відігравати функцію резервної валюти, ціна золота – незмінна, курс валюти – твердий і контрольований. МВФ і створений тоді ж Міжнародний банк реконструкції і розвитку (МБРР) зобов'язувалися забезпечити виконання рішень конференції і виконувати роль міжнародного кредитного центру.

Економічне становище країн Західної Європи, особливо Німеччини, негативно впливало на світову економіку. Більше того, США, нагромадивши в роки війни значні багатства, прагнули до економічної інтеграції і насамперед з розвинутими європейськими державами. Такій меті повинен був послужити план Маршалла, – своєрідна програма відбудови й розвитку Західної Європи після Другої світової війни шляхом надання їй економічної допомоги з

боку США. Згідно з цим планом США з квітня 1948 р. по грудень 1951 р. витратили з федерального бюджету у вигляді безоплатних субсидій і позик майже 17 млрд. дол., причому основну частку (близько 60 %) отримали Велика Британія, Франція, Італія і ФРН [204, С. 17-19].

Важливу роль у відбудові та подальшому розвитку економіки повоєнної Німеччини відіграли грошова і цінова реформи уряду. Вони зупинили інфляцію, сприяли ліквідації "чорного ринку" і т.п. Насамперед реформи призвели до запровадження стабільної національної валюти, яка відразу мала велику купівельну спроможність і викликала у населення довіру до ринку і взагалі до нових економічних відносин. Підприємства розпочали випуск продукції. Праця знову стала головним джерелом доходу. Грошово-цінова реформа не тільки започаткувала економічну активність, але й відкрила шлях до повної ліквідації директивної системи господарювання [204, С. 19-20; 329, С. 68-71].

Стрімкий повоєнний економічний розвиток Німеччини отримав назву німецького "економічного дива". Архітектором цього "економічного дива" по праву вважають Л.Ергарда, який був міністром економіки в уряді К.Аденауера. Він разом з групою неоліберальних економістів (В.Ойкен, А.Мюллер-Армак (автор терміну "соціальна ринкова економіка" [68, С. 218; 204, С. 21]), В.Репке, О.Рюстов, Ф.Бьом та ін.) обґрунтував теорію "соціального ринкового господарства", у якій органічно поєднувалися особиста ініціатива підприємців, вільна конкуренція з елементами державного

регулювання. Щодо поняття "соціальна ринкова економіка" А.Мюллер-Армак підкреслював: "Поняття соціального ринкового ладу можна визначити як системно-політичну ідею, метою якої є поєднання діючої на основі економічної конкуренції вільної ініціативи з соціальним прогресом, які гарантують саме досягнення ринкового ладу... Суттю соціального ринкового господарства є симбіоз принципу свободи з соціальною рівновагою" [204, С. 22-23].

Держава, на думку авторів теорії "соціального ринкового господарства", повинна підтримувати нормальне функціонування системи цін та забезпечити захист ринкової економіки від монополізму товаровиробників. Для попередження циклічних криз їй необхідно використовувати важелі кредитної, валютної, податкової політики. Проте втручання у господарську діяльність окремих підприємців з боку держави є абсолютно недопустимим. Тогочасні законодавчі акти були спрямовані на підтримку тих галузей економіки, яка зазнавали труднощів, інвесторам і підприємцям надавалися відповідні пільги. При цьому особлива роль відводилась дрібному і середньому бізнесу, у якому вже до початку 50-х рр. працювало більше половини зайнятого населення [329, С. 71-73].

Головними цілями соціального ринкового ладу були визначені: 1) свобода, яку потрібно розуміти як можливість у рамках законів, звичаїв і техніки реалізувати визначені або вільно обрані цілі; 2) справедливість, тобто рівні шанси та однакові умови для всіх; 3) соціальна безпека у розумінні індивідуальної та суспільної соціальної

безпеки; 4) загальний добробут, мірилом якого є величина прибутків та майна населення [204, С. 56].

Необхідно підкреслити, що реформи, які призвели згодом до "німецького дива", проводилися за активного сприяння США: це і згадувана вище фінансова допомога згідно з планом Маршалла (3,12 млрд. дол. – Німеччині), об'єднання трьох окупаційних зон і передача управління економікою до рук самих німців, допомога у розробці проектів реформи [163, С. 347]. Завдяки фінансовій допомозі масово оновлювалися виробничі фонди, були створені нові галузі економіки: нафтохімія, електроніка. Відбувався процес прискореної індустріалізації порівняно відсталих регіонів. Економічному розвитку сприяв високий попит на всі види промислової продукції. Крім того, варто зазначити, що тривалий час ФРН не несла витрат на військові цілі, що також сприяло прискореному економічному піднесенню.

В цілому серед причин, що сприяли німецькому "економічному диву" виділяють особливості ментальності німецького народу, характерними економічними рисами якої є висока працездатність, організованість, дисциплінованість, схильність до порядку, відповідальність, готовність терпіти труднощі задля відбудови країни, акуратність, чіткість, культура та естетика праці. Вони відіграли надзвичайно важливу роль у закладанні міцного фундаменту нової економічної системи.

Як зазначає у цьому контексті І.Полулях, "концепція німецького соціального ладу спирається на тип людини із високорозвиненим почуттям самовідповідальності, яка може реалізувати себе тільки

тоді, коли має відповідні простори для вільної дії, що є необхідною передумовою розвитку особистості. З цим тісно пов'язане право на приватну власність, на вільну підприємницьку діяльність в умовах ринкової конкуренції, а також пріоритет індивідуальних цілей економічно активної людини. Почуття відповідальності та свобода тісно між собою пов'язані, тому поняття свободи потрібно розуміти як свободу прагнення "до чогось". До особистої свободи приєднується почуття солідарної співвідповідальності у ставленні до іншої людини. Людина за своєю суттю є індивідуальним і соціальним суб'єктом, отже, поряд з індивідуальним принципом виникає в умовах соціально-економічного ладу також і соціальний принцип" [204, С. 53].

Н.Гражевська слушно підкреслює, що "...в основі концепції соціального ринкового господарства лежить уявлення про людину, яке в християнському соціальному вченні виражається через поняття персональності та субсидіарності. Уважається, що ринок і конкуренція нездатні інтегрувати суспільство як ціле та сформувати необхідні для гармонійного розвитку соціально-економічної системи моральні передумови (самообмеження, самодисципліну, почуття справедливості, чесність, благородство, соціально обумовлені мотиви діяльності). Зазначені передумови виникають та закріплюються в сім'ї, виховних закладах, релігійних та інших общинах. Відтак конкурентне господарство потребує соціальної політики, яка розглядає людину не функціонально (як виробника та споживача), а у

всій її індивідуальності, особистісності та неповторності" [68, С. 221-222].

У Німеччині протягом 60-х рр. почали скорочувалися темпи економічного зростання, а в 1966-1967 рр. настала перша післявоєнна криза. Вперше з часу утворення ФРН відбулося скорочення сукупного суспільного продукту на 0,1 %, а чисельність зайнятих зменшилася приблизно на 3 %. Це змусило правлячі кола Західної Німеччини вжити заходів щодо посилення державного втручання в економіку. Так, у 1967 р. був прийнятий "Закон про підтримку стабільності й економічного зростання", відомий як стабілізаційний закон. За цим законом уряд повинен був здійснювати активну кон'юнктуру і структурну економічну політику з метою протидії кризовим явищам і прискорення економічного зростання. Закон передбачав планування державного бюджету, державних інвестицій, а також створення спеціального "Фонду вирівнювання кон'юнктури". Уряд був зобов'язаний проводити антициклічну бюджетну політику, що припускала збільшення державних витрат для пожвавлення попиту при погіршенні кон'юнктури і, навпаки, зменшення цих витрат в умовах економічного зростання. Ці заплановані заходи суперечили неоліберальній концепції соціального ринкового господарства Л.Ергарда, який рішуче виступав проти такої економічної політики, критикував державний інтервенціонізм як форму макроекономічного регулювання, що призведе до бюрократизації й ослаблення конкуренції та стимулів продуктивності. Але на цей момент він уже не був при владі.

Вважають, що саме стабілізаційний закон поклав початок переходу ФРН від ідеї "вільного ринкового господарства" через теорію "соціального ринкового господарства" до концепції "ринкового господарства з глобальним регулюванням", яка являла собою своєрідний синтез ідей В.Ойкена і Дж.Кейнса [168, С. 182-183].

Прихід до влади у 1969 р. соціал-демократів, що спиралися на неокейнсіанську економічну концепцію, призвів до посилення державного регулювання на макроекономічному рівні. Уряд розпочав застосовувати державне економічне програмування, розробку довгострокових завдань та орієнтирів розвитку на перспективу і т.п. Внаслідок використання кейнсіанських методів управління економікою у 1970 р. зменшилося безробіття і було забезпечене економічне зростання на рівні 4 % [163, С. 349].

З новими рецептами виходу з економічної кризи 1980-1982 рр. до влади прийшов уряд Г.Коля, котрий спирався на теоретичну концепцію монетаризму. Наслідком його діяльності стало тривале піднесення економіки Німеччини у 1983-1990 рр. В основі економічного зростання лежали інтенсивні процеси нагромадження, збільшення інвестицій, розширення експорту. Значна увага приділялася створенню сучасних систем зв'язку та інформації, розробці енергозберігаючої технології, держава виділяла субсидії на підготовку науково-дослідного персоналу дрібних і середніх фірм. У результаті ФРН змогла вийти на науково-технічний рівень США у таких галузях індустрії, як металургія, верстато- і автомобілебудування, хімія, будівництво атомних електростанцій.

Разом з Японією Німеччина до 1990 р. займала головну позицію за витратами на науково-дослідні і дослідно-конструкторські розробки (НДДКР). Вона домоглася великих успіхів у створенні наукомістких галузей виробництва, а на світовому ринку наукомістких товарів навіть обігнала Японію [163, С. 350; 168, С. 184].

На початку 90-х рр. ХХ ст. у Німеччині спостерігалось зниження економічної динаміки, що було зумовлене низкою причин, серед яких – втрата ринків як наслідок розпаду соціалістичного табору та СРСР, а також об'єднання Німеччини, коли на 1/3 збільшилася територія країни і зросло населення з 64 до 80 млн. чол., а, головне, було розпочато реформування економіки НДР у напрямку її наближення до розвинутої економічної системи ФРН.

На ринкове реформування економіки Східної Німеччини було витрачено у 1991 р. 140 млрд. марок, у 1992 р. – 152 млрд., у 1993 р. – 182 млрд. марок. Це у свою чергу призвело до зростання дефіциту державного бюджету об'єднаної Німеччини, що у 1993 р. удвічі перевищив заплановану цифру і склав 69 млрд. марок. Державний борг зріс до 1850 млрд. марок, у той час як на початку 1990 р. він складав 1039 млрд. марок [168, С. 186].

Звичайно, для інтеграції двох протилежних економічних систем, побудованих на кардинально різних економічних філософіях, потрібний тривалий час, значні капіталовкладення та інституційні зміни, у т.ч. корекція панівних суспільних цінностей, успадкованих від тоталітарного соціалізму, у напрямку до демократичних, креативних, гуманістичних і партнерських цінностей соціального

ринкового ладу. Проте усі ці матеріальні затрати і зусилля, безперечно, виправдали високу мету німецького суспільства – створення єдиної держави з високоефективною економічною системою, здатної до динамічного розвитку у ХХІ ст.

Основними причинами динамічного економічного розвитку сучасної Німеччини, як слушно зазначають П.Леоненко і П.Юхименко, є: 1) високий рівень споживчого попиту; 2) збільшення зайнятості і заробітної плати; 3) розширення німецького внутрішнього ринку за рахунок п'яти нових федеральних земель; 4) швидкий розвиток НТП; 5) пріоритетний розвиток галузей експортної орієнтації [163, С. 350].

Водночас, на наш погляд, ще однією вагомою причиною нинішніх і майбутніх економічних успіхів Німеччини залишається специфічна ментальність німців, яка, як ми вже зазначали вище, має дуже конструктивні економічні риси. Єдина і досить непроста проблема у цьому контексті полягає у тому, щоб не "розгубити" це багатовікове надбання німецького суспільства у сучасних умовах посилення глобалізаційних тенденцій і процесів всередині розвинутих країн, у т.ч. Німеччини, зумовлених відкритістю економічних систем з відповідним вільним рухом капіталів і робочої сили, зокрема з менш розвинутих країн третього світу, де часто панують зовсім інші цінності, які, проте, можуть не просто "експортуватися", а й в умовах західної демократії претендувати на особливий статус з усіма можливими й не завжди привабливими наслідками.

Варто зазначити, що за останні 10 років німці витратили на потреби євроспільноти аж 70 млрд. євро. Лише у 2007 р. Німеччина надала спільному бюджетові ЄС на 7,4 млрд. євро більше, ніж з нього отримала. На другому місці – Велика Британія з мінусовим сальдо 4,2 млрд. євро. Далі йдуть Франція – 3 млрд. євро та Голландія – 2,9 млрд. євро [42].

Можна погодитися з узагальненням Б.Гаврилишина, що справді складається враження, що Федеративна Республіка Німеччина беззастережно віддана системі вільного підприємництва і більше того, здатна забезпечувати високий ступінь гармонізації і управління економікою, не вдаючись до централізованого планування або адміністративного примусу [45, С. 166]. Учений, розмірковуючи про майбутнє об'єднаної Німеччини, висунув, серед інших, й такий оптимістичний прогноз: "Об'єднана, а тому ще динамічніша Німеччина може стати економічним локомотивом для всієї Європи – Східної і Західної" [45, С. 234].

На думку Т.Коваліка, "великий обсяг соціальних видатків призводить ... до швидкого зростання заробітної плати, а загальна ціна праці є у Німеччині однією з найвищих, якщо не найвищою у світі. Ці обставини обґрунтовують чергові спроби держави зменшити перерозподіл національного доходу, а отже, певною мірою обмежити обсяг державної опіки, яка виходить за межі економічних можливостей. Сама держава підкреслює, що ключем до вирішення соціальних проблем є насамперед економічне зростання. При стимулюванні політики економічного зростання втратив би значення

аргумент, що Німеччина не здатна забезпечити теперішній рівень соціальних видатків" [329, С. 78-79].

Ми поділяємо в цілому оптимістичний висновок вищезгаданого польського дослідника, виходячи з оцінки потенційних можливостей німецької економічної системи, здатної до постійного удосконалення.

Серед сучасних економічних систем особливе місце посідає економічна система Японії. Специфіка її економічної історії, географічного положення, культурних традицій, ментальності та ін. зумовили становлення відповідної економічної системи, яка виявилася високоефективною, з належною турботою держави про своїх громадян, налаштованою до інноваційного розвитку та удосконалення протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Вважаємо за доцільне у контексті подальшої розробки теоретико-методологічних засад дослідження економічних систем проаналізувати досвід становлення і характерні риси сучасної економічної системи Японії.

Як зазначає Б.Гаврилишин, японці у своїй економічній, політичній і культурній історії пізнали кілька чітко окреслених етапів розвитку. Були періоди широкого запозичення культурних надбань, які змінювалися періодами ізоляції, засвоєння і видозміни цих надбань. Спостерігалася майже повна ізоляція, що тривала понад два з половиною століття. Вона дозволила японцям примирити і поєднати все запозичене з існуючими традиціями, віруваннями, культурою, досягти високої однорідності суспільства. Згодом відбувся певною мірою вимушений перехід до відкритого суспільства, що

супроводжувався повсюдним пошуком джерел корисних знань, які запозичувалися або ж привласнювалися у великих масштабах [45, С. 57].

Після поразки у Другій світовій війні економіка Японії перебувала у стані глибокої кризи з усіма вкрай негативними соціальними наслідками. У цих умовах значну позитивну роль упродовж шести років зіграла політика США, спрямована на реформування японських економічних інституцій. Дж.Сакс і О.Пивоварський у цьому контексті пишуть, що під час проведення реформ американці керувалися такими міркуваннями. По-перше, вони спробували ліквідувати систему великих підприємств, що, на їх переконання, сприяли посиленню військової сили Японії. Було ліквідовано так звані дзайбацу (тісно пов'язані конгломерати компаній, якими звичайно володіла і керувала одна сім'я), а їхні акції розпродавалися у процесі масової приватизації. По-друге, вирішено створити основу соціальної згоди шляхом поділу великих земельних володінь і передачі невеликих земельних наділів у приватну власність селянам. По-третє, США намагалися створити у Японії здорову ринкову економіку, засновану на приватній власності, ринковій конкуренції та міжнародній торгівлі. Шляхом політичного тиску американці змусили японський уряд прийняти законодавство американського зразка у галузі політики зайнятості, фінансових ринків та конкуренції, запланувати скорочення бюджетного дефіциту і т.д. [220, С. 323].

Програма економічної стабілізації Японії була розроблена під керівництвом президента Детройтського банку Дж.Доджа. Основними її складовими були: встановлення бюджетної рівноваги, підвищення податків, обмеження на виплату заробітної плати і банківський кредит, девальвація єни. Головна мета цієї програми полягала у здійсненні переходу до сучасної ринкової економіки [163, С. 352]. Водночас було розпущено збройні сили, встановлено демократичні свободи, запроваджено загальне виборче право, сформовано парламент, уряд, прийнято конституцію.

Серед інших основних передумов японського "економічного дива" виділяють проведення у 1946-1949 рр. земельної реформи, яка ліквідувала поміщицьке землеволодіння. Держава викупила у поміщиків і продала селянам майже 80 % усіх сільськогосподарських угідь. Посилилася конкуренція між виробниками, внаслідок чого зросла продуктивність праці та урожайність культур, що сприяло розширенню внутрішнього ринку.

Стабілізаційна лінія Дж.Доджа, якому президент США Г.Трумен доручив очолити перетворення в Японії, сприяла нормалізації фінансів, відновленню механізмів суспільного відтворення. Значні американські капіталовкладення, а також внутрішні нагромадження капіталу дали можливість повністю оновити обладнання, створити нові виробництва. У березні 1952 р. набрав чинності закон про сприяння раціоналізації виробництва. Згідно з цим законом підприємства отримували державну допомогу, податкові та інші фінансові пільги за умови модернізації

виробництва, оновлення устаткування. Японці успішно використовували зарубіжні досягнення у сучасних галузях індустрії. Розвиток чорної металургії йшов шляхом спорудження доменних печей великої потужності із застосуванням новаторської киснево-конверторної виплавки сталі з безперервним розливом. Високими темпами розвивалася електрометалургія, встановлювалися потужні автоматизовані прокатні стани, впроваджувалися енерго- та матеріало-економні технології. Як наслідок, Японія наприкінці 70-х рр. ХХ ст. перетворилася в один з найпотужніших світових центрів металургійного виробництва. Закуповуючи патенти й ліцензії на наукові відкриття, оригінальні технології і вміло пристосовуючи їх до своїх умов, японці отримували величезні прибутки. Низка значних технічних новинок народилися і були запроваджені у масове виробництво на японських фірмах, а саме: у другій половині 50-х років – нейлон, транзисторні приймачі, у 60-70-х роках – аудіостереосистеми, відеокамери і відеомагнітофони, у 80-х – комп'ютеризовані роботи, мікросхеми на кремнієвих кристалах (чіпи) та ін. [16], С. 110-111].

Більшість дослідників становлення ефективної економічної системи Японії збігаються у тому, що головним чинником її економічного зростання є наполеглива повсякденна праця японського народу, його працелюбність, самовіддача, жертівність і високий патріотизм, особливості ментальності. У цьому контексті Б.Гаврилишин слушно зауважує, що суворими природними умовами Японії пояснюється той факт, що для більшості праця стала засобом

виживання, перетворилась у велику добродієність. Після поразки у Другій світовій війні традиційні стимули доповнилися патріотичним мотивом, потребою японців стати на ноги, відновити національну самоповагу шляхом досягнення економічної переваги над іншими народами [45, С. 58]. При цьому, як наголошує польський дослідник Т.Ковалік, основоположною традицією японської економічної стратегії була концентрація уваги на інвестуванні в освіту, котра розглядалася як визначальний чинник суспільного та економічного розвитку [329, С. 106].

Характер японського капіталізму складався під впливом історичних традицій, тому Японія досі залишається більш ієрархічним і менш індивідуалізованим суспільством, ніж західні держави, що особливо позначається на організації підприємств та фінансових ринків у країні. Крім того, в Японії обсяг суспільних асигнувань є набагато нижчим, оскільки більшу частину соціальних потреб задовольняє сім'я. Так, діти беруть на себе турботу про своїх батьків похилого віку. І хоча під час формування власної соціальної політики Японія багато в чому спиралася на рекомендації США, японські соціальні традиції, у центрі уваги яких сімейний догляд за особами похилого віку, продовжують залишатися наріжним каменем її соціальної політики. В цілому американська політика у Японії не породила капіталізму американського типу, навіть незважаючи на те, що в її основу було покладено американські закони. Коли американське законодавство почало застосовуватися в Японії, результати виявилися явно японськими. Наприклад, розпущені

дзайбацу було відразу замінено схожими на них кейрецу [329, С. 111-113]. Навіть незважаючи на те, що нове законодавство про працю мало у чому відрізнялося від американського варіанту, японці створили систему довічного працевлаштування, що ґрунтується на психології "компанія – велика сім'я" і яка є дуже далекою від американських уявлень про трудову зайнятість. Відповідно до цієї системи платня щорічно зростає і залежить від віку та стажу. Фірми дбають про постійне підвищення кваліфікації працівників, їхній добробут і відпочинок. Перехід працівника в іншу фірму є рідкісним явищем і сприймається з осудом. Японці працюють інтенсивніше, за нижчу платню, у них довший робочий день, тиждень і набагато коротша відпустка, ніж у західних країнах, що впливає на зниження собівартості продукції та її ціну [161, С. 111; 163, С. 354; 220, С. 313, 323-324; 329, С. 113-118, 131].

Як зазначає у цьому ж контексті С.Роузфілд, виділяючи основні риси економічної системи Японії, її культура передбачає пошук комуналістичного консенсусу, який має глибокі історичні корені, що ґрунтуються на принципі сорому, а в основі мотивації лежить общинно-обумовлене прагнення до збільшення індивідуальної корисності [218, С. 173]. Згаданий дослідник обґрунтовано вважає, що унікальність японської системи визначається не тим, що часто позначають загальним терміном "азійські цінності", а тим специфічним способом, яким комуналістична культура Японії, що ґрунтується на соромі, поєднує в собі цінності синтоїзму, буддизму та конфуціанства Кореї й Китаю з принципами ринкової економіки

Заходу і у результаті досягає чудових економічних показників [218, С. 155-156].

Якщо говорити про концептуально-методологічні засади становлення економічної системи Японії, то спостерігаємо певну еволюцію у застосуванні теоретичних концепцій, на які спиралася економічна політика уряду. Так, 50-60-ті рр. ХХ ст. були періодом, коли в Японії панувала кейнсіанська концепція державного регулювання з японською специфікою. У 70-ті рр., в умовах економічної кризи і структурної перебудови, на перший план стала висуватися неоконсервативна модель розвитку економіки Японії. Проте японські економісти вважають, що їхня економіка завжди розвивалася і продовжує розвиватися при активному втручанні держави, що не тільки створює умови для дії ринкових механізмів, але й охоплює всі сторони господарського життя, зосереджує увагу на вирішенні головних завдань. Японська економічна наука керується висновком, що сучасна ринкова економіка не може ефективно функціонувати без державного регулювання економічних процесів. Зокрема, спеціальним Управлінням економічного планування при канцелярії прем'єр-міністра розробляються п'ятирічні плани-прогнози, що дають уявлення про найбільш ймовірні шляхи розвитку національної економіки і про проблеми, з якими можуть потенційно зіштовхнутися як уряд, так і японські ділові кола. Метою таких планів є надання уряду і підприємницьким колам загальних орієнтирів про рух японської і світової економіки, а також рекомендації, як вирішувати ймовірні проблеми. Самі японці своє

планування називають адаптаційним, тому що воно постійно враховує зміни, що відбуваються в економіці і, насамперед, на світовому і внутрішньому ринках. Державний план-прогноз у Японії позначає рубежі, котрих бажано досягти, застерігає про можливі труднощі, вказує засоби їх подолання. Приватні ж фірми приймають ці плани до уваги і використовують їх як орієнтири, обов'язково враховуючи у своїй діяльності лише загальний напрямок розвитку японської економіки. Крім того, існують певні державні стимули, що сприяють прийняттю плану приватними фірмами і посилюють зацікавленість у його виконанні. Щодо обсягів виробництва, цін на продукцію й об'єктів капіталовкладень, то ці питання японські фірми вирішують самостійно. Уряд же впливає на процеси, що відбуваються в народному господарстві за допомогою фінансово-економічних важелів: впроваджує податки, змінює ставки кредитів, встановлює пільги, субсидії і т.п. [168, С. 196-197].

У цьому ж контексті заслуговують на увагу цікаві міркування та узагальнення А.Чухна, П.Юхименка, П.Леоненка: "Держава в японській економічній моделі нагадує чутливий барометр, що миттєво реагує на економічні труднощі та майже автоматично вживає заходів, необхідних для регулювання ринку. Не будучи втягнутою в економіку через які-небудь державно-капіталістичні підприємства, вона, тим паче, весь час тримає свою "вагому руку" на кермі господарського регулювання, економічної політики, і таким чином японська економіка набуває високого рівня розвитку" [281, С. 712]. Згадані дослідники зазначають, що феномен Японії важливий у тому

аспекті, що він ніби висвітлює внутрішні потенції еволюції, які були значною мірою характерні для далекосхідної цивілізації і пов'язані зі специфічним світоглядом і соціально-економічною орієнтацією, яка склалася ще у Стародавньому Китаї і була розвинута пізніше конфуціанством. Свідченням цього є самі японці з їхнім досвідом, навиками, дисципліною, з їх запозиченими від конфуціанства етикою праці і побуту, практикою патерналізму. У цьому переконують сучасні темпи й особливості розвитку інших країн конфуціанської культури, від Сінгапура до Кореї та й нечувані темпи розвитку сучасного Китаю [281, С. 712].

Не можна не погодитися з А.Чухном, П.Юхименком, П.Леоненком, котрі підкреслюють, що "в умовах східної моделі економічного розвитку держава перестала бути традиційно-східною і стала державою капіталістичного типу не менше, ніж країни Західної Європи чи США. І це стосується не тільки держави, а й багатьох інших елементів капіталістичної структури, включаючи інститути демократії, правові та багато інших стандартів. Але попри це Японія залишається Японією. Більше того, залишаючи за багатьма показниками позаду себе передові країни Європи, Японія не втратила свого східного обличчя, причому в тому є її сила, навіть переваги перед Європою. Досить нагадати про дисципліну праці та відсутність страйків за достатньо гармонійного співробітництва праці і капіталу (корені такого співробітництва – (соціопсихологічні та інституціональні) – належать до норм конфуціанства. Отже, Японія –

вдалий приклад гармонійного і в багатьох аспектах дуже вдалого, ледь не оптимального синтезу" [281, С. 713].

Японія на кінець ХХ – початок ХХІ ст. являла собою економічно могутню державу, що володіє промисловістю, оснащеною найновішими технологіями, має великі валютно-фінансові ресурси, займає міцні позиції у міжнародному поділі праці. Показники продуктивності праці в країні є одними з найвищих у світі. За останні десятиріччя зростання продуктивності праці випереджувало зростання заробітної плати, а заробітна плата поступово стала однією з найвищих у світі. Японія є однією з найбільших торгових держав світу, причому 98 % її експорту припадає на готові промислові вироби [161, С. 117]. Завдяки глибоким реформам другої половини ХХ ст. і системній суспільній трансформації Японія стала однією з провідних держав світу. А, зокрема, план побудови інформаційного суспільства до 2001 р., виконання якого забезпечило загальну інформатизацію країни, свідчить про новітні прогресивні тенденції у сучасній економічній системі Японії.

Підсумовуючи аналіз концептуально-методологічних засад та щаблів становлення сучасних економічних систем США, Німеччини та Японії, можна констатувати, що економічно розвинуті країни у другій половині ХХ ст. перейшли до якісно нового етапу економічного розвитку. Був здійснений різкий поворот в інвестиційній сфері на користь масового споживання і соціальної інфраструктури. Характерною особливістю було зростання у

виробництві ролі НТП, запроваджувалися автоматизація виробництва, нові технології. Це дало змогу вивільнити значні людські ресурси з матеріальної сфери і використати їх у сфері послуг. На тлі структурних змін у виробництві спостерігалось підвищення життєвого рівня населення. Такий бурхливий розвиток науки, техніки, технології у провідних країнах світу зумовив, як слушно зазначають дослідники, появу концепцій постіндустріального та інформаційного суспільства. Один з їх фундаторів американський учений Д.Белл вже на початку 70-х рр. ХХ ст. вказував на визначальні риси нового суспільного ладу, що зароджувався. Якщо в доіндустріальну епоху головним виробничим ресурсом була мускульна сила, в індустріальному суспільстві – машинна техніка, то на постіндустріальній стадії таким ресурсом стають знання, інтелект. Метою виробництва є вже не просто кількість створених благ, а їхня якість, у ширшому розумінні – якість життя. Відповідно провідною соціальною групою постіндустріального суспільства стають представники інтелектуальних професій, нових наукомістких технологій та інформаційних послуг [104, С. 485-487; 105, С. 538-541; 161, С. 112-118; 281, С. 133-134]. Як аргументовано підкреслює А.Чухно, "відмітна риса нового виробничого фактора – інформації і знань – полягає в тому, що він, будучи високоефективним, проникає в традиційні фактори виробництва, перетворює їх, істотно підвищуючи ефективність їх функціонування. Інформаційно-телекомунікаційні технології, властива їм комп'ютерна техніка на відміну від індустріальної машинної техніки, яка примножує людські фізичні

сили, пов'язані з операціями й різноманітними діями, які є продовженням і примноженням людського розуму. Вони перетворюють не лише виробництво, а й систему управління, науку, освіту, медицину, все життя людини" [281, С. 134].

2.2. Об'єктивні і суб'єктивні передумови становлення економічної системи України

Дослідження теоретико-методологічних проблем становлення сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації неминуче підводить нас до роздумів про генезис економічної системи України. При цьому, на наш погляд, необхідно насамперед виявити передумови формування вітчизняної економіки, а також з'ясувати роль цінностей у системі духовних чинників економічного поступу України. Важливими у цьому контексті постають міркування про національну ідею та національні інтереси України в умовах глобалізації. Складними й неоднозначними є оцінки конфігурації сучасної економічної системи України. Водночас ще складніше виявити оптимальний вектор стратегічного розвитку національної економічної системи. Якщо узагальнити всі наукові дискусії з приводу порівняння сучасних економічних систем різних країн світу і майбутньої перспективи України, то їх можна звести до пошуку й наукового обґрунтування найефективнішої економічної моделі нашого суспільства у третьому тисячолітті.

Формування економічної системи України відбувається під впливом різних чинників об'єктивного і суб'єктивного характеру. Одні з них мають історичну, еволюційну природу, інші стали наслідком певних обставин чи свідомих дій або випадковостей. Проте у комплексі усі вони відіграють вагомую роль у становленні вітчизняної національної економіки і ми вважаємо за необхідне розглянути їх, щоб дати відповідь на фундаментальне, стратегічне питання: який оптимальний вектор руху економічної системи України і яка модель була б найбільш прийнятною для нашого суспільства у перспективі в умовах посилення екологічної та глобалізаційної домінанти?

Як ми намагалися наголосити вище, визначальним елементом будь-якої економічної системи суспільства, її осердям, стрижнем виступають панівні цінності. Політична та економічна історія, ментальність народу упродовж його еволюції є їх відображенням у житті і водночас вони у свою чергу можуть розглядатися об'єктивними і суб'єктивними передумовами формування сучасної економічної системи України.

Протягом більшої частини своєї непростої історії, яку навіть читати В.Винниченко з гіркотою радив з бромом, Україна посідала колоніальне становище, не маючи самостійної держави та будучи економічним додатком до різних панівних імперій. Як пише з цього приводу Ж.Поплавська, господарство України розвивалося не як синтез природних умов, що властиві її території і тих історичних зв'язків із зовнішнім світом, які міг би встановити український народ,

виходячи з власних інтересів і потреб за умов самотійного існування, – а завжди скеровувалося сторонніми інтересами. Внаслідок цього напрям українського господарства був пристосований до вимог, які не відповідали інтересам українського народу, як це буває у самотійних державах. Водночас незалежно від політичної роз'єднаності українських земель у господарському побуті українців протягом століть формувалися деякі прикметні риси подібності завдяки певним спільним чинникам: спільні природні умови, спільний для українців господарський світогляд і подібна економічна політика усіх окупантів щодо українців – політика економічного визиску і односторонності. Отже, робить важливий і аргументований, на наш погляд, методологічний висновок Ж.Поплавська, вивчаючи господарське життя українських земель, потрібно виходити з аналізу окремих чинників і сил, які діють на усій українській території, пов'язати їх з потенційними і з'ясувати їх еволюцію, звідки виникає образ народного господарства України у точному розумінні цього слова [205, С. 3].

Навіть наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., як зазначають Дж.Сакс і О.Пивоварський, "Україна вступила до періоду модернізації поділеною між двома європейськими імперіями, Російською та Австро-Угорською. Таким чином, економічна політика визначалася за її межами" [220, С. 26].

Із зміною поневолювачів відбувалися політичні зміни, але не змінювався факт економічного визиску та політичного гніту. У стані постійної боротьби проти окупації та вибору подальшої орієнтації,

виживання у прямому розумінні слова все чіткіше викристалізовувалася ідея державної незалежності. Як зазначав О.Кульчицький, "геополітичне "розташування" України на перехресті історичних шляхів психологічно впливало впродовж століть на життєву ситуацію української людини, яку сучасна екзистенційна філософія влучно назвала "межовою" ... Геополітична "межовість" українського, нічим не захищеного, а водночас надзвичайно багатого простору зумовлювала те, що Україна нерідко опинялася в лабетах завойовницького Заходу або Сходу, що непомірно збільшувало тиск "межових ситуацій" на українську людину ... Таким чином, тут частіше, ніж деінде, мусило доходити до "відштовхування", тобто облишення нижчого, спрямованого на особисте щастя, існування, як нездійсненого, і до зміни буття з нижчої форми "біотичного" існування на його вищу екзистенційну форму, де "віссю ставлення до життя" стає не воно саме, а ідея чи ідеал, що переступають межі життя. Основою "мінливого" буття в умовах безнастанної загрози був дружинницький, а згодом лицарсько-козацький ідеал, підпорядкована ідеалам честі, волі й віри героїчна форма життя" [135, С. 153].

Розмірковуючи над цими проблемами, С.Петлюра з оптимізмом наголошував, що пригнічений у своєму виявленні протягом віків низкою несприятливих географічних і міжнародних обставин, український народ все ж зберіг у собі "...величезні творчі можливості, перед якими безсилями показали себе зовнішні сили чужого насильства. Нація, що має в собі ці можливості, не може не здійснити

свого ідеалу державного і не може не виконати своєї історичної ролі для людства" [200, С. 104].

Як вже зазначалося, історично склалося так, що упродовж багатьох століть Україна була розділена сильнішими насамперед у військовому аспекті імперіями на Лівобережну й Правобережну, Східну й Західну. Це, безумовно, позначилося на психології й традиціях українців. Проте ці та інші явища в українській історії, як аргументовано доводить сучасний етнопсихолог П.Гнатенко, не могли зумовити різні типи національного характеру. Існує єдиний український національний характер, у межах якого внаслідок неоднакових історичних умов сформувалися відмінності, й нерідко істотні. Однак, ці відмінності є відмінностями всередині єдиного цілого [62, С. 26].

Якщо говорити про психічний склад української нації загалом, то тут, як правило, відзначають такі риси, як любов до рідної землі та її природи, що виявляється й закріплюється в культурі, музиці, пісні, поезії, живописі, повага до старших, до батьків (так, дотепер у багатьох регіонах України діти звертаються до своїх батьків на "Ви"), працелюбність, що виражається не лише у щоденній сумлінній праці від зорі до зорі, а й у святкових традиціях, які опоетизовують працю. Для українців характерні ратна доблесть, хоробрість, а також прославляння героїзму й відваги, що є специфічним вираженням їхніх національних почуттів, позаяк героїчні традиції споконвіку були притаманні українському народові [259, С. 60]. Крім перелічених

ознак, істотною рисою українського суспільства залишається злагода [259, С. 192].

Як справедливо зазначає Ж.Поплавська, економічна свідомість українців як чорноземного народу хліборобів знаходить найважливіший вияв у ставленні до землі, землеволодінні та землекористуванні [205, С. 7]. А.Гальчинський переконаний у тому, що ми маємо говорити про відповідний генетичний потенціал нашого народу, у якого впродовж багатьох поколінь виховувалася любов до землі, вміння наполегливо і продуктивно працювати на ній. Показово, що саме на території нашої держави уже чотири тисячі років тому існувала перша в Європі трипільська землеробська культура. Своє вміння працювати на землі українці підтверджували скрізь, куди їх не закидала доля: в Сибіру і Казахстані, Канаді і США, Аргентині й Австралії, в інших країнах світу. Навіть після трагічних для селянства часів кріпацтва і сталінської колективізації, голодомору і руйнівних війн наш народ піднімався на ноги, відроджував сільське господарство, годував не лише себе, а й інші народи [48, С. 38-39].

Цінності та економічна культура об'єктивно мають національне забарвлення. Вищим ступенем суспільних цінностей, ментальності народу є національна мрія, національна ідея, яка, на переконання багатьох вітчизняних та зарубіжних учених, відіграє велику роль в економічному та й взагалі цивілізаційному розвитку суспільства. Так, на думку представника Лондонської школи економіки Е.Сміта, світ націй і національних ідентичностей, національний патріотизм досить часто становить супровідний мотив, джерело гордощів для

пригноблених народів і визнаний спосіб прилучення або повернення до демократії і цивілізації [229, С. 183].

Сучасний український економіст В.Сікора наголошує: "Для багатьох учених, провідних економістів світу незаперечно те, що економічна наука і економіка починається і закінчується національним фактором, національним моментом, ідеєю нації-держави" [228, С. 54]. Варто зазначити, що при цьому вітчизняний дослідник спирається у своїх висновках на аргументовані позиції таких відомих у світі економістів, як Г.Мюрдаль і Дж.Робінсон [228, С. 54].

Заслуговує на увагу ще один висновок В.Сікори, котрий слушно підкреслює, що "ідея про національні сили, національний фактор в економічній теорії та політиці спирається на новітнє наукознавство, на новітні політичні й економічні знання. Вона спирається на респектабельні методологічні наукові основи. Це не якась імпровізація, це не дилетантство. Знання про національну ідею в економічній теорії – це неминучий результат новітніх явищ у розвитку сучасної науки про суспільство, про економіку, про майбутнє людства" [228, С. 55].

Звичайно, пошук змісту української ідеї виходить за межі нашого наукового дослідження і є насамперед предметом роздумів фахівців історико-правової та інших гуманітарних наук. Зокрема, цікавими й конструктивними вважаємо підходи В.Кульчицького, Б.Тищика, О.Сухого, Д.Павличка [134; 194; 238]. Проте, оскільки національна ідея будь-якого народу перебуває серед вагомих

духовних чинників економічного розвитку, спробуємо хоча б у загальних рисах сформулювати її. Відразу зазначимо, що проблема обґрунтування сучасної української національної ідеї, яка б об'єднала все українське суспільство навколо процесу розбудови Української держави, формування національної економічної системи є надзвичайно актуальною і водночас складною. Серед вітчизняних учених-економістів цієї проблеми торкалися дуже небагато дослідників, серед яких насамперед варто назвати М.Брика [27], Б.Будзана [29], Б.Гаврилишина [43; 44; 45; 46], А.Гальчинського [48], С.Злупка [98; 99; 100; 101; 102; 103], Ю.Канигіна [107; 108; 109], В.Костицького [122], І.Михасюка [182; 185; 186], В.Сікору [228].

На наш погляд, заслуговує на увагу підхід Ю.Канигіна, котрий пише: "Національна ідея – це те, що об'єднує народ, гуртує і надихає його на подвижництво; це – духовна концентрація національної самосвідомості, розуміння народом суті свого існування, свого призначення. Для нас, українців, це: 1) незалежність (самостійність); 2) державність; 3) соборність. При цьому державність розуміється не просто як набуття нацією "будь-якої" держави (аби тільки "відірватися" від Росії). Ні, мрія народна орієнтується на цивілізовану, демократичну, духовну державу сучасного європейського типу. Зрозуміло, що названі атрибути треба ще забезпечити, до них нам ще далеко. Але вони – в "ідеї", в незнищенній українській мрії. І вони будуть!" [108, С. 273].

Згаданий вище український економіст В.Сікора слушно підкреслює: "Немає сумніву, що успіх тієї чи іншої економіки

залежить від того, чи вдається національну ідею, патріотизм, національне економічне мислення поставити в центр суспільного життя, в центр політики, зробити їх віссю і джерелом суспільно-цивілізаційного розвитку. Немає сумніву, що коли Україна не зможе цього зробити, то вона тим самим втратить можливість здійснити європейський вибір – приєднатись до цивілізованої Європи з її добробутом і справедливістю та демократією" [228, С. 54].

Розвиваючи концепцію національної ідеї, В.Костицький обґрунтовує поняття економічного патріотизму як нового явища у суспільному житті України, яке започатковане з часу розбудови незалежної держави. Він слушно вважає, що економічний патріотизм є об'єктивним соціально-економічним явищем, суб'єктами якого виступають держава, суб'єкти підприємництва і фізичні особи – споживачі, дії яких сприяють розвиткові вітчизняної економіки. Економічний патріотизм – це не тільки усвідомлення того загальновідомого факту, що особисте благополуччя залежить від економічного благополуччя країни, у якій живеш, передусім – це максимальне сприяння економічному прогресу держави, яке ґрунтується на реалізації потенційних можливостей ринкової економіки та ефективному використанні усіх внутрішніх і зовнішніх чинників, а також на недопущенні їх негативного впливу. Важливо підкреслити, що свідомий економічний патріотизм не лише спрямовує діяльність особи на забезпечення економічного розвитку держави, але й не допускає діяльності, що завдає або може завдати їй

економічної шкоди і має розглядатися як складова національної ідеї [122, С. 5, 17].

Водночас, як слушно наголошує С.Злупко, "стрижнем економічної стратегії повинна бути національна ідея соціального прогресу, реальний зміст якої розкривається у забезпеченні роботи, достатку, здоров'я, духовності кожної людини" [99, С. 469]. У цьому ж контексті Н.Татаренко зазначає, що "...в суспільстві (в Україні. – Я.К.) зростає розуміння того, що національний суверенітет (як збереження цивілізаційної унікальності) може бути тільки вираженням певної ідеї; щоб стати реальністю, суверенітет потребує економічного оформлення. Спроможність та життєздатність цієї ідеї доведуть тільки економічні аргументи" [240, С. 21].

Як ми зазначали вище, економічні успіхи зумовлюються не стільки наявністю відповідних інституцій та атрибутів ринку, хоча вони є дуже важливими, скільки особливостями культурного розвитку країни [220, С. 27]. Це означає, що роль суспільних цінностей в економічному поступі важко переоцінити. Отже, більш оптимістичну економічну перспективу у ХХІ ст. матимуть ті нації, домінуючі цінності яких повніше відповідають реаліям і вимогам нинішнього часу і здатні зумовити й підтримати системні суспільні трансформації на основі безперервного оновлення і змін ключових парадигм розвитку.

Маємо усі підстави стверджувати, що панівні суспільні цінності, психічний склад українців несуть у собі великий заряд творчості, духовності, естетики, працьовитості, соціальної активності,

толерантності, гуманізму, турботи про довкілля і можуть з успіхом розглядатися сьогодні як вельми сприятливі чинники економічного поступу України у третьому тисячолітті.

Економічна і політична історія України свідчать про те, що поворот до соціалізму в ній було насаджено штучно і тому він мав випадковий характер [220, С. 24]. Існує думка, що "в Україні економічні доктрини марксизму ніколи не мали національного ґрунту, вони були, як правило, репрезентовані й персоніфіковані чужим етнічним елементом" [99, С. 7].

Узагальнюючи, хочемо підкреслити, що протягом тривалого соціалістичного експерименту над економікою України насильницьким шляхом утверджувалися чужі нашому народові цінності, що завдало, на наш погляд, нищівного удару по "генетичній спадковості" українських економічних, господарських форм, економічній свідомості та економічній культурі, екологічній свідомості та екологічній культурі, мотивації праці, одвічних почуттях дбайливого господаря, власника, кажучи сучасною термінологією, підприємця, налаштованого на постійні інновації. Крім того, практика соціалізму в Україні мала ту особливість, що передбачала нищення всього українського: національної еліти, духовної культури, самої ідеї державної незалежності, а також християнських цінностей. В економіці функціонував господарський механізм, що ґрунтувався на егалітарно-колективістських цінностях, які не гармоніювали з українською ментальністю.

Характеризуючи "істотні пасиви" соціалістичної економічної системи, Б.Гаврилишин слушно вважає, що вони походять від інституційної структури, власне суспільного ладу, зокрема, суперечностей між: 1) офіційно проголошеними егалітарно-колективістськими цінностями й адміністративною практикою, що спонукає індивідуалістську, конкурентну поведінку; 2) досить ліберальною конституцією і диктаторською природою політичного правління; 3) економічною системою, прийнятною для ранніх стадій економічного розвитку, і власне економікою, що наближається до стадії масового споживання [45, С. 42].

Якщо все ж говорити про економіку України напередодні відновлення державної незалежності у 1991 р. як про якусь економічну систему, то можна стверджувати, що Україна отримала у спадок від СРСР централізовано-планову, командно-адміністративну систему, яка на практиці виявилася недієздатною. Орієнтація на максимізацію виробництва продукції у такій системі призводила до марнотратства, виробництва непотрібних та неякісних товарів. Державна власність, яка була покликана ліквідувати нерівність у матеріальному становищі, забезпечити раціональне використання засобів виробництва і раціональний розподіл продуктів споживання, водночас призвела до неоптимального використання ресурсів, до недооцінки праці при її оплаті, що позбавило працівників належних стимулів до підвищення кваліфікації, продуктивності та якості праці. Наслідком тотального одержавлення були нераціональне використання капіталу, коли ціна не відображала вартість товарів,

низька якість товарів широкого вжитку, неконкурентноздатність продукції, ускладнення централізованого планування та його бюрократизація і т.д.

Як слушно зазначає у цьому контексті С.Панчишин, "...вітчизняна економіка характеризувалася надзвичайно високим, навіть для країн з командною економікою, ступенем одержавлення, а легального приватного сектору майже не існувало. Водночас упродовж життя трьох поколінь насаджувалися колективістські настрої і цінності, пов'язані з неринковою економікою, стримувались та переслідувались господарська ініціатива і підприємливість. У населення формувались перебільшені гіпертрофовані уявлення про економічну та соціальну роль держави" [196, С. 80-81].

Згодом межа можливостей централізації була досягнута і потім вступили в силу економічні закони, що призвели до еволюції самої системи, спричинили її деградацію. Як переконливо доводить А.Гальчинський, "ефект тоталітарної системи полягає у тому, що, досягнувши позитивних результатів, економічна система починає розвиватися за суто своїми, спотвореними законами, за принципами самозаперечення" [48, С. 27].

На думку американського дослідника економічних трансформацій на пострадянському просторі А.Аслунда, основна проблема соціалізму полягала у приреченості самих його інституцій: "Одні причини яскраво призводили до руйнування системи. Інші полягали у нежиттєздатності системи перед вимогами часу (інформаційні технології тощо). Радянський Союз не міг більше

витримувати гонки озброєнь із Сполученими Штатами. Економічні реформи були розпочаті, але не доведені до очікуваного рівня. Замість того вони дискредитували економічне обґрунтування соціалістичної системи. Паралельно система втрачала політичний імунітет, зрештою він уже тоді був доволі обмеженим, і неабиякої сили в тих умовах набрали національні рухи" [6, С. 72].

Подібної точки зору дотримується й Дж.Сорос, котрий простежує специфіку економічної діяльності в умовах закритого, тоталітарного суспільства на прикладі саморуйнування Радянського Союзу. Зокрема, він зазначає, що первісне упередження і первісна тенденція були спрямовані у бік закритого суспільства. Жорсткість догми і жорсткість домінуючих соціальних умов спричиняли і зміцнювали одна одну. Система охоплювала все: форму врядування, економічну систему, імперський територіальний устрій та ідеологію. Система була самодостатньою, ізольованою від зовнішнього світу і жорстокою. При цьому розрив між дійсним станом речей і його офіційною інтерпретацією був достатньо великим, аби ситуацію можна було визначити як статичну відсутність рівноваги [233, С. 87]. У цьому контексті сучасні американські економісти Б.Робертс і А.Родрігес так характеризують зміст економічної системи колишнього СРСР: "Економіка радянського типу побудована як егоїстична планова, яка максимізує потік непродуктивного державного споживання" [344, С. 121].

У далеких від рівноважних умовах закритого суспільства обов'язково виникають, як слушно зазначає Дж.Сорос, викривлення,

немислимі у відкритих суспільствах. Кращого доказу цієї тези, ніж радянська економіка, годі й шукати. Соціалістична система не визнає ціни капіталу. Точніше кажучи, вона не визнає концепцію власності, Як наслідок, економічна діяльність за радянської, тоталітарної системи просто не є економічною. Для того щоб вона стала дійсно економічною, партію необхідно позбавити функцій охорони та розподілу капіталу. Саме на цьому пункті всі спроби реформ (у т.ч. й "перебудова" часів М.Горбачова. – Я.К.) неминуче зазнавали невдачі [233, С. 88-89].

Як свідчить історичний досвід, соціалістичний експеримент над економікою України, як і загалом соціалізм, був об'єктивно приречений. Тому не можна погодися з думкою М.Шніцера про те, що "кінець комунізму, хоча його й передбачали деякі західні експерти, настав зовсім несподівано" [284, С. 30]. Навпаки, розпад СРСР і "соціалістичного табору" стали закономірним наслідком дії цілого комплексу об'єктивних економічних, соціальних, політичних, духовних та ін. причин. Внаслідок розпаду СРСР Україна опинилася у стані затяжної кризи, вихід з якої пов'язаний з необхідністю глибокої системної суспільної трансформації.

2.3. Пошук оптимальної економічної моделі України в умовах глобалізації: контекст компаративістики

Становлення постіндустріального, інформаційного суспільства, посилення глобалізації та екологізації економічних систем,

епохальний перехід від "людини економічної" до "людини творчої" вимагають глибокого теоретико-методологічного аналізу та осмислення на парадигмальному рівні, що дозволило б спрогнозувати перспективи руху світової і національних економік, привести інтелектуальний арсенал та пізнавальний інструментарій економічної науки у відповідність до стрімких "тектонічних" змін економічної матерії. У цьому контексті особливого значення набуває наукове обґрунтування вектора трансформації сучасної економічної системи України, яким є, на наше переконання, європейський [157, С. 49-52].

Як ми уже наголошували, одним з головних теоретичних завдань дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації є пошук аргументованої відповіді на особливої ваги питання про економічну модель, яка була б найбільш прийнятною для України у близькій і далекій перспективі. З цією метою вище проаналізовано зміст і роль цінностей у забезпеченні економічного поступу України, а також особливості соціалістичного експерименту над українською економікою. Водночас для виявлення найбільш прийнятної моделі майбутньої національної економічної системи ми вважаємо за потрібне окреслити конфігурацію сучасної економічної системи України і простежити специфіку, динаміку усіх економічних та неекономічних сил, що й дозволить отримати адекватну відповідь на поставлене фундаментальне теоретико-методологічне питання.

Перш ніж говорити про непросту колоніальну спадщину в українській економіці і з'ясувати конфігурацію сучасної

економічної системи України, вважаємо за необхідне дати їй відповідну теоретичну оцінку. Іншими словами, постає важлива методологічна проблема: чи можна охарактеризувати сучасну економічну систему України як національну економіку? Як свідчить література, існують різні підходи щодо цієї дефініції. Так, І.-С.Коропецький пише, що "який би не був статус українських земель, їхні мешканці були на них економічно активні – це була передумова їхнього життя. Тому цю економіку можна цілком виправдано вважати національною економікою України" [120, С. 13].

На думку В.Лукашевича, національна економіка – це "...сполучена воедино суспільним розподілом праці сукупність всіх галузей і ланок господарювання на території країни" або "...система економічних відносин національного відтворювального комплексу (виробництво, розподіл, обмін та споживання), заснована на базисних економічних відносинах власності та регульованих ринком і національним господарським механізмом" [169, С. 346].

Ж.Поплавська вважає, що "під національною економікою України розуміємо господарські відносини по всій території держави. На сьогоднішній день ми можемо говорити лише про формування національної економіки. Це пов'язано з великими труднощами. Бо саме однією з найбільш характерних рис українського народного господарства є те, що за останні століття воно майже не знало періодів самостійного існування, а завжди становило частку ширших господарських організмів – Російської і Австро-Угорської імперій, потім СРСР, Польщі, Румунії і Чехословаччини" [205, С. 3].

На наш погляд, національна економіка – це не просто економічна система політично незалежної держави, а насамперед система, яка є самодостатньою, відносно автономною, забезпечує економічний суверенітет держави, інтереси своїх громадян, повністю задовольняє їхні матеріальні і духовні потреби, створює можливості для вільного вибору професії та подальшої самореалізації у праці, передумови для безперервного удосконалення і саморозвитку економічної системи, а також у розумних межах інтегрована до регіональних і світових структур. Виходячи з таких позицій, ми вважаємо, що сучасна економіка України ще не є національною у повному розумінні слова, а лише перебуває на шляху до цього вищого щабля свого розвитку. Серед багатьох об'єктивних і суб'єктивних причин, які ускладнюють її системну трансформацію є, на наш погляд, важка колоніальна спадщина, яка до цього часу відчувається практично у всіх її структурних елементах, включаючи такі важливі складові життєдіяльності соціуму, як суспільна психологія, національна свідомість, економічна та екологічна культура.

Важким індикатором національної економіки є стан її безпеки. Ми поділяємо точку зору В.Лукашевича про те, що економічна безпека – це "...стан національної економіки, який дозволяє протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам, здатність до розширеного відтворювання і задоволення потреб особи, сім'ї, суспільства і держави" [169, С. 346]. Внаслідок розпаду СРСР Україна опинилася у стані глибокої системної кризи: економічної,

фінансової, соціальної, політичної і духовної. Головні напрямки необхідних системних змін можна, на нашу думку, охарактеризувати такими взаємопов'язаними векторами, як перехід від тоталітаризму до свободи й демократії, від колоніальної залежності до самостійної держави європейського типу, від економічного занепаду до сучасної структури економіки, інноваційного механізму економічного зростання і сталого розвитку.

Криза української економіки у перші роки незалежності полягала насамперед у тому, що стара система управління, заснована на принципах централізованого планування й зверхності державної бюрократичної машини, повністю вичерпала себе. Централізована планова система ніколи не відзначалася особливою ефективністю, проте вона функціонувала протягом багатьох десятиліть. Після здобуття незалежності Україна постала перед проблемою демонтажу планової економічної системи і запровадження ринкової системи господарювання.

Крім кризи неплатоспроможності й необхідності докорінної зміни економічного ладу, Україна зіткнулася ще з однією проблемою – кризою економічної структури. Колоніальна структура економіки стосується не тільки нераціонального розміщення ресурсів, а й виробництва. До таких наслідків, які перетворилися у дуже складні проблеми перехідної економіки України, призвели колишні пріоритети, серед яких – перетворити СРСР у військову наддержаву. "Кривобока" економіка сформувалася в усіх республіках колишньої радянської імперії, а особливо в Україні, де у великому обсязі

вироблялися сталь, чавун, прокат, труби, електроенергія, хімікати, але водночас будувалося обмаль житла, існував гострий дефіцит споживчих товарів і т.п. Тому нині вкрай важливими для України є складні структурні перетворення [220, С. 7-10].

Ще однією причиною розбалансованості сфери виробництва в Україні виявилася незавершеність виробничого циклу у народному господарстві. Як справедливо зазначає С.Злупко, "...нерідко економісти, намагаючись підкреслити потенціал України в минулому, пригадують, що у ній вироблялося по тонні металу і тонні хліба на душу населення, наводять й інші вражаючі цифри. Однак, забувають той подиву гідний факт, що в Україні кінцевої продукції промисловості вироблялося тільки 15-20 %, тоді коли в Казахстані – понад 30, в Росії – понад 70 відсотків. Питома вага такої продукції ще більша в Японії, США, Німеччині та інших країнах" [99, С. 46].

Глибина і тривалість системної кризи залежать від багатьох внутрішніх і зовнішніх чинників. Як слушно вважають С.Давимука та Ю.Кужелюк, в Україні кризові явища мали гостріший характер, ніж у сусідніх країнах і, крім того, існувала певна тенденція до поглиблення кризової ситуації. До фундаментальних причин, які зумовили поглиблення кризи, вони правомірно зараховують специфіку українського суспільства, породжену історичними обставинами, адже – це суспільство, яке "...виходить з минулого зруйнованим та розпорошеним, охопленим суперечностями, отрусним чужими вірами, ілюзіями та ідеологіями, з майже втраченими почуттями державного егоцентризму і державної волі.

Таке суспільство має слабкий потенціал для форсованої самостійної еволюції у відповідності до темпу і масштабу проблем, які перед ним постають" [74, С. 3]. Крім того, за своїм характером українська економіка є "...надто віддалена від національної, налаштованої на потреби населення і території, залежна від зовнішнього ринку, супермонополізована, з деформованою виробничою структурою і викривленою системою цін" [74, С. 3].

М.Павлишенко небезпідставно висловлює стурбованість з приводу того, що оскільки до процесу капіталізації в Україні "...включились не справжні капіталісти європейського зразка, а доморощені корумповані чиновники і кримінальні елементи, то утворюється кримінальний кланово-чиновницький номенклатурний капіталізм, від якого вже відхрещуються всі капіталістичні країни. Власністю володіють ті, хто не вміє нею управляти, або надто зажерливі. Влада і власність зростаються тут воєдино не для того, щоб на капіталістичній основі забезпечити подальший розвиток виробництва, а для того, щоб збагатитись. Тому ці капітали перетворюються не на підприємства, а на офіси, мерседеси, вивозяться за кордон" [195, С. 66].

Заслуговують на увагу роздуми А.Чухна, котрий зазначає: "Ігноруючи природу сучасної економіки, її змішаний характер, який виявляється не лише у різних формах власності, а й у способах (ринкових і планових) ведення господарства, Україна пішла шляхом, визначеним неокласичною теорією, тобто ринкового фундаменталізму, всіляко намагаючись вивести державу з економіки.

Усе це призвело до того, що під лозунгом ринкових реформ відбулося масове пограбування народу. І більше того, внаслідок цих реформ було створено систему виробничих відносин і механізм функціонування економіки, які не забезпечують її піднесення, вихід України в число передових, розвинутих країн, а навпаки, перетворюють її з відносно індустріально розвинутої країни у відсталу та ще й з економікою сировинного спрямування. Замість підвищення ефективності економіки відбулось її різке падіння, замість економічного зростання – нечуваний спад виробництва, замість науково-технологічного розвитку – руйнування високотехнологічного виробництва, швидке зношування і моральне старіння основних фондів, величезна втрата першокласних спеціалістів і вчених..." [280, С. 65].

Таким чином, трансформаційні процеси в економічній системі України за роки державної незалежності не змогли забезпечити швидке подолання численних кризових явищ. Перехід від надмірно монополізованої директивно-планової економіки до ринкової в Україні і нині значною мірою ускладнюється успадкованою від колишнього Радянського Союзу архаїчною, колоніальною структурою і однобокою спеціалізацією української економіки, мало зорієнтованою на задоволення потреб громадян держави і на самодостатній її розвиток. Як пише у цьому контексті А.Гриценко, у перехідній економіці України співіснують економічні форми, які історично проявили себе у різні епохи і на різних щаблях розвитку суспільства: замкнуті натуральні господарства, бартерні угоди,

феодалні форми залежності, індустріальне виробництво, сучасні технології та платіжні системи, що дає можливість спостерігати неначе всю економічну історію в сучасності [72, С. 50]. Подібну точку зору поділяють О.Крайник, К.Бліщук, Г.Третьак, котрі зазначають, що "на сьогодні в Україні існує еклектична економічна система, що складається з елементів адміністративно-командної системи, ринкової економіки епохи вільної конкуренції і сучасної ринкової системи" [124, С. 11].

Фахівці з теорії порівняльних економічних систем відзначають чотири основні моделі трансформації постсоціалістичних економік: 1) модель державно-ринкового реформування раннього "реального соціалізму"; 2) "кримінально-олігархічна" модель буржуазної трансформації; 3) ліберально-буржуазна модель; 4) державно-корпоративна ("градуалістська") модель буржуазної трансформації [117, С. 614-620]. При цьому А.Колганов і О.Бузгалін обґрунтовано вважають, що у конкретній соціально-економічній обстановці початку ХХІ ст. практично неможливо однозначно пов'язати економіку певної країни з однією з перелічених моделей трансформації. Тим не менш, на їхню думку, Росія, Україна і більшість країн СНД тяжіли до "кримінально-олігархічної" моделі, при якій стратегія реформ (прискорена приватизація, лібералізація цін, формування вільного ринку товарів, капіталу, робочої сили і т.д.) наштовхується на неадекватність застосованих заходів щодо реального стану тієї матеріально-технічної, економічної і соціальної структури, яка підлягає зміні. Як наслідок, утверджується

кримінально-олігархічний капіталізм залежного типу, для якого притаманні домінування локального монополістичного контролю і регулювання у галузі координації (алюкації ресурсів) при збереженні значних пережитків бюрократичної планової системи (насамперед державного патерналізму) і розвитку добуржуазних (натуральне господарство, клановість та ін.) форм; переважання кримінально-олігархічних форм корпоративно-капіталістичної власності і максимальний ступінь розвитку корпоративної конкуренції (зіткнення кланів, "еліт" і т.п.). В умовах слабкості інституційної системи і центральної влади ця модель неминуче буде рухатися шляхом кризи і стагнації. Соціальні цілі реалізуються у цьому випадку лише як мінімальні з метою стримування соціальної напруги або для масової підтримки того чи іншого з кланів [117, С. 617-619].

Як бачимо, міркування російських економістів А.Колганова і О.Бузгаліна практично збігаються з узагальненнями цитованих вище українських учених в оцінці кримінально-олігархічних аспектів трансформації економічної системи України. А в цілому у трансформаційній економіці кожної країни перетинаються чотири основні тенденції: 1) поступове відмирання (як природне, так і штучне) "реального соціалізму"; 2) генезис відносин пізнього капіталізму; 3) відновлення пережитків добуржуазних відносин, що породжується реверсивним ходом історії; 4) деякі елементи народження глобальної неоекономіки [117, С. 611]. У трансформаційній економіці змінюються практично всі складові: спосіб координації і підтримування пропорційності, відносини

власності, тип відтворення, моделі мотивації, цілі і засоби економічного розвитку, інститути і право, що призводить до утворення поля трансформаційної нестабільності, для якого характерні слабкість економічних і формування неекономічних детермінант, дифузія інститутів, нелінійний плин (завихрення, турбулентність) соціально-економічного часу і мозаїчність простору, нерівномірна, диспропорційна економічна динаміка та ін. Так, соціально-економічний час у трансформаційних системах плине надзвичайно швидко порівняно із стійкими економічними системами, коли протягом традиційної астрономічної одиниці – року – може відбуватися якісних економічних змін більше, ніж у попередні періоди за десятиліття. Таким чином, трансформаційна економіка являє собою специфічний тип систем, які не мають органічної цілісності. У трансформаційних системах поєднуються якісно різномірні елементи, а єдність економічного ладу визначається цілісністю матеріально-технічної основи виробництва, закономірним характером розпаду "старої" системи і формування "нової", а також позаекономічними чинниками, які компенсують відсутність соціально-економічної цілісності економічного ладу [117, С. 621-623].

На думку А.Аслунда, "щонайменше три головні аспекти роблять Україну унікальною серед країн з посткомуністичною перехідною економікою. По-перше, Україна зазнала найдовшого офіційно визнаного спаду виробництва серед усіх посткомуністичних країн. Протягом цілого десятиліття в Україні жодного разу не реєструвалося

піднесення виробництва... Україна є наочним прикладом марноти послідовних реформ" [6, С. 12].

По-друге, наголошує А.Аслунд, Україна надто пізно, лише у перші чотири місяці 2000 року, почала впроваджувати доволі радикальні реформи і на зміну спаду прийшов стійкий високий темп зростання, засвідчуючи, що навіть запізнілі реформи можуть бути дуже ефективними, якщо вони справді радикальні. Це другий урок, винесений з українського досвіду [6, С. 12-13].

"Третій важливий висновок із досвіду України полягає в тому, - зазначає А.Аслунд, - що її економіка не є звичайною перехідною економікою в тому сенсі, що не зрозуміло, до чого призведе її перехід. Україна, безперечно, має найбільш олігархічну перехідну економіку, але це не призупинило можливості позитивних змін у суспільстві. Песимісти наполягали на тому, що захоплення держави невеликою кількістю крупних бізнесменів покладе край перебудові економіки. В Україні олігархи сильніші, ніж будь-де, проте їхня непостійність вражає. Олігархи приходять і йдуть, і їхня велика різноманітність показує, що між ними точиться дуже серйозна боротьба за владу. Врешті-решт олігархи навряд чи зупинять перехід України до нормальної ринкової економіки, щонайбільше – лише уповільнять його. Незважаючи на це, майбутній розвиток України буде найцікавішим вироком правління олігархів перехідного періоду" [6, С. 12-13].

Можна погодитися з Б.Лановиком, М.Лазаровичем, В.Чайковським у тому, що незважаючи на тривалу системну кризу та

її вкрай негативні наслідки, економічна політика Української держави і по сьогодні не має стратегічної основи, здійснюється фрагментарно, переважно зусиллями Національного банку, що зовсім недостатньо для формування передумов економічного зростання. Уряд у різних складах виявлявся неспроможним забезпечити адекватне управління економічними процесами, часто був мало ініціативним, значною мірою сприяв "тінізації" української економіки, відлякував зовнішніх інвесторів. Законотворча діяльність парламенту була надто політизована. Це зумовило прямі економічні втрати для держави, створило несприятливий економічний режим у країні. Багато часу і енергії витрачено на безплідну, виснажливу боротьбу всередині самої влади [161, С. 251-252].

Водночас, не дивлячись на чимало складних невирішених проблем трансформації економічної системи, деякі дослідники відзначають початкові порівняльні переваги України, серйозні позитивні тенденції і пропонують досить оптимістичні теоретичні оцінки та узагальнення. Так, Ю.Пахомов, Д.Лук'яненко, Б.Губський, досліджуючи проблеми конкурентоспроможності економічних систем, обґрунтовано відзначають, що з урахуванням сукупності об'єктивних внутрішніх та зовнішніх чинників в Україні є низка передумов, які формують початкові порівняльні переваги, а саме: значні запаси корисних копалин і вигідне територіальне розміщення сировинних родовищ; висока родючість сільськогосподарських угідь та 25% світових запасів чорнозему (за найновішими даними понад 50 % території України становлять чорноземи [83, С. 461]); вигідне

транспортно-географічне положення; високий рівень кваліфікації багатьох професійних категорій працівників; наявність концентрованої системи науково-дослідних, проектно-конструкторських закладів та експериментальних баз, як основи для розроблення і впровадження нових технологій; значні масштаби основних промислово-виробничих фондів, що дасть змогу знизити капіталомісткість технологічної модернізації та ін. [198, С. 7].

На думку С.Злупка, Україна володіє низкою конкурентних переваг, які приваблюють світове співтовариство і є базовими при входженні до європейського господарського простору. Йдеться насамперед про європейський вектор економічної стратегії, бо він визначає найближчу перспективу економічного розвитку України. До конкурентних переваг економіки України згаданий автор відносить: розташування країни у центрі Європи, її тісні взаємозв'язки з сусідніми державами, наявність спільних інтересів у здійсненні торговельних, фінансово-кредитних операцій; високі темпи розвитку української економіки за останні роки та позитивний прогноз на перспективу; нерозвиненість вітчизняних фінансових ринків і потреба у додаткових інвестиціях; низький рівень оплати праці в Україні, що є конкурентною перевагою для іноземних інвесторів та підприємців; наявний технічний і кадровий потенціал успадкованого військово-промислового комплексу [103, С. 272-275].

Справді, Україна має достатньо природних багатств та потенціалу для того, щоб існувати як незалежна держава з повноцінною економікою, а не розглядатися як сировинний чи інший

додаток до розвинутих країн світу. Проаналізувавши статистичні дані, можна дійти висновку, що Україна добре забезпечена мінерально-сировинними ресурсами, корисними копалинами, земельними ресурсами, має вельми сприятливий клімат, потужний інтелектуальний потенціал [290, С. 74-77].

В цілому до сприятливих об'єктивних передумов формування ринкової (змішаної) економічної системи України можна віднести: політичну незалежність, сприятливе географічне та геополітичне положення України, позитивний соціально-економічний досвід постсоціалістичних країн Європи на шляху побудови ринкової (змішаної) економіки, відсутність альтернатив економічного розвитку, крім ринкового, перші паростки відчутних переваг ринкової системи над централізованою, державно-плановою, зовнішні позики, інвестиції економічно розвинутих країн та окремих фірм, а також поглиблення процесів приватизації. Щодо сприятливих суб'єктивних чинників формування сучасної ринкової (змішаної) економіки є усвідомлення суспільством, як слушно зазначає В.Плиса, високої ефективності і конкурентоспроможності ринкової економіки з її внутрішніми економічними важелями і стимулами розвитку [202, С. 7]. Водночас український народ ще з часу Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. чітко визначився на користь формування правової демократичної держави за принципом "трьох гілок" влади, яка б найвищою цінністю вважала свободу і права людини. Таким чином, сприятливими суб'єктивними чинниками формування сучасної змішаної економічної системи в Україні є

проринкова, продемократична суспільна свідомість, відповідна політична воля і рішучість більшості громадян суспільства.

Порівняно з іншими постсоціалістичними країнами Україна має низку політико-економічних обставин, які й сьогодні ускладнюють шляхи і сповільнюють темпи системної суспільної трансформації. Так, В.Бандера слушно зазначає, що "...ситуація в Україні відрізняється від Польщі, де сутність "переходу" полягала передусім у системній зміні командної системи на ринкову і потребувала лише невеликого регулювання завдяки розпаду радянського блоку з його досить слабкими угодами РЕВ. Так само і Китай іде від радянської моделі економіки до її ринкової системи, маючи свою державність. Інакше кажучи, він просто пристосовує соціально-економічні установи. Що ж стосується Росії, то вона теж проводить фундаментальне перетворення своєї командної економіки, проте як ядро Радянської імперії (а перед тим царської), ця країна скоріше трансформується, ніж створює свою державність" [84, С. 452-453].

Незважаючи на названі обставини, В.Бандера обґрунтовано характеризує сучасну Україну як промислову країну з потужною сільськогосподарською базою і пропонує класифікувати її як змішану систему соціальної економіки. Він погоджується з тими дослідниками, які розглядають економіку України як складну систему, що дедалі більше залежить від ринково-орієнтованої ділової діяльності та обширного середовища міжнародної економіки [84, С. 449, 453].

Ю.Туниця, враховуючи набуття Україною офіційного статусу країни з ринковою економікою, підкреслює важливість екологічних аспектів ринкової трансформації економіки України. Йдеться про неприпустимість ігнорування суперечностей, які виникають між традиційною ринковою економікою та екологічною (або екологізованою) економікою: "Прагнучи удосконалювати ринкові відносини на старих традиційних постулатах, ми тим самим ускладнюємо еколого-економічні суперечності, заганяємо у глухий кут вирішення головних проблем стабільного розвитку суспільства, а саме, подолання бідності і важких захворювань людини, ставимо під загрозу забезпечення ресурсами та якісними природними умовами життя майбутні покоління" [258, С. 21].

Ще у 1991 р., відновивши державну незалежність, Україна постала перед вибором моделі економічного розвитку. Незважаючи на те, що наша країна з офіційним статусом незалежної вже увійшла до третього тисячоліття, відкритим залишається питання: яка економічна модель, що ґрунтується на демократичних цінностях, може якнайкраще задовольнити усі матеріальні, соціальні й духовні потреби українців? Іншими словами, становлення національної економічної системи України передбачає визначення її найбільш оптимальної моделі.

Вітчизняні дослідники вже тривалий час ведуть дискусію з приводу найбільш прийнятної та найефективнішої економічної моделі для України. При цьому, як зазначає сучасний зарубіжний економіст А.Ліндбек, на перших етапах здійснення економічних

реформ у постсоціалістичних країнах чимало фахівців вказували на Швецію як взірець, оскільки панувала думка, що "...Швеція або "шведська модель" поєднує ефективність, динамізм і гнучкість капіталістичної ринкової економіки з економічною безпекою та рівністю..." [343, С. 145].

Так, І.Тивончук, аналізуючи світові економічні моделі, наголошує, що Україні найбільше підходить модель соціальної ринкової економіки. Водночас, слушно зауважує учений, "це не означає, що Україна повинна копіювати цю модель... але при формуванні власної системи ринкової економіки вона може максимально орієнтуватись саме на неї" [241, С. 38]. При цьому головними постулатами концепції такої моделі ринкової економіки, на його думку, є: 1) саморегулюючий механізм ринку, якщо на нього повністю покладатись, рано чи пізно призводить до панування недосконалих форм конкуренції, у яких проявляється устремління отримувати прибуток за рахунок споживачів або працівників. Тобто, він не гарантує довготермінової економічної стабільності і сам по собі не може забезпечити "здорових" суспільних відносин. Крім того, не можна погодити конкурентний ринок з адміністративно-наказовим типом планування і втручанням держави у справи комерційної діяльності приватних підприємств; 2) конкуренція, яка повинна опиратися на здорові і морально обґрунтовані принципи, закріплені державним законодавством, що покликане також обмежувати негативний вплив монополії, є умовою ефективного функціонування економіки; 3) регулюючий вплив держави на економіку повинен

насамперед здійснюватись на макрорівні і стосуватися таких проблем: підтримання макроекономічної рівноваги, відносної стабільності цін, досягнення повної зайнятості, створення умов, за яких громадяни мали б однакові шанси у різних видах діяльності, досягнення соціальної справедливості методами, які б не підривали економічної справедливості виробництва; 4) економіка і соціальна сфера держави регулюються прямими і непрямими методами. До прямих методів належать охоронні норми у галузі здоров'я людей і навколишнього середовища, виробництво основних видів продуктів харчування, вимог до якості продуктів конкуренції; до непрямих методів, з допомогою яких держава впливає на господарську діяльність належать податки, мита, кредитна і грошова політика, а також розподіл коштів державного бюджету на різні конкретні соціальні і господарські цілі; 5) забезпечення "соціальної безпеки" для усіх громадян держави [241, С. 37-40].

І.-С.Коропецький на підставі скрупульозного аналізу і порівняння об'єктивних і суб'єктивних параметрів суспільно-економічного розвитку України і Франції стверджує, що "...Україна повинна намагатися створити подібні до французьких інституції та структуру в своїй економіці і вести подібну політику. Можна сподіватися, що за таких умов Україна досягне ступеня економічного розвитку цієї країни в не такому вже й далекому майбутньому" [120, С. 162].

Подібної думки дотримуються І.Михасюк, А.Мельник, М.Крупка, З.Залога: "Особливої уваги для України заслуговує досвід

державного регулювання економіки у Франції, як країни унітарного типу" [184, С. 37]. І.Грабинський також схильний вважати, що французька економічна модель є не лише придатною для України, а й обіцяє бути високоефективною [66, С. 215].

Водночас деякі вітчизняні економісти намагаються уникати порівнянь української економіки з ринковою системою тієї чи іншої країни і натомість виділяють найбільш характерні її ознаки. Так, С.Злупко аргументовано зазначає: "Апеляція до чужих господарських та теоретичних моделей без знання національних може бути предметом роздумувань, але є практично безплідною, бо господарські форми і економічні теорії мають національну адресність" [102, С. 7].

Варто погодитись з наведеною думкою, бо й справді, кожному народові належить знайти специфічні соціально-економічні параметри, які притаманні лише йому і які залежать від традицій, ментальності, культури, світогляду, економічної та політичної історії, людського капіталу, ресурсного потенціалу, географічного положення, природно-кліматичних умов та ін.

На думку А.Філіпенка, основою ринкової трансформації економіки України є такі принципи, як гарантування господарської самостійності, національної безпеки України, реалізація економічних інтересів людини, народу і держави та ін. [199, С. 12]. О.Крайник, К.Бліщук, Г.Третяк вважають, що остаточний вибір "...моделі сучасної ринкової економіки в Україні буде визначатись співвідношенням політичних сил, типом перетворень, масштабами і

ефективністю підтримки реформ міжнародним співтовариством, а також – історичними традиціями" [124, С. 11].

С.Злупко переконливо стверджує, що "...економіка кожної країни, крім кількісної, має якісну визначеність хоч би тому, що її суб'єктом є люди з певним світоглядом, традиціями, цінностями, орієнтаціями, релігійними уявленнями, патріотичними почуваннями і т.д., які сформовані у тривалій взаємодії з природним довкіллям" [102, С. 7]. Подібний погляд висловлюють З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін.: "Основою моделювання як політичної, так і економічної системи держави є визначення головних цінностей народу та особливостей його ментальності. Ментальність визначає форму політичного правління, остання, у свою чергу, – тип економічної системи" [88, С. 461]. С.Єрохін, розмірковуючи про шляхи і форми трансформації економічної системи України, також схиляється до думки про те, що розв'язувати цю складну проблему необхідно насамперед з урахуванням специфіки менталітету народу [91, С. 16]. Таку ж методологічну позицію займає О.Прутська, котра пише: "Світовий досвід доводить, що жодна країна, яка стала на шлях незалежності при розбудові власної держави, ніколи не досягала успіхів, копіюючи чужу практику. Навпаки, визначні досягнення Японії, Німеччини, нових індустріальних країн базуються на власній економічній специфіці, своїх історичних традиціях, генетичному корінні, культурі свого народу" [213, С. 51].

Цікаво, що майже аналогічної думки дотримуються й сучасні зарубіжні автори. Так, американський економіст Н.Спулбер зазначає:

"...хибно уявляти, що модель переходу від комуністично-партійної системи до переважно ринкової системи буде (чи може) відбуватися за одним простим сценарієм. Росія і східноєвропейські країни колишнього СРСР далекі від єдиної ідентичної структурної моделі, незалежної від їхніх історичних традицій і звичаїв..." [350, С. 191]. Інший зарубіжний дослідник Е.Коченда у цьому ж контексті додає, що "Україна, Росія і Білорусь виявляють низку інституційних відмінностей при порівнянні їх з іншими постсоціалістичними країнами" [327, С. 3].

Дискусія щодо шляхів національного економічного розвитку України не обмежується лише вибором оптимальної моделі її функціонування. У науковій літературі жваво обговорюються також методи і темпи трансформації економічного ладу. Як відомо, сформувались два типи економічної політики у цьому питанні: монетаристський і немонетаристський, запропоновані для реалізації в умовах системних суспільних трансформацій. Відповідно розрізняють два основні варіанти (моделі) стратегії трансформації адміністративно-командної системи у ринкову чи точніше "змішану": еволюційна (градуалістська) стратегія і "шокова терапія". Градуалізм передбачає тривалий і поступовий перехід до ринку із збереженням багатьох попередніх інституційних структур, значного ступеня державного втручання в економіку, застосуванням прямих заходів державного регулювання і т.п. Натомість, стратегія "шокової терапії" насамперед передбачає антиінфляційну стабілізаційну програму та глибокі інституційні реформи, зокрема, широку приватизацію.

Держава створює передумови для самостійного розвитку бізнесу, здійснюючи контроль за станом ринку. Прихильники цієї стратегії підкреслюють швидкість проведення системних перетворень і вважають, що сумарна плата і відповідні втрати є значно меншими, ніж за градуалізму (еволюційної стратегії). Як зазначає С.Роузфілд, "шокова терапія" – це "стратегія лібералізації, за якої радикально демонтуються наявні механізми задля того, щоб "стрибнути" відразу в ринок" [218, С. 351].

Водночас сорок відомих учених-економістів світу, у т.ч. п'ять лауреатів Нобелівської премії (В.Леонтьєв, Л.Клейн, Д.Норт, Дж.Тобін, К.Ерроу), у своїй спільній заяві закликали до проведення економічної політики, яка уникає крайнощів [164, С. 206].

Вітчизняні економісти розходяться у питаннях щодо стратегії трансформації економічної системи України. На думку І.Лукінова, "помилково розраховувати на те, що якісне оновлення всього економічного організму відбуватиметься само собою, без активного державного впливу і глибокої господарської трансформації на принципах справжнього підприємництва, використання стимулюючих факторів ринкової кон'юнктури, застосування новітніх технологій і жорсткого менеджменту" [171; 172, С. 9].

А.Філіпенко вважає за необхідне перейти від політики "шокової терапії", яка, на його думку, проводилася в Україні, до селективного багаторівневого впливу на виробництво та інші сфери економіки з допомогою гнучких методів фінансово-кредитної, грошової, цінової і податкової політики [199, С. 12-27]. У цьому ж контексті розмірковує

Е.Лортікян, котрий зазначає, що здійснення реформ в Україні повинно бути поступовим, поетапним, щоб б виключало їх "шоковий" характер [168, С. 267]. Д.Чистилін переконаний, що стратегія, спрямована на формування економічного зростання національної економіки України, має включати у себе дві складові, які взаємно доповнюють одна одну: інституційну і макроекономічну [275, С. 56].

Натомість відвертий прихильник "шокової терапії" В.Пинзеник, підкреслюючи роль соціально-економічного і політико-правового середовища у стимулюванні докорінних змін поведінки людини та й усього суспільства, образно зазначає, що "неможливо людей навчити плавати на підлозі. Це потрібно робити тільки у воді" [201, С. 7].

Цікавою у цьому контексті є точка зору А.Аслунда, котрий вважає, що "швидка та всеосяжна стабілізація з лібералізацією краще виправдали себе, аніж повільніші та часткові реформи. Більший ступінь приватизації кращий за менший, хоча якісні аспекти та вибір заходів залишаються дискусійними питаннями. Радикальні реформи звели до меншого спаду виробництва і до більшого економічного добробуту населення, аніж часткові реформи. Країни, що запровадили найрадикальніші та найбільш об'ємні структурні реформи, забезпечили умови для найдалекосяжніших інституційних перетворень" [6, С. 206-207].

Аналогічні думки висловлюють Дж.Сакс і О.Пивоварський, котрі зазначають, що, зокрема, "Польща ... наочно демонструє, як рішучі економічні реформи можуть з успіхом поєднуватися з

процесом демократизації суспільства. Так само, як і Україна, Польща увійшла в процес реформ, обтяжена своєю неплатоспроможністю, зовнішньою борговою кризою і надзвичайно високою інфляцією. Економічна ситуація відзначалася надзвичайною нестабільністю і в суспільстві панував помітний песимізм. Багато спостерігачів тоді твердили, що демократія у Польщі не виживе. Але погляньте на цю країну тепер: Польщу сьогодні часто називають "економічним тигром" Європи" [220, С. 337].

Розвиваючи свій погляд на методи трансформації економічної системи, Дж.Сакс і О.Пивоварський аргументовано наголошують: "Багато хто переконаний, що реформи мають здійснюватись менш рішуче і навіть поступово, але досвід країн, що опинилися у глибокій кризі, засвідчує протилежне. Повільні реформи можна дуже легко звести нанівець через протистояння й чвари в політиці. Всілякі політичні угруповання, захищаючи свої часткові інтереси, блокують перетворення, яких потребує все суспільство. Демократичний уряд може уникнути такої патової ситуації, якщо не почне відкладати проведення реформ. Зрозуміло, на чергових виборах йому доведеться звітувати перед виборцями, але до того часу економічні перетворення вже дадуть необхідні плоди" [220, С. 338-339]. При цьому, на думку згаданих дослідників, демократія інколи стикається з формуванням у суспільстві упередженого ставлення до економічних та інших реформ, і у цьому випадку рішуче керівництво є конче необхідним [220, С. 339]. Учені наголошують, що "...рішучий лідер може здійснити реформи навіть за умов широкого суспільного

скептицизму, а потім перемогти на чергових виборах завдяки тому, що реформи вдало завершилися. Це характерна риса сильного керівництва: діяти наперекір усім сумнівам, залишаючи громадськості право судити за результатами" [220, С. 340].

У контексті роздумів про нинішній стан і перспективи трансформації вітчизняної економіки М.Згуровський слушно звертає увагу на особливість сучасної України, яка "...й досі перебуває у стані дискусії з приводу своєї національної ідентичності, вона ще не визначилася з політикою і стратегією власного розвитку. За таких умов найкращі реформи економіки, науки, освіти, інноваційної сфери не дадуть бажаних результатів, оскільки ці реформи є похідними від головного – політичного визначення шляхів розвитку держави" [96].

Заслуговують на увагу роздуми О.Прутської про специфічні особливості українського суспільства у контексті адаптації прогресивних інституцій та формування інституційних засад подальшого розвитку вітчизняної економічної системи. Дослідниця небезпідставно застерігає: "Як показує досвід останніх років, будь-які формальні інститути, потрапляючи до українського середовища, одразу ж пронизуються неформальними відносинами і особистими зв'язками. Як наслідок, вони втрачають здатність виконувати своє головне призначення – слугувати загальними "правилами гри"... Слід визнати, що система, за якої всі державні інститути "оплетені" щільною мережею неформальних домовленостей і персоніфікованих зв'язків не має позитивної перспективи" [213, С. 55].

Як свідчить практика, різне, а іноді й діаметрально протилежне бачення вітчизняними ученими-економістами трансформаційної моделі розвитку української економіки прямо чи опосередковано спричиняє нестабільну урядову політику у цій сфері. Справді, залежно від сприйняття теоретичної концепції той чи інший уряд проводив відповідну економічну політику, часто кидаючись від однієї крайності до іншої: градуалістський підхід – "шокова терапія" – знову градуалістський – і т.д. Як наслідок, за всі роки незалежності і по нині в Україні на державному рівні чітко й однозначно не визначено ні оптимальної моделі національної економічної системи, ні науково обґрунтованих методів здійснення докорінних економічних реформ.

Аналогічно можна говорити й про етапи і тривалість системної трансформації українського суспільства. Часто-густо лунають "прогнози", згідно з якими начебто можна розбудувати успішну економічну систему буквально за кілька років. Особливо спостерігаємо це у періоди передвиборних кампаній.

Водночас світова економічна і політична науки уже досить давно розробили перевірені практикою схеми й прогнози комплексного, системного реформування суспільства. Так, як правило, виділяють наступні етапи еволюції трансформаційної економіки: 1) "підготовчий" етап, протягом якого відбувається спонтанне наростання процесів саморозкладу старої системи при спробах її реформування без зміни її суті; 2) етап "входження" до трансформаційної незбалансованості, що характеризується активними інституційними перетвореннями, руйнуванням старих і

слабкістю нових регуляторів економічної динаміки і збалансованості; 3) етап "виходу" з трансформаційної незбалансованості, що характеризується поступовим завершенням створення інституційних засад для відтворення нової системи відносин на власній основі; 4) етап завершення трансформації, для якого притаманне становлення стійкого відтворення "нової" системи виробничих відносин на власній основі при збереженні у її надрах "пережитків" старої [117, С. 613-614].

У цьому контексті заслуговують на увагу конструктивні міркування А.Чухна, П.Юхименка, П.Леоненка щодо необхідності виділення низки етапів, що припускають незалежну оцінку, при здійсненні радикальних реформ: "Бажано, щоб кардинальні перетворення, проведені на початкових етапах, були привабливими для населення і супроводжувалися наданням якомога більшої інформації про подальший хід реформ. Не слід проводити занадто багато реформ одночасно" [281, С. 863].

А в цілому, як слушно зазначає А.Чухно, "перехід від командної до ринкової економіки тісно пов'язаний із переходом людства від індустріальної до постіндустріальної стадії. Переплетіння цих процесів визначає обсяг завдань та проблем, які необхідно розв'язати. Перехід від індустріальної до постіндустріальної стадії визначає головні риси нашого перехідного періоду. В основі цього – взаємодія міжнародного та особливого, загальнолюдського і національного. Це становить одну з принципових рис перехідного періоду і властивої йому перехідної економіки" [281, С. 69-70].

На думку американського політолога З.Бжезинського, фази постсоціалістичної трансформації мають наступну послідовність: перша фаза, яка триває 1-5 років, має за мету стабілізацію економіки і повинна супроводжуватися лібералізацією цін і припиненням дотацій. Крім того, це повинен бути кінець усупільненого виробництва товарів. Друга фаза, тривалістю від 3 до 10 років, передбачає перехід від стабілізації до перетворень і пов'язана з появою нового класу власників і підприємців. Це перетворення і банківської системи, мала й середня приватизація, демонополізація. Третя фаза, 5-15 років, полягає у закріпленні перетворень та курсі на стабільне піднесення. На цьому етапі здійснюється велика приватизація, а також виникає культура підприємництва та сформоване капіталістичне лобі [17].

У контексті роздумів про темпи системної трансформації українського суспільства заслуговують на увагу міркування методологічного характеру сучасного зарубіжного економіста Б.Селіджера про перехід від однієї економічної системи до іншої, про тривалість перехідного періоду і трактування дефініцій "перехід", "трансформація": "...коли стабілізація, лібералізація і приватизація є досягнутими, то перехід вже закінчено. Але зміна системи, і країни Європейського Союзу відчують це досить добре, є процесом нескінченним... Незважаючи на очевидний інтерес до переходу від однієї економічної системи до іншої, розвиток наукових дискусій про цей процес часто сприймається з тривогою. Тривога починається, коли маємо брак чіткості у трактуванні переходу і трансформації,

особливо у контексті еволюції економічних систем. При цьому не досягнуто консенсусу в питаннях, чи є трансформація організованим процесом, чи спонтанним, як культурні чинники враховуються при трансформації і як формальні та неформальні інституції взаємодіють у процесі переходу" [348, С. 37].

З.Бжезинський висловив низку конструктивних міркувань щодо реформ в Україні та пошуку її специфічної економічної моделі. Зокрема, він зазначив, що "інтеграція України до Європи більше залежатиме від того, що відбуватиметься всередині самої України, від серйозності зобов'язань, які взяла на себе Україна, від енергійності, з якою Україна реформуватиметься, і від бажання українців робити те, що потрібно, аби стати сучасною, орієнтованою на Захід, демократичною країною... Не концентруйте надто на тому, як до Вас ставляться в Америці. Я думаю, Вам варто більше сконцентруватись на тому, як самі українці ставляться до здійснення реформ у своїй країні, і не на словах, а на ділі. І усвідомити, що за майбутнє стосунків України із Заходом відповідальними є самі українці" [17].

Розглядаючи можливі варіанти майбутньої моделі України, учений слушно наголосив: "Я особисто не маю сумнівів, що незалежність України втримається. Натомість, залишається відкритим питання, якою буде ця Україна. Чи це буде країна, яка в певних політичних вимірах буде нагадувати сьогоденню Росію, чи це буде країна, яка чим далі, тим більше буде ставати подібною до таких країн, як Польща, Угорщина, Чехія" [17].

Сучасний польський економіст Г.Колодко, розмірковуючи у 2008 р. про майбутню долю України, зазначив, що вона залежатиме від того, чи зможе Україна інтегруватися за кількадесят років до Європейського Союзу. Інші варіанти – це подальше зближення з Росією або, що найгірше, розкол країни. Найкращим варіантом учений вважає "...інтегрування України до ЄС при умові, що це не буде використано як інструмент послаблення Росії, а виступатиме геополітичним "очищенням" поля для всебічно корисного співробітництва з останньою" [328, С. 339].

Б.Гаврилишин, аналізуючи свого часу економічні системи європейських країн, виділяє дві конкретні моделі узгодженого вільного підприємництва: французьку та німецьку [45, С. 164-167]. На його думку, суть економічної системи узгодженого вільного підприємництва насамперед зумовлюється тим, що прибутковість є головною передумовою тривалої життєздатності підприємств і, відтак, важливим критерієм їхньої діяльності; панує приватна власність на засоби виробництва; розпорошення власності здійснюється через володіння акціями; ринок відносно вільний, з великою кількістю постачальників і покупців, ціни визначаються залежно від пропозиції, попиту і вартості виробництва. Крім того, уточнює учений, система відрізняється від "найчистішої" форми вільного підприємництва узгодженістю економічних цілей у межах ділової спільноти, рівнем консультацій між бізнесом, урядом, а в деяких випадках – робітничими лідерами, а отже можливістю визначати національні економічні цілі та пріоритети, не вдаючись до

імперативного планування або адміністративного розподілу ресурсів [45, С. 164].

На наш погляд, що стосується німецької економічної системи, змістом якої є соціальний ринковий лад [18; 204; 332], то при усій її привабливості, зокрема, соціальній спрямованості, яка робить цю систему принаймні зовні вельми прийнятною для України, вона має істотну особливість. Зокрема, ця система ґрунтується на специфічній німецькій ментальності, характерними економічними рисами якої є висока організованість, дисциплінованість, відповідальність, акуратність, чіткість, культура та естетика праці. З цього випливає, що німецька економічна система не може повною мірою розглядатися як орієнтир стратегічної трансформації вітчизняної економічної системи.

Як ми зазначали вище, деякі дослідники вважають економічну систему Франції вартою наслідування для України [66, С. 213-216; 120, С. 162; 184, С. 37]. Однак, хочемо підкреслити, викладений висновок українські економісти-теоретики зробили наприкінці ХХ ст. і у тодішніх політико-економічних, історичних обставинах він був не позбавлений аргументів.

Водночас цікаво, що сучасні зарубіжні економісти П.Холл та Д.Соскайс, досліджуючи "різновиди капіталізму", віднесли Францію поряд з Італією, Іспанією, Португалією, Грецією і Туреччиною до країн, "...у яких важко визначити тип ринкової економіки..." [356, С. 21].

Більшість вітчизняних та зарубіжних учених-економістів схиляються до висновку про неприйнятність для пострадянських країн, зокрема України, ліберальної моделі економіки, яка ґрунтується на методологічному індивідуалізмі неокласичної теорії. Натомість методологічному індивідуалізму, що розглядається як несумісний з соціальною ринковою економікою, протиставляється соціальний індивідуалізм як нова теоретична парадигма, співзвучна сучасним економічним системам розвинутих країн. Вирішення завдання розробки національної моделі ринкової економіки відбувається на шляхах моделювання ідеального типу. При цьому враховуються прогресивні тенденції розвитку ринкової економіки у всіх розвинутих країнах. На думку багатьох учених, вибір для України пролягає між шведською і німецькою моделями економіки, але з урахуванням їх переваг і недоліків. До цього додається ідея про необхідність врахування досвіду інших країн (Японії, Іспанії, Ізраїлю) у формуванні соціально зорієнтованої економіки не лише у сфері розподілу, а й у сфері виробництва. Крім того, на основі вивчення досвіду функціонування розвинутих економічних систем теоретично узагальнюються поняття "змішана економіка", "соціалізація економіки", "соціальна структура змішаної економіки" та ін. [164, С. 120].

Таким чином, в українській та зарубіжній економічній думці, ймовірно, завершується досить тривалий період теоретичних шукань і дискусій щодо того, на які національні типи економічних систем доцільно орієнтуватися Україні: шведську, німецьку, французьку чи

інші системи. Інакше кажучи, об'єктивні передумови зумовлюють необхідність перегляду вищевказаного методологічного підходу, який пов'язує пошук Україною власної стратегічної економічної моделі з вибором певної країни як взірця для наслідування. Серед цих об'єктивних передумов, безперечно, найважливішою є все більше утвердження й зміцнення Європейського Союзу, який об'єднує сьогодні 27 національних економічних систем та функціонування якого призводить до подальшої уніфікації його інституцій.

Справді, зважаючи на незворотні інтеграційні процеси у ЄС (уніфікація інституційної бази розвитку національних економічних систем, функціонування спільної грошової одиниці – "євро", узгоджена грошово-кредитна і валютна політика, поступове вирівнювання рівнів економічного розвитку країн – членів ЄС і т.п.) зникає й потреба орієнтації України на національну економічну систему якоїсь однієї європейської держави [130, С. 364; 150, С. 259].

З цього випливає, що нині найбільш прийнятним для України у контексті пошуку її оптимальної економічної моделі є рух до інституційних та економічних параметрів, стандартів Європейського Союзу. При цьому потрібно чітко усвідомлювати, що сам ЄС ще перебуває на стадії становлення і має чимало внутрішніх суперечностей, зумовлених тим, що об'єднав держави й народи з різним рівнем економічного, політичного, правового, культурного розвитку. Зрештою, що є дуже важливим, національна ментальність, світогляд, цінності людей різних країн ще далекі від якоїсь уніфікації,

якщо у принципі їх можна буде коли-небудь уніфікувати. А це відповідно сильно позначається на економічній культурі.

У цьому контексті небезпідставним видається побоювання Д.Павличка, котрий зазначає, що невідомо, чи вдасться Європейському Союзу збалансувати національні інтереси народів, які входять уже чи невдовзі увійдуть до нього. Якщо важливі справи в ЄС вирішуватимуться більшістю голосів, а не консенсусом, то малочисельні нації потраплять у залежність від великих числом народів [194, С. 43].

Якщо вдатися до українських історичних джерел, витоків державності, то можна лише аргументовано підкріпити окреслений вектор руху економічної системи України не тільки власне економічними обставинами і чинниками. Так, український народ ще з часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого почувався невід'ємною частиною Європи, а його світогляд був насамперед зорієнтований на Захід. Прийняття у 988 р. й поширення християнства у Київській Русі ще більшою мірою наблизило наших пращурів до європейської духовної культури, а разом з тим й до європейського ринку. Як свідчить економічна історія, руські купці торгували з країнами Центральної та Західної Європи: Чехією, Польщею, придунайськими країнами, Грецією, Візантією. Вони бували на торгах у Франції, Італії і навіть Іспанії. Досить стабільними були торгівельні зв'язки з німецькими князівствами [161, С. 151].

Заслуговує на увагу ще один промовистий факт європейської орієнтації нашої Вітчизни, коли дочки Ярослава Мудрого Єлизавета,

Анастасія і Анна вийшли заміж за монархів відповідно Норвегії, Угорщини та Франції, а, зокрема, Анна після смерті свого чоловіка протягом 15 років правила, від імені неповнолітнього сина, цією великою європейською державою [116, С. 160-168].

Крім наведених світоглядно-духовних чинників одвічної орієнтації України на європейський Захід, необхідно зазначити, що Україна визнала пріоритетним напрямком своєї зовнішньої економічної політики вступ до ЄС. Свідченням цього є неодноразові заяви Президентів України, створення в Уряді міністерства з питань європейської інтеграції, підписання та ратифікація Угоди про партнерство та співробітництво між Україною та ЄС і т.п.

У цьому контексті А.Чухно слушно зазначає: "Як засвідчує досвід практично всіх країн – претендентів на вступ до ЄС, ця мета може стати додатковим потужним стимулом і каталізатором соціально-економічних та політичних зрушень" [278, С. 287]. Справді, європейський вибір України змушує виконувати взяті на себе зобов'язання перед ЄС, що означає приведення законодавства у відповідність до вимог ЄС, проведення економічної політики, визначеної Маастріхтськими критеріями, яких дотримуються й усі члени ЄС, у т.ч. Франція та Німеччина. Так, у Маастріхтській угоді 1991 р. на основі набутого досвіду, який мають переймати майбутні нові країни – члени ЄС, подано загальні "критерії конвергенції" вступу до Європейського економічного та валютного союзу: 1) величина державного бюджетного дефіциту; 2) величина загального державного боргу; 3) темп інфляції (зміна індексу споживчих цін); 4)

відхилення величини валютного обмінного курсу; 5) коливання процентної ставки за довгостроковими державними паперами. Фактично, як слушно зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, йдеться про примусове зближення різних національних економік [164, С. 267].

Отже, має місце визначеність та негнучкість європейського законодавства щодо країн, майбутніх членів ЄС. Це свідчить про індивідуальність та довгостроковість переговорного процесу з Європейською Комісією щодо вступу до ЄС. Так, наприклад, країни "першої хвилі" Польща, Словенія, Чехія та Угорщина розпочали відповідні переговори ще у 1993 р., а стали членами ЄС лише у 2004 р. Причому у процесі руху до ЄС ці країни повинні були ухвалити велику кількість законодавчих актів та скоригувати до вимог європейського законодавства вже існуючі закони. Отже, для України це означає відсутність поступок з боку ЄС у питаннях економічної інтеграції, що автоматично, враховуючи бажання останньої стати членом Європейського Союзу, так чи інакше передбачає практично копіювання європейської економічної системи.

Такий підхід, на думку представників вітчизняної інтелектуальної еліти, які водночас хвилюються за майбутнє нашої державності, багато в чому навіть є виграшним для України у нинішніх умовах. Так, Д.Павличко зазначає: "Слава Богу, наша економічна відсталість не дасть нам негайно опинитись у союзі з народами, які шанують тільки рівних собі й не проти затоптати й розвіяти нашу нетривку державницьку ідею. Це не означає, що ми

повинні тішитися своєю бідністю. Її треба позбуватись як найбільшого внутрішнього горя, а не як зовнішньої перешкоди на шляху до Європи. Справу треба поставити так, щоб нас запрошували як могутню державу з високим добробутом до об'єднання з Європою, розуміючи, що ми там потрібні насамперед не як виробники і з'їдачі хліба, а як нація, котра дає континентові омріяну безпеку" [194, С. 44-45].

Таким чином, вибір Україною економічної системи Європейського Союзу за стратегічний вектор і мету своєї системної суспільної трансформації об'єктивно зумовлений усім ходом її тривалого суспільно-економічного поступу і, без сумніву, відкриває якісно нові обрії подальшого розквіту українського народу. При цьому, як ми вже наголошували вище, більш оптимістичну економічну перспективу у ХХІ ст. матимуть ті нації, домінуючі цінності яких повніше відповідатимуть нинішнім світовим реаліям і викликам часу та будуть здатні зумовити й підтримати системні суспільні трансформації на основі безперервного оновлення і змін ключових парадигм розвитку.

Пошук оптимальної моделі національної економіки України передбачає необхідність посилення уваги у наукових дослідженнях до актуальних проблем, від ефективного розв'язання яких залежать майбутні параметри вітчизняної економічної системи і темпи руху України до ЄС. Насамперед йдеться про інноваційний розвиток і формування постіндустріальної структури національної економічної системи та економіки знань. Варто зазначити, що сучасна українська

економічна думка збагатилася деякими серйозними дослідженнями у цій царині. Так, заслуговують на особливу увагу фундаментальні праці А.Чухна, у яких на сучасному теоретико-методологічному рівні, з використанням панорамного діалектичного філософського світогляду і глибокого аналізу найновіших концепцій зарубіжних дослідників розглядаються згадані вище проблеми крізь призму постіндустріальної парадигми та їх значення для України [277; 278; 279; 280]. Цікавими є, на наш погляд, теоретичні узагальнення, роздуми й відповідні аргументовані пропозиції, що містяться у колективних працях за участю А.Чухна, П.Юхименка, П.Леоненка, О.Черепніної [164; 281]. Проведений цими авторами аналіз, на нашу думку, може бути цінним для всіх, хто досліджує сучасні економічні системи та, зокрема, особливості становлення й перспективи економічної системи України.

Конструктивним видається наведений у дослідженні П.Леоненка і О.Черепніної підхід Т.Бурлай щодо критеріїв оцінки трансформації економічної системи України у контексті формування постіндустріальної структури та економіки знань. При цьому вказується значення того чи іншого критерію у розвинутих країнах, що дозволяє порівняти сучасний стан економічної системи України і передових економік світу, а також отримати певні орієнтири для розвитку вітчизняної економіки. Серед наведених критеріїв найважливішими, на наш погляд, є:

1) рівень загальних витрат на фундаментальні та прикладні наукові дослідження (R&D), % ВВП (значення критерію в розвинутих країнах: 2 – 3,8);

2) рівень приватних витрат на R&D, % ВВП (2 – 2,2);

3) рівень фінансування фундаментальних досліджень у загальному обсязі фінансування, R&D, % (6,8 – 8,5);

4) кількість науковців (дослідників) на 10 000 зайнятих у цілому в економіці, осіб (50 – 100);

5) частка осіб з вищою освітою у загальній чисельності населення у віці 25 – 34 років, % (35);

6) кількість наукових праць, опублікованих за рік на 100 000 жителів країни (35 – 93);

7) кількість патентів, виданих на 1 млн. жителів країни (50 – 70);

8) рівень забезпеченості населення комп'ютерною технікою (40);

9) рівень забезпеченості населення Інтернет-зв'язком на 1000 осіб (160);

10) частка ринку інформаційно-комунікативних технологій (ICT), % до ВВП (6) [164, С. 422-423].

Кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується посиленням глобалізаційних тенденцій у світі. Цей об'єктивний, складний і неоднозначний процес нині є пріоритетною домінантою планетарного масштабу, який потребує глибокого осмислення на науковому рівні при об'єднанні зусиль учених різних галузей знання (докладніше про феномен глобалізації та глобалізаційний контекст

дослідження сучасних економічних систем йдеться у п. 3.2 третього розділу).

Проблема глобалізації стала для України особливо актуальною протягом останніх років, хоча участь у тій чи іншій мірі в економічному житті Європи і світу в цілому була характерна для нашої країни протягом усієї її тисячолітньої історії, навіть у період відносної ізоляції в умовах перебування у складі СРСР. Тим не менш саме сьогодні, коли весь світ говорить про глобалізацію, ця проблема є для України особливо важливим теоретичним і практичним завданням, яке необхідно якнайкраще вирішити.

Ми поділяємо точку зору вітчизняних учених, що глобалізація як складне й суперечливе явище має свої позитивні й негативні моменти й наслідки щодо трансформаційних процесів в Україні. З цього приводу В.Костицький слушно зауважує, що глобалізація сприяла проголошенню державної незалежності та самостійності, ринковій орієнтації економічних реформ, розвитку соціально-економічної взаємодії зі світовою спільнотою, у т.ч. українською діаспорою, лібералізації зовнішньої торгівлі товарами та послугами, відкритості державної політики щодо міжнародних організацій, запровадженню багатовекторності економічної політики, одержанню допомоги міжнародних організацій. Незважаючи на це, глобалізація, на думку ученого, має і значні негативні наслідки для України. Насамперед – це збільшення залежності від світових фінансових ринків, погіршення конкурентної позиції вітчизняного бізнесу на внутрішньому ринку, збільшення залежності економічного зростання

від зовнішніх інвестицій, загроза перетворення України на сировинний додаток індустріально розвинутих країн, банкрутство окремих галузей та підприємств, загострення регіональних моновиробничих проблем, посилення негативних міграційних процесів, втрата інтелектуального потенціалу, негативний вплив масової культури [122, С. 14-15].

Заслуговують на увагу роздуми А.Чухна, котрий зазначає, що "...і економічна політика, і господарський механізм мають конкретно-історичний характер, тобто вони повинні враховувати, реалізовувати закономірності й тенденції, притаманні сучасній епосі. Так, перехід до змішаної (ринкової) економіки збігся з переходом людства від індустріальної до інформаційної (постіндустріальної) стадії цивілізаційного прогресу. Перед Україною, яка залишалася на індустріальній стадії (причому довготривала і важка криза відкинула її на десятиліття назад), постала проблема: яке відношення мають процеси становлення інформаційного суспільства до реалій нашої економіки? На жаль, керівництво держави виявилось настільки захопленим ринковим фундаменталізмом, що категорично відкинуло можливість і необхідність враховувати глобальні світові тенденції" [280, С. 66].

Розмірковуючи про глобальний перехід людства від індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку у контексті сучасних трансформаційних процесів в Україні, А.Чухно аргументовано підкреслює, що "...для України перехід до інформаційної (постіндустріальної) економіки – справа майбутнього

і, очевидно, неблизького. Але це зовсім не означає, що ми не можемо якнайширше використовувати інформацію та знання, комп'ютерну техніку і технологію, Інтернет, мобільний зв'язок тощо як якісно новий виробничий ресурс. Більше того, це гостра необхідність, без цього просто неможливо рухатися вперед" [280, С. 66].

У цьому контексті згаданий дослідник цікаво розмірковує про те, що в методологічному плані дуже важливо розрізняти системну трансформацію, яка забезпечує перехід країни на нову стадію цивілізації, і часткову, коли використовуються окремі надбання нової економіки і суспільства. Цей методологічний підхід, вважає учений, знайшов повне підтвердження у процесі становлення індустріальної цивілізації й у сучасних умовах становлення інформаційного (постіндустріального) суспільства. Тому Україна повинна використовувати інформацію і знання як новий виробничий ресурс, такі нові категорії, як інтелектуальна праця, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал [281, С. 70-71].

На думку А.Чухна, прорив розвинутих країн на постіндустріальну стадію визначив напрям, шляхи і методи руху цивілізації. І кожна країна, яка турбується про своє майбутнє, має не лише використовувати надбання цивілізації, а й рухатися за траєкторією становлення і розвитку постіндустріального суспільства. Учений пише: "Ці процеси каталізує глобалізація економіки світу як вища форма інтернаціоналізації світового господарства. Вона зумовлена становленням нового технологічного способу виробництва, тобто поширенням інформаційно-телекомунікаційних

технологій. Будучи породженою цими процесами, вона сприяє їх швидкому і значному поширенню країнами світу. Поширення і використання інформаційно-телекомунікаційних технологій – це і є реалізація одного з корінних процесів постіндустріального розвитку в нашій країні" [281, С. 71].

Аналізуючи факти, які свідчать про можливість процесів постіндустріального розвитку в Україні, А.Чухно слушно зазначає, що головне завдання полягає у тому, щоб поєднати індустріальний розвиток і властиві йому технології з постіндустріальним розвитком, з інформаційно-комунікаційними технологіями. Проте складність цієї проблеми полягає у тому, що необхідно, з одного боку, модернізувати традиційне виробництво, технологічно переозброїти його, домагатися зростання ефективності економіки. З іншого боку, повинні якнайширше використовуватися постіндустріальні, інформаційно-телекомунікаційні технології, у т.ч. для модернізації традиційних галузей. Учений аргументовано підсумовує: "Лише в такий спосіб можна стимулювати випереджальний розвиток, який, на відміну від "наздоганяльного" типу розвитку, базується не на принципах "переслідування", а перш за все на вищих досягненнях науки і техніки, на всезростаючому впровадженні передових технологій, що й забезпечує випереджальний розвиток. Без широкого використання інформаційно-телекомунікаційних технологій як найбільш ефективних не можна домогтися випереджального розвитку" [281, С. 71-72].

С.Злупко небезпідставно звертає увагу на те, що оскільки глобалізація трактується неоднозначно, то до неї потрібно уважно ставитися українським ученим і політикам, щоб не піддати нашу країну ризикам, пов'язаним з глобалізацією, тим більше, що для різного роду ризиків в Україні є придатний ґрунт, адже вона розпочала розбудову власної економічної системи колоніально ослабленою, переживши перед тим дві руйнівні світові війни, три великомасштабні голодомори, репресії та руйнації іншого характеру. Україна успадкувала застарілий виробничий апарат, розірвані технологічні зв'язки, низьку конкурентоспроможність промислової та сільськогосподарської продукції тощо. Усе це на початку ХХІ ст. робить українську економіку вразливою до глобалізаційних процесів [103, С. 267].

Згаданий автор поділяє точку зору інших вітчизняних економістів, котрі вважають, що глобальна доля України буде залежати від її спроможності знайти новий критичний, український шлях розбудови, нову модель розвитку і глобального інтегрування. Основана на традиційному індустріальному розвитку національна економіка може стати надзвичайно небезпечною. Інтеграція України до глобального простору повинна бути побудована на максимальному використанні інформаційних, інтелектуальних ресурсів, наявного науково-технічного потенціалу. В умовах глобалізації ринкові трансформації можуть бути ефективними тільки у випадку їхнього органічного поєднання з технологічними проривами й технологічними системними трансформаціями. Якщо

Україна стане на безальтернативний шлях технологічної модернізації економіки, то вона зможе істотно зменшити розрив з високотехнологічними країнами, поліпшити динаміку втрат і результатів виробництва ВВП на душу населення з перебудовою структури економіки та всього відтворювального процесу. Цей процес пов'язаний з ендогенізацією економіки, що передбачає активізацію внутрішніх чинників та зменшення негативного впливу зовнішніх чинників на соціально-економічний розвиток України [103, С. 267-268].

На думку В.Сікори, в умовах глобалізації зростає значення національної системи інновацій, адже без належної системи освіти, науково-дослідних центрів, без впровадження зразків наукових знань у виробництво нині не можна й думати, щоб посісти рівноправне місце у світовій економіці. При цьому дедалі більше зростає роль національного чинника в культурі й у розвитку національної системи інновацій [228, С. 71-72].

І.Михасюк та М.Мальський аргументовано зазначають, що глобалізація є об'єктивним незворотним процесом, який не спинити. Однак його все ж потрібно, якщо можна, регулювати. Йдеться про безболісне і без втрат державності входження в європейський і світовий ринки, світовий інформаційний простір. При цьому варто пам'ятати, що у глобальній економічній системі не залишилося можливостей для стихійних ринкових відносин між державами. Питання полягає у тому, як у глобально функціонуючому світовому виробничо-господарському механізмі зберегти державну національну

економіку, як впливатиме на економіку України та інших держав сформований у недалекому майбутньому на Заході величезний європейський ринок, об'єднання ринків Азії, Америки, Близького Сходу. Водночас, слушно наголошують І.Михасюк та М.Мальський, у кінцевому підсумку процеси глобалізації в економічній, інформаційній, культурній сферах тісно пов'язані з процесами національної ідентифікації. Адже відродження національної свідомості є захисною реакцією суспільства проти руйнівного впливу відцентрових сил, пов'язаних з глобалізацією [185, С. 17-19].

В іншому дослідженні І.Михасюк застерігає: "Глобалізація – це послаблення національних кордонів, системи контролю, що веде до глобалізації криміналітету, глобалізації наркобізнесу, нових форм работоргівлі" [182, С. 13].

Заслуговує на увагу ще одна думка І.Михасюка про те, що глобалізацію національної економіки доцільно "...трактувати як поєднання зусиль держави і національних корпорацій за прикладом: "що добре для "Фольксвагена", то добре для Німеччини"; "що добре для "Дженерал моторз", то добре для Америки". Одним словом, думай глобально, дій локально!" [182, С. 12]. А в цілому, як вважає згаданий дослідник, нині спостерігаємо діалектичне поєднання глобалізації світового господарства з одночасним посиленням впливу регіонального чинника на світову економіку і політику [182, С. 7-8].

А.Чухно, розмірковуючи про європейський вибір України та сучасний цивілізаційний прогрес у контексті глобалізації, аргументовано підкреслює важливість коригування загальної

спрямованості трансформаційного процесу в Україні, надання йому сучасних цивілізованих форм, використання таких шляхів та механізмів входження у світову економіку, які дали б змогу скористатися позитивними наслідками глобального розвитку і водночас мінімізувати економічні й, особливо, соціальні труднощі [278, С. 287].

У цьому ж контексті П.Леоненко і О.Черепніна слушно звертають увагу на важливу для України проблему "відкритості" національної економіки, коли збільшення такої "відкритості" зумовлює істотне посилення впливу зовнішніх чинників на динаміку вітчизняної економічної системи, що не завжди має лише позитивні наслідки. З одного боку, прогресивні ринкові трансформації у перехідних системах можуть успішно здійснюватися за умови ефективного використання економічних ресурсів, що надаються світовими ринками. Посилення глобальної лібералізації у зовнішній торгівлі, кредитно-фінансовій та валютній сферах призвело до більшої "відкритості" внутрішніх ринків для імпорту-експорту товарів, послуг, капіталів, міграції робочої сили, що є передумовами зменшення участі держави у прямому регулюванні економіки. З іншого боку, з одночасним зростанням "відкритості" економіки пов'язані нові небезпеки макроекономічного характеру, коли національні господарства, інтегруючись у світову економіку, стають легкоуразливими щодо різноманітних зовнішніх небезпек. Певні втрати при переході від одного типу економіки до іншого в умовах радикальних системних перетворень визнаються неминучими. Але

йдеться про мінімізацію негативного впливу, так званої соціальної ціни переходу до "відкритості". Головне завдання країн з новостворюваними ринками (Emerging market economics) полягає у мінімізації ступеня вразливості від зовнішніх шоків та від зміни позиції іноземних інвесторів, що спрямовують до цих країн значні потоки "летючих" капіталів [164, С. 282-284].

Водночас згадані українські дослідники підкреслюють, що "за умов "відкритості" національної економіки в процесі ринкових трансформацій наочно виявляються ефекти цивілізаційного впливу. При цьому спостерігаються як успішна опора на "чужі" цінності та приклади плідних міжцивілізаційних взаємодій, так і невдалі спроби механічного впровадження чужого досвіду на національному ґрунті. "Економічне диво" в сучасних Китаї, В'єтнамі та інших азійських країнах (Південна Корея, Тайвань, Гонконг, Сінгапур) є прикладом першого роду. Безперечні успіхи цих країн вирішальною мірою ґрунтуються на "перехопленні" і творчій адаптації до своєї національної системи цінностей того західного досвіду, який у минулому цим державам був непритаманний" [164, С. 286].

Логічним продовженням наведених міркувань вітчизняних учених можна вважати точку зору Б.Будзана, котрий обґрунтовано зазначає, що "...має існувати розумна межа між штучною ізолюваністю та розумною самодостатністю, між васальством або "козачковістю" та співробітництвом. Досягнення "золотої пропорції" є складним завданням для України – нам іще необхідно створювати відповідне законодавче поле, розвивати інститути та впроваджувати

норми громадянського суспільства, закладати базу для міцних рівноправних відносин та співпраці з нашими європейськими сусідами" [29].

Таким чином, для забезпечення гармонізації вітчизняної та глобальної економіки держава вже тепер повинна розробити стратегію ефективного входження України у глобальний світ, яка має ґрунтуватися на поєднанні принципів відкритості економіки із захистом внутрішнього ринку, аналізі державних, регіональних та галузевих концепцій і програм соціально-економічного розвитку у співставленні із загальною ситуацією на світовому ринку і перспективами інтеграції України у світову економіку, узгодженні норм законодавства України з міжнародними нормами та правилами і розробленні законопроектів щодо їх максимальної інтеграції. А в цілому перспективи для України залежатимуть від її змоги знайти власну модель глобального інтегрування. Темпи і якість вирішення цього складного завдання зумовлять у майбутньому тривалість та особливості переходу українського суспільства до постіндустріальної економіки.

Відповідаючи на футурологічне питання, які з притаманних українцям рис ми візьмемо з собою у ХХІ ст., Б.Гаврилишин відзначив: "У нашій поведінці є три свого роду спадщини: національні традиції, вплив радянської системи та вплив Заходу. Ці три фактори нині формують наші майбутні цінності, нашу поведінку. В мене немає абсолютної певності щодо домінуючих характеристик. Але деякі риси національного характеру збережуться. Наприклад, те,

що люди не підкоряються владі автоматично. Залишиться велика терплячість. Працьовитість. Залишимося досить сентиментальними та ностальгічними. Залишимося народом, який не так уже й легко організувати. Залишимося зі своєю "отаманщиною": буде надалі багато вождів, кожен з яких матиме інспірацію, що він – "єдиний". У стосунках між людьми та ж афективність, емоційність, теплота, гостинність – те, що дуже дивує і захоплює іноземців. Це – хороші риси. Але якби ми були жорстокішими, холоднішими, то були б і сильнішими" [46].

Залишаючи осторонь непередбачені події, В.Бандера висловлює обґрунтовану впевненість у тому, що українська економіка здатна досягти того, що називають "системною рівновагою" – стану самопідтримуваного зростання, який забезпечив би прийнятні умови життя для всіх її громадян. На підставі концепції порівняльних економічних систем він справедливо вважає, що успіх і життєздатність змішаної економіки України залежать від наступних умов: по-перше, здатності національних лідерів забезпечити відповідність формальній юридичній структурі; по-друге, здатності подолати успадковану монополістичну концентрацію виробництва в ключових галузях промисловості і на багатьох ринках, переважно через послаблення влади олігархів і, можливо, через заохочення іноземної конкуренції; по-третє, бажання народу і державних мужів стримати колективізм, що поширений у промисловості і особливо сільському господарстві для того, щоб вивільнити ринкові стимули; по-четверте, здатності забезпечити повну участь країни в

міжнародній торгівлі і фінансах, щоб скористатись перевагами процесу глобалізації і технологічної революції [84, С. 468].

В цілому можна погодитись з висновком Б.Гаврилишина, котрий небезпідставно вважає: "Потенціал України справді великий. Це – не тільки родюча земля, природні багатства, велика промисловість, бодай частину якої можна підтягти до світового рівня, а насамперед люди. Порівняно з рештою світу, навіть із західними країнами, в Україні високий загальний рівень освіти і водночас низький рівень заробітної плати. Якщо врахувати досить сумлінне ставлення до праці, то можна твердити, що Україна бодай у майбутньому дістане змогу приєднатися до світової економіки, здобути на світових ринках місце для себе і таким чином стати однією з провідних держав Європи" [45, С. 229].

РОЗДІЛ 3

**ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНИХ
СИСТЕМ ЯК ПРІОРИТЕТНІ ДОМІНАНТИ
ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ХХІ СТ.**

Розробка методологічних засад дослідження, порівняльного аналізу сучасних економічних систем об'єктивно передбачає виявлення пріоритетних домінант їх трансформації, якими у ХХІ ст. є, на наш погляд, екологізація та глобалізація. Саме ці процеси здійснюють нині вирішальний вплив на функціонування і трансформацію існуючих чи становлення нових економічних систем. Будучи тісно взаємопов'язаними між собою, вони зумовлюють ключові параметри економічних систем, їх елементну структуру, визначають важливіші функції.

На наш погляд, екологізація сучасних економічних систем є характерною ознакою формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Відповідно теоретичне дослідження сучасних економічних систем крізь призму посилення їх екологізації, з урахуванням епохального переходу від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*) [278, С. 258-286; 281, С. 109-119], неодмінно повинно спиратися на постіндустріальну парадигму. Саме постіндустріальна парадигма є, на наше переконання, тим ключем, який дозволяє розкрити зміст сучасних економічних систем, здійснити їх порівняльний аналіз та виявити стратегічний вектор системної трансформації в умовах посилення екологізації та глобалізації.

Дослідження екологізації економічних систем у свою чергу передбачає теоретико-методологічний аналіз низки процесів і явищ, серед яких, зокрема, з'ясування особливостей економічної діяльності у контексті взаємодії суспільства і природи, економічної та екологічної свідомості і культури, екологічної економіки та екологічної безпеки, відповідальності, усвідомлення глобальних екологічних проблем та ін. Важливими теоретико-методологічними питаннями цього спрямування є з'ясування екологічної парадигми економічної теорії, екологічної філософії, необхідність виокремлення на теоретичному рівні соціально-екологічних відносин у системі економічних відносин суспільства, розкриття змісту екологізації економічних систем. При цьому методологічною основою вивчення взаємодії людини і природи, включаючи обґрунтування засад дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації, може виступати, на наше переконання, діяльнісний підхід, оскільки діяльність є універсальним способом буття людини у світі. Проте ми вважаємо, що цей підхід, котрий започаткований ще соціально-економічною думкою античності і був розвинутий ученими XIX-XX ст. та насамперед виражає об'єктивний процес пізнання і перетворення оточуючої природної, соціальної, економічної дійсності відповідно до усвідомлених потреб, сьогодні повинен розглядатися виключно з позицій гуманізації економічних систем, подолання абсолютизації антропоцентризму та утвердження екоцентристської системи цінностей в умовах глобалізації.

Глобалізація нині виступає пріоритетним вектором трансформації сучасних економічних систем. У зв'язку з цим значний

науковий інтерес викликає з'ясування феномену глобалізації та глобалізаційного контексту дослідження економічних систем. Аналіз складних, неоднозначних і часто внутрішньо суперечливих процесів глобалізації є можливістю по-новому підійти до дослідження ролі й спрямованості економічних систем, а також концептуально збагнути, які тенденції мають місце у різних типах економічних систем внаслідок процесів глобалізації.

Ще однією важливою проблемою у контексті предмета нашого дослідження є порівняльний аналіз економічної ролі та функцій держави у ринкових економічних системах в умовах їх екологізації та глобалізації. Йдеться не тільки про особливості взаємодії ринку і держави, хоча ця проблема залишається важливою й у ХХІ ст. у контексті забезпечення ефективності економічних систем та їх соціальної спрямованості, але й про розвиток відповідних функцій держави, формування і застосування певних важелів регулювання трансформації економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації.

3.1. Екологізація економічних систем як об'єктивний процес їх трансформації на зламі тисячоліть

Як ми зазначали у вступі до розділу 3, основою вивчення взаємодії людини і природи, обґрунтування методологічних засад дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації, може виступати, на наш погляд, діяльнісний підхід, але істотно скоригований, переосмислений під впливом вказаних вище

новітніх прогресивних обставин ХХІ ст. Парадигма діяльності у її "чистому вигляді" уже не відповідає викликам сьогодення і не може розглядатися серед методологічного арсеналу сучасної економічної теорії. Справді, зростання гуманізації економічних систем, їх відкритості і водночас значне загострення глобальних екологічних проблем, світової екологічної кризи, необхідність формування і поширення як у національному, так і у планетарному масштабі якісно нового рівня економічної та екологічної культури, філософії екологічної відповідальності та екологічної безпеки, вимагають остаточного подолання абсолютизації антропоцентризму, безвідповідального "всевладдя" людини, здебільшого заснованого на меркантильних інтересах, та утвердження екоцентристської системи цінностей в сучасних умовах глобалізації. Власне виходячи з таких принципових для нас методологічних позицій, коротко розглянемо зміст і особливості економічної та екологічної діяльності, що дозволить глибше збагнути суть економічної, екологічної культури та інших важливих явищ і процесів у контексті обґрунтування засад дослідження економічних систем в умовах посилення їх екологізації як об'єктивного вектора трансформації на зламі тисячоліть.

Визначальним чинником еволюції економічних систем є людська, економічна діяльність. З цього приводу Д.Норт слушно зазначає, що "різниця у рівнях функціонування економік і збереження її впродовж тривалого часу не знайшла задовільного пояснення фахівців з проблем економічного розвитку... Коротко кажучи, не вистачає розуміння природи людської координації та співпраці" [190, С. 21]. Крім того, наголошує учений, "усі теоретичні міркування в

суспільних науках явно або неявно будуються на понятті людської поведінки" [190, С. 28].

У цьому ж контексті цікавими видаються міркування С.Роузфілда про природу економічної діяльності та роль утилітарної етики у забезпеченні переваг економічних систем. Так, учений слушно вважає, що основна рушійна сила економічної діяльності – це пошук корисності, яка охоплює і працю, й дозвілля. Корисність запропоновано розглядати як сукупність духовних благ, таких, наприклад, як задоволення, отримане від споживання. У більшості випадків прагнення економічної корисності безмежне. Поведінка кожного індивіда залежатиме від його утилітарної етики, а також від уразливості інших [218, С. 8-9]. Американський економіст підкреслює: "Якщо виконуватимуть "золоте правило", ставлячись до інших так, як вони хотіли б, щоб ставилися до них, то всі були б доброзичливими один до одного, що призвело б до створення суспільних угод на кшталт тих, які пропагував Джон Лок (1632-1704), аби уникнути "війни всіх проти всіх", яка, на думку Томаса Гобса (1588-1679), є типовим прикладом людських стосунків. Інакше добродесні помірковані люди можуть стати жертвою негідників, які диктуватимуть свою волю, шахраюватимуть, розкрадатимуть майно і підкорюватимуть інших задля власного зиску. Отже, "раціональне" прагнення економічної корисності саме по собі не гарантує хороших результатів, а переваги економічних систем часто значною мірою залежать від утилітарної етики" [218, С. 9].

Діяльність як категорія виражає не тільки конкретну взаємодію суб'єкту і об'єкту, не зводиться лише до спеціального знання, а

виступає у формі загального, стосовно до якого конкретні види знання існують у формі часткового і особливого [79, С. 16]. Один з представників німецької класичної філософії Г.Гегель зазначав, що "діяльність є середній термін умовисновку, одним з крайніх термінів якого є загальне, ідея, що перебуває у глибині духу, а іншим, – зовнішність взагалі, предметна матерія. Діяльність є середній термін, завдяки якому здійснюється перехід загального і внутрішнього до об'єктивності" [53, С. 381]. Сучасний російський економіст Р.Квасов, розвиваючи і конкретизуючи думку німецького ученого, додає, що "...позбавивши людську діяльність свідомого і вольового початку, абстрагувавши від елементів суб'єктивності, а отже, від феномену усвідомлення об'єктивного, можна отримати все що завгодно, тільки не людську діяльність" [111, С. 50].

Загалом, категорія діяльності характеризується універсальністю, цілеспрямованістю, творчістю, тісно пов'язана з потребами та інтересами різних видів [132]. Крім того, сучасне розуміння економічної діяльності включає й поняття свободи, коли можливість вибирати в умовах змішаних (ринкових) економічних систем ті чи інші засоби, ставити різні цілі, вибирати умови діяльності при відсутності соціальних обмежень вибору робить саму діяльність все більше вільною [79, С. 335-337]. Отже, діяльність – це спосіб існування і розвитку економічної системи і людини, процес активного, доцільного перетворення оточуючої природної та економічної дійсності відповідно до потреб, інтересів, цінностей та ідеалів людини [150, С. 53]. При цьому ключовим у розумінні природи соціальної активності суб'єкта діяльності є панівні у

суспільстві цінності, відповідні інституції, з позицій і у рамках яких й виявляється ця активність [136, С. 16; 150, С. 53; 158].

Усвідомлення економічної діяльності як головного чинника еволюції економічних систем неможливе без розуміння діяльності як системи у контексті взаємодії суспільства і природи, а також як творчого процесу, де основоположну роль відіграє економічна та екологічна культура. Врахування вагомості природного фактору при трактуванні людської діяльності зумовлене тим, що люди як суб'єкти і водночас об'єкти діяльності не можуть взаємодіяти між собою інакше, ніж через природу. Таким чином, всебічно збагнути зміст економічної діяльності неможливо без урахування взаємозв'язку, взаємодії суспільства і природного середовища. Суспільство становить складну систему, яка характеризується певними якісними ознаками, що вирізняють її з навколишнього світу. Водночас між суспільством та, зокрема, його економічною системою і природою існують нерозривні зв'язки. Так, економічна система суспільства включена до біосфери, ноосфери. Взаємодія між економічною системою та природою відбувається шляхом обміну речовиною, енергією та інформацією.

У процесі взаємодії суспільство і природа постійно впливають одне на одного. Але міра такого взаємовпливу не є незмінною. Економічно-історичний розвиток передбачає збільшення знань і удосконалення засобів і способів людської діяльності, що робить вплив суспільства на природу дедалі вагомим і помітнішим. Цей вплив має свої певні особливості. Насамперед, він здійснюється з метою покращення умов людського життя і задоволення зростаючих

потреб на стихійній і свідомій, планомірній основі. Головним способом цілеспрямованого впливу суспільства на природу з метою задоволення його потреб і є, на нашу думку, економічна діяльність, що виступає у даному випадку у формі екологічної діяльності [159; 136; 137]. При цьому екологічна діяльність являє собою усвідомлену соціальну активність, безпосередньо спрямовану на перетворення довкілля [136, С. 24]. На наш погляд, екологічна діяльність як невід'ємна складова цілісної людської, економічної діяльності, що безпосередньо спрямована на свідоме перетворення оточуючого середовища, з розвитком науково-технічного прогресу, зростанням значення антропогенного чинника на подальшу долю Всесвіту відіграє дедалі вагомішу роль у визначенні структури, функцій і стратегічного вектора трансформації сучасних економічних систем.

Дослідження економічної діяльності на порозі третього тисячоліття в умовах посилення процесу екологізації сучасних економічних систем зумовлює, на наше глибоке переконання, необхідність перегляду, переосмислення фундаментальних методологічних постулатів, положень економічної теорії. Економічна теорія протягом своєї тисячолітньої еволюції пройшла багато етапів розвитку. При цьому, зрозуміло, видозмінювався предмет її наукового аналізу, методологія, теоретичні парадигми, концепти, що зумовлювало відповідні зміни економічного дискурсу, коригувало стратегію фундаментальних досліджень. Але завжди підґрунтям наукових концепцій, висновків, рекомендацій були реальні економічні процеси, суспільна економічна практика, яка виступає єдиним і визначальним критерієм істинності теорії. Минуле ХХ ст.

знаменувало собою новий злет економічної науки, її активний діалог з багатьма іншими науками: від соціальних до природничих. Практичними причинами таких тенденцій у методології економічної теорії стали насамперед гострі проблеми взаємин людини і довкілля, екології. Як слушно пише В.Лукашевич, "стрімкі зміни на рубежі сторіч виявили певні об'єктивно обумовлені межі людської активності. Цілі і результати діяльності людини вступали в суперечність з об'єктивними законами природи. Збереження системи зв'язків "людина – природа", що склалася на сьогодні, таїть у собі глобальні соціальні катастрофічні наслідки. Комерційний інтерес – це головне джерело екологічної біди, яка перевищує вигоду від усієї комерції в цілому" [169, С. 169].

Внаслідок цих негативних тенденцій як у національних, так і світовій економіках, в українській і зарубіжній економічній теорії почала утверджуватися екологічна парадигма, що передбачає розгляд, дослідження усіх економічних і соціальних процесів крізь призму збереження довкілля, умов існування і розвитку людської особистості [141; 145; 146]. Як аргументовано зазначають у цьому контексті сучасні польські дослідники Б.Федор, С.Чая, А.Грачик, З.Якубчук, екологічна парадигма економічної теорії виростає насамперед з критики можливостей традиційного неокласичного оптимізаційного аналізу до вирішення проблеми деградації і охорони довкілля, а також забезпечення відповідної його якості і доступності природних засобів для майбутніх поколінь. Ця критика спирається на такі аргументи, як по-перше, багатовимірність явищ, що перебувають на "стику" економічної системи і довкілля, по-друге,

взаємозалежність між економічною системою, з одного боку, і природними системами (фізична, біологічна, метеорологічна та ін.), з іншого [310, С. 22].

З наведених міркувань, на наш погляд, випливає висновок, що системне вивчення проблем деградації й охорони довкілля, системне дослідження процесу екологізації економіки може бути концептуально здійснене лише на основі діалогу економічної та інших суспільних і природничих наук при належній увазі до розкриття внутрішніх механізмів економічної та екологічної діяльності як одвічного двигуна, рушійної сили соціально-економічного прогресу. При цьому деякі дослідники простежують взаємозв'язок між екологізацією економічної теорії та гуманізацією економіки і суспільства. З цього приводу А.Чухно справедливо наголошує, що "...екологізація економічної науки та економічної політики, створення гармонійної еколого-економічної народногосподарської системи є необхідною умовою гуманізації економіки і суспільства в цілому, створення економічних та екологічних умов високої якості життя" [278, С. 100].

А.Чухно обґрунтовано підкреслює, що в сучасних умовах, коли відбувається становлення постіндустріального суспільства, потрібний критичний підхід до оцінки кожної теоретичної концепції, бо вони можуть носити і, як правило, носять ті або інші елементи "індустріального" мислення. Традиційні уявлення, що базуються на ресурсних складових зростання і вимірюють його прирістними величинами (продукції, доходу, виробітку тощо), у багатьох відношеннях себе вичерпали. Подолання елементів "індустріального"

мислення є необхідною умовою переходу на нову парадигму, тобто створення нової системи ідей та уявлень, здатних вирішувати суперечності і здійснювати якісний прорив в осмисленні нових явищ і тенденцій, властивих постіндустріальному суспільству [278, С. 217-218]. На переконання А.Чухна, економічна теорія повинна прийняти постіндустріальну парадигму як перспективу. Причому, "...перехід на нову парадигму – це не лише розробка нової системи ідей та уявлень, але і формування якісно нового типу мислення, глибоке оновлення методології та понятійного апарату науки" [278, С. 218].

На думку Ю.Туниці, між традиційною ринковою економікою та екологічними вимогами існують глибокі суперечності. Тому головною проблемою сучасної економічної науки повинно стати формування нової екологічної економіки: "Наука повинна зробити все можливе для адаптації ринкової моделі економіки до вимог екологічної економіки, більше того, в реальному житті повинна відбутися трансформація ринкової економіки в екологічну" [258, С. 21]. Учений слушно вважає, що економічна наука на початку третього тисячоліття мусить змінити або принаймні суттєво уточнити свою парадигму, оскільки "предмет класичної і неокласичної економіки стає ширшим і складнішим у зв'язку з розширенням поняття третього фактора виробництва "природні ресурси" до поняття "природне довкілля" (environment)" [258, С. 26-27]. У цьому ж контексті І.Синякевич зазначає, що сучасна ринкова економічна система, яка базується на неокласичній економічній теорії і не враховує обмеженість ресурсів довкілля, асиміляційної спроможності земної біосфери та глобальних екологічних загроз, не здатна

вирішувати проблему оптимального розвитку світової економіки в умовах багатоаспектних екологічних обмежень [226, С. 6].

Ю.Туниця слушно наголошує, що сучасні, найбільш досконалі зарубіжні підручники з економічної теорії (зокрема, авторства К.Макконнела і С.Брю) недостатньо враховують екологічний імператив, бо необхідно досліджувати поведінку людей у процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг не просто в умовах обмежених ресурсів, а уже в нових умовах – умовах загострення екологічної кризи глобального, регіонального і локального характеру. На думку вченого, йдеться про суттєві зміни предмету економіки або ж формування поруч з класичною і неокласичною економічною теорією нової еколого-економічної теорії чи екологічної економіки, яка є, з одного боку, продуктом розвитку економічної думки в історичній ретроспективі і спирається на досягнення новітньої економічної теорії, а з іншого,- результатом спостережень та аналізу розвитку сучасного світу, його природи і суспільства, результатом аналізу цілком нових екологічних проблем [258, С. 26-29]. В цілому Ю.Туниця підкреслює: "З одного боку, екологічна економіка є складовою частиною економічної теорії, з іншого – вона вимагає докорінної зміни сутності й змісту економічних наук щодо відображення ними екологічного імперативу..." [258, С. 83].

До речі, аналіз сучасної літератури свідчить про те, що різні дослідники дещо по-різному сприймають й тлумачать термін "екологічна економіка" та по-різному вбачають місце цього наукового напрямку у системі наук. Якщо Ю.Туниця, як ми зазначали

вище, переконаний, що "...екологічна економіка є складовою частиною економічної теорії..." [258, С. 83], то деякі автори схильні застосовувати термін "екологічна економіка" безвідносно до економічної теорії, лише для означення галузі знання, що у більш прикладному аспекті вивчає особливості взаємодії економічної системи з природними системами [25; 61, С. 1025-1026; 70; 180; 181]. Так, російська дослідниця О.Дегтева вважає екологічну економіку міждисциплінарною галуззю знання, що вивчає взаємозв'язки між екологічними та економічними системами [61, С. 1025].

Не заперечуючи жодного з вказаних підходів, ми насамперед поділяємо точку зору Ю.Туниці, який виводить екологічну економіку з економічної теорії і вважає її складовою останньої. Справді, яким би не був жвавим діалог економічної та інших наук, але оновлена й збагачена сучасними концептами та постіндустріальною парадигмою економічна теорія є саме тим методологічним фундаментом, річищем, у руслі якого виокремлюється екологічна економіка як віддзеркалення об'єктивного процесу утвердження екологічного імперативу саме в економічній теорії. Підсумовуючи роздуми про екологічний імператив у новій економічній теорії, Ю.Туниця аргументовано наголошує, що "...повинна відбуватися екологізація економічної теорії та інших економічних дисциплін і, водночас, економізація екології та інших природничих дисциплін" [258, С. 84].

Згадані вище польські економісти Б.Федор, С.Чая, А.Грачик, З.Якубчук слушно підкреслюють, що економічна теорія є насамперед наукою про оптимальне використання обмежених і таких, що мають альтернативне застосування, чинників виробництва. Пізнавальні, як і

утилітарні функції економічної теорії у царині екологічно-економічної проблематики полягають у цьому контексті у створенні передумов економічної раціоналізації господарювання і політики охорони довкілля. Така раціоналізація, наголошують учені, відбувається завжди у конкретних суспільних чи навіть морально-етичних умовах, коли йдеться про систему цінностей, норми поведінки [310, С. 23]. Сучасна екологічна етика повинна кликати до гуманного ставлення людини до живих істот, бо цінністю є кожне життя, а права природи відіграють визначальну роль у конституюванні людського і позалюдського життя [310, С. 28].

У цьому контексті польська дослідниця М.Бурхард-Дзюбінська, аналізуючи еволюцію інституцій охорони довкілля, цікаво розмірковує, що у ретроспективі поява перших інституцій охорони довкілля сягає сивої давнини і була пов'язана з релігійними мотивами. Йдеться про трепет наших пращурів перед силами природи, деревами, скелями, гейзерами, вулканами і т.д., що знайшло відображення у міфах і легендах. У такий спосіб з'явилися і утвердилися перші інституції, що мали неформальний характер, але фундаментальне значення. Натомість економічні мотиви охорони довкілля з'явилися значно пізніше від релігійних, хоча є писемні докази впровадження охоронних заходів понад три тисячі років тому [337, С. 203].

Нині у методології економічної теорії йдеться про перегляд ролі і місця природи в економічному процесі. Як слушно зазначає С.Злупко, "в економічній науці важливим є перегляд її теоретичних засад з орієнтацією на визначення цінності всіх елементів природного

довкілля, які згідно із трудовою теорією були, по суті, позбавлені цінних властивостей. А втім, економічні механізми раціонального природокористування досі ефективно не діють, бо економічна теорія відстає від завдань збереження довкілля. Теорія дотримується нерідко матеріалістичних догм, згідно з якими зв'язок людини і довкілля обмежений "шлунковими інтересами", як про це сто років тому висловився І.Я.Франко" [101, С. 96].

У цьому контексті хочемо підкреслити, що природу, на наш погляд, потрібно визнати головним джерелом національного багатства, найважливішим чинником виробництва (рівним за значенням праці і капіталу) і забезпечення ресурсо- і енергозбереження. Для досягнення цієї мети можна запропонувати, зокрема, обґрунтування зростання питомої ваги вартості природної складової виробництва, що створить основу для підвищення рентабельності екологічно чистих виробничих процесів. Відповідно центральним завданням екологічної політики є здійснення структурних зрушень в економічній системі, її докорінній перебудові за новим типом раціональності, який би забезпечив розвиток екологічно доцільних форм виробництва і споживання. У цьому полягає концептуальне бачення економічної та екологічної, природоохоронної діяльності, що базується на екологічних критеріях економічного розвитку і враховує взаємозумовленість екології та економіки [136, С. 46].

Об'єктивні зміни, що відбуваються нині у розвинутих економічних системах, повинні, на наше переконання, знайти відображення у теоретичному виокремленні соціально-екологічних

відносин у системі економічних відносин суспільства [136, С. 105-121]. При цьому під соціально-екологічними відносинами ми пропонуємо розуміти відносини, які об'єктивно складаються між суб'єктами економічної системи суспільства, еколого-економічної діяльності у процесі свідомого перетворення природного світу на основі відповідної економічної та екологічної культури.

Такий підхід дозволив би не тільки зосередити увагу вчених-теоретиків на розкритті змісту й місця соціально-екологічних відносин у понятійному апараті економічної теорії, але й надати потужного поштовху всебічному вивченню особливостей функціонування цих відносин у сучасних розвинутих економічних системах з метою їх максимального врахування в економічній та екологічній політиці країн з перехідними економічними системами у процесі їх трансформації в умовах посилення екологізації та глобалізації.

Крім наведених роздумів щодо розвитку методології сучасної економічної теорії у контексті посилення екологізації економічних систем, заслуговує на увагу й точка зору Л.Гринів, котра, маючи на увазі згадану нами вище ноосферну концепцію В.Вернадського, зазначає, що "...ноосферний імператив стає першоосновою подальшого розвитку людської цивілізації. Тому новітня теоретична економіка повинна забезпечити належний зворотний зв'язок у реалізації ноосферного вчення. Це зумовлює потребу подальшого розвитку економічної теорії екологічної збалансованості та її наукових напрямів на основі новітніх досягнень природничих та

суспільних наук і обґрунтування на цій основі нових функцій в теоретичній економіці" [70, С. 51].

Як зазначалося вище, економічна система пов'язана, "перетинається" з різними природними системами. Водночас, простежуючи вплив природи на економічну систему і суспільство в цілому, потрібно враховувати, що різні системи здійснюють неоднаковий вплив на економічне життя. Безпосереднє природне оточення, яке є необхідною передумовою виникнення, існування і розвитку суспільства та його економічної системи і яке, як правило, називають географічним середовищем, чинить, безперечно, більший вплив на різноманітні сфери людської життєдіяльності, ніж процеси і явища, що відбуваються у масштабах усієї планети, Сонячної системи, вплив яких на суспільство та економічну систему зокрема опосередковується географічним середовищем. Варто додати, що нині відомі ще далеко не всі форми і механізми такого впливу. Ще донедавна, скажімо, вважалося, що погодні умови, від яких значною мірою залежать сільськогосподарські роботи, функціонування транспорту, самопочуття людей, визначаються тільки земними чинниками. Проте зараз фахівці все більше переконуються, що ці умови багато у чому залежать від тих складних процесів, які відбуваються не лише у Сонячній системі, а й у більш віддаленому космічному просторі [150, С. 58].

Природні умови здійснюють певний вплив і на психічний склад, світогляд, характер людей, а отже й культуру та, зокрема, на такі її важливі складові, якими є економічна та екологічна культура. Так, С.Злупко вважав, що "в українському космогенному світогляді

постійно була єдність людини з природою, із сонячною системою" [101, С. 19]; "тривала осілість і землеробська культура вплинули на вироблення специфічного космогенного екогомологічного світогляду народу, внутрішня природа якого, його кардіологічна система сформувалася під впливом зовнішнього довкілля. Це органічне злиття людини і природи виробило певні ціннісні орієнтири поведінки в природі, одухотворення їхніх окремих елементів, зокрема землі, води, рослинного світу. Це знайшло відображення в обрядах, піснях, віруваннях, ставленні до землі й до неба" [101, С. 97].

Ці проблеми досліджували класики української філософії ХХ ст. О.Кульчицький та Д.Чижевський. Вони підкреслювали вагомий вплив на свідомість та підсвідомість теперішніх і нових поколінь будь-якого народу не тільки історичних традицій, ментальності, а й власне природного довкілля, географічного середовища. Зокрема, О.Кульчицький, як представник європейської філософської наукової школи персоналізму (викладав у Сорбонні (Париж) та Українському вільному університеті (Мюнхен), де його було обрано ректором), аналізуючи геопсихічні чинники формування світогляду української людини, наголошував: "Світоглядна настанова людини українського степу – це радше ентузіастична настанова, коли панує такий стан душі, який філософія й поети описують як "сп'янілість", розмріяність, любов і шал (Ясперс). Побіч ентузіастичної настанови супроти степу можлива інколи, згідно із полярністю степового світовідчуження, й нігілістична настанова радикального заперечення будь-якої вартості й прагнень" [135, С. 152].

Об'єктивним наслідком еволюції економічних систем у природному середовищі існування людини є культура. Термін "культура" (від лат. "cultura" – обробка, виховання) має багато різних тлумачень у контексті різних наук, але для нашого дослідження теоретико-методологічних засад порівняльного аналізу сучасних економічних систем найважливішими є підходи економістів-теоретиків, які вбачають у культурі тло розгортання економічних систем і схильні до висновку про культурну зумовленість становлення і функціонування економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації. Так, американський економіст Д.Норт поділяє думку, що культуру можна визначити як передачу від одного покоління до іншого шляхом навчання і наслідування знань, цінностей та інших чинників, що впливають на поведінку [190, С. 51].

Значну увагу проблемі культури та її ролі у розвитку й порівняльному аналізі економічних систем приділяє ще один сучасний американський економіст С.Роузфілд. Він обґрунтовано трактує культуру як "тривалі в часі відносини, суспільно визнані моделі поведінки, які впливають на формування повсякденної державної політики, лежать в основі політичних рішень та визначають їх" [218, С. 346]. При цьому вчений слушно виділяє у кожній економічній системі два реально існуючі види культури: 1) "вітринну" і 2) "тіньову". "Вітринна культура" – це ідеали, що їх пропагують офіційні представники певної культури [218, С. 342]. "Тіньова культура" – це сумнівної репутації поведінка, якій мовчки потурають або віддають перевагу, поступаючись ідеалами, що перебувають у центрі уваги суспільства [218, С. 351].

У просторово-ментальному вимірі згаданий економіст виокремлює: 1) "культуру вини" і 2) "культуру сорому". "Культура вини" притаманна для суспільств, у яких дії людей автономно визначаються диктатом сумління, а від скоєння поганих вчинків стримує прагнення уникнути докорів сумління – почуття провини. Натомість "культура сорому" притаманна для суспільств, де керовані групою індивіди керуються страхом порушити свої обов'язки перед нею [218, С. 346].

С.Роузфілд аргументовано підкреслює: "Структура, мета й правила поведінки в економічних системах часто формуються під впливом релігійних, філософських і прийнятих у суспільстві етичних норм та обов'язків – тобто всього того, що називається культурою. Культура впливає на поведінку ринку, характер державного управління та обов'язків. Оскільки ці сили довговічніші, ніж політика або соціологія, термін "культура" можна використати для образного пояснення найхарактерніших рис економічних систем, для проникнення в глибинну суть їхніх потенційних можливостей, механізму функціонування та здатності до реформування" [218, С. 13].

Згаданий зарубіжний дослідник слушно наголошує, що без глибокого розуміння темпераментів, культури, менталітету, дії інституцій, правил та ін., що визначають економічну взаємодію, не можна з цілковитою впевненістю зробити висновки про функціонування економічної системи з багатьма учасниками, опираючись лише на основні принципи прагнення економічної корисності окремої людини або колективу [218, С. 12].

На думку С.Роузфілда, вплив культури на економічну діяльність виявляється в усьому. Так, культура впливає на всі традиційні визначальні чинники продуктивності: робочий час, зусилля, рівень майстерності, сумління, мобільність чинників виробництва, технологічний вибір, рівень інвестицій, фінанси, а отже, й ВВП. Наприклад, ставлення до праці й дозвілля визначає кількість часу, який люди витрачають на заняття, що враховуються або ні при обчисленні ВВП. У деяких культурних системах, зокрема, у Японії, групову працю вважають задоволенням і японців спонукають займатися поліпшенням особистого добробуту через участь у діяльності громади, тоді як американці, що прагнуть тих самих результатів, можливо, працюють менше, а відпочивають більше. Задоволення, отримуване в обох цих випадках, можливо, однакове, але японці виграють удвічі більше, оскільки їхня додаткова праця не лише дає насолоду, але й приносить прибуток. Очевидно, робить логічний висновок С.Роузфілд, що культурні системи, які стимулюють докладати більше зусиль, прагнути до вищого рівня майстерності й ставитися до своєї роботи сумлінніше, ніж того вимагають норми поведінки Західного світу, здебільшого демонструють вищий рівень ВВП. Причому, неважливо, за рахунок чого це здійснюється: прагнення досягти спільної для певної громади мети чи ідеологічним натхненням. І, навпаки, культурні системи, які стримують мобільність чинників виробництва, обмежують технологічний вибір та фінансову гнучкість, матимуть нижчий ВВП, незалежно від того, чим це пояснюється – корпоратизмом країн

континентальної Європи чи американським колективізмом [218, С. 61].

На наше переконання, наведені міркування С.Роузфілда є глибокими, обґрунтованими і конструктивними у контексті розробки теоретико-методологічних засад дослідження економічних систем та їх порівняльного аналізу в умовах посилення екологізації та глобалізації. Аргументований висновок, який впливає з роздумів цього ученого-економіста, полягає у тому, що економічні системи прямо чи опосередковано визначаються усією системою культури тієї чи іншої країни, структурними елементами культури і традиціями народу, що виявляються у площині суспільних взаємин та культурі праці.

Хочемо підкреслити, що при усій повазі до цього американського ученого, що плідно працює в царині економічної компаративістики, все ж пальма першості належить українському економісту Б.Гаврилишину, котрий раніше дійшов подібних висновків та обґрунтував ідею про визначальну роль культури, цінностей, ментальності у розбудові і трансформації національних економічних систем. Це аж ніяк не применшує наукових заслуг С.Роузфілда, а просто свідчить про логічний ланцюжок, наступність у царині теорії порівняльних економічних систем, де „кожен навіть найвидатніший економіст стоїть на плечах своїх попередників, на освоєній економічній культурі” [99, С. 436].

Ми поділяємо думку, що культура являє собою "відфільтровані" часом і перевірені на практиці принципи і норми співжиття у суспільстві, панівні етичні критерії та цінності, що істотно впливають

або й навіть визначають тип економічної системи і особливості та перспективи її подальшої трансформації. Культура виступає сукупністю усіх видів перетворювальної діяльності людини і суспільства. При цьому можна стверджувати, що культура і є суспільство, оскільки вона охоплює всю сукупність суспільних зв'язків і відносин між людьми як суб'єктами діяльності [130, С. 58-59; 150, С. 60]. Як слушно і влучно наголошує у цьому контексті французький дослідник історії економіки та економічної думки Ф.Бродель, "...культура – це економіка, політика, суспільство..." [28, С. 35].

Аналіз української та зарубіжної економічної думки кінця ХІХ – початку ХХІ ст. свідчить, що в економічній теорії утвердився висновок про економічний характер витоків, джерел культури [5; 28; 33; 45; 79; 99; 102; 110; 129; 130; 131; 132; 306; 315; 318; 349; 359]. Як аргументовано підкреслював М.Туган-Барановський, економіка породжує духовність, проте учений наголошував і на наявності зворотного процесу – впливу духовності на економіку [211, С. 7-42]. Основною ланкою, що пов'язує природу і культуру є економічна діяльність людини, котра сама є частиною природи і водночас творцем культури. Культура втілює суспільну діяльність людей, головним наслідком якої є сама людина у всій досконалості й всебічності свого суспільного існування [59, С. 13].

Важливим при розробці теоретико-методологічних проблем дослідження сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації є з'ясування змісту таких вагомих складових системи культури, якими є економічна та екологічна

культура. Варто зазначити, що наукових досліджень, присвячених глибокому вивченню феномену економічної культури, на жаль, практично нема. У всіх економічних системах людина як головний рушій і водночас мета функціонування систем буде своєю економічною поведінку, здійснює певну економічну діяльність, виходячи з власної економічної культури та особливостей економічної культури, що переважає у суспільстві в цілому. Отже, недооцінка змісту, чинників і динаміки економічної культури, як слушно зазначають В.Геєць та ін., наносить серйозну шкоду подальшому розвитку економічної теорії і не дозволяє належним чином проникнути у таємницю еволюції і трансформації економічних систем [56, С. 32].

В.Лагутін вважає, що "...економічна культура охоплює широкий спектр економічної діяльності людини: від вихідного пункту, що пов'язаний з оволодінням необхідними знаннями, до формування суспільно необхідних норм економічної поведінки, залучення до економічних цінностей" [172, С. 76]. Інакше кажучи, економічна культура є наслідком оволодіння певними економічними знаннями, що виявляються у мисленні, і передбачає застосування цих знань про економічну практику у конкретній соціально прийнятній економічній дії.

Ми поділяємо думку, що економічна культура – це культура, котра "працює" в економічній сфері суспільного життя, виконуючи свої функції специфічно, по-особливому. Економічна культура обіймає ті норми і цінності, які виникають з потреб самого господарства. У цьому розумінні економічна культура є сукупністю

професійних знань і навичок, норм господарювання, цінностей, символів і знаків, необхідних для здійснення самоідентифікації та виконання економічних ролей суб'єктами економічної діяльності. Вона впливає на економічну систему насамперед через поведінку суб'єктів господарювання, що мають власну економічну свідомість та економічний спосіб мислення. Економічна культура включає поведінкові стереотипи та економічні знання у їхньому ціннісному та інструментальному аспектах [150, С. 62].

У цьому контексті заслуговує на увагу думка американського економіста Г.Грея, котрий пише: "У той час, як є, безумовно, багато прямих впливів культурних характеристик на економічне зростання, існує чимало культурних особливостей, що діють опосередковано через урядову політику і підприємницьке середовище..." [318, С. 283]. Отже, економічну культуру можна визначити як способи діяльності, якими суспільство адаптується до економічних умов свого існування [150, С. 63].

Таким чином, економічна культура є узагальнюючим, дієвим і регулятивно-інтегруючим чинником трансформації економічних відносин та економічних систем в цілому. Адже особа як суб'єкт господарювання є одночасно продуктом, носієм і творцем економічної культури, економічних відносин. Вона нормативно визначає ієрархічні зв'язки між економічними явищами і процесами у розвитку економічної системи. Зміст економічної культури відмежовує економічну життєдіяльність від контркультурних явищ, котрі вирізняються своїми антигуманістичними потенціалами. Інтегративність економічної культури має двоїстий характер: з

одного боку, вона об'єднує усі економічні процеси у певну цілісність, а з іншого,- втілює у собі основні економіко-теоретичні зрізи – когнітивний, ціннісний і символічний [150, С. 63].

У трансформації економічних систем економічна культура виконує дві головні взаємопов'язані функції: регулятивну та конституюючу. Регулятивна функція здійснюється за допомогою вже готових економічних концепцій. Конституююча функція реалізується через пізнання практики і різні способи трансляції інформації, розігрування економічних ролей і передбачення ситуацій у процесі економічної діяльності [150, С. 63].

Як переконливо свідчить історично-економічна практика, найкращі можливості для вільного розвитку особистості, її самореалізації у праці створює ринковий тип економічної культури, який ґрунтується на раціональному економічному мисленні і раціональній економічній діяльності. Він включає у себе готовність до вільного, самостійного і відповідального подолання економічних труднощів, власного проектування економічної перспективи. У свою чергу, основою економічної культури є економічна свідомість, яка насамперед означає вміння узагальнювати економічну дійсність, прогнозувати еволюцію економічних процесів та знаходити власне місце в економічній системі, виходячи з особистих прагнень, устремлінь та можливостей самої економічної системи [150, С. 63-64].

Тип економічної системи у свою чергу активно впливає на особливості економічної культури. Ясна річ, що економічна культура у розвинутій країні і у країні з економікою нижчого рівня істотно

відрізняються. Проте і у першому, і у другому випадках економічна культура є до певної міри невидимим, але дуже вагомим чинником розвитку самої економічної системи. У цьому виявляється діалектичний взаємозв'язок, взаємозалежність між економічною культурою і типом економічної системи [243; 359, С. 172-216].

Характеризуючи особливості економічної культури в умовах трансформації економіки України, ми поділяємо думку В.Лагутіна про те, що складовою нової національної економічної культури повинна стати точка зору, згідно з якою гострі проблеми мають вирішуватись шляхом терплячого діалогу, угод, взаємного порозуміння і поваги. Лише на основі толерантності, доброзичливості та сприйнятливості нових ідей можливі спокійні, виважені економічні дії по усуненню всіх перешкод на шляху трансформації і становлення економічної системи України [160, С. 78-79].

На порозі третього тисячоліття економічна культура передбачає таку істотну складову, якою є екологічна свідомість і культура. Історично розвиток ставлення людства до природного світу пройшов довгий і суперечливий шлях, умовно названий так званою "парадигмою людської винятковості", з характерними для неї антропоцентризмом (сприйняттям людини як центру, осі і мети Всесвіту) [310, С. 24], антиекологізмом (уявленнями про неминучість і необхідність протиборства між людиною і природою) і соціальним оптимізмом (непорушною вірою у кінцеву перемогу людського розуму). Історія людства протягом століть творилася під прапором уявлень про винятковість людини у світі природи, яка обумовлена наявністю у людей, крім природної, культурної спадкоємності,

абсолютизації соціальних та ігнорування природних чинників у долі людства. Розвиток у ХХ ст. науково-технічного прогресу і пов'язаний з ним глобальний оптимізм здебільшого формували безпідставно оптимістичні уявлення про начебто нескінченні можливості людського розуму в освоєнні довкілля за допомогою суто технологічних засобів. Сьогодні є всі підстави стверджувати, що так званий антропоцентристський тип екологічної свідомості був виправданий лише за умов порівняно незначного розвитку засобів перетворення природи, коли довкілля встигало природним шляхом відновлювати свої властивості після рішучого втручання людини у хід природних процесів. Система цінностей, в основу якої покладені прагматичні уявлення про природу як власність людства, що має право вирішувати долю тваринного і рослинного світу з точки зору його корисності або шкідливості для людини, вичерпала себе, перетворилася на небезпечний чинник суспільно-економічного розвитку. Адже протиставлення природи і людства, розуміння довкілля лише як об'єкту для людських маніпуляцій, заклики до збереження природного світу для майбутніх поколінь поза розумінням самоцінності природи об'єктивно веде людство у безвихідь, а локальні зусилля щодо вирішення глобальних проблем на таких підставах заздальгідь приречені.

Основні характеристики антропоцентристської свідомості ґрунтуються на постулатах, які стверджують виключну винятковість людини у світі, що начебто обумовлює її самоцінність. Всі інші явища і об'єкти природного світу мають за такого сприйняття другорядне, підпорядковане значення, а їх цінність визначається

"корисністю" або "шкідливістю" для людської істоти і суспільства в цілому. Така система цінностей формує ієрархію об'єктів природи, причому місце того чи іншого об'єкту в цій ієрархії визначається виключно міркуваннями утилітарної корисності. Єдино можливою метою взаємодії людства з природою за такого розуміння є задоволення потреб людини, а характер таких відносин зумовлюється прагненням людини "перебороти" природу, або, принаймні, максимально ефективно використати її для задоволення власних потреб. Турбота про майбутні покоління за такого підходу виражається насамперед у забезпеченні нащадкам можливостей подальшого маніпулювання природою. За такого розуміння природоохоронна діяльність, хоча й не заперечується глобально, але здебільшого стимулюється міркуваннями необхідності збереження природного середовища для прийдешніх поколінь. Проте обмеженість антропоцентризму виявляється і у тому, що на сучасному етапі свого розвитку людство не в змозі однозначно визначити, що є корисним, а що шкідливим для майбутніх поколінь.

Отже, антропоцентристський тип екологічної свідомості – це система уявлень про світ, для якої характерні: протиставлення людини як вищої цінності і природи як її власності та об'єкту для маніпулювань, сприйняття природи лише як об'єкту впливу людини, виключно прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії з нею, нехтування самоцінністю позалюдського буття. Антропоцентристська екологічна свідомість пронизує всі сфери діяльності людини: економічну, політичну, правову і т.д. Зрозуміло, що найбільш значущі наслідки реалізації такої світоглядної позиції мають місце у

процесі екологічної діяльності, яка безпосередньо спрямована на перетворення природного світу.

Антропоцентристська система цінностей глибоко закорінена у суспільній свідомості, адже вона формувалася протягом століть протиборства людини із зовнішнім світом. Необхідність відмови від парадигми людської винятковості, усвідомлення самоцінності природного світу поза залежністю від його корисності не завжди є очевидними для сприйняття, а тому люди часто виявляються нездатними від неї відмовитись. Можна погодитися з думкою, що екологічна криза – це справді насамперед "криза у головах" [78, С. 36]. Її першоджерела містяться у глибині століть, у тих часах, коли людина протиставила себе природі, виборюючи своє право на існування у природному світі. Тому, на нашу думку, складні проблеми у взаємовідносинах людини з природою не стали породженням саме НТР. Людство протягом усієї економічної історії руйнувало природу, але наслідки такого руйнування були порівняно незначними через відносну нерозвиненість засобів виробництва. Сьогодні резерви самовідновлення природи практично вичерпані, тому подальша природоперетворювальна діяльність, яка спрямовується антропоцентристською свідомістю, зумовлює вже не просто екологічну кризу, а створює реальні передумови для перетворення її на глобальну катастрофу.

У цьому контексті цікавими є роздуми Т.Туниці про три етапи розвитку взаємовідносин суспільства і природи. Перший етап характеризується повною залежністю людини від природи. Другий етап в історії людської цивілізації був етапом позбавлення залежності

людини від природи. Нарешті третій етап пов'язаний з ознаками постіндустріального (інформаційного) суспільства, який характеризується усвідомленням нової залежності людини від природи на нинішньому, новому витку цивілізаційного розвитку. Така залежність, як слушно вважає дослідник, є об'єктивною, оскільки людина ніколи, ні за яких обставин не може позбутися залежності від природи з тієї простої причини, що, по-перше, сама людина є органічною складовою природи і, по-друге, природа є єдиним джерелом матеріального багатства народів. За допомогою праці і капіталу людина лише використовує природу, забираючи з її скарбниці трансформовану і нагромаджену на Земній кулі сонячну енергію у вигляді біологічно відновних ресурсів, які утворюються у процесі фотосинтезу та невідновних ресурсів, які утворилися у процесі довготривалої геологічної еволюції [258, С. 162-164].

Для подолання нинішньої екологічної кризи в усіх її проявах необхідне нове сприйняття світу, новий тип екологічної свідомості. Тому з необхідністю виникло питання про нагальність впровадження нових принципів взаємовідносин людства з природою, нової системи цінностей, яка б ґрунтувалася на визнанні самоцінності природного світу, рівноцінності всіх існуючих на планеті природних творінь, які об'єднані у єдину глобальну екологічну систему. Як слушно зазначає у цьому контексті А.Дейнека, "усвідомлення безперспективності економічного зростання на класичних ринкових засадах, що яскраво підтверджує теперішня світова фінансово-економічна криза, зумовлює необхідність переходу на принципи еколого-економічного

мислення, базисом чого є гармонізація взаємовідносин суспільства та природи" [77, С. 13].

Суть людини визначається не лише соціальним, але й природним середовищем, а тому екологічні закономірності не втрачають для індивіда своєї обов'язковості. Ставлення людства до проблеми взаємовідносин з природним світом пройшло, як ми вже зазначали вище, довгий і складний шлях – від повного заперечення самоцінності природи у свідомості первісних мисливців, через антропоцентристську систему цінностей, яка панувала протягом багатьох століть у Європі та далеко за її межами, до сучасного розуміння й розвитку екологічної культури, яка орієнтується на цінності екоцентристської свідомості. Подолання екологічної кризи, запобігання перетворенню її на глобальну катастрофу зумовлює необхідність нового бачення світу, утвердження нової системи екологічних цінностей, яка може бути сформульована у вигляді нової екологічної парадигми або нової інвайронментальної парадигми. Зміст такого підходу вбачається в тому, що попри виняткові характеристики людини як природної та соціальної істоти, вона є лише однією з ланок (хоча й унікальною, неповторною) у ланцюзі глобальної екологічної системи. Глобальні взаємозв'язки між складовими цієї системи накладають на людину істотні обмеження щодо використання технологічних можливостей для задоволення власних потреб, а наявність інтелекту не звільняє особу від залежності від загальних законів розвитку природи.

Як слушно вважають вітчизняні і зарубіжні дослідники еколого-економічних проблем, саме нова інвайронментальна парадигма

повинна стати підґрунтям для формування нового типу екологічної свідомості – екоцентристського [34; 35; 36; 75; 78; 317]. Ми поділяємо позицію згаданих авторів, які переконливо доводять, що вищий щабель у системі ціннісних уявлень сучасної людини має посісти переконання щодо виключної важливості гармонійного розвитку людини і природи. Такий підхід передбачає визнання самоцінності природного світу незалежно від уявлень щодо "корисності" або "шкідливості" його об'єктів чи процесів для людини.

У цьому контексті А.Чухно обґрунтовано підкреслює, що "...однією з проблем постіндустріального суспільства є забезпечення гармонійного поєднання людини і природи. Адже людина як біологічний вид, як частина природи має забезпечити такі умови існування природи, щоб вони були сприятливі і для самої природи, і для життя та праці людини. Гуманізація відносин людини і природи передбачає перетворення виробництва, послідовне застосування ресурсощадливої технології та усвідомлення людиною того, що вона не господар природи і стоїть вона не над природою, а живе в її середовищі. Тому саме від людини залежить, чи сприятливе це середовище для її життя, чи, навпаки, своєю діяльністю вона перетворила це життєдайне середовище на джерело хвороб та нещасть" [278, С. 100].

Подібної точки зору дотримується В.Кравців, котрий розглядає проблеми екологізації економіки крізь призму пошуку ефективної тактики природоохоронних дій у різних площинах суспільного буття. Серед важливіших напрямів такої тактики є, на думку ученого,

екологізація економічних реформ, екологізація управління й екологізація людської свідомості [123, С. 16].

Як справедливо вважають польські економісти Б.Федор, С.Чая, А.Грачик, З.Якубчук, екоцентристська свідомість заперечує існування ієрархічної картини світу. Людина посідає у ній рівнозначне місце поряд з іншими природними істотами, що зумовлює необхідність рівноправної взаємодії між суспільством і природою, яка має прийти на зміну односторонньо спрямованому впливу людини на середовище її існування [310, С. 25-28].

Водночас навряд чи можна беззастережно погодитися із сформульованим С.Деребо і В.Ясвіним теоретичним положенням, згідно з яким "...правильно і дозволено лише те, що не порушує екологічну рівновагу, яка існує в природі" [78, С. 36]. Це положення не варто, на наш погляд, абсолютизувати, оскільки людина не може існувати, не перетворюючи природу, а отже, не змінюючи її, не порушуючи, принаймні, на якийсь час, існуючої рівноваги. У кінцевому підсумку саме свідомо природоперетворювальна діяльність відрізняє людину від представників тваринного світу, а тому вимагати відмови від неї позбавлене сенсу. Скоріше, мова повинна йти про мінімізацію антропогенного впливу, про рівноправну взаємодію, яка б забезпечувала гармонійний розвиток економіки, суспільства і природи. З тези про рівноправність людського світу і світу природи логічно випливає висновок про те, що етичні норми і правила, які донедавна функціонували виключно у суспільстві, мають бути поширені й на взаємовідносини людини зі світом природи, а метою природоохоронної діяльності повинно стати

прагнення зберегти природний світ як такий, незалежно від утилітарних економічних міркувань щодо його корисності. У цьому розумінні ми поділяємо точку зору представників так званого біотичного функціоналізму в соціальній екології, котрі вважають, що моральні норми і соціальні інститути мають своїх "двійників" у природному світі, що підтверджує необхідність розуміння розвитку природи і суспільства, його економічної системи як процесу коеволюції, спільного розвитку і взаємовигідної взаємодії. Як слушно зазначає Л.Мельник, головним завданням людства сьогодні є пошук способів розвитку, які здатні погодити потреби людства, активність людської діяльності, яка забезпечує задоволення цих потреб, з можливостями біосфери планети [180, С. 324].

Попри існуючі розбіжності у поглядах на зміст коеволюції, учені єдині у переконанні, що долі людства та природи є нероздільними. А тому спроби вирішити суто "людські" проблеми за рахунок природи або навпаки заздальгідь приречені, діяльність щодо охорони довкілля продиктована необхідністю зберегти природний світ заради нього самого, незалежно від ступеня корисності природних об'єктів і явищ для людини. Відтак, саме екоцентристська система цінностей має бути покладена в основу формування сучасної екологічної культури.

Отже, можемо узагальнити, що екоцентристський тип екологічної свідомості – це система ціннісних уявлень про світ, для якої характерні пріоритет екологічної доцільності, прагнення до рівноправної взаємодії економічної системи, суспільства з природою і визнання самоцінності природного світу [136, С. 51-56].

Стверджуючи нагальність засвоєння суспільною свідомістю екоцентристської системи цінностей та настанов, ми з необхідністю приходимо до усвідомлення важливості екологічної культури у процесі становлення і трансформації економічної системи суспільства [136; 137; 139; 140; 141 142; 143; 145; 152; 153; 159]. У підґрунтя формування сучасної екологічної культури мають бути покладені насамперед орієнтованість на екологічну доцільність і безпеку, відсутність протиставлення людини і природи, сприйняття природних об'єктів як повноправних партнерів у взаємодії з людиною.

Сьогодні існує чимало визначень екологічної культури, які формулюються, виходячи з різних методологічних засад. Так, В.Крисаченко, пропонуючи дефініцію екологічної культури, зазначає: "Екологічна культура є цілепокладаючою діяльністю людини (включаючи і наслідки такої діяльності), спрямованої на організацію та трансформацію природного світу (об'єктів та процесів) відповідно до власних потреб та намірів" [126, С. 14]. Ми не можемо погодитися з такою позицією, оскільки, на наш погляд, запропоноване розуміння практично ототожнює поняття "екологічна культура" і "екологічна діяльність", а також є виявом надмірної абсолютизації діяльнісного підходу до розуміння взаємодії людини з природою. Визнаючи вагомий вплив діяльнісних чинників на формування екологічної культури, ми пропонуємо розуміти екологічну культуру насамперед як систему усталених норм, цінностей та настанов, які відображені у екологічній свідомості суспільства та реалізуються в екологічній діяльності. Таке бачення, за нашим переконанням, дозволяє, з одного боку, подолати обмеженість суто діяльнісного підходу, а з іншого,-

врахувати аксіологічні характеристики природоперетворювальної діяльності [136, С. 57-58].

Традиційно вирізняють два виміри культури: ціннісний та технологічний. Екологічна культура, як і будь-яка інша, включає у себе ціннісну складову (екологічні цінності, норми, настанови, поведінкові орієнтації) та технологічну (технічні і фізичні засоби перетворення природного світу). Екологічна культура формує уявні образи майбутніх об'єктів, які створюються внаслідок екологічної діяльності з урахуванням природоохоронних вимог, на основі пізнання оточуючого середовища. Основною змістовною складовою екологічної культури є система екологічних цінностей, яка, на нашу думку, визначається пануючим у суспільстві типом екологічної свідомості (антропо- чи екоцентристським), а також знаннями і практичними навичками щодо створення цих цінностей і побудови, залежно від цінностей, взаємовідносин між людиною і природою.

На наш погляд, екологічна культура як система ціннісних норм і настанов, моральних орієнтацій, які характеризують основні принципи взаємодії людини і природи, визначається щонайменше такими складовими: 1) перетворююча складова (створення уявних образів майбутніх об'єктів як наслідку природоперетворювальної діяльності); 2) пізнавальна складова (отримання знань про світ і людину, принципи і закони, що визначають характер їх взаємодії); 3) ціннісно-орієнтаційна складова (визначення цінностей і способів людського буття у природному середовищі, способів, які прийнятні до використання для досягнення мети, відчуття відповідальності за наслідки такої діяльності); 4) комунікативна складова (спілкування

людей з приводу і у процесі природоперетворювальної діяльності); 5) виробнича складова (створення матеріальних і духовних благ у процесі природоперетворювальної діяльності); 6) споживацька складова (споживання створених у процесі перетворення природи цінностей); 7) виховна складова (організована передача і засвоєння певної суми знань про природу, професійних та інших практичних навичок, а також виховання відповідних почуттів, пропаганда традицій, моральних цінностей, відповідального ставлення людини до природного світу).

На думку В.Снакіна, екологічна культура – це частина загальнолюдської культури, система національних і загальнолюдських цінностей, яка виражає і визначає характер відносин між суспільством, людиною і природою у процесі створення і освоєння матеріальних і духовних цінностей, міру і спосіб включення людини у діяльність щодо стійкої підтримки довкілля з метою прогресивного розвитку суспільства, ступінь відповідальності людини перед суспільством і суспільства перед людиною за стан природи і ощадливе використання природних ресурсів. Розвиток екологічної культури суспільства реалізується через систему екологічної освіти, виховання та інформування [61, С. 1022].

Л.Мельник, повністю поділяючи вище наведений підхід до трактування екологічної культури, звертає увагу на важливість екологічної освіти як безупинного процесу навчання, виховання і розвитку, що спрямований на формування загальної екологічної культури, екологічної відповідальності кожного жителя планети. Наслідком екологічної освіти є також певна екологічна свідомість як

конкретно-історичне і практичне осмислення відносин людини з природою [180, С. 308-309].

Важливість екологічної пропаганди та екологічної освіти у контексті знарядь екологічної політики підкреслює й сучасний польський дослідник Г.Шойге, котрий говорить про їх "...вплив на добру волю громадян суспільства" [352, С. 135].

Бельгійський дослідник філософських аспектів екологічних проблем Е.Фермеерс підкреслює вплив глобалізації на екологічну освіту, що призводить до уніфікації уявлень про світ, коли "...і маленький папуас, і маленький ескімос починають сприймати світ, як маленький фламандець" [261, С. 33]. Згаданий учений слушно зазначає: "Перехід від глобального мислення до екологічно усвідомлених дій, крок від розуміння до реальних реформ мусить спиратись на моральне усвідомлення, яке ми називаємо екоетикою. Ця етика може ґрунтуватися на перенесенні самарянської любові до ближнього на майбутні покоління і на тварин. З цього повинна виникнути повага до всього, що має форму, образ і може страждати. На відміну від "чистої екології", повноцінна етика докільля не мусить відмовлятися від того, що людина є джерелом всіх цінностей" [261, С. 62].

У цьому ж контексті Е.Семенюк, кажучи про значення екологічного виховання людей та цілеспрямоване формування екологічної свідомості, наголошує, що "...необхідна не лише певна спрямованість думок і прагнень, а й неодмінно ще й практична діяльність із втілення цих думок і планів у життя. Отже, на порядку

денному сучасного етапу розвитку людства стоїть також екологізація соціальної практики в усіх її можливих проявах" [222, С. 9].

І.Синякевич переконаний, що "...процес зміцнення духовності сам по собі характеризується екологічною спрямованістю, оскільки високодуховна людина завжди намагається оберігати навколишнє природне середовище... Висока духовність стане надійним підмурівком для творення стійких екологічних систем... Відповідно стійкі екологічні системи послужать основою для творення екологічно збалансованої економіки" [225, С. 20].

Оскільки процеси соціалізації людини здебільшого завершуються у молодому віці, то й зусилля щодо формування екологічної культури, заснованої на екоцентристській системі цінностей, мають бути зосереджені насамперед на молодшому поколінні. Звичайно, з набуттям життєвого досвіду відбувається певне коригування системи ціннісних норм та настанов, однак, на наше переконання, підґрунтя екологічної свідомості повинно закладатися саме у молодому віці. При цьому важливими є трактування екологічного ризику та екологічної відповідальності, яка виступає головним чинником усвідомлення, урахування власне екологічного ризику і запобігання екологічної катастрофи. Ставлення до цих двох понять визначає вибір суспільством тієї чи іншої системи цінностей, а отже, й формує певний домінуючий тип екологічної свідомості – антропо- чи екоцентристський [136, С. 58-60].

На наш погляд, залежність між усією системою культури чи культурною традицією, яка включає, як ми обґрунтували вище, економічну та екологічну культуру, та суто економічними мотивами

поведінки людини у суспільстві, її економічними потребами та інтересами, візуально можна висловити таким чином:

Рис. 3.1. Взаємозалежність системи культури та економічних інтересів у будь-якій економічній системі

Як бачимо, людина неначе "виростає" з культурної традиції, яка визначає, зумовлює її суспільну і, зокрема, економічну поведінку, економічні інтереси. Безперечно, має місце й зворотний вплив "економіки" на "культуру", адже модифікація норм культури відбувається внаслідок практичної економічної діяльності суспільства, яка змінюється з переходом до більш високих технологій, більш розвинутих типів економічних систем, тобто у контексті світової економічної еволюції. Проте домінантою у цій діалектичній єдності все ж є, на нашу думку, існуюча культурна традиція з відповідними суспільними, у т.ч. економічними й екологічними цінностями і нормами, яка досить повільно, але неухильно змінюється. І власне екологізація сучасних економічних систем, суть якої розкривається нами насамперед у цьому підрозділі, зумовлена глибокими змінами на рівні культурної традиції як у національних економічних системах, так і докорінною зміною

акцентів, фундаментальними зрушеннями у європейському та планетарному масштабах.

Як слушно пишуть у цьому контексті про роль ментальності, національної культури у функціонуванні і, відповідно, дослідженні сучасних економічних систем Дж.Сакс і О.Пивоварський, "вражає той факт, що навіть коли Японія використовує те ж економічне законодавство, що й Сполучені Штати або європейські країни, результати його конкретного застосування можуть істотно відрізнитися від американських чи європейських, і це пояснюється глибоко закоріненими традиційними моделями поведінки" [220, С. 29].

Заслуговує на увагу думка Б.Гаврилишина про роль ментальності, панівних цінностей, національної культури, духовних чинників у розвитку економічних систем, висловлена ним у жовтні 1998 р. у Львові на зустрічі з професорсько-викладацьким складом і студентами Національного лісотехнічного університету України. Так, на запитання із зали, чи можливе в Україні "японське економічне диво", учений дотепно і, на наш погляд, надзвичайно глибоко відповів, що можливе, але за умови, якщо територію України заселити японцями.

Запропонований нами підхід до пояснення культурної зумовленості економічних інтересів в економічній системі суспільства в основному спирається на ідеї неоінституціоналізму, а також еволюційної економіки, що дозволяє простежувати у часі й розвитку роль і вплив культурних чинників у становленні і процесі трансформації сучасних економічних систем в умовах посилення їх

екологізації та глобалізації. Людина, сформована певним культурним середовищем, культурною традицією, яка включає ментальність та панівні цінності, усвідомлює економічні інтереси та засоби їх реалізації, а у кінцевому підсумку – визначає тип економічної системи та вектор її стратегічної трансформації (докладніше про культурну зумовленість, культурні чинники становлення економічних систем і, зокрема, національної економічної системи України йдеться у пп. 2.3, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2).

Економічна (екологічна) діяльність людини у своїй основі є творчим процесом, творенням нових умов існування і розвитку, де відтворення існуючого включено до цього процесу як момент. Творчість є проявом вищих здібностей людини, іманентною характеристикою її діяльності. Саме у творчості розкривається глибинна суть людини як творця нових економічних і соціальних відносин і, таким чином, самої себе. Аргументованими і переконливими вважаємо роздуми А.Чухна про діалектику людської діяльності, що прямує до рівня творчості у контексті становлення постіндустріального суспільства. Так, учений підкреслює: "Творчість, творча праця, творча діяльність – це фундаментальна ознака постіндустріального суспільства. Творча активність як категорія докорінно відрізняється від праці, трудової діяльності в економічну епоху і тим більше від інстинктивної діяльності у доекономічну епоху. На відміну від праці творчість є вищим і досконалим типом діяльності. Його спонукальний мотив пов'язаний з внутрішніми потребами людини, намаганням до самореалізації, до примноження своїх здібностей і талантів, можливостей і знань" [278, С. 276].

Ми поділяємо думку А.Чухна, котрий слушно відзначає перехід людства до нового технологічного способу виробництва, коли знання, наука та інформація стають основними джерелами економічного зростання і настає нова постіндустріальна епоха, де панує нематеріальне виробництво. Учений переконливо наголошує: "Економічна людина, яка тисячоліттями жила матеріальними інтересами, в боротьбі домагалась задоволення своїх потреб, переростає в людину творчу, озброєну знаннями, яка реалізує себе в творчій праці, творчій діяльності. Все це істотно змінює місце і роль людини в суспільстві. Вона стає безпосередньою метою виробництва, основним джерелом і критерієм соціально-економічного прогресу" [278, С. 288-289].

На відміну від вище вказаної всебічно аргументованої позиції А.Чухна, деякі дослідники, мабуть, намагаючись підкреслити усвідомлення важливості турботи про довкілля на порозі третього тисячоліття, виявляють нерозуміння глибинних змін суб'єктивного, людського чинника постіндустріального розвитку. Так, Є.Борщук пише: "Ми вважаємо, що, враховуючи сучасні проблеми, на зміну "людині економічній" повинна прийти "людина екологічна", здатна до системного реформування сучасного суспільства" [25, С. 85]. Далі дослідник уточнює: "...якщо методологія науки про людину розвиваючись, визначала людину як "людину розумну", "людину економічну", "людину політичну", то "людина екологічна" є формою діалектичного зняття всіх попередніх визначень. Інакше кажучи, "людина екологічна" містить усі попередні характеристики людини й одночасно піднімає її на нову висоту самореалізації і системного

вирішення сучасних проблем суспільства" [25, С. 86]. На перший погляд, йдеться про особливу увагу до екологічної проблематики. Проте, на наше переконання, автор припускається методологічної помилки, адже, як він сам пише, саме "людина екологічна" повинна бути здатною до "системного реформування сучасного суспільства". Ми вважаємо, що до такого реформування здатна лише "людина творча", яка у своїй інтелектуальній діяльності користується найвищими досягненнями науки і тим самим, водночас повністю відповідає найвищому рівню екологічної свідомості та екологічної культури. Тобто "людина творча" автоматично включає у себе "людину екологічну" як важливу складову, але у жодному разі не зводиться тільки до неї, маючи значно ширший зміст і тлумачення.

Творчість лежить в основі всіх людських цінностей і у найширшому розумінні слова являє собою сукупну діяльність людини, що здійснюється у певних історичних формах і має прогресивну спрямованість. Еволюція економічних систем – це послідовність творчих актів створення нових форм функціонування соціуму, нових економічних інститутів, нових соціально-економічних відносин та економічної й екологічної культури. Творчість є внутрішнім джерелом людської, економічної діяльності, підкреслює її суспільний характер і наступність у розвитку. Водночас наукове розуміння творчості не виводиться і не є синтезом конкретних видів тієї чи іншої творчої діяльності, а відображає те загальне, що притаманне всім історичним формам творчої діяльності людини і виражає її доцільний, прогресивний характер. Це дозволяє зрозуміти творчість як змістовний бік людської, економічної діяльності. Варто

визначити, що у системі діяльності творчість не є якимось її самостійним видом, а виступає специфічною, якісною характеристикою економічної діяльності, свідчить про ступінь активності останньої. Отже, усвідомлення процесу творчості передбачає її тлумачення як умови і результату прогресу в економічній, соціальній і духовній сферах. "Людський" аспект творчості у різноманітних площинах суспільного життя полягає у розвитку фізичних і духовних потенцій людини, що пізнає (теоретична діяльність) і перетворює (чуттєво-предметна практична діяльність) природний і соціально-економічний світ. Економічну (екологічну) діяльність як творчий процес можна розкривати через аналіз творчості як єдності репродуктивної і продуктивної її сторін, оскільки саме ці поняття дозволяють найповніше виявити зв'язок між категоріями "економічна (екологічна) діяльність" і "творчість". Репродуктивне і продуктивне можуть розглядатись як характеристики різних видів і форм діяльності, коли одне виступає як нетворче, що відтворює вже відоме, а друге, – як творче, що виходить за межі старого, як новоутворення. При цьому репродуктивне і продуктивне є сторонами єдиного цілісного творчого процесу економічної (екологічної) діяльності [130, С. 66-68; 150, С. 68-71].

Заслуговують на увагу міркування російських економістів А.Колганова і О.Бузгаліна про те, що рух до постіндустріальної економіки характеризується зростанням творчого змісту діяльності на відміну від репродуктивної праці. Аналізуючи творчу діяльність, учені навіть пропонують запровадити ще один параметр: зміну

співвідношення між робочим і вільним часом на користь останнього та зміну їх змісту [117, С. 245].

Е.Семенюк аналізує проблему творчості у контексті роздумів про дві парадигми ставлення людини до світу – 1) пасивно-споглядальна взаємодія з природним довкіллям і 2) активно-перетворювальне ставлення до світу. На думку дослідника, "будь-яка творчість – це завжди розбудова нового, перетворення того, що було в минулому. У найбільш можливому вимірі це завжди певне перетворення світу, яким він був до цього. Отже, з цих позицій людина неминуче має втручатися у природу, змінювати її" [222, С. 3]. Згаданий автор слушно підкреслює, що у суспільстві діє об'єктивний економічний закон зростання потреб і таким чином людина постійно змінює світ, пристосовуючи його до себе. Проте вельми важливим, принциповим є питання міри втручання у природне довкілля [222, С. 3].

А.Чухно обґрунтовано підкреслює, що творчість є інтелектуальною діяльністю, спрямованою на формування нових знань, нових рис особистості, творчість є поєднанням в оригінальній комбінації раніше відомих чинників, ідей, концепцій, їхнім узагальненням та виходом на нові положення і висновки, на нові дії у виробництві та суспільному житті [278, С. 276].

Творчість органічно пов'язана з пізнанням, відображенням економічної системи, законів її розвитку і функціонування. Відображення є основою творчості. Розкриваючи у процесі творчості можливості нових зв'язків речей економічної системи, людина тим самим поглиблює свої знання про цю систему. Отже, творчість

виступає формою пізнання економічної системи. Кожний акт творчості є актом подальшого пізнання глибинних механізмів еволюції і трансформації економічних систем. Водночас таке пізнання має місце не тільки у процесі відображення дійсності, але й у створенні проекту нової економічної дійсності, спрямованого на подальше удосконалення ринкового механізму, посилення соціалізації економічної системи. При цьому ми поділяємо точку зору А.Чухна, котрий вважає, що "панування творчої діяльності є визначальною рисою вищої стадії цивілізації. Саме творча діяльність як одна з докорінних постеконічних рис визначає модифікацію ринкової системи, її підрив" [278, С. 256]. Учений слушно підкреслює: "У процесі переходу до постіндустріального суспільства відбувається перетворення праці на творчу діяльність, поступово долається протистояння людини і соціуму, матеріальні інтереси перестають відігравати вирішальну роль у діяльності людини, вона переходить до нової системи цінностей індивіда. Для постіндустріальної епохи основним джерелом розвитку є не взаємодія людини і природи, що було характерно для всієї людської історії, а внутрішній розвиток особистості, її здібностей, можливість самовдосконалюватися, збагачувати знання, які змінюють і саму людину, підносять її як вільну особистість" [278, С. 257].

У цьому ж контексті А.Колганов і О.Бузгалін зазначають, що збагачення трудової діяльності творчими функціями сприяло перетворенню такої праці у самоцінність, а у ролі провідного мотиву діяльності стала виступати самореалізація людини у праці [117, С. 248].

Порівнюючи доіндустріальне, індустріальне і постіндустріальне суспільство, А.Чухно аргументовано узагальнює, що "характерною рисою людської історії доіндустріального та індустріального суспільства є взаємодія людини з природою. Ситуація докорінно змінюється з переходом до постіндустріального суспільства. Творча праця спрямовується не стільки на модифікацію речовини природи, скільки на зміну самої людини, удосконалення її і як суб'єкта виробництва, і як суб'єкта відпочинку. Причому виробництво і відпочинок нероздільні ні в часі, ні в просторі, бо вони сприяють внутрішньому вдосконаленню самого індивіда, але міра, якою вони слугують такому вдосконаленню залежить від самої особи, від її устремлінь до зростання. Інакше кажучи, розвиток людини відбувається не так через зміни соціальних структур, як в результаті духовної та інтелектуальної еволюції індивідів" [278, С. 277].

Усвідомлюючи особливе значення творчої діяльності у суспільно-економічному поступі людства, А.Колганов і О.Бузгалін слушно вважають, що при дослідженні сучасних економічних систем, порівняльному аналізі систем ключовими параметрами є міра розвитку творчої діяльності та її роль у житті даної системи. Проте статистично однозначно визначити даний параметр дуже непросто. Його можна відстежити лише за опосередкованими даними (рівень освіти, частка осіб з вищою освітою, особливо таких професій, як учені, вчителі, лікарі, діячі культури та ін., праця яких містить значні творчі компоненти), які також варто оцінювати дуже обережно, залежно від специфіки досліджуваної економічної системи – перехідна економіка, розвинута ринкова економіка і т.д. В цілому,

підкреслюють згадані економісти, при порівнянні економічних систем важливо виділяти, з одного боку, міру розвитку передумов для творчої діяльності і постіндустріальних сфер, а з іншого, – справжній прогрес останніх [117, С. 77].

Формування людини невіддільне від розвитку всього суспільства, його економічної системи, системи культури. У людині фокусується зв'язок суб'єкту і об'єкту діяльності, який по-різному виявляє себе на різних етапах соціально-економічного прогресу. Цей зв'язок трансформується з простого і безпосереднього до багатоступеневого і опосередкованого. Проте як би не ускладнювалася взаємозалежність між розвитком духовного багатства людини та її матеріально-економічної діяльності, глибинна зумовленість першого другим зберігається [132]. Практичні, економічні потреби людини стимулюють розвиток наукового освоєння світу, трансформацію сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації. Як відомо, потреби – це відчуття нестачі чогось, що необхідне для підтримання життєдіяльності й розвитку людської особистості [87, С. 32]. У цьому контексті А.Чухно слушно зазначає, що взаємодія потреб та інтересів людини, з одного боку, та розвитку виробництва, з іншого, є рушійною силою цивілізаційного прогресу і розвитку здібностей людини, яка поступово, але неухильно долає залежність від природи і набирає свободи дій [278, С. 288].

У розумінні людських мотивацій неабияка роль належить неекономічним чинникам та нематеріальним потребам, що неодноразово підкреслювали видатні українські економісти

І.Вернадський, М.Бунге і, особливо, М.Туган-Барановський [30; 39; 40; 211; 243; 256], котрий в останні роки ХІХ ст. опублікував низку праць, у яких заперечував одностороннє трактування людських інтересів і мотивацій, надавав великого значення соціальним та психологічним чинникам в економічному розвитку. Це позначилося на розумінні ученим структури потреб. Так, М.Туган-Барановський виділяв п'ять груп потреб: 1) фізіологічні потреби у безпосередній підтримці життя й почуття спадковості; 2) статеві потреби; 3) симптоматичні інстинкти і потреби; 4) альтруїстичні потреби; 5) потреби, не основані на практичних інтересах [211, С. 21].

На наш погляд, усвідомлення важливості неекономічних чинників економічного розвитку суспільства та ролі нематеріальних потреб необхідно максимально враховувати при розробці теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем, обґрунтуванні теоретичних концепцій їх порівняння. Така необхідність особливо зростає в умовах посилення екологізації та глобалізації економічних систем на порозі третього тисячоліття, коли все виразнішою стає перспектива постіндустріальної економіки та постіндустріального (інформаційного) суспільства та суспільства, заснованого на знаннях.

Чималу роль у перетворенні потреб у головний стимул економічної (екологічної) діяльності як творчого процесу відіграла їхня властивість безперервно зростати, збагачуватися і, таким чином, розширювати сферу впливу. Глибинна природа людських потреб така, що, перебуваючи у постійному розвитку, вони або випереджують рівень суспільного виробництва, або просто якісно

змінюються. Це призводить до зіткнення суб'єктивно бажаного з об'єктивно можливим. З цього приводу німецький філософ Г.Гегель зазначав, що потреба є суперечністю, яка має місце всередині самого живого об'єкту і переходить у діяльність заперечення цього заперечення [53, С. 383].

Особливостями вияву об'єктивного закону зростання потреб у сучасних розвинутих економічних системах, як слушно зазначає П.Єщенко, є те, що, з одного боку, відбувається перехід від масового виробництва і споживання до індивідуалізованого виробництва і споживання. Наприклад, люди хочуть різноманітніше одягатись, враховуючи особливості своєї зовнішності, віку, професії і т.п. А з іншого боку, індивідуальні потреби, які динамічно розвиваються (творчі види праці, фізична культура і спорт, забезпечення чистоти довкілля, екологічної безпеки, збереження миру), можуть бути реалізовані лише на колективній основі, спільною діяльністю колективів, людей певного регіону, всієї планети. Отже, відбувається одночасний процес індивідуалізації та колективізації потреб [50, С. 32-33].

Як слушно доповнюють у цьому контексті Т.Герет і Р.Клоноскі, "специфічно людською метою є повна досконалість людської істоти як особистості. Це означає, що людина не є засобом для досягнення досконалості суспільства, держави чи ще когось. З цього погляду саме суспільство є засобом для досягнення справжньої досконалості особи, навіть якщо його вплив не є безпосереднім. Суспільство, звичайно, є дуже важливим засобом і особа, що завдає шкоди добробуту суспільства, може зашкодити дуже багатьом людям. Тому

важливо проводити чітку грань, щоб окремі особи не думали, що суспільство існує лише для них, а не для всіх його членів. Хоча саме особа як особистість є кінцевою метою, деяка частка її власності, талантів і діяльності повинна підпорядковуватися інтересам інших людей" [59, С. 13]. Як зазначає Б.Гаврилишин, "у міру розширення спектра потреб їх задоволення не піддається кількісній оцінці, проте вони не втрачають своєї значущості. Основними "мірилами" життєздатності суспільства стають рівень поінформованості людей, почуття їх значущості, корисності, приналежності до суспільного організму, задоволеності життєвими здобутками і перспективами, тим, що сталося і що здається бажаним" [45, С. 214].

Заслуговує на увагу аргументований висновок А.Чухна, котрий вважає, якщо трудова активність в економічну епоху визначається нуждою та зовнішньою доцільністю, тобто матеріальними інтересами і задоволенням насамперед матеріальних потреб людини, то творча праця людини зумовлена її внутрішніми потребами, її устремліннями до творення корисного і красивого [278, С. 276].

Виходячи з вищесказаного, хочемо зазначити, що найважливішими наслідками становлення нового типу економічної та екологічної культури, що ґрунтується на творчості та врахуванні неекономічних чинників розвитку і ролі нематеріальних потреб, є утвердження розуміння екологізації економічних систем як закономірного, об'єктивного цивілізаційного процесу в умовах посилення глобалізації. А звідси логічно постають нова екологічна філософія як основа екологічної парадигми сучасної економічної теорії, ідеї екологічної безпеки, відповідальності та ін.

У цьому контексті можна в основному погодитися з підходом Л.Самойлова і В.Гвозданого, котрі трактують екологічну філософію як любов до екологічної мудрості, заснованої на знаннях про одвічну цінність природного середовища існування живих організмів і природних умов життєдіяльності людей, як екологічно зорієнтовану любов до природи і людини, перевірену знаннями законів системних рівнів екосфери. Об'єктом екологічної філософії є явища природи, людини і суспільства у ракурсі екологічних відносин, у їх взаємозв'язках з середовищем існування, функціонування і розвитку. Предметом екологічної філософії, на думку згаданих дослідників, є екологічний світогляд, що втілює у собі найновіші досягнення світової та вітчизняної наукової думки про екологічну культуру, яка разом з екологічною свідомістю покликана спрямовувати екологізацію матеріального і духовного життя суспільства [61, С. 1024-1025].

Тут варто зауважити, що дослідження національних економічних систем крізь призму екологічних проблем неминуче підводить нас до усвідомлення планетарного масштабу вирішення їх негативних наслідків. Тобто йдеться про глобальні екологічні проблеми, які являють собою сукупність загальних змін природи на планеті, зумовлених бурхливим зростанням чисельності населення, вичерпанням природних ресурсів, зростанням забруднення довкілля і до яких, на думку провідних учених світу, нині насамперед належать:

- 1) глобальні зміни клімату, зокрема, потепління клімату;
- 2) викиди парникових газів як одна з головних причин глобального потепління;
- 3) використання відновлюваних природних ресурсів (лісів, прісної

води, біологічних ресурсів і т.д.) у масштабах, які перевищують здатність природи до відновлення; 4) вичерпання природних ресурсів поряд із загальним забрудненням компонентів біосфери чужими природі речовинами (ксенобіотиками), що призводить до деградації природних систем (ґрунтового покриву, природних вод, ландшафтів); 5) скорочення біорізноманітності, тобто незворотня загибель багатьох видів тварин і рослин внаслідок необмеженого нищення людиною, що призводить до непоправної втрати людством світового генофонду; 6) винищення лісів; 7) зменшення озонового шару; 8) перенаселення планети, нераціональне використання людством природних ресурсів і урбанізація території планети [61, С. 233-235; 310, С. 382-386].

Розв'язання цих проблем можливе лише при об'єднанні зусиль усього світового співтовариства. При цьому необхідно відмовитися від колишніх уявлень про національні пріоритети, а також зайвих амбіцій. Як слушно підкреслює С.Соколенко, на рубежі третього тисячоліття виникла необхідність нового бачення світовим співтовариством глобальної екологічної ситуації. Іншими словами, настала епоха " нової відповідальності" всіх держав за безпеку земної цивілізації [232, С. 443-444].

На наш погляд, планетарний масштаб дослідження національних економічних систем крізь призму екологічних проблем започаткувало поняття "стійкого розвитку", що з'явилося у 80-х рр. ХХ ст. у процесі діяльності комісії ООН під керівництвом прем'єр-міністра Норвегії Г.Х.Брунтланд (так звана "Брунтландська доповідь"). Сійкий розвиток – це такий розвиток, що задовольняє

потреби теперішнього часу, не ставлячи під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби [181, С. 203]. Водночас, як пише Л.Мельник, у літературі зустрічається понад 60 визначень стійкого розвитку, а сам цей термін внутрішньо суперечливий і неоднозначний. Суперечливість його полягає у тому, що в одному понятті об'єднані два слова, які мають внутрішньо протилежне значення: "стійкість" передбачає рівновагу, а "розвиток" можливий тільки за умови постійного виходу системи з рівноважного стану. Таким чином, стійкий розвиток за своїм внутрішнім змістом має означати перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги) з періодичною зміною його рівня, при якому б відбувалося постійне розв'язання суперечностей між внутрішніми компонентами системи, а зміна параметрів біосфери не виходила за межі катастрофічних (фатальних) для системи трансформацій [181, С. 203-204]. Згаданий дослідник зазначає, що в англomовному оригіналі розглянуте поняття походить від слова "sustain" – "спиратися, підтримувати, витримувати". При цьому використовуються два терміни: "sustainability" (підтримування чого-небудь або стан стійкості) і "sustainable development" (дослівно означає "підтриманий розвиток"). Проте, звичайно обидва терміни перекладаються як "стійкий розвиток". Відповідь на питання, що підтримується і чим підтримується може бути такою: підтримується добробут людини і суспільного ладу за допомогою життєзабезпечувальних функцій природи як підоснови суспільного розвитку [181, С. 204-205].

Заслуговує на увагу думка, що екологічні функції біосфери є тією основою, яка "...підтримує ... соціальну та економічну системи.

Саме здатність біосфери до самовідтворення / самовідновлення ("carrying capacity") формує ту екологічну ємність, у межах якої природою відпущено людині вирішення соціальних і економічних проблем" [181, С. 204]. У цьому контексті ми поділяємо підхід, за яким одним з найважливіших компонентів стійкого розвитку є етичний компонент, посилення на справедливість. Стійкий розвиток доцільно тлумачити крізь призму поняття "екосправедливість" ("ecoequity") або "справедливість між поколіннями", чи "справедливість всередині одного покоління". Таким чином, стійкий розвиток – це справедливість між поколіннями і всередині одного покоління у використанні природних благ. При цьому у центрі концепції стійкого розвитку має бути збереження людини як біологічного виду та прогресивний розвиток її як особистісної сутності [181, С. 207-208].

Не можна не погодитися з думкою Б.Данилишина, яку поділяє львівська дослідниця С.Лебедевич, що основні пріоритети стійкого розвитку демократичного суспільства повинні визначатися загальнолюдськими цінностями та необхідністю формування ноосферної цивілізації [75, С. 35; 162, С. 54]. Зокрема, Б.Данилишин переконаний у необхідності одночасного досягнення таких цілей, як: 1) підвищення рівня матеріального становища та зайнятості населення (соціальна мета); 2) забезпечення динамічного зростання виробництва продукції, суспільного споживання, обміну та розподілу (економічна мета); 3) відтворення якісного стану оточуючого середовища та підтримка самовідтворювальної якості біосфери (екологічна мета) [75, С. 35].

В цілому, як свідчить література, поняття "стійкого розвитку" містить два визначальні підходи: 1) концепцію потреб, зокрема, потреб найбільш бідної частини населення світу, задоволення яких набуває пріоритетного характеру, та 2) ідею застосування державних обмежень на технологічні й соціальні організації, що забезпечують потенціал довкілля для нинішнього та майбутніх поколінь. Нині існуюча концепція стійкого розвитку передбачає усвідомлення обов'язковості принаймні трьох її вимірів: 1) економічного зростання (економічний вимір); 2) соціального прогресу (соціальний вимір); 3) захисту довкілля (екологічний вимір). При цьому застосовують близько 130 індикаторів, що характеризують різні сторони та аспекти стійкого розвитку. Зокрема, надзвичайно розгалуженим є екологічний аспект, який охоплює: 1) забезпечення коєволюції між економічним, соціальним й екологічним розвитком, відновлення гармонії між ними, спрямованість модернізаційних і постмодернізаційних процесів на формування ноосферних структур та відносин; 2) створення реальних можливостей задовольняти свої основні життєві потреби не лише для нинішнього, а й для майбутніх поколінь; 3) здійснення теоретичних досліджень і розробка практичних методів ефективного використання природних ресурсів; 4) забезпечення екологічної безпеки ноосферного розвитку; 5) розгортання маловідходних і безвідходних технологій; 6) широке впровадження біотехнологій; 7) поступовий перехід від енергоресурсів на основі органічного палива до альтернативної енергетики, що ґрунтується на використанні відновлюваних джерел енергії (сонце, вітер, вода, енергія біомаси, підземне тепло); 8) удосконалення правових, економічних й

адміністративних методів охорони довкілля; 9) формування умов для збереження видового розмаїття біосфери; 10) цілеспрямоване екологічне виховання населення [267, С. 515-529].

Світовий саміт "Планета Земля", що відбувся як конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., розробив і схвалив представниками 179 держав світу документ з промовистою назвою "Порядок денний на ХХІ століття" ("AGENDA-21"). У цьому документі передбачено свого роду програму дій, за допомогою яких можна домогтися стійкого розвитку з економічної, соціальної та екологічної точок зору. Програма підкреслила міжнародне визнання того, що захист довкілля та природних ресурсів має бути інтегрованим з соціально-економічними компонентами, включаючи проблематику бідності та слаборозвинутості. Форум у Ріо-де-Жанейро показав необхідність вирішення соціальних, екологічних й економічних проблем у взаємозв'язку власне з огляду на перспективу стійкого розвитку. Програма "Порядок денний на ХХІ століття" відображає глобальний консенсус і взяття на найвищому рівні політичних зобов'язань щодо співпраці з питань розвитку та питань довкілля. При цьому не заперечується інтенсивний економічний розвиток, а стверджується, що стійкий розвиток – це спосіб подолання бідності і боротьби проти руйнування природного життєвого довкілля [181, С. 203-222; 258, С. 202-203; 267, С. 522-523].

Як зазначає Ю.Туниця, неперехідний характер та актуальність концептуальних положень документів "Ріо-92" однозначно підтверджені двома наступними світовими самітами – "Ріо+5" (Нью-

Йорк, 1997 р.) і "Ріо+10" (Йоганнесбург, 2002 р.). Незважаючи на це, вважає учений, поки що не видно серйозних змін на краще. Тому потрібен сильний додатковий імпульс, яким може стати усвідомлення світовою спільнотою ідеї створення Екологічної Конституції Землі (ЕКЗ) та необхідності якомога швидшого її опрацювання і схвалення [258, С. 203]. У цьому контексті Ю.Туниця, як прихильник нового наукового напрямку – "екологічна економіка", що стояв біля витоків ідеї ЕКЗ, переконливо наголошує, що "єдина ідеологія, яка існуватиме до того часу, допоки існуватиме життя на Землі – ідеологія екологічного імперативу..." [257, С. 7]. Як слушно зазначає учений, ЕКЗ повинна мати статус Основного Закону виживання цивілізації і стійкого розвитку, який, не загрожуючи суверенітету жодної країни, її політичному ладу, віросповіданню громадян, національним інтересам, водночас забезпечував би кожній державі зокрема і світовому співтовариству загалом екологічну та економічну безпеку, а окремій людині – нормальні для її життя природні умови як нині, так і у майбутньому [258, С. 195-196]. Інституційне забезпечення ЕКЗ передбачає створення органів контролю за дотриманням визнаних норм економічної доцільності національних і міжнародних виробничих структур. Такими органами могли б стати: Рада екологічної безпеки, Світова екологічна організація, Міжнародна екологічна поліція, Міжнародний екологічний суд, Міжнародний екологічний банк або Глобальний екологічний фонд, а також ін. взаємопов'язані у єдину систему, підпорядковану єдиній меті інституції, що забезпечують діяльність, спрямовану на підтримку принципів стійкого розвитку [258, С. 209].

На думку Ю.Туниці, ЕКЗ не повинна бути суто природоохоронним правовим актом: "За своїм призначенням – це соціо-економіко-еколого-правовий документ довгострокової дії, який повинен бути спрямованим на збереження єдиної екологічної системи Землі і всіх форм життя на планеті та сталий соціально-економічний розвиток. Якщо людство хоче вижити і розвиватися як біосоціальна система у глобальній екологічній системі, то закони господарювання у всіх країнах світу (економічні закони) повинні відповідати законам природи, не суперечити цим законам, а узгоджуватися з ними" [258, С. 212].

Як зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, українські вчені запропонували оцінювати рівень стійкого розвитку за допомогою відповідного індексу I_{cp} , який розраховується як сума індексів для трьох вимірів: економічного ($I_{екв}$), екологічного ($I_{ев}$) та соціального ($I_{св}$) з відповідними ваговими коефіцієнтами. У свою чергу кожен з цих індексів обчислюють, застосовуючи відомі у міжнародних оцінках індекси конкурентоспроможності, економічної свободи, якості та безпеки життя, людського розвитку та ін. Таким чином, індекс стійкого розвитку (I_{cp}) вираховують за формулою:

$$I_{cp} = 0,43 \cdot I_{екв} + 0,37 \cdot I_{ев} + 0,33 \cdot I_{св}, \quad (3.1)$$

у якій використані масштабуючі коефіцієнти для забезпечення однакової ваги економічного, екологічного та соціального вимірів в індексі стійкого розвитку [164, С. 366].

Цікаво, що у першій десятці країн світу за індексом стійкого розвитку нема, за винятком Канади, представників "великої сімки".

Останні посідають відповідно до згаданого індексу такі місця: Канада – 8-ме ($I_{cp} = 0,719$), США – 12-те ($I_{cp} = 0,693$), Німеччина – 18-те ($I_{cp} = 0,685$), Японія – 21-ше ($I_{cp} = 0,679$), Великобританія – 26-те ($I_{cp} = 0,673$), Франція – 30-те ($I_{cp} = 0,640$), Італія – 38-ме місце ($I_{cp} = 0,611$) [96; 164, С. 366].

В цілому краща "десятка" країн за індексом стійкого розвитку наведена у таблиці 3.1.

Постсоціалістичні країни посідають у цьому індексно-рейтинговому порівняльному аналізі сучасних економічних систем місця з 28-го по 88-ме. Зокрема, Естонія має найвищий рейтинг серед цієї групи країн ($I_{cp} = 0,660$), що перевищує середнє значення для "великої сімки". Україна за індексом стійкого розвитку посідає 88-ме місце ($I_{cp} = 0,508$). Росія, яка входить до так званої "великої вісімки", посідає 80-те місце ($I_{cp} = 0,515$) і значно відхиляється від середнього значення для "великої сімки" ($I_{cp} = 0,651$). За якісними характеристиками Російська Федерація повністю випадає з цієї групи розвинутих економічних систем.

Становище інших постсоціалістичних країн також свідчить про їх досить значне розшарування за рівнем стійкого розвитку. Так, Словаччина посідає 34-те місце ($I_{cp} = 0,633$), Латвія – 37-ме ($I_{cp} = 0,612$), Чехія – 42-ге ($I_{cp} = 0,599$), Польща – 61-ше ($I_{cp} = 0,557$), Болгарія – 70-те ($I_{cp} = 0,548$), Молдова – 84-те ($I_{cp} = 0,510$) [164, С. 368].

Перша "десятка" країн світу за індексом стійкого розвитку

Рей- тин- г	Країна	ВВП на душу населен- ня за ПКС, тис. дол. США	Індекс стійкого розвит- ку (I_{cp})	Індекс еконо- мічного виміру ($I_{екв}$)	Індекс екологіч- ного виміру ($I_{ев}$)	Індекс соці- аль- ного виміру ($I_{св}$)
1	Фінляндія	29,650	0,786	0,567	0,751	0,802
2	Ісландія	33,560	0,778	0,561	0,708	0,839
3	Швеція	30,590	0,776	0,537	0,717	0,839
4	Норвегія	39,590	0,753	0,488	0,734	0,829
5	Швейцарія	33,580	0,735	0,537	0,637	0,820
6	Люксем- бург	54,690	0,735	0,557	0,618	0,815
7	Данія	32,490	0,729	0,563	0,582	0,828
8	Канада	34,150	0,719	0,525	0,644	0,777
9	Ірландія	36,790	0,716	0,559	0,592	0,779
10	Австралія	31,010	0,714	0,532	0,610	0,791
Середні значення для 10 лідерів			0,744	0,542	0,659	0,811
Середні значення для країн "великої сімки"			0,651	0,473	0,553	0,740
Середні значення для постсоціалістичних країн			0,580	0,408	0,512	0,640
88	Україна	6,500	0,508	0,319	0,477	0,554

Джерело: Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку // Дзеркало тижня. - 2006. - № 19 (548). - С. 14; Леоненко П.М. Сучасні економічні системи: [навч. посіб.] / П.М.Леоненко, О.І.Черепніна. - К.: Знання, 2006. - С. 367.

П.Леоненко і О.Черепніна обґрунтовано зазначають, що всі постсоціалістичні країни наприкінці 80-х рр. ХХ ст. розпочинали системні трансформації з приблизно рівних стартових позицій. Проте нині ці країни виявилися досить "розкиданими" за всіма рейтингами

(індексами). Звідси випливає висновок про різну ефективність здійснених системних трансформацій у країнах Балтії, ЦСЄ і СНД. Згадані дослідники, намагаючись відповісти на фундаментальне питання про глибинну першопричину різних наслідків реформ у різних економічних системах, аргументовано підкреслюють, що її "...потрібно шукати не стільки в особливостях поточної економічної та соціальної політики, скільки в специфіці культурного середовища, історичних традицій та ціннісних орієнтацій народів різних країн. Отже, у порівняльному аналізі необхідно використовувати новий культурно-системний, постмодерністський підхід" [164, С. 368]. (Докладніше про методологічні підходи до порівняльного аналізу сучасних економічних систем йдеться в останньому розділі нашого дослідження).

Необхідно підкреслити, що механізми вирішення економічних проблем, які є найбільш розповсюдженими і популярними нині, істотно суперечать можливостям і ресурсам довкілля. Екстенсивне використання природних ресурсів ще й досі розглядається на практиці як єдино можливий спосіб підвищення конкурентоспроможності. Економічна, господарська діяльність завдяки своїм масштабам, розвитку кооперації, поширенню торговельних зв'язків перетворилася у планетарне явище, яке, на жаль, може порушити сталість глобальної системи життєзабезпечення, призвести до небезпечних для долі людства змін у біосфері. Розуміння критичності ситуації здебільшого виявляється у декларативних закликах і непослідовних та суперечливих спробах локального обмеження антропогенного впливу на природу.

Показово, що потенційний напрямок подолання екологічної кризи демонструє сама біосфера, на що одним з перших звернув увагу В.Вернадський. Ще на початку ХХ ст. він зауважив, що найбільш еволюційно розвинуті системи у своєму функціонуванні стихійно реалізують принцип ощадливості, суть якого полягає у тому, що будь-яка речовина, яка потрапила до системи, багаторазово використовується у складній послідовності процесів, реутилізується і у кінцевому підсумку майже ніколи не виключається із замкнутого циклу [38, С. 20].

На нашу думку, реалізація саме такого підходу є перспективною в економічній діяльності на порозі третього тисячоліття. Принципове ускладнення у впровадженні принципу ощадливості полягає у тому, що постійний техніко-технологічний прогрес, без якого неможлива екологізація виробництва, вимагає істотних витрат коштів і, що не менш важливо, - докорінної зміни мислення. З точки зору пересічного виробника, переваги екологізації виробництва не є очевидними, оскільки конкретний виробник, з одного боку, зацікавлений у максимально швидкому обігові капіталовкладень, а з іншого,- як правило, не отримує прямих прибутків від покращення, збереження природного середовища. Глобальні переваги екологізації промислового виробництва виявляються лише у віддаленій перспективі, у той час як спокуса отримання прибутку за рахунок хижацького визиску природи є реальною сьогодні.

На наш погляд, суперечність між матеріальними інтересами виробника і потребами суспільства у природозбереженні кардинально не може бути вирішена шляхом лише виховних, декларативних

заходів. Очевидно, вихід з цієї ситуації полягає у розробці системи законів, які б зробили економічно не вигідним безвідповідальне використання природних ресурсів. Водночас правова система буде ефективною лише у тому випадку, якщо її основні настанови відображатимуть вимоги суспільної моралі, ціннісні орієнтації більшої частини загалу. Це є ще одним аргументом на користь актуалізації впровадження до масової свідомості екоцентристської системи цінностей, уявлень про самоцінність природного світу. У цьому контексті заслуговує на увагу пропозиція Л.Гринів створити координаційно-інформаційний центр України з питань екологічно збалансованого природокористування, структурними підрозділами якого повинні стати відповідні інформаційні центри регіональних та місцевих органів влади, одним із завдань якого було б підвищення рівня екологічної культури і освіти всіх верств населення [70, С. 202-205].

Незбалансованість вихідних умов в окремих країнах призводить до парадоксального наслідку, коли посилення природоохоронних заходів у одній державі неминуче зумовлює погіршення екологічної ситуації в іншій. Враховуючи цю обставину, можна зробити кілька теоретичних висновків з приводу формування і здійснення цілеспрямованої природоохоронної політики: 1) впровадження глобальної системи заходів щодо охорони природних ресурсів зумовлює необхідність істотних матеріальних витрат як на рівні конкретного суб'єкта економічної системи, так і на рівні суспільства в цілому; 2) локальне впровадження таких заходів в окремих державах або регіонах майже автоматично призводить до перенесення

шкідливих виробництв до інших країн або регіонів; 3) спроби запобігти екологічній кризі одним з неминучих наслідків мають активізацію зусиль щодо розробки і впровадження принципово нових природозберігаючих технологій, а отже, об'єктивно сприяють технологічному розвитку суспільства.

Подолання екологічної кризи можливе, насамперед, на економічних засадах, які заперечують будь-які форми прямого тиску і примусу. У цьому контексті перспективним видається заохочення широкого впровадження прогресивних природоохоронних технологій, система матеріальних компенсацій збитків при відмові від застосування витратних і руйнівних технологій. Досягнення такого рівня міжнародної еколого-економічної інтеграції потребує істотних позитивних змін у світових політичних відносинах, вироблення адекватних політичних рішень та формування відповідного механізму контролю за їх виконанням. Осмислення досвіду світової спільноти свідчить, що з теоретичної точки зору така кооперація цілком можлива, але практична реалізація подібних пропозицій часто пов'язана з подоланням певних важкопередбачуваних проблем. Водночас екологічна проблема змушує людство по-новому усвідомити свою єдність, що виступає необхідною умовою реалізації потенційної можливості подолання екологічної кризи з найменшими втратами.

У цьому контексті цікавими є роздуми американського дослідника Ф.Шумахера, який зазначає, що на зміну традиційній економіці має прийти нова, побудована на ненасильницьких принципах. За його переконанням, така економіка повинна

"співпрацювати" з природою. Ще задовго до реального оформлення екологічного руху вчений висловив несприйняття так званого технологічного оптимізму, вбачаючи у ньому надмірну віру у безмежні людські можливості і принципове нерозуміння вичерпності природних ресурсів. При цьому він наголошує, що будь-яка економічна концепція побудована на певній системі цінностей і певному розумінні людської природи, відповідно сучасна економічна наука має своїм підґрунтям "споживацьку" систему цінностей, а рівень життя визначається у першу чергу кількісними вимірами щорічного споживання матеріальних благ [285, С. 137]. У системі цінностей сучасного виробника переважають уявлення про самоцінність некерованого зростання, а тому економічна експансія є основною метою будь-якого суспільства. Як підкреслює Ф.Шумахер, для сучасного економіста ідея про те, що явище зростання може мати патологічний, нездоровий або руйнівний характер є такою, що не підлягає критиці [285, С. 78].

Як ми вище зазначали, за спостереженням В.Вернадського, всі природні системи, як правило, функціонують на принципах саморегуляції і самоочищення [38, С. 20]. Реалізація таких принципів у економічній системі, впровадження їх у технології надзвичайно ускладнені, оскільки для сучасного економічного і технологічного мислення притаманне несприйняття самообмеження. Це породжує конфлікт між економічною діяльністю і природою, бо виробництво неможливе без використання природних ресурсів. Тому у системі природи супертехнологія сучасного світу часто існує як чужорідне тіло.

Ми поділяємо думку О.Веклич, яка вважає, що для того, аби економіка отримала чітку екологічну основу, необхідно рішуче переглянути традиційні уявлення про взаємозв'язок між економікою та екологією, враховувати у практичній діяльності наявність еколого-економічних суперечностей [34, С. 4]. Адже традиційно показники добробуту суспільства характеризуються сумою всіх видів діяльності, які пов'язані з грошовими одиницями, у той час як негрошові аспекти функціонування економічної системи здебільшого ігноруються. Це зумовлює нагальність створення нової екологічної концепції, у якій положення і параметри економічної теорії були б узгоджені з відповідними положеннями теорії взаємопов'язаних екосистем. Проте сьогодні більшість технологій, які застосовуються в економічній діяльності є антиекологічними, а часто й просто шкідливими для здоров'я людей. Безперечно, їм на зміну повинні прийти нові види технологій, які включатимуть екологічні принципи і відповідатимуть новій, екоцентристській системі цінностей. Йдеться про "ощадливі" технології, втручання і вплив яких на довкілля значною мірою послаблені застосуванням ресурсів, що поновлюються і постійним рециркуванням матеріалів. Насамперед це використання сонячної енергії у різних формах – виробництво електричного струму за допомогою повітряних електрогенераторів, використання біогазу, фотоелементів і т.д. На тлі зростаючого погіршення стану навколишнього середовища як у розвинутих країнах, так і у країнах з перехідною економікою можна спостерігати деякий прогрес, що пов'язаний з успіхами у енергозберіганні, і, відповідно, із зменшенням забруднення довкілля, що зумовлене енергетичним

обладнанням. Водночас залишається відкритим питання: чи є ресурсозберігаючі технології принциповим вирішенням проблем, чи їхнє значення обмежується лише зменшенням антропогенного впливу на природу.

Розглядаючи проблему взаємодії економічної системи і довкілля, необхідно відзначити існування щонайменше двох підходів до розуміння взаємовідносин суспільства і природи – холістичного та власне екологічного. Холістичний підхід полягає у тому, що об'єкт наукового дослідження сприймається як інтегроване ціле і не зводиться до простого переліку своїх складових. Натомість екологічний підхід має справу з певними видами екоцентристської системи цінностей, яка передбачає самоцінність природних утворень поза залежністю від прагматичних уявлень про їхню "корисність" або "шкідливість" для людини. Тому за такого підходу основний наголос робиться на живому світі, частиною якого є людство. Якщо при холістичному підході вихід за межі системи не є необхідним, то для екологічного підходу особливо важливим є розуміння, яким чином конкретна система взаємодіє з системами більш високого порядку. Отже, екологічний підхід до економіки полягає у розумінні того, яким чином економічна діяльність впливає на циклічні процеси природи і як вона залучена до системи цінностей конкретної культури [136, С. 49-50].

Свого часу в економічній теорії набула поширення думка про те, що техніко-економічний прогрес необхідно сприймати як умову подальших позитивних змін у житті суспільства. Сучасна ситуація у відносинах між людиною і природою дає підстави для сумнівів щодо

відповідності подібного оптимістичного бачення реаліям сьогодення. Варто зазначити, що деякі відомі дослідники, зокрема, В.Вернадський [37; 38] та А.Ферсман [262] також сприймали технічний, технологічний та економічний прогрес виключно позитивно, як підставу для майже безпроблемного майбутнього людства. Усвідомлення небезпеки безмежного використання технологічних можливостей з метою отримання прибутку прийшло значно пізніше, коли стали очевидними руйнівні наслідки безвідповідального використання природи [136, С. 50].

Нині нагальним є визнання пріоритету екологічних та соціальних цілей, перехід до якісного зростання за допомогою контролю над впровадженням нових технологій. Одним з основних принципів розвитку постіндустріального (інформаційного) суспільства повинно стати екотехнічне ставлення до природи, яке означає максимальне пристосування технологій до закономірного ходу природних процесів.

На нашу думку, технічні та економічні новації потрібно розглядати як базу для досягнення екологічних і соціальних цілей, але разом з тим максимум уваги необхідно приділяти нейтралізації можливих негативних наслідків. Використання нових технологій в екологічно модернізованих виробничих процесах, екологічне оновлення в цілому має супроводжуватись соціальними змінами, поліпшенням якості життя та умов праці, забезпеченням повної зайнятості населення завдяки створенню нових робочих місць і скороченню тривалості робочого часу. Це означає, що кардинальне

вирішення екологічних проблем є принципово неможливим без істотних змін в економічній системі суспільства.

Вагоме значення у функціонуванні сучасних економічних систем має ступінь екологічної безпеки. У цьому контексті сучасний британський соціолог Е.Гіденс слушно зазначає, що „тепер ми живемо в такій глобальній системі, де стикаємося з ризиком для нашої безпеки, включаючи й екологічний ризик, якого не знали попередні покоління” [60, С. 608]. Можна в основному погодитися з Є.Хлобистовим, який пропонує розглядати екологічну безпеку як складову національної безпеки, що передбачає певний стан розвитку продуктивних сил і нормативно-правових відносин у суспільстві, здатний забезпечувати стале відтворення природноресурсного потенціалу, а також сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення [271, С. 72]. Необхідно підкреслити, що значення екологічної безпеки особливо зросло на початку ХХІ ст., коли поряд з **формуванням** постіндустріального (інформаційного) суспільства у **багатьох регіонах** світу істотно загострилася екологічна криза, що почало загрожувати самому середовищу існування людини [69, С. 11]. Як слушно зазначає у цьому контексті Л.Гринів, "сучасні соціально-економічні системи при всій їхній різноманітності зберігають єдність в головному: залишаються суспільствами потреб, що виснажують і забруднюють біосферу і такими, що формують "технократичну" людину. Така стратегія перетворення середовища існування для задоволення людиною своїх потреб, які до речі, безмежні, зміна деяких елементів навколишнього середовища без урахування системної організації взаємозв'язку природи і суспільства

призвели до зміни низки глобальних параметрів природного середовища, що в сукупності знижує його якість. Добиваючись насамперед своїх найближчих споживацьких цілей, людина згодом відчуває вплив наслідків негативних змін в навколишньому середовищі, які здатні перекреслити всі позитивні результати соціально-економічного розвитку" [70, С.18].

Як слушно зауважує Л.Мельник, забезпечення національної екологічної безпеки в будь-якій країні неможливе без екологізації суспільного виробництва, екологізації економіки. Згаданий дослідник дотримується точки зору, що під екологізацією економіки потрібно розуміти цілеспрямований процес перетворення економіки, зорієнтований на зменшення інтегрального екодеструктивного впливу процесів виробництва і споживання товарів і послуг у розрахунку на одиницю сукупного суспільного продукту. Екологізація здійснюється через систему організаційних заходів, інноваційних процесів, реструктуризацію сфери виробництва і споживчого попиту, технологічну конверсію, раціоналізацію природокористування, трансформацію природоохоронної діяльності, які реалізуються як на макро-, так і на мікроекономічних рівнях [180, С. 216]. При цьому процеси екодеструктивного впливу групуються за п'ятьма напрямками: 1) забруднення; 2) порушення ландшафтів; 3) прямий вплив на організм людини; 4) вплив на характеристики людини як особистості; 5) прямий вплив на тварин і рослини [180, С. 217-219]. Ми поділяємо думку Л.Мельника, що останні три види деструкції, які не прийнято пов'язувати з екологічним чинником, виникають саме внаслідок екологічної недосконалості суспільного

виробництва, економічної системи і повинні враховуватися при формуванні економічного механізму екологізації процесів виробничо-споживчого циклу [180, С. 219].

Заслуговує на увагу підхід О.Молдаванова, котрий вважає, що екологізація економіки – це можлива альтернатива традиційних форм НТП, коли увага учених зосереджується на дослідженні загальносистемних зв'язків "влада – бізнес – суспільство – наука – промисловість", які забезпечують досягнення стійких тенденцій до світових показників за ефективністю використання природних ресурсів при одночасному підвищенні рівня інтелектуалізації бізнесу. Інтелектуалізація бізнесу передбачає вихід у таке нормативно-правове поле, у якому застосування еколого-економічних критеріїв захисту природного середовища і раціонального споживання ресурсів відповідає одній з трьох груп якості проекту, що реалізується: вище за світовий рівень; світовий рівень; кращий вітчизняний рівень. Така стратегія, безумовно, відповідає ідеї морального бізнесу. Сучасні екологічно моральні моделі управління бізнесом ґрунтуються на новій фінансовій стратегії, заснованій на принципі прозорості усіх фінансових потоків. Екологізація економіки носить загальний характер у системі державного регулювання господарських механізмів, що відповідають сучасним вимогам охорони довкілля і раціонального природокористування [61, С. 1020].

Як правило, виділяють чотири основні етапи еволюції екологізації економіки (екологізації попиту-пропозиції) чи стадії екологічної трансформації, а саме: 1) розвиток засобів захисту довкілля від руйнівних, забруднюючих процесів; 2) екологічне

удосконалення технологій виробництва без зміни існуючої структури виробництва видів продукції; 3) заміна екологічно несприятливих виробів і послуг на екологічно більш досконалі еквіваленти в межах існуючого стилю життя; 4) виробництво і споживання виробів і послуг, які докорінно змінюють стиль життя: істотне збільшення питомої ваги інформаційних товарів і послуг у загальному обсязі споживання і перехід на структури споживання, що сприяє підтриманню сталого розвитку суспільства [180, С. 352-353].

Актуалізація екологічних проблем на порозі третього тисячоліття характеризується зростанням кількості інструментів екологічної політики, які використовуються у сучасних економічних системах для економічного захисту довкілля. У цьому контексті конструктивним видається підхід І.Синякевича, котрий обґрунтовує принципи формування системи інструментів екологічної політики: трансформування зовнішніх негативних екологічних ефектів у внутрішні; інтеграції обов'язкових інструментів екологічної політики з добровільними; інтеграції інструментів екологічної політики з інструментами інших політик; пріоритетності інструментів екологічної політики, що забезпечують національну екологічну безпеку; ранжирування інструментів екологічної політики; трансформування інструментів економічної політики в інструменти екологічної політики [224].

Польський дослідник Г.Шойге називає три групи знарядь політики управління довкіллям: 1) правові; 2) економічні; 3) екологічна пропаганда та екологічна освіта [352, С. 135]. Крім того, він виділяє такі типи економічних інструментів охорони довкілля, як:

1) платежі; 2) субсидії; 3) плати при продажу товарів, що після вжитку можуть змінитися на шкідливі відходи; 4) створення ринку дозволів на забруднення (який діє у Польщі з 2005 р.); 5) фінансові стимули існуючого правового регулювання [352, С. 135-137].

Досвід розвинутих економічних систем свідчить, що нині економічні інструменти умовно можуть бути диференційовані на три групи: 1) ціни за ресурси; 2) економічні вигоди; 3) перерозподільні платежі/виплати. При цьому перерозподільні платежі/виплати виконують, на думку фахівців, функції еколого-економічної та еколого-соціальної корекції [180, С. 102]. Так, скажімо, екологічно орієнтовану трансформацію економіки можна здійснити, якщо застосувати систему вилучення частини доходів в економічних суб'єктів, які створюють екологічно несприятливі сфери господарювання, тобто пов'язані з порушенням ландшафтів чи забрудненням довкілля (металургія, хімічна галузь і т.п.). Це можна здійснити за допомогою податків чи платежів з подальшою передачею доходів іншим економічним суб'єктам, що створюють умови для розвитку екологічно перспективних напрямків господарської діяльності. У свою чергу останнє може бути здійснене за допомогою податкових пільг, кредитних механізмів чи прямих субсидій. Таким чином, досягти стимулювання екологічної перебудови економіки можна із збереженням основних переваг ринкових механізмів регулювання економічної системи [180, С. 102-103].

У розвинутих економічних системах способами реалізації еколого-економічних інструментів є їх відповідні форми, серед яких

найбільшого поширення набули такі: 1) податкові інструменти; 2) мита; 3) плати, платежі; 4) штрафи; 5) субсидії; 6) дотації; 7) гранти; 8) кредитні інструменти; 9) виплати; 10) прискорена амортизація; 11) цінові інструменти. Так, зокрема, у промислово розвинутих країнах світу спостерігається тенденція зростання ролі екологічних податків та їх стимулюючого впливу на розвиток економіки. Частка екологічних податків у цілому від оподаткування юридичних і фізичних осіб становить: у США – 3,2 %, Данії – 3,4 %, Австрії – 4,4 %, Канаді – 4,5 %, Швейцарії – 4,7 %, Німеччині – 4,9 %, Франції – 5,4 %, Нідерландах – 5,5 %, Греції – 6,1 %, Новій Зеландії – 6,1 %, Японії – 6,5 %, Фінляндії – 7,3 %, Іспанії – 7,5 %, Великобританії – 8,2 %, Італії – 9,0 %, Норвегії – 10,8 %, Португалії – 11,5 %, Ірландії – 11,9 % [180, С. 115, 362].

У цьому контексті А.Чужно слушно зазначає, що є безліч прикладів у західних країнах, де активно й ефективно використовуються природоохоронні технології на основі чітких ринкових принципів. Водночас, підкреслює учений, "подолання екологічної небезпеки перетворилося на реальну тенденцію, що склалася не під впливом міфічних всесвітніх екологічних податків, а внаслідок небаченого прогресу технологій, який зробив ресурсо- та енергоощадливі методи виробництва економічно вигідними" [278, С. 100].

Підсумовуючи, зазначимо, що головне завдання екологічної політики на порозі третього тисячоліття полягає, на наш погляд, у здійсненні структурних зрушень в економічній системі, її зміні згідно з новим типом раціональності, яка б забезпечила розвиток екологічно

доцільних форм виробництва і споживання. Таке концептуальне бачення природоохоронної діяльності, що ґрунтується на екологічних критеріях економічного розвитку, видається перспективним як на рівні методології економічної теорії, так і національних економічних систем, глобальної економіки, оскільки максимально враховує взаємозумовленість екологічних та економічних процесів у ХХІ ст.

Проведений теоретико-методологічний аналіз екологічних аспектів життєдіяльності суспільства, взаємодії економічної системи і довкілля свідчить про виняткову важливість цієї проблематики на порозі третього тисячоліття. Це стосується як парадигмального дискурсу в економічній теорії, так і практичних проблем формування економічної та екологічної свідомості і культури, екологічної економіки та екологічної безпеки, екологічної відповідальності, усвідомлення глобальних екологічних проблем та ін. На наш погляд, найважливішими наслідками становлення нового типу економічної та екологічної культури, що ґрунтується на творчості та врахуванні неекономічних чинників розвитку і ролі нематеріальних потреб, є утвердження розуміння екологізації економіки як закономірного, об'єктивного цивілізаційного процесу в умовах посилення глобалізації.

Ми переконані, що дослідження сучасних економічних систем повинно бути щільно пов'язане з аналізом процесів екологізації та генезису постіндустріального суспільства. Екологізація повинна розглядатися як новий контекст дослідження, типологізації і порівняльного аналізу економічних систем. При цьому розкриття процесу екологізації є насамперед можливістю по-новому підійти до

дослідження сучасних економічних систем, адже одними з найважливіших для оцінки просування економічної системи до нової якості життя суспільства є параметри, показники, що характеризують міру вирішення саме екологічних проблем. Крім того, як ми неодноразово зазначали вище, подолання екологічної кризи потребує нині об'єднання зусиль різних країн, всього світового співтовариства. Водночас дослідження "екологічного" профілю тієї чи іншої конкретної економічної системи неминуче приводить нас до необхідності врахування глобального аспекту функціонування системи у контексті її "участі" у забрудненні довкілля у планетарному масштабі чи, наприклад, вивезенні "брудних" технологій у відсталі країни, коли йдеться про розвинуті економічні системи.

Таким чином, подальший розвиток економічної теорії та розробка методологічних засад дослідження сучасних економічних систем потребують комплексного, взаємопов'язаного бачення проблем екологізації і трансформації економічних систем крізь призму глобалізації процесів інституціоналізації представниками різних галузей наукового знання. Іншими словами, йдеться про необхідність об'єднання зусиль на "стиках" наук про людину і суспільство. Власне зважаючи на певну відособленість, автономність наукових досліджень екологічних проблем, з одного боку, та досліджень сучасних економічних систем, – з іншого боку, а також враховуючи діалектичну єдність, нерозривність і глибинну взаємозалежність, взаємозумовленість довкілля, природи, екосистеми та економічної системи, вважаємо за доцільне запровадити до

наукового обігу поняття "екологізація економічних систем". Під екологізацією економічних систем ми пропонуємо розуміти посилення екологічної спрямованості економічних систем у процесі їх трансформації, що виявляється у становленні сучасної економічної та екологічної свідомості і культури, екологічної відповідальності, утвердженні сучасних екологічних цінностей, формуванні відповідної нормативно-правової, інституційної бази, спрямованої на суспільний контроль за системою зв'язків "людина – економіка – екологія", застосуванні санкцій і стимулів щодо впливу економічної системи на стан екологічної рівноваги в умовах обмеженості ресурсів та загострення екологічної кризи глобального, регіонального і локального характеру. Екологізація економічних систем є об'єктивним процесом їх трансформації, домінантою трансформації на зламі тисячоліть, що утверджує усвідомлення екологічних проблем як глобальних.

Запропоноване поняття "екологізація економічних систем", на наше переконання, не тільки заповнює відповідну прогалину в економічній теорії, а й дозволяє повністю врахувати екологічний контекст дослідження економічних систем на порозі третього тисячоліття. При цьому хочемо підкреслити, що "екологізація економічних систем" – це не просто екологізація економіки шляхом застосування санкцій, штрафів, обмежень і т.п., а насамперед докорінні зміни на рівні панівних екологічних та економічних суспільних цінностей, інституцій. Тільки такий складний, тривалий у часі, але, очевидно, безальтернативний підхід може забезпечити

розвиток як національних, так і світової економічних систем, відповідати на виклики цивілізаційного поступу у ХХІ ст.

Хочемо додати, що обґрунтований підхід повністю узгоджується з нашим розумінням природи і трактуванням сучасних економічних систем, де визначальна роль відводиться саме панівним цінностям та інституціям (докладніше про авторське трактування сучасних економічних систем йдеться у п. 4.3).

Ще один висновок з проведеного аналізу наукових досліджень, де висвітлюються проблеми взаємодії економічної системи і довкілля, показує, що вимагає теоретичного упорядкування на рівні понятійного апарату сучасної економічної теорії вживання термінів "економічна система" і "еколого-економічна система". Часто ці терміни використовуються як синоніми, але інколи прихильники застосування терміну "еколого-економічна система" неначе хочуть натякнути, що ця дефініція ширша, ніж попередня і більшою мірою відповідає реаліям сьогодення. На наш погляд, не потрібно протиставляти ці два поняття, якщо, звичайно, вони вживаються у контексті сучасного цивілізаційного дискурсу. Віддаючи належне логіці терміну "еколого-економічна система", який вживається з 70-х рр. ХХ ст., тим не менш вважаємо, що застосування терміну "економічна система" абсолютно не є архаїчним чи якимось "анти-" на порозі третього тисячоліття. По-перше, якщо говорити за великим рахунком про взаємодію власне економічної системи (у вузькому розумінні) з усіма іншими системами, з якими "перетинається" економічна система, то тоді (за аналогією з терміном "еколого-економічна система") потрібно було б вживати словосполучення на

кшталт "соціо-культуролого-духовно-політико-правово-еколого- (і т.д.) -економічна система". По-друге, що випливає з вищесказаного, сучасне розуміння змісту економічних систем автоматично передбачає належну пильну увагу до екологічної проблематики. Тому в такому новітньому тлумаченні й сприйнятті економічних систем вживання терміну "економічна система" ні в якому разі не є застарілим, "гальмівним" щодо загального прогресу цивілізації, становлення й трансформації сучасних національних економік чи й наднаціональних економічних систем в умовах посилення їх екологізації у глобалізованому середовищі.

3.2. Глобалізація як пріоритетний вектор трансформації сучасних економічних систем

Як ми зазначали у п. 2.3, кінець ХХ – початок ХХІ ст. характеризується посиленням глобалізаційних тенденцій у світі. Цей об'єктивний, складний і неоднозначний процес нині є пріоритетною домінантою планетарного масштабу, який потребує глибокого осмислення на науковому рівні при об'єднанні зусиль учених різних галузей знання.

Феномен глобалізації, як правило, розглядається у контексті вивчення світової економіки. Водночас посилення процесів глобалізації світової економіки і функціонування економік перехідного типу зумовлюють зростання наукового інтересу до економічної системології [98, С. 77]. Дослідження сучасних економічних систем дуже щільно пов'язане з аналізом процесів

глобалізації і генезису постіндустріального суспільства. Проте у рамках такого дослідження проблеми глобалізації висвітлюються переважно як новий контекст порівняльного аналізу економічних систем, а не як самостійний предмет, що потребує системного аналізу. Для нас розкриття процесів глобалізації є насамперед можливістю по-новому підійти до дослідження ролі, місця і динаміки економічних систем, а також концептуально збагнути, які зміни відбуваються у різних типах економічних систем і у кожній з національних економічних систем зокрема під впливом процесів глобалізації.

Не вдаючись до усебічного висвітлення генезису глобалізму у всіх його виявах, що виходить за межі предмета нашого дослідження, зробимо спробу розкрити основні підходи до розуміння змісту глобалізації у контексті досліджуваної нами проблеми обґрунтування теоретико-методологічних засад аналізу сучасних економічних систем.

З метою досягнення певної методологічної чіткості, простежимо погляди сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників на проблему трактування глобалізації. Так, на думку А.Чухна, глобалізація є багатогранним процесом, який виявляється у багатьох формах, про що свідчить десята доповідь ПРООН про розвиток людини у 1998 р., яка підготовлена групою відомих економістів світу і вийшла під символічною назвою "Глобалізація з людським обличчям" [278, С. 438]. Кількісними характеристиками глобалізації визнано збільшення світового експорту та його частки у ВВП країн світу, величезне зростання прямих іноземних інвестицій, потоків капіталу, щорічного

обороту на валютних ринках, обсягів міжнародного банківського кредитування, туризму, міграції робочої сили, тривалість телефонних розмов, роль Інтернету, засобів масової інформації, а отже, небувале зростання обміну ідеями, інформацією, поширення взаємодії і спілкування громадських організацій, простих людей. Глобалізація формує нову еру взаємодії між націями та економічними системами, розширює сферу контактів людей – це і економіка, і технології, і культура, і управління [278, С. 438].

Полемізуючи з американським економістом Л.Туроу, котрий вважає, що наприкінці ХІХ ст. локальні господарські системи були заміщені національними економіками, які наприкінці ХХ ст., у свою чергу, почали заміщуватися глобальним господарством, А.Чухно аргументовано доводить, що це не відповідає дійсності. Адже відомо, що розвинуті країни, які перейшли до постіндустріального суспільства, становлять приблизно 15 % населення, у той час як величезні маси населення світу перебувають на доіндустріальній стадії суспільно-економічного розвитку, коли основною формою існування є взаємодія з природою, використання енергії Сонця, вітру й води, м'язів людини і тварин, примітивних засобів виробництва, що визначає й низький обсяг продукції та незадовільні умови життя і праці [278, С. 442-443].

Водночас, на переконання вітчизняного ученого, "...глобалізація сучасного стану науково-технічної революції, посилення системних зв'язків різних соціально-економічних структур обумовлює об'єктивний процес становлення постіндустріальної цивілізації як структурно цілісної системи. І саме зростаюча цілісність світової

цивілізації надає їй принципову новизну та історичну відмінність, вона визначає посилення ролі загальноцивілізаційних інтересів і цінностей. Ці процеси визначають загальний напрямок суспільно-економічного прогресу, зближення різних соціально-економічних систем. Нагромадження матеріальних і духовних цінностей є об'єктивною основою перетворення загальнолюдських цінностей у визначальний фактор суспільного розвитку, який долає класово-формаційні детермінанти суспільного розвитку" [278, С. 28].

Сама ж категорія "глобалізація", як слушно наголошує А.Чухно, не структурована, не виявлені її складові елементи. Тому, вважає учений, і використання її в літературі має, так би мовити, необмежений характер. Їй надається визначальний характер у розвитку і економіки, і суспільства. Насправді, глобалізація, як і інтернаціоналізація, є специфічними формами усупільнення виробництва, всього суспільного життя, але у першу чергу, світової економіки. Глобалізація являє собою єдність загального і особливого, загальнолюдського і національного [278, С. 444]. "Очевидно, - зазначає А.Чухно, - замість абсолютизації глобалізації необхідно розкривати діалектику загальнолюдського, загальносвітового і національного, взаємозв'язок і взаємодію світової та національної економіки, використання можливостей світової економіки для піднесення національної економіки і зростання ролі та значення національної економіки у розвитку світової економіки. Замість невизначених і неточних абстракцій процес глобалізації отримає конкретні форми і свого розвитку, і свого впливу на національну і світову економіку" [278, С. 444].

В цілому згаданий дослідник не погоджується з категоричним висновком, що світ вступає в нову еру, де прогрес визначається глобалізацією. На його переконання, глобалізація дійсно справляє значний вплив на різні сторони суспільно-економічного життя. Проте як інтернаціоналізація у минулу епоху не охоплювала і не визначала всіх процесів розвитку способу виробництва, так і глобалізація у наш час, при усій її важливості, при всьому впливі на національний і світовий розвиток, не може визначати всі процеси. Більше того, глобалізація сама визначається становленням і розвитком нового технологічного способу виробництва. Ті автори, які перебільшують значення будь-якого процесу, у т.ч. й процесу глобалізації, неминуче приходять до помилкових висновків щодо розвитку сучасної економіки та суспільства [278, С. 444].

На думку А.Філіпенка, суть глобалізації "...полягає в посиленні єдності, системної цілісності світового господарства на основі ринкової парадигми та поглиблення планетарних інтеграційних процесів. Це передбачає якісні та кількісні ознаки, показники і критерії, які характеризують розгортання економічної глобалізації, зокрема такі: 1) зростаюча взаємозалежність економік різних країн; 2) усе більша цілісність та єдність світового господарства, в основі якого – посилення відкритості національних ринків; 3) поглиблення міжнародного поділу та кооперації праці" [267, С. 16]. Дослідник підкреслює, що "...глобалізація є продуктом епохи постмодерну, переходу від індустріальної до постіндустріальної стадії економічного розвитку, формування засад ноосферно-космічної цивілізації. Звідси випливають і якісні та кількісні ознаки і

показники, що характеризують розгортання цього процесу" [263, С. 91].

Згаданий економіст пропонує розглядати глобалізацію як багаторівневу, ієрархічну систему: 1) глобалізація на світовому рівні; 2) глобалізація на рівні окремої країни; 3) галузевий зріз глобалізації; 4) глобалізація на рівні компанії [267, С. 22-23]. При цьому головною детермінантою зближення економічних форм життя народів і держав є новітні ресурси і комунікації, які зумовлюють організаційно-господарські способи функціонування економік різних країн. Глибинною основою цього процесу є зміни у власності на засоби виробництва і глобалізація економічних процесів. З одного боку, відбувається всебічна соціалізація власності, а з другого, - її дематеріалізація на базі інформатизації та інтелектуалізації виробництва. І соціалізація, і дематеріалізація, хоч і різною мірою, охоплюють усі країни світу. Відбувається також поступове структурне зближення національних господарств, відповідно до найважливіших загальноекономічних пропорцій адаптуються їхні галузеві та міжгалузеві співвідношення. Триває процес зближення структури зайнятого населення, його професійно-освітнього складу тощо [85, С. 250].

Глобалізація економічного розвитку впливає, як слушно зазначає А.Філіпенко, з глибокої взаємозалежності складових світового господарства, з його єдності та цілісності, що посилюється за умов широкого розгортання інтернаціоналізації виробництва й обігу, інтенсифікації інтеграційних процесів. Відбувається суперечливий процес глобального синтезу світового масштабу, який

втягує у свій вир практично всі країни світу. Цей розвиток не є односпрямованим, лінійним, який передбачає створення єдиної і монолітної міжнародної економічної системи. Поряд з глобальною інтеграцією виявляються дезінтеграційні тенденції, і не лише у світовому масштабі, а й у межах окремих країн. Проте домінує тенденція до всесвітньої економічної інтеграції, а отже, і до глобалізації господарського розвитку окремих країн і світової економіки загалом. Глобалізація економічного зростання означає налагодження безпосереднього зв'язку між національною економікою і світовим господарством, їх глибокий взаємовплив. Нині жодну господарську акцію навіть середнього масштабу неможливо здійснити у відриві від світогосподарських процесів. Тут даються взнаки, по-перше, масштаби сучасного виробництва, по-друге, зростання ролі міжнародного поділу та кооперації праці у розвитку національних економік. Глобальний характер сучасних економічних процесів полягає насамперед у тому, що господарські системи сягають планетарних масштабів. У наш час досить виразно виявляється тенденція до зростання ролі зовнішніх, інтернаціональних чинників у процесі економічного розвитку. Все це зумовлено у першу чергу масштабами сучасного виробництва, особливостями технологічної революції, загостренням проблеми ринків, зовнішнім фінансуванням розвитку, істотними розбіжностями у забезпеченості окремих країн природними та іншими ресурсами [85, С. 253-254].

В.Лукашевич вважає, що "глобалізація – це об'єктивний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок і

взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини з навколишнім середовищем. В основі глобалізації лежить розвиток світових ринків товарів, послуг, праці, капіталу" [169, С. 13]. На думку дослідника, методологічним підходом до вивчення суті процесів глобалізації світової економіки повинно стати положення про те, що економічні відносини кожного суспільства виявляються як інтереси [169, С. 31].

Серед основних підходів до визначення глобалізації згаданий економіст виділяє: 1) культурологічний, що розглядає глобалізацію у широкому цивілізаційному контексті; 2) економічний, який визначає глобалізацію як бурхливий розвиток світових ринків та інтернаціоналізацію господарювання, що у свою чергу виявляється у зламі економічних національних меж, формуванні всесвітньої економіки, приведенні національних норм і механізмів у відповідність з нормами провідних країн; 3) екологічний, який будується на таких основних поняттях, як екологічний розподіл (нерівномірність використання людиною природних ресурсів) і політична екологія (розглядає екологічні конфлікти, питання екологічної справедливості, об'єднання зусиль країн для забезпечення виживання на планеті); 4) підхід, який акцентує увагу на глобалізації як віддзеркаленні конфлікту між модерном та постмодерном, між Заходом і Сходом; 5) комплексний підхід, згідно з яким глобалізація – це комплексне геополітичне, геоекономічне, геокультурне явище, яке потужно впливає на всі сторони життєдіяльності залучених до цього процесу спільнот. При такому підході глобалізацію можна

визначити як процес ослаблення традиційних територіальних, соціокультурних, державно-політичних і економічних бар'єрів, що ізолюють народи один від одного і, разом з тим, оберігають їх від неврегульованих зовнішніх впливів [169, С. 15].

На думку В.Лукашевича, існує об'єктивна і суб'єктивна глобалізація. Об'єктивна глобалізація відображає історичний процес формування єдиного міжцивілізаційного, міжнаціонального простору у всіх сферах життя людей (економіці, культурі, політиці) на основі міжнародного поділу праці, діалогу цивілізацій при повазі до національного суверенітету [169, С. 17, 341]. Докладніше, суттю об'єктивної глобалізації є: 1) історичний процес розширення та прискорення міжнародного поділу праці на основі революційних наукових досягнень людства, інформатизації виробництва, макроекономічної відкритості, подолання асиметрії розвитку у всіх її напрямках (природа – людина, багатство – бідність, інформаційне суспільство – докапіталістичні устрої); 2) становлення постіндустріального суспільного ладу; 3) встановлення нового світового порядку на основі врахування інтересів усіх членів світової співдружності, формування інституційних структур глобального регулювання світосистемних відносин; 4) у духовно-моральній сфері – опора на ноосферу, етосферу людства, діалог цивілізацій, держав, духовне взаємозбагачення на основі рівноправних, суверенних відносин [169, С. 341-342].

На переконання В.Лукашевича, суб'єктивна глобалізація відображає ідеологію ринку, зміст і правила якої диктують Міжнародний валютний фонд, Світовий банк, індустріально

розвинуті країни, олігархічні клани. Головними ідеями суб'єктивного глобалізму виступають: 1) повне розкриття національних економік, фінансової системи, інформаційної сфери всіх країн, які не здатні чинити цьому опір; 2) відміна суверенітету країн на їх природні ресурси [169, С. 17].

Докладніше, суттю суб'єктивної глобалізації, як вважає згаданий дослідник, є: 1) використання світовим капіталом сучасних методів і засобів для протистояння кризі світової капіталістичної системи та подальшого перерозподілу на користь світової олігархії не тільки додаткової вартості, створеної у світовій економіці, але й раніше створеного людством багатства; 2) збереження існуючого устрою світосистеми і регулювання світосистемних відносин на позиціях ринкового фундаменталізму; 3) встановлення світового порядку на основі руйнування національної державності, суверенітету та формування світового уряду олігархів; 4) у духовно-моральній сфері – відмова від цінностей Модерну, руйнування національних суверенітетів, цивілізаційних основ народів, десоціалізація і дегуманізація світу [169, С. 342]. Як бачимо, автор, при усій непересічності й принциповості підходу, схильний до вживання застарілих понять з арсеналу марксистської економічної думки, що робить його роздуми дещо вразливими з точки зору методології сучасної економічної теорії.

Нарешті, обґрунтовує логічний висновок В.Лукашевич, об'єктивні і суб'єктивні процеси глобалізації не ізольовані один від одного, а перебувають у взаємозв'язку. Так, суб'єктивний глобалізм використовує об'єктивний процес міжнародного поділу праці для

реалізації своїх інтересів, формує міжнародні зв'язки у потрібних для себе напрямках. Водночас об'єктивна необхідність у міжнародному обміні, спільному вирішенні загальносвітових проблем на користь спільнот, кожного мешканця планети стає перешкодою на шляху суб'єктивного глобалізму [169, С. 18].

Заслуговують на увагу міркування, викладені у дослідженні В.Лукашевича, про глобальні економічні трансформації. Зокрема, небезпідставно підкреслюється, що в умовах глобалізації змінюється роль і зміст економіки. Вона не перестає бути способом господарювання і джерелом задоволення потреб суспільства у товарах і послугах, засобом привласнення додаткового продукту. У той же час економіка стає домінуючою силою управління суспільством, вона підпорядковує собі політику, ідеологію, духовну сферу. При цьому зростання ролі економіки у глобальному світі пов'язане з такими обставинами: а) геополітика наповнюється економічним змістом, відносини між країнами виявляються насамперед як економічні відносини, переважає економічний інтерес; б) геоекономіка перетворюється на спосіб геостратегічного оперування усіма процесами; в) економіка стає стратегією розвитку людства і всіх соціальних спільнот (цивілізацій, інтеграційних об'єднань держав); г) економіка перетворюється на постсучасну форму війни, грань між економікою і війною у сучасному світі зникає: наприклад, масштабні операції проти національних валют призводять до заволодіння багатствами народів без військових зусиль і т.п. Крім того, сучасний глобалізм веде до відокремлення фінансового капіталу від продукуючої економіки, коли спекулятивно-

лихварський прибуток витісняє підприємницький прибуток, банки панують над підприємствами, фінансові спекулянти – над націями, котрі втрачають національний суверенітет [169, С. 142].

На думку І.Бочана та І.Михасюка, глобалізація – це і стан, і процес, і перспектива розвитку людського суспільства, з'єднання людськості у цілісному світі [26, С. 23]. Дослідники розкривають зміст глобалізації наступним чином: глобалізація – 1) тенденція до відходу від окремих національних економічних одиниць у напрямі створення єдиного великого глобального ринку; 2) історичний соціальний процес, змістом якого є зростаючий взаємозв'язок та взаємозалежність національних економік, політичних та соціально-культурних систем, а також взаємодія суб'єктів світосистемних відносин різних рівнів щодо регулювання їх діяльності в різних сферах на єдиному світовому просторі [26, С. 360].

На переконання І.Михасюка і М.Мальського, "більшість людей і навіть окремі дослідники розглядають філософію глобалізації як американізацію, макдональдизацію, вестернізацію. Проте глобалізація – це не уніфікація (американізація), а з'єднання людськості у цілісному світі. Філософія ж такої глобалізації, її пізнання і регулювання ускладнюється національними, релігійними, державно-політичними компонентами" [185, С. 5]. Розмірковуючи про конкретні типи нинішньої глобалізації, учені поділяють точку зору, згідно з якою виокремлюють просту експансію (колонізацію), скоординовану інтеграцію, політику несинхронізованої або доганяючої демократизації, політику синхронізованої демократизації [185, С. 5].

На думку І.Михасюка, у наш час спостерігається діалектичне поєднання глобалізації світового господарства і одночасного посилення впливу регіонального чинника на світову економіку і політику. Щоправда, як це не парадоксально, глобалізація і регіоналізація – це два протилежні процеси. Створення Європейського Союзу як структурної форми прямої взаємодії адміністративних утворень європейських держав, поява нових інститутів співробітництва прикордонних територій є лише окремими прикладами підвищення ролі міжрегіональних зв'язків у світових політико-економічних процесах кінця ХХ – початку ХХІ ст. [185, С. 7].

І.Михасюк вважає, що "...переваги глобалізації реалізуються не автоматично. Не всі країни в однаковій мірі відчують ці переваги. Інтереси зближення людей роблять їх дії передбачуваними. Але ці аксіоми притаманні лише для абстрактної "економічної людини" Адама Сміта. Сьогодні ж суб'єктами економічних інтересів, які стоять за нинішньою глобалізацією, виступають не люди, а корпорації" [185, С. 5].

У контексті наведених аргументованих узагальнень І.Михасюка про нинішнє діалектичне поєднання глобалізації світового господарства і одночасного посилення впливу регіонального чинника на світову економіку, сучасний польський економіст А.Новак зазначає, що причини регіональної економічної інтеграції в Європі впливають як з очікуваних ефектів від масштабності, так і з вільного руху товарів, послуг, капіталу й праці. Вони пов'язані, з одного боку, з більш ефективним використанням чинників виробництва, а з

іншого, - з утворенням економічного й валютного союзу та запровадженням спільної грошової одиниці "євро", що зменшує транзакційні витрати, обмежує вплив чинників, які призводять до погіршення стану економічної кон'юнктури в одній країні внаслідок проблем у іншій, гальмує спекулятивну діяльність на фінансових ринках [188, С. 18-19].

На думку П.Єщенка і Ю.Палкіна, глобалізація – це складний багатогранний процес, який поширюється на всі сфери суспільного життя: економічну, соціальну, політичну, духовну і налічує три етапи, останній з яких розпочався у 70-х рр. ХХ ст. на основі революційних змін у науково-технологічній, транспортно-комунікаційній та інформаційній сферах. Учені поділяють точку зору, що нині відбувається заміна індустріального способу виробництва постіндустріальним, головними ознаками якого є саморегульовані і самовідтворювані виробничі процеси. Відбувається перенесення високих технологій зі сфери матеріального виробництва до сфери інформації, культури, освіти, охорони здоров'я, розвивається сервісна сфера, а також зростає демократизація суспільства та соціальна захищеність населення [93, С. 300-301].

На переконання Л.Мельника, глобалізація – це збірне поняття, що характеризує процес інтеграції автономних соціально-економічних систем, діяльність яких відносно обмежена рамками окремих держав (національних економік), у глобальне співтовариство, що функціонує як єдина цілісна соціально-економічна система. Складовим компонентом глобального співтовариства, його найважливішою підсистемою є глобальна

економіка. Згаданий дослідник виділяє кілька напрямків, де процеси глобалізації розвиваються особливо інтенсивно: 1) створення світових комунікаційних мереж; 2) формування єдиного інформаційного простору; 3) створення єдиних фінансових інститутів і єдиного торгового простору; 4) розвиток єдиних засобів масової інформації; 5) міжнародне співробітництво в деяких галузях (захист прав людини, природоохоронна діяльність) та ін. [180, С. 303].

На думку С.Злупка, цивілізація від часів свого виникнення з більшою чи меншою інтенсивністю рухалася у бік глобалізації. Проте глобалізація ніколи не змогла б набрати теперішніх масштабів, оскільки організаційні, технічні та інформаційні засоби були значною мірою обмежені. Згаданий автор поділяє точку зору деяких сучасних економістів, згідно з якою всі глобальні проблеми можна звести до трьох груп: 1) проблеми міждержавних взаємовідносин, подолання відсталості країн і регіонів, ліквідації світових регіональних і локальних криз; 2) проблеми, пов'язані з розвитком суспільства, забезпеченням його перспектив, пристосуванням людини до сучасного середовища; 3) проблеми, пов'язані із взаємодією природи і суспільства у широкому сенсі. В цілому глобалізацію пропонується розглядати з двох позицій: 1) глобалізація як природний, об'єктивний процес; 2) глобалізація як силовий, насильницький процес в інтересах "глобалізаторів" [103, С. 266-267].

Е.Семенюк зазначає, що у найширшому розумінні глобалізація означає поступове набуття планетарного характеру будь-якими явищами чи сторонами життя. У цьому контексті він вважає, що "глобалізація – це процес постійного зростання рівня різнобічної

(економічної, політичної, соціокультурної, технологічної, інформаційної тощо) інтеграції всіх народів та держав земної кулі на шляху до загальнопланетарної єдності людства" [222, С. 7].

Сучасний польський економіст, фахівець з економічних проблем глобалізації Г.Колодко відзначає три головні атрибути глобалізації: 1) лібералізація; 2) інтеграція; 3) взаємозалежність [328, С. 100]. Так, взаємозалежність стосується не тільки господарських аспектів, а й культурних та політичних. При цьому дослідник наводить приклад такої багатогранної взаємозалежності у світі, згадуючи, зокрема, можливість впливу на результати виборів в Україні 2004 р., які засвідчили рух суспільства до демократії [328, С. 107]. В цілому, на думку ученого, глобалізація означає, що взаємозалежне функціонування економік, а тепер уже й світової економіки, породжує загальносвітові проблеми, які неможливо розв'язати поодиночі чи навіть групою країн, хоч би таких сильних і потужних, як ЄС або "велика сімка" [328, С. 110].

Новаторські методологічні підходи сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників до проблеми трактування глобалізації знаходимо у фундаментальній колективній науковій праці "Глобалістика: Міжнародний міждисциплінарний енциклопедичний словник" (2006 р.) [61]. Так, у найбільш загальному вигляді поняття глобалізації інтерпретується як процес універсалізації, становлення єдиних для усієї планети структур, зв'язків і відносин у різних сферах життя суспільства [61, С. 163]. На думку О.Уткіна, глобалізація – це процес, що визначається ринковими, а не державними силами. Щоб привабити бажаний капітал і сподіватися на блага сучасної і

майбутньої технології, держави повинні закувати себе у "золотий корсет" збалансованого бюджету, приватизації економіки, відкритості інвестиціям і ринковим потокам, стабільної валюти. Глобалізація означає гомогенізацію життя: ціни, продукти, якість охорони здоров'я, рівень доходів, банківські відсотки мають у даному випадку тенденцію до вирівнювання на світовому рівні. Глобалізація змінює не тільки процеси світової економіки, але й її структуру. Набирає силу потужний за впливом на людство процес, що генерує трансконтинентальні і міжрегіональні потоки, створює глобальну за своїм масштабом взаємозалежність. Світова економіка не просто стає взаємозалежною, вона інтегрується у практично єдине ціле. Відмінність між взаємозалежною економікою та економікою глобалізованою – якісна. Йдеться не тільки про істотно зрослі обсяги товарних потоків, але й про такий світовий ринок, який виглядає як ринок єдиної держави [61, С. 164].

На наш погляд, згаданий автор дещо спрощує розуміння сучасного світового ринку як "ринку єдиної держави", хоча в цілому його трактування глобалізації заслуговує на увагу. Так, можна погодитись з узагальненням дослідника, що глобалізація заставляє уряди узгоджувати національну економічну політику з потребами і побажаннями сусідів і потенційних конкурентів. В умовах інтенсивної конкуренції, коли прискорюється рух потоків капіталів, лише небагато країн можуть дозволити собі до певної міри незалежну валютну політику і підтримувати певну економічну самодостатність [61, С. 165].

На думку В.Добренькова і А.Рахманова, глобалізація виступає як перехід до домінування у політиці наднаціональних установ (ООН, НАТО, "Велика вісімка"), в економіці – транснаціональних корпорацій і наднаціональних органів (Світовий банк, Світова організація торгівлі і т.д.), формування глобальної культури, переважно масової (кіно, література, рок- і поп-музика і т.д.), виникнення глобально-однорідного способу життя (однаковий одяг, їжа, форми організації дозвілля і т.д.) [61, С. 165].

Цікавими є міркування В.Толстих, котрий слушно зазначає, що глобалізація, як будь-яке загальне поняття, несе у собі багато конкретних значень і змістових відтінків. У літературі з проблем глобалізації спостерігається широке та вузьке тлумачення цього поняття: від означення особливої стадії всесвітньо-історичного процесу до найменування конкретних явищ і тенденцій. Так, різні дослідники говорять про "глобальні виклики", "глобальну економіку", "глобальну безпеку", називають ознаки-тенденції на кшталт розмивання національних бар'єрів в економіці чи суверенітету держав, ототожнюють глобалізацію з інформаційною чи технологічною революціями. Суть глобалізації розкривається у явищах і процесах більш глибокого рівня, ніж вона постає у феноменологічному зрізі. Відправним пунктом є усвідомлення і визнання об'єктивного факту: у світі виникли питання і проблеми, які жодна країна і народ не можуть вирішити автономно, ізольовано, безвідносно один до одного. Завдяки розвитку інформаційних технологій, що долають будь-які організаційні обмеження і політичний контроль, відбулося таке ущільнення, стискання

світового простору і часу, що звичні способи і механізми взаємодії і співробітництва країн і народів вже не спрацьовують, не дають очікуваного результату і ефекту. Жорстко фіксуючи залежність країн, народів і культур одних від одних, яка посилюється, глобалізація поєднує її з взаємністю, тим самим окреслюючи рубікон у природничо-історичному процесі розвитку людської цивілізації. Держави і співтовариства, продовжуючи розв'язувати свої поточні справи і проблеми, враз опинилися перед необхідністю узгоджено, солідарно шукати і знаходити відповіді на виклики часу, які породила зовсім не глобалізація, але саме їй судилося цю історичну місію взяти на себе [61, С. 167-168].

Сучасні російські економісти А.Колганов і О.Бузгалін намагаються з'ясувати специфіку основних підходів різних наукових напрямів економічної теорії до тлумачення змісту процесу глобалізації. Зокрема, вони говорять про описову характеристику глобалізації, яка робить акцент на поглибленні економічних і соціально-політичних зв'язків, підкреслює зростання світової торгівлі, питомої ваги експортно-імпортних операцій у частці ВВП, зростання ролі транснаціональних соціально-економічних, інформаційних і технологічних мереж, появу економічних, політичних та інших інституцій, що відіграють роль наднаціональних і виступають насамперед як інституції у міжнародній сфері. При цьому виділяються різні аспекти і елементи процесу глобалізації. Насамперед це власне соціально-економічні аспекти: вільний рух товарів, послуг, технологій, капіталів і людей; взаємозалежність національних економік; уніфікація світової економіки. Крім того,

йдеться про зміни сучасного ринку: формування єдиного ринкового простору, взаємопроникнення ринків, поява транснаціональних систем і форм господарювання. Нарешті наголошується на змінах у способі життя і культурі як особливих економічних аспектах глобалізації: дотримання універсальних цінностей, принципів і норм поведінки; зближення способу життя людей; зростаюча стандартизація споживання; універсалізація культури; гомогенізація світу [117, С. 666-667].

Згідно з іншим підходом, зазначають А.Колганов і О.Бузгалін, насамперед виділяють системну якість глобалізації. До таких системних якостей, як правило, відносять домінування наднаціональних закономірностей економічного розвитку і функціонування щодо закономірностей національних. Глобальною економіка стає тією мірою, якою закономірності світового господарства стають домінуючими щодо закономірностей національних економік. Принципово важливим тут є розгляд проблеми співвідношення довготермінових процесів інтеграції і сучасного стану цих процесів, яка зазвичай трактується як глобалізація [117, С. 672].

Ще один підхід до розуміння глобалізації пов'язує розвиток процесів глобалізації з генезисом постіндустріальних інформаційних технологій і якісними змінами, що відбуваються не тільки у технологічному базисі економічних систем, але й у всій їхній структурі, оскільки саме це вказує на новий контекст процесу глобалізації. Сучасна глобальна економіка водночас оцінюється і як інформаційна. Її інформаційність дозволяє говорити про неї як про

нову реальність і відрізняє від світової економіки минулого. Глобальна економіка характеризується як єдина система, що здатна працювати в режимі реального часу у масштабах всієї планети. У ній знайшли відображення реалізовані можливості капіталістичного виробництва щодо подолання часових і просторових кордонів. Зміст такої економіки складають інформаційні і комунікаційні технології, які стали її найважливішою інфраструктурою. Це дозволяє здійснювати глобальне управління капіталами у світовому масштабі. Прикладом таких процесів є велетенське зростання обсягів і масштабів міжнародних фінансових потоків провідних країн з ринковою економікою. В сучасних умовах глобалізуються і наука, технологія та інформація. Вони стають джерелом конкурентних переваг і тому, природно, і наукові установи, які відтворюють даного роду знання, входять до сфери інтересів великих корпорацій.

Природно, що й ринки традиційних товарів і послуг також глобалізуються. Це означає, що будь-яка фірма, незалежно від її розміру, намагається вийти на міжнародний ринок через нові комунікаційні і транспортні технології. При цьому значна частка економіки припадає на внутрішній ринок, існують цілі сектори у національних економіках, які захищені від міжнародної конкуренції. Проте навіть компанії і сегменти економіки, що працюють переважно на внутрішній ринок, тією чи іншою мірою пов'язані із світовим ринком [117, С. 676].

Як слушно зазначають А.Колганов і О.Бузгалін, конструктивністю відзначається методологічний підхід, що пов'язує трактування глобалізації як процесу, а не як певного стану. Даний

процес характеризується як поступове екстенсивне та інтенсивне перетворення світових економічних відносин із взаємодії різних національних економічних систем у рамках світового господарства у новий стан, де взаємодіють переважно "глобальні гравці" на полях національних держав. Така трансформація свідчить про феномен дифузії мікро- і макроекономічних систем. Зокрема, якщо тлумачити глобалізацію як взаємодію різних типів "глобальних гравців", у т.ч. й насамперед ТНК, які традиційно належали до мікроекономічних систем (фірм) на полях національних держав, тобто на полях макроекономічних систем, то ми тим самим відзначаємо істотний компонент такої дифузії.

Отже, роблять логічний висновок згадані учені, якщо ми розглядаємо процес глобалізації як сукупність системних змін, розглядаємо його у динаміці на основі взаємодії технологічних параметрів, інституцій та економічних відносин, що змінюються, то у такому випадку для аналізу глобалізації буде найбільш адекватним не просто описовий підхід, який характеризує ті чи інші емпіричні феномени, і навіть не просто певні системні дослідження, що типологізують і систематизують певним чином різні елементи процесу глобалізації та її складові. Лише діалектичний метод дозволяє виділити і суперечності, і історичну динаміку процесу глобалізації як трансформаційного процесу, що призводить до зміни якості економічних систем. Саме такий підхід, як обґрунтовано вважають А.Колганов і О.Бузгалін, дозволяє вийти на сучасний контекст порівняльного аналізу економічних систем в умовах глобалізації [117, С. 677-678].

Уточнюючи власну точку зору на зміст процесу глобалізації, А.Колганов і О.Бузгалін зазначають, що він характеризує певну нову якість сучасного суспільства як єдиного, всесвітнього, глобального. Глобалізація як процес має певну міру свого розвитку. Більше того, цей процес, як і будь-який соціальний процес, нелінійний. Поряд з глобалізацією у сучасному світі розвиваються і протилежні їй процеси (локалізації, ренесансу соціальної ролі низки національних держав, зіткнень цивілізацій, диференціації якості життя і т.п.). Нарешті, це процес, що відбувається на рівні і техніко-економічних, і соціально-економічних, і соціально-політичних, а також духовних і т.п. відносин. Якщо погодитися з такими уявленнями, то нова якість соціопросторового буття сучасного життя полягає у тому, що глобалізація розвивається у сучасному світі тією мірою, якою "глобальні гравці" (ТНК, МВФ, СОТ і т.п., наддержави) здійснюють вплив (аж до вирішального) на економічні, соціальні, політичні і духовні процеси, що відбуваються у національних економіках і на міжнародній арені. При цьому можна виокремити об'єктивні основи, причини процесу глобалізації, а саме: поглиблення міжнародного поділу праці до такого рівня, коли він стає не менш значущим, ніж внутрішньонаціональний; загострення глобальних проблем до такого рівня, коли їх вирішення зачіпає життєві інтереси більшості громадян Землі і потребує втручання світового співтовариства; розвиток світових транспортних і телекомунікаційних систем до такого рівня, коли вони стають частиною повсякденного життя громадян і т.п. [117, с. 678-679].

На думку сучасного англійського соціолога Е.Гіденса, "...не тільки і не стільки економіка (і тим більше не вузько витлумачені фінансові ринки) повною мірою презентують глобалізацію. Вона розкриває себе у зовсім новій системі комунікацій. Причому мова йде не тільки і не стільки про комунікації у форматі засобів масової інформації, але в основному про комунікації у вигляді нових зв'язків, залежностей, взаємозумовленостей. Нова ситуація тотальної інформаційної прозорості світового співтовариства до невпізнання змінила все наше життя. Відтепер будь-яка мікро зміна у будь-якому сегменті світового співтовариства негайно поширюється по всьому світу, впливаючи на внутрішні структури цього світу. Ця прозорість і взаємозумовленість, природно, призвели до зовсім нового трактування статусу національних держав. Вони стали втрачати свою значущість, так би мовити, зависати у просторі і часі, втрачаючи свою колишню повну владу над економікою, політикою і культурою своїх народів" [237, С. 56-57]. Згаданий дослідник вважає, що держави "...перетворюються в комітети по управлінню місцевими проблемами у рамках глобалізованого співтовариства. Економіка стрімко виходить з-під влади національних держав і стає керованою над- і позанаціональними силами, а не зусиллями урядів окремих країн. Поряд з цим глобальні спільноти очевидячки не можуть вникати у вирішення всіх місцевих (локальних) проблем. І цим починають займатися власне держави, які повсюдно множаться. В обслуговуванні локальних потреб якраз і полягає їх нова місія. Тому глобалізація поєднується з автономією, яка розширюється, окремих частин світу у вирішенні своїх місцевих питань" [237, С. 57].

Таким чином, підкреслює Е.Гіденс, на основі масової символічної інтеракції і спільної інформаційної культури виникає глобальна суспільна система. Національна держава, що панувала раніше, відходить у минуле. Влада здійснюється на рівні локальних, регіональних центрів, у яких на перший план висуваються впливові соціальні рухи та громадянські асоціації [60; 61, С. 210; 315]. (Докладніше про порівняльний аналіз економічної ролі та функцій держави у контексті глобалізації йдеться у наступному п. 3.3 цього ж розділу).

У цьому ж контексті Ю.Резник зазначає, що разом з розширенням сфери впливу громадянського суспільства і зміцненням його статусу як основного суб'єкта інституційних змін у сучасному соціумі на етапі його переходу до постсучасності (постмодерну) відбувається глобалізація процесів інституціоналізації. Соціальною базою глобального громадянського суспільства є різні рухи та організації, у т.ч. організації, які виступають на захист довкілля, прав людини, культурної самобутності корінного населення. Вони значно більшою мірою, ніж державні системи, володіють нині свободою утворення нових політичних і культурних структур, що об'єднують людей, які розділені своїм місцезнаходженням і громадянством, у єдині соціальні мережі [61, С. 210]. Подібні процеси інституційного характеру в умовах посилення глобалізації відзначають й сучасні зарубіжні дослідники К.Кроуч, В.Стрік та ін. [303].

Багато економістів, досліджуючи проблеми глобалізації та, зокрема, її економічні аспекти, підкреслюють не тільки плюси глобалізації, а й наголошують на її мінусах, внутрішніх

суперечностях. Так, В.Колонтай звертає увагу на межі глобалізації, коли процеси глобалізації наштовхуються на численні перешкоди, породжені не тільки інерцією минулого, але й внутрішніми суперечностями самої глобалізації. Особливо сильну протидію викликають мілітаристські і неоліберальні форми і методи глобалізації. Обмежувачі, що виникають, носять політичний, економічний, технологічний і культурний характер. На окремих ділянках ці та інші обмежувачі істотно гальмують глобалізацію і під їхнім впливом процеси глобалізації усе частіше набирають форм регіоналізації (наприклад, НАФТА, НАТО, АСЕАН і т.п.).

Сучасні процеси глобалізації, як слушно зазначає В.Колонтай, зумовлені насамперед економічними причинами: поглибленням суспільного поділу праці, науково-технічним прогресом в умовах панування ринкової економіки. Водночас посилюються і вторинні, похідні прояви глобалізації, що набувають певну самостійність і автономію: міжнародні антиглобалістські рухи, організована злочинність і міжнародний тероризм. Всі ці явища далеко не однозначні і постійно породжують нові конфлікти та суперечності, які ставлять більш або менш серйозні межі можливостям подальшої глобалізації, постійно змінюють її характер. Економічні основи глобалізації наштовхуються не тільки на політичні інтереси національних господарств (протекціонізм), але й на техніко-економічні обмежувачі. В умовах індустріального розвитку взаємопов'язані господарські одиниці розміщувалися територіально поблизу одна від одної (місто, господарські кластери, національно-господарські комплекси), що давало значну економію на

інфраструктурі (матеріальній і соціальній) та інших видатках. Сучасні засоби комунікації дещо послаблюють цей територіальний імператив, але лише частково. Тим більше, що в умовах постіндустріального суспільства, з його опорою на творчі (інтелектуальні) чинники, з'являється новий імператив формування місцевих кластерів: творча думка для свого розвитку потребує безпосереднього спілкування мислячих особистостей, адже комп'ютерне спілкування набагато менш ефективне. З'являються технополіси, фінансові центри, центри ділових послуг та інші види кластерів. Іншими словами, виникають нові центри влади, а глобальні ринки стають не стільки вільними, скільки олігополістичними [61, С. 168-169].

Заслуговують на увагу роздуми І.Чубайса про глобалізацію та, зокрема, економічну глобалізацію як етап трансформації європейської системи цінностей. Зокрема, дослідник обґрунтовано вважає, що еволюція ціннісних систем в історії суспільства призвела до глобалізаційного періоду. Йдеться про усунення чи зменшення бар'єрів усіх типів – економічних, політичних, соціальних, культурних, які існують між державами. Проте скоріше можна говорити про глобальне поширення західних норм, зразків, товарів. У рамках глобалізації саме Захід намагається подати свої еталони як матрицю-основу, на базі якої формується вся загальносвітова система стандартів. Глобалізація – це намагання перевести планету на західну систему відліку. В умовах торжества свободи ціннісна система суспільства спрощується, на перший план виходить найбільш просте, матеріальне. Оскільки міжнародні фінансово-промислові корпорації в економічному сенсі, як правило, більш потужні та ефективні, ніж

національні, то глобалізація стає гаслом дня. Водночас, наголошує згаданий автор, серед перших дискомфорт від глобалізації відчули носії існуючих у кожному великому співтоваристві регіональних субкультур. Нині глобалізація, єдині шаблони і зразки нав'язуються представникам різних етносів і культур. Така протиприродна глобалізація буде викликати і вже викликає постглобалістський (за аналогією з постколоніальним) синдром. Вільний світовий обмін товарами і послугами нашоухується на культурну автономію і суверенність народів та етносів. За нормальної ситуації вільний обмін товарами повинен доповнюватися чи якось корелюватися з утвердженням ідейно-культурного, духовного зближення та уніфікації. Але оскільки культурна інтеграція сприймається як штучний процес, економічна глобалізація стимулює антиглобалізм [61, С. 170].

У контексті вище наведених міркувань І. Чубайса американський учений М. Кастельс, оцінюючи сучасні інформаційні суспільства, слушно звертає увагу на те, що вони характеризуються культурною та інституційною різноманітністю: "Ні Китай, ні Бразилія не збираються розплавлятися у глобальному котлі інформаційного капіталізму у своєму нинішньому високошвидкісному шляху розвитку" [110, С. 42]. А в цілому згаданий дослідник дотримується думки, що становлення глобальної економіки є не тільки об'єктивним процесом, а й результатом певної політики і відбувалося завдяки діяльності урядів країн "великої сімки" та контрольованих ними міжнародних інститутів – МВФ, Світового банку, ГАТТ/СОТ [93, С. 302].

Ю.Туниця звертає увагу на екологічні аспекти глобалізації і вважає, що вона пішла не в найкращому напрямку з точки зору збереження і розвитку цивілізації, оскільки супроводжується глобальними негативними змінами у природному життєвому довіллі (небезпечні зміни клімату, зменшення захисного для життя озонового шару, кислотні дощі, транскордонне переміщення забруднюючих речовин у повітрі та водному середовищі і т.д.) [258, С. 43-48]. На переконання ученого, процес глобалізації можна і потрібно скоригувати всіма можливими засобами: "Ключовим моментом корекції повинно стати зміщення акцентів з економічної площини до екологічної. Віссю соціального поступу повинна стати екологічна глобалізація. Якщо пріоритети міжнародного екологічного співробітництва займуть своє гідне місце поруч з нинішніми пріоритетами економічного і торговельного співробітництва, точніше кажучи, якщо майбутнє міжнародне екологічне співробітництво стане **таким же сильним інтересом держав і ТНК, як і нинішнє економічне, то в такому разі екологічний глобалізм буде нейтралізувати та урівноважувати негативні риси економічного глобалізму**" [258, С. 48]. В цілому дослідник вважає, що "глобальне екологічне співробітництво, тобто соціоекологічна глобалізація, має стати **стрижнем глобалізаційних процесів**" [258, С. 49].

П.Єщенко і Ю.Палкін підкреслюють суперечливий характер глобалізації і зазначають, що вона, з одного боку, створює широкі можливості для освоєння нових технологій, розвитку економіки, відтворення благ, яких не знало людство, підвищення якості життя, створення нових робочих місць, отримання інформації, збагачення

культур народів світу, вільного руху товарів, людей, капіталів та ідей, співпраці народів та країн, а з іншого боку, - відтворює неоімперіалізм, який є викликом людству і загрозою його існуванню, абсолютизує економічну і політичну владу нових глобальних монопольних корпорацій, які вийшли з-під контролю держав-націй, призводить до забруднення навколишнього природного середовища внаслідок зростання антропогенного тиску, коли техногенні катастрофи можуть спричинити незворотні зміни у середовищі існування людей, збільшує різницю між країнами за рівнем доходів, дестабілізує світ і несе загрози та виклики національно-державним інституційним структурам [93, С. 302-303].

Г.Померанц, розглядаючи ступені глобалізації в історичному аспекті, слушно підкреслює, що сучасний ступінь глобалізації сприймається як страхівка багатих країн за рахунок всіх решти. Виник антиглобалістський рух, який протестує проти зростаючого розриву між бідністю і багатством, проти вивозу брудних виробництв і безмежного розширення техногенного світу, що загрожує біосфері; проти засмічення морального середовища і пригнічення національних культур світовим телевізійним стандартом американського виробництва. Антиглобалізм має присмак антиамериканізму. При цьому європейський антиамериканізм – це протест проти порушення коаліційного характеру західного культурного світу, різко вираженого гегемонією однієї культурно-маргінальної країни. Водночас афро-азійський антиглобалізм пов'язаний з несприйняттям претензій Заходу в цілому на становище єдиної світової цивілізації [61, С. 850-851].

У цьому контексті Е.Гіденс зазначає, що сила антиглобалістів корениться у нових глобальних неурядових організаціях, які перетворюються у "третю силу" нашого світу. Це є позитивним явищем, бо неурядові організації претендують на те, щоб бути своєрідним сумлінням, совістю сучасного людства [237, С. 58].

На думку А.Панаріна, процес глобалізації готує перехід людства до принципово нової якості і розколу світу. Зокрема, це пов'язано з соціальною поляризацією між адаптованою (благополучною) і неадаптованою (неблагополучною) частинами людства, яка поглиблюється. Донедавна здавалося, що процес глобальної модернізації здійснюється в руслі єдиної загальнолюдської перспективи – приєднання менш розвинутих верств, країн, регіонів до єдиного еталону, у якому втілена заповітна історична мета людства. Нині ми стоїмо перед загрозою втрати єдиної загальнолюдської перспективи, розколу людського роду на пристосовану культурну расу ("золотий мільярд") і непристосовану, до якої, як виявилось, належить більшість населення планети. Цей розкол світу, вважає дослідник, вже зараз працює як швидкодіючий механізм руйнації нашої планетарної цивілізації, що веде від відносин солідарності і довіри до безжалісного соціал-дарвіністського відбору. Тому необхідна зміна самої парадигми відносин між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, Морем і Континентом, "полісами зростання" і медоленою периферією [61, С. 166].

Подібної точки зору дотримується й А.Філіпенко, котрий зазначає, що на тлі зближення економічних форм життя народів залишається доволі виразним поділ країн світу на центр і периферію

[85, С. 250]. У цьому ж контексті польський економіст Т. Качмарек пише, що "багаті країни отримують чимраз більшу користь, а бідні країни відсунуті на периферію" [326, С. 157].

Згаданий вище "золотий мільярд" усебічно характеризує А. Чумаков, котрий аргументовано доводить, що скористатися наслідками і можливостями сучасної цивілізації може лише певна частина мешканців планети, абсолютна більшість яких проживає у розвинутих країнах. Так, на початок ХХІ ст. з майже 300 млн. користувачів Інтернету абсолютна більшість (88 %) проживали у країнах "золотого мільярду". При цьому у США і Канаді, де проживає менше 5 % населення планети, було зосереджено більше 50 % користувачів Всесвітньої павутини, тоді як у всій Африці їх налічувалося трохи більше 6 млн. чоловік, причому 5,3 млн. з них припадало на Південну Африку. Дуже промовистим є і розрив у доходах між населенням багатих і бідних країн. Так, якщо на частку шостої частини населення планети, в основному мешканців Північної Америки, Європи і Японії, у 2000 р. припадало майже 80 % світового доходу, тобто у середньому близько 70 доларів на день на людину, то на частку 57 % світового населення з найбідніших країн світу припадало всього 6 % світового доходу, що у розрахунку на одну людину на день складало менше 2 доларів. Однак у ще більш зубожілому становищі були 1,2 млрд. чоловік, чиї доходи складали менше 1 долара на день [61, С. 341]. При такій нерівності доходів і можливостей, робить логічний висновок А. Чумаков, черпати вигоду з інформаційно-технологічної революції й надалі зможе лише явна меншість мешканців Землі. В умовах глобалізації світ стрімко

структурується як єдине ціле, насамперед у галузі комунікацій і світової торгівлі. Це, у свою чергу, ще більше посилює спеціалізацію окремих країн і цілих регіонів у світовому поділі праці. Так, частка населення розвинутих країн, яке зайняте у сферах обслуговування, науки, освіти, мистецтва, а також легкої, обробної та електронної промисловості, тобто в екологічно чистих виробництвах, незрівнянно вища, ніж у відсталих країнах. Під впливом більш жорстких природоохоронних законів, прийнятих у більшості країн Заходу, екологічно шкідливі виробництва, наприклад, хімічної, металургійної, видобувної промисловості, все більше переміщуються до слаборозвинутих країн. У дуже короткі терміни вони порушують сформований там століттями патріархальний уклад життя і створюють серйозні диспропорції у відносинах природи і суспільства. Інформаційно-технологічна революція принципово змінила також і напрям світових фінансових потоків, що не сприяє поліпшенню глобальної екологічної ситуації. Якщо в умовах промислової революції розвинуті країни у пошуках дешевшої робочої сили активно вивозили капітал до відсталих країн, розвиваючи там видобувну і обробну промисловість і створюючи таким чином робочі місця для некваліфікованого і малограмотного населення, то тепер капітал спрямовується до розвинутих країн, оскільки високі технології потребують освічених, висококваліфікованих фахівців, високої культури виробництва, розвинутої інфраструктури. Ці ж природи стають і основними споживачами своєї наукомісткої, високотехнологічної продукції. Внаслідок цього із слаборозвинутих країн найбільш освічена і талановита частина населення, в основному

молодь, виїжджає до розвинутих країн, де отримує кращі умови для життя і роботи. Цей процес "втечі розумів" є характерною особливістю інформаційної революції, коли розвинуті країни "скуповують" інтелектуальний потенціал з усього світу, не залишаючи практично жодних шансів аутсайдерам подолати своє відставання і вийти на рівень стійкого розвитку, що є серйозним чинником соціальної і політичної нестабільності у сучасному світі [61, С. 341-342].

На переконання А.Чухна, розрив у доходах між багатими та бідними країнами глобалізація не зменшує, а збільшує. Отже, процеси глобалізації не посилюють слаборозвинуті країни, не збільшують їхній економічний потенціал, не поліпшують умови життя і праці населення, а, навпаки, посилюють їхнє відставання, залежність від розвинутих країн та міжнародних фінансово-кредитних організацій. Невипадково виник і поширюється антиглобалістський рух. Тому, вважає дослідник, потрібно реалістично аналізувати процеси глобалізації, розкривати її позитивні та негативні риси, виробляти дійові заходи, щоб спрямувати її на вирішення актуальних проблем поліпшення життєдіяльності людини [278, С. 443].

На думку американського фахівця з економічної компаративістики С.Роузфілда, нині всі країни умовно поділяються на "три світи": переможців, претендентів на перемогу та тих, хто бере участь у конкурентній боротьбі, але реальних шансів на перемогу не має. "Перший світ", у якому проживає 16 % населення земної кулі, охоплює Америку, Канаду, Європейський Союз, Японію, Австралію,

Нову Зеландію, Ізраїль, Ісландію, Мальту, Норвегію та Швейцарію. До "другого світу" належать вісім "азійських тигрів": Китай, Гонконг, Тайвань, Сінгапур, Південна Корея, Малайзія, Індонезія й Таїланд. Новий "третій світ", у якому проживає 57 % населення планети, представлений найменш розвинутими країнами, країнами СНД та Східної Європи, іншими найбільш біднішими країнами, які за класифікацією Програми розвитку ООН (ПРООН), належать до країн, які мають середній і низький рівень розвитку "людських ресурсів". Сповільнення темпів економічного зростання, яке охопило весь світ за останні три десятиліття, не є безперервним процесом. У рамках цієї тенденції спостерігаються власні цикли та протилежні тенденції. Деякі країни "третього світу" робили сильний ривок, породжуючи надії на глобальну конвергенцію, але швидко "видихалися". Так само деякі країни функціонували значно нижче середніх показників, тоді як у кількох "азійських тигрів" спостерігалось стійке економічне піднесення. Коливання цін на ресурси й сировинні товари, а також перехід від нововведень на основі удосконалення механізмів до ґрунтованих на інформаційних технологіях частково пояснюють ці тенденції, що виникають у процесі пристосування культури та політичної системи тієї чи іншої країни до глобальних змін. Посилення багатонаціональних корпорацій різних країн, манія об'єднань підприємств та зміна напрямку міжнародних потоків капіталу також є важливими елементами загальної картини, що відбиваються через призму систем. Безумовно, пише згаданий економіст, майбутнє принесе нові виклики та внесе свої зміни до перебігу процесів. Мало культур, які можуть встояти перед будь-

якими катаклізмами. Очевидно, цілком певно можна зробити припущення, що переважним буде двоїстий процес поступової втрати життєвих сил і зміни конфігурації світу, а не прискорення економічного зростання та конвергенції. Це означає, доходить висновку С.Роузфілд, що у першій чверті ХХІ ст. розрив між "переможцями" та "учасниками без шансів на перемогу" збільшуватиметься, а США дедалі більше випереджатимуть Європейський Союз і Японію. Росія "зачахне", а Китай, можливо, стане недосяжним "азійським тигром" [218, С. 264-265].

У контексті роздумів С.Роузфілда польський економіст Г.Колодко прогнозує, що нові держави, які були республіками колишнього СРСР, "...будуть у важкій ситуації і найвірогідніше їхнє відставання від більш розвинутої частини Європи та Азії протягом наступних кількадесят років ще більше зросте" [328, С. 339].

На думку А.Колганова і О.Бузгаліна, для глобалізації характерні досить істотні суперечності між розвитком економіки у масштабах світового ринку і національного ринку, а також суперечності між глобальним ринком і національним державним регулюванням. Наслідком цих суперечностей є нові виклики економічним системам, зокрема це стосується суперечностей між глобальною та національною ефективністю функціонування економічної системи. Те, що робить економічну систему ефективною у глобальному вимірі, може одночасно призводити до зниження внутрішньої ефективності і наявності диспропорцій, незбалансованості у розвитку національної економіки, послаблення її економічної безпеки та ін. негативних наслідків, пов'язаних з ущемленням національних, економічних,

соціальних і політичних інтересів. З іншого боку, орієнтація на внутрішні народногосподарські критерії ефективності при ігноруванні конкурентоздатності економічних систем у світовому господарстві здатна призвести до зворотного результату – до зниження потенціалу інтеграції економічної системи у глобальну економіку. Це, за інших рівних умов, буде негативно позначатися на НТП і особливо на розвитку високих технологій, на можливостях активного використання інших економічних систем, на багатьох соціальних параметрах. Таким чином, включення економічної системи до світового господарства виявляється дуже суперечливим процесом і порівняльний аналіз економічних систем у цьому випадку передбачає необхідність звернення до порівняння і співставлення національно-державних та глобальних критеріїв ефективності [117, С. 692-693].

Згадані дослідники зазначають, що процес глобалізації зумовлює новий зміст тієї метасистеми, того економічного простору і часу, у яких відбувається дослідження і порівняння економічних систем. Глобалізація як суперечливий процес призводить до якісно різних наслідків у різних типах економічних систем. Так, глобалізація по-різному позначається на економіках "першого світу", зорієнтованих на соціал-демократичну і ліберальну моделі. Для більш соціально зорієнтованих економічних систем з більш високою мірою свідомого регулювання економіки глобалізація у її нинішньому вигляді створює систему проблем у реалізації їх попередньої стратегії, що пов'язані з небезпеками впливу капіталу з економік з більш дорогою робочою силою, більш високими податками,

жорсткими соціальними, екологічними та іншими обмеженнями. У рамках економік "третього світу" від глобалізації насамперед виграють тільки нові індустріальні країни і деякі гігантські економічні системи (Китай, Індія), здатні відносно рівноправно брати участь у світовій конкуренції, займаючи там відповідну нішу. Для найбільш бідніших країн, що розвиваються, глобалізація обертається переважно своїми негативними наслідками. Для перехідних економік ситуація багато у чому аналогічна: лише країни з відносно успішною моделлю трансформації, які переходять на траєкторію "наздоганяльного розвитку", переважно виграють від активного включення до процесів відкритої глобальної економічної взаємодії за неоліберальними правилами (економіки Центрально-Східної Європи, тісно взаємопов'язані з Європейським Союзом). Для країн, що пережили глибоку економічну кризу, ситуація з однозначним розвитком економіки як відкритої набагато проблематичніша [117, С. 694-695].

На думку .В.Лукашевича, економічна логіка глобалізму характеризується відходом від модерну і поверненням до початків капіталізму. Модерн того періоду означав перехід від перерозподільної феодальної економіки, у якій капітал нагромаджувався у лихварів і надавався під відсоток, до продуктивної економіки ринкових підприємців. Всупереч модерну глобалізм конструє обґрунтування економічного монополізму раси панів ("золотого мільярду") над безправною периферією. Глобальна стратегія спрямована на демодернізацію, знищення досягнень модерну в країнах, що розвиваються і країнах з перехідною

економікою. Глобалізм в економіці загрожує світові поверненням від продуктивного принципу до перерозподільного, лихварського, а у політиці – від системи рівноваги на принципах національного суверенітету до диктату "однополярності" [169, С. 142-143]. Розкриваючи зміст економічної глобалізації, згаданий дослідник підкреслює, що вона означає вихід національно-державних інтересів за національні рамки у зв'язку зі створенням і розширенням сфери діяльності транснаціональних економічних і фінансових структур; розгляд національних економічних проблем з урахуванням світових господарських інтересів і використання світових ресурсів для реалізації своїх інтересів; вплив економічної ситуації у провідних країнах на інші держави, безпосередньо незалежні від них; розуміння необхідності координації національної економічної і фінансової політики на глобальному рівні. При цьому, узагальнює В.Лукашевич, сьогодні влада глобального капіталу впевнено зростає, а його вимога до національних урядів проводити дерегуляцію ринків означає не що інше, як вимогу передати реальну економічну владу у цих країнах глобальному капіталові [169, С. 146].

На переконання американського ученого Ф.Фукуями, "...розвиток глобальної економіки зумовив ерозію автономії суверенних національних держав через посилення припливу інформації, капіталу і, меншою мірою, праці" [312, С. 137].

На думку І.Бочана та І.Михасюка, реальності, у яких відбувається процес глобалізації, знаходять своє вираження в широкій амплітуді суспільних суперечностей: 1) суперечності між загальнолюдськими інтересами у взаємозалежному світі та

національно-етнічними особливостями, між глобалізацією і прагненням до ідентичності, самовизначення народів, соціальних спільнот; 2) проблеми сумісності та несумісності різних локальних цивілізацій, їх суперечливого взаємного впливу – проблеми, які не пом'якшуються, а ще більше загострюються у період прискореної глобалізації; 3) суперечності між гомогенізацією і диверсифікацією, об'єднанням і фрагментацією, інтеграцією і протидіючими тенденціями; 4) суперечності, які поглиблюються внаслідок нерівномірності світового розвитку, що виявляється у зростаючому розриві у рівні доходів між зоною "золотого мільярда" і більшістю решти населення світу; 5) науково-технічні диспропорції та соціально-економічна поляризація, яка посилюється внаслідок того, що на антагонізми, притаманні індустріальному і напівіндустріальному суспільствам, накладаються нові суперечності інформаційної епохи; б) суперечності між транснаціональними корпораціями, їх політикою й інтересами різних категорій працівників найманої праці, вимогами їх організацій; 7) суперечності, що випливають з потреб розширення громадянської участі, поглиблення демократії на різних рівнях, з одного боку, і реальною владою технократів, які прагнуть уникати й уникають контролю за своєю політикою з боку суспільних "низів" і середніх верств, а також національно-державних інститутів, - з іншого боку [26, С. 38-39].

Згадані економісти підкреслюють, що "світ сьогодні вимагає нових інститутів для вирішення проблем, які країни не можуть розв'язати поодиночі. На часі інституційний аспект глобалізації" [26, С. 43]. А сьогодні має місце розвиток постмодерної "знакової"

економіки. Паралельно відбувається деморалізація націй, особливо у слаборозвинутих країнах. Нації нічого не залишається, крім як соромитись свого минулого, своєї ідентичності. Як опір цьому – виникнення агресивного індивідуалізму у багатьох країнах, насамперед, ісламського світу. "Проте глобалізація,- наголошують І.Бочан та І.Михасюк,- почалась, а точніше – продовжується. Різні країни входять у глобальний світ з різною швидкістю. Усе це вимагає єдиного інституційного підходу і навіть формування у подальшій перспективі якогось єдиного світового уряду" [26, С. 46].

Е.Семенюк, розмірковуючи про суперечливий характер глобалізації, зазначає, що єдність диференціації та інтеграції у розвитку світової спільноти належить до наймасштабніших діалектичних суперечностей всієї історії людства. Одна з її закономірностей полягає у поступовому зростанні питомої ваги та ролі інтегративних чинників. Стрімке прискорення процесів глобального зближення народів і країн стало результатом дії низки чинників суспільно-політичного, економічного, технологічного, соціокультурного характеру. Помітну роль у цьому сплаві відіграли Друга світова війна і утворення ООН, національно-визвольна боротьба поневолених раніше народів, НТР, формування глобального інформаційного простору. Протягом останніх десятиліть глобального поширення набули досягнення науково-технічного і технологічного прогресу, новітні засоби мікроелектроніки й інформатики, у зв'язку з чим відбулися революційні зміни у засобах і технологіях матеріального та духовного виробництва, скарби освіти стали значно доступнішими для мільйонів людей, на якісно інший рівень було

виведено проблеми демократії, прав людини та її соціального захисту, громадянського суспільства тощо. Але, з іншого боку, підкреслює згаданий дослідник, наслідками глобалізації є також поглиблювана нерівномірність темпів економічного та соціокультурного розвитку різних регіонів планети, егоїстична політика панівних кіл наймогутніших держав (насамперед, США), невпинна деградація природного довкілля, зниження рівня моралі у суспільстві та поширення різних антисоціальних проявів, нівелювання етнонаціональної культурної своєрідності багатьох народів (особливо національних меншин), насадження стереотипів певного способу життя тощо. Проте, узагальнює Е.Семенюк, суть процесу глобалізації полягає у тому, що людство, попри всю його роз'єднаність у багатьох аспектах і навіть безліч конфліктів, дедалі глибше усвідомлює себе інтегральним суб'єктом всесвітньої суспільно-історичної творчості [222, С. 7-8].

Чимало цікавих роздумів про зміст глобалізації та, особливо, її плюси і мінуси, суперечності висловлює американський економіст Дж.Стігліц. Так, він вважає, що глобалізація – це "...тісніша інтеграція держав і народів світу, спричинена величезним зниженням цін транспортування і комунікації та зламом штучних перепон потокам товарів, послуг, капіталу, знань і (меншою мірою) людей через кордони. Глобалізація супроводжується створенням нових інституцій, які приєднуються до існуючих по різні боки кордонів" [235, С. 32]. Водночас, на думку дослідника, суперечки й конфлікти спричиняються набагато вужчими економічними аспектами глобалізації й відповідальними за них міжнародними інституціями

(насамперед, МВФ, Світовим банком і СОТ), які розробляють правила, що вимагають таких заходів, як лібералізація ринків капіталу (скасування порядків і обмежень, які діють у багатьох країнах, що розвиваються, з метою стабілізації потоків нестійких капіталів, які рухаються всередину та з країни) [235, С. 33].

На переконання Дж.Стігліца, однією з причин опору глобалізації є те, що вона підриває традиційні цінності. Конфлікти тут є цілком реальними і, до певної міри, вони неминучі. Економічне зростання, включно з тим, яке спричиняється глобалізацією, своїм наслідком має урбанізацію, руйнування традиційних сільськогосподарських суспільств. На жаль, досі ті, хто є відповідальними за впровадження глобалізації, схвалюючи її позитивні результати, все ще надто часто недооцінюють цього негативного боку, загрози культурній ідентичності і цінностям. Це викликає подив з огляду на стурбованість цими проблемами у самих розвинутих країнах. Так, Європа захищає своє сільськогосподарське виробництво не тільки в інтересах своїх виробників і торговців, а й тому, що таким чином вона зберігає свої сільські традиції. Люди у невеликих містах скаржаться, що великі загальнонаціональні торговельні мережі та торгові центри руйнують малі підприємства і самі місцеві громади. Рівною мірою важливим є вплив глобалізації на демократію. Видається, що глобалізація у нинішньому її варіанті часто заміняє стару диктатуру національних еліт новою диктатурою міжнародних фінансів. Фактично країнам кажуть, що якщо вони не виконуватимуть певних умов, то ринки капіталу і МВФ відмовлять їм у наданні позик. Таким чином, їх змушують поступитися часткою

свого суверенітету, дозволяючи нестабільним ринкам капіталу включно із спекулянтами, які турбуються лише про власні короткотермінові інтереси, а не про тривале економічне зростання країн і підвищення рівня життя, диктувати собі умови [235, С. 232].

Дж.Стігліц доходить висновку, що глобалізація, так як вона впроваджується нині, обмежує політичні права і самоврядування країн. Не дивно після цього, що їй будуть опиратися, особливо ж ті, чий права вона порушує. Американський економіст зазначає: "Сьогодні глобалізація викликає опір в усьому світі. Глобалізація викликає невдоволення – справедливе невдоволення. Глобалізація може приносити добрі результати: глобалізація ідей демократії і громадянського суспільства змінила спосіб мислення, а глобальні політичні рухи привели до списання боргів і договору про заборону протипіхотних мін. Глобалізація допомогла мільйонам людей підвищити рівень їхнього життя – без неї самі вони, як і більшість економістів, ще недавно могли про це тільки мріяти. Економічна глобалізація принесла вигоди країнам, які скористалися перевагами нових можливостей експорту і залучення інвестицій. Проте країни, які отримали від глобалізації найбільше користі – це ті країни, які взяли на себе відповідальність за свою долю й усвідомили ту роль, яку має в економічному розвитку уряд, а не поклалися на поняття саморегульованого ринку, який нібито самостійно може впоратися з власними проблемами. Але для мільйонів людей глобалізація не спрацювала. Багато хто насправді став біднішим, втративши роботу і відчуваючи більшу небезпеку. Вони почуваються дедалі безсилішими протистояти силам, з якими нічого не можуть вдіяти. Вони бачать, як

підривається демократія у їхніх країнах, як руйнується їхня культура. Якщо глобалізація упроваджуватиметься так, як це робилося досі, якщо ми й далі не вчитимемося на власних помилках, глобалізація не тільки не сприятиме економічному розвитку, вона продовжуватиме спричиняти бідність і нестабільність. Без реформ існуюча негативна реакція накопичуватиметься, а невдоволення глобалізацією зростатиме" [235, С. 232-233].

Аналізуючи постсоціалістичні економічні трансформації у контексті глобалізації, американський дослідник підкреслює, що "сьогодні глобалізація не працює для багатьох бідних людей у світі. Вона не працює для великої частини доквілля. Вона не працює для стабільності глобальної економіки. Перехід від комунізму до ринкової економіки було проведено так погано, що за винятком Китаю, В'єтнаму та кількох країн Східної Європи доходи всюди стрімко впали, а рівень бідності так само стрімко зріс" [235, С. 205].

Отже, наголошує Дж.Стігліц, "проблема полягає не у глобалізації, а в тому, як вона упроваджується. Частково проблеми полягають у міжнародних економічних інституціях – МВФ, Світовому банкові і СОТ, які допомагають встановлювати правила гри. Вони надто часто роблять це у спосіб, який швидше слугує інтересам більш передових індустріальних країн – і певних кіл у цих країнах – а не населенню країн, що розвиваються. Проте вони не просто служать цим інтересам; надто часто вони підходять до глобалізації з вузьких позицій, сформованих певним баченням економіки і суспільства" [235, С. 205-206].

Дж.Сакс і О.Пивоварський розмірковують над тим, наскільки глобалізація впливає на суперечливий процес зближення економічних систем. Зокрема, учені слушно вважають, що відмінності типів ринкової економіки важливі й цікаві, проте вони не є довічною характеристикою світової економічної системи і у майбутньому ринкові моделі стануть більш подібними одна на одну. Країни намагаються запозичити економічні моделі, які добре себе зарекомендували і, крім того, все тісніша торгівля і фінансова інтеграція примушують країни здійснювати кроки до гармонізації своєї політики. Так, глобальні ринкові сили сприяють зникненню деяких відмінностей капіталізму у Західній Європі та Японії. Західноєвропейська система соціального забезпечення починає зазнавати тиску, оскільки азійські країни з нижчим рівнем заробітної плати створюють все більш потужну конкуренцію Європі. Відповідно лідери європейських держав починають розуміти, що їм, можливо, доведеться відмовитися від багатьох заходів соціального захисту перед обличчям міжнародної конкуренції. "Було б занадто сміливо оголошувати, - пишуть згадані економісти, - що коли-небудь станеться повне зближення різних моделей ринкової економіки і в усіх країнах буде встановлено єдині економічні інституції. Такі заяви вже робилися неодноразово, однак всі вони поки що закінчувалися нічим. Навіть тоді, коли поглиблюється світова інтеграція, поліпшуються комунікації, стає дешевшим та швидшим транспорт, відбувається інтеграція торгівлі й фінансів, - різні регіони й країни продовжують і будуть продовжувати винаходити або відкривати нові економічні форми, яким призначено стати їхньою відмінною рисою.

Якщо ці форми виявляться успішними, з часом їх також зможуть запозичити інші країни, однак новаторський процес, так само як і процес наслідування, є тим самим вічним рушієм, який викликає необхідність змін і зближення різних економічних моделей" [220, С. 324-326].

Сучасний польський дослідник Т.Ковалік зазначає, що "процес глобалізації світової економіки вважається найбільшою загрозою для збереження багатоманітності суспільно-економічних систем. Існує думка, що цей процес посилюється і недалеко той час, коли зникнуть системні особливості взамін на більш чи менш однорідну приватно-капіталістичну ринкову економіку у світі. Уніфікації повинні підлягати не тільки виробництво і споживання, але й спосіб життя, звичаї. Обмеженню, а у подальшій перспективі зникненню повинні підлягати суверенні держави. Уніфікація охоплює податкові системи, інституції соціального забезпечення. Якщо б так мало статися, то зміст предмету наших роздумів, доля такої субдисципліни, як порівняння економічних систем була б приречена" [329, С. 343].

Згаданий автор пише, що протягом останнього півстоліття глобалізація здійснила великий істотний поступ. Це стосується торгівлі ("кока-кола" охопила весь світ), експансії закордонних інвестицій, а виявляється насамперед у сфері комунікації та фінансового ринку. Вже зараз за копійки можна протягом десятка секунд надіслати шість листів на всі континенти. Близький той час, коли так само швидко можна буде придбати цінні папери на Токійській біржі [329, С. 344-345].

Водночас Т.Ковалік наголошує: "Не варто забувати, що прискорена глобалізація чи універсалізація сучасного світу є лише однією стороною медалі. Інша – це процес поділу на частини ... зростає провалля, і не тільки за статками, між Півднем світу і Північчю, або між понад 24 членами ОЕСР і значно чисельнішою групою країн, що належать до третього світу" [329, С. 345]. Далі учений підкреслює, що великі відмінності між різними економічними системами за доходами і статками сприятимуть збереженню багатоманіття інституцій і ладів. Можливо, що саме складність "наздоганяти" більш розвинуті країни усе сильніше зумовлюватиме відцентрову тенденцію [329, С. 345].

Т.Ковалік поділяє точку зору сучасного англійського ученого Дж.Грея, котрий вважає, що концепція глобального вільного ринку з переконання втілюється у життя лише Сполученими Штатами. Проте вона означає маргіналізацію, драматичне зростання нерівності, нестабільність, непевність працевлаштування, соціального захисту і т.п. Ця концепція така само шкідлива, як й інша утопія ХХ ст. – марксистський соціалізм. Обидві ці утопії – глобального вільного ринку і марксистського соціалізму – спиралися на віру в єдину всесвітню цивілізацію, у якій нема місця різним варіантам економічних систем; обидві були також готові заплатити високу ціну людських страждань, нав'язуючи світу його однорідну перспективу. Дж.Грей, а з ним і Т.Ковалік переконані, що й концепція глобального вільного ринку кане в історію [329, С. 346].

Підводячи підсумки проведеного аналізу методологічних підходів сучасних українських і зарубіжних учених щодо розуміння

змісту глобалізації у контексті обґрунтування методологічних засад дослідження сучасних економічних систем, можемо констатувати, що у науковій літературі поряд із спробами розкрити генезис, рушійні сили, особливості сучасного стану глобалізації та перспективи цього процесу, значна увага приділяється висвітленню як плюсів, так і мінусів, внутрішніх суперечностей глобалізації загалом та її економічних аспектів.

Проте при усій своїй неоднозначності глобалізація є об'єктивним процесом, включаючи глобалізацію світової економіки, її неможливо спинити чи відмовитися від неї. Тим більше, як слушно зазначає Дж.Стігліц, "...це не є ні здійсненням, ні бажаним" [235, С. 205]. Глобалізація справді призвела до формування активного глобального громадянського суспільства, що бореться за вищий рівень демократії і соціальної справедливості [235, С. 205].

Як ми зазначали вище, дослідження сучасних економічних систем щільно пов'язане з аналізом процесів глобалізації і генезису постіндустріального суспільства. При цьому глобалізація розглядається як новий контекст порівняльного аналізу економічних систем. Розкриття процесів глобалізації є насамперед можливістю по-новому підійти до дослідження сучасних економічних систем. Так, заслуговують на увагу міркування А.Колганова і О.Бузгаліна, що найважливішими параметрами порівняння економічних систем повинні стати питома вага постіндустріальних технологій. Складність полягає у тому, що статистики з цього приводу є мало, а щодо перехідних економік і тих, які розвиваються, майже нема. В ідеалі тут потрібно побудувати своєрідну ієрархію, яка показувала б роль

різних (більш чи менш "просунутих" по шляху формування постіндустріального суспільства) технологічних укладів у створенні ВВП та вирішенні соціально-гуманітарних завдань. Водночас, як ми зазначали у попередньому п. 3.1, зменшення частки зайнятих і питомої ваги матеріального виробництва з одночасним зростанням частки зайнятих у таких сферах, як наука, освіта і виховання, охорона здоров'я і рекреація, культура та ін. свідчить про наявність передумов для прогресу постеконіомічної сфери, культури у широкому розумінні – як світу творчої праці, спілкування і т.д. Крім того, слушно зазначають згадані дослідники, важливим аспектом порівняння економічних систем повинно стати визначення міри вирішення глобальних проблем. Цей аспект залишається недостатньо дослідженим для економічних систем, хіба що за деяким винятком щодо екологічних проблем. В ідеалі ми повинні були б отримати певну систему параметрів, яка б дозволила адекватно оцінити націленість тієї чи іншої конкретної системи (країни) на вирішення (та її відповідальність за генерування) всього комплексу глобальних проблем, з якими зіткнулося людство [117, С. 78-79].

Глобалізаційний контекст дослідження сучасних економічних систем включає, зокрема, оцінку позитивного і негативного впливу глобалізації на країни, які в неї занурюються. Найбільш відомі дві системи кількісного і якісного вимірювання глобалізації, які розроблені Швейцарським інститутом дослідження бізнесу (система КОФ) та Міжнародною організацією "Carnegie Endowment for International Peace" (система CEIP). Обидві системи дозволяють щорічно розраховувати індекс глобалізації (Іг). За системою КОФ цей

індекс розраховується для 123 країн світу, за системою CEIP – для 62 [97]. Індекс глобалізації дозволяє оцінити масштаб інтеграції будь-якої країни у світовий простір і здійснити порівняння різних країн та їхніх економічних систем за цим показником.

Індекс глобалізації за системою КОФ визначається трьома вимірами: 1) економічним (I_{ge}); 2) соціальним (I_{gs}); 3) політичним (I_{gp}) та обчислюється як сума складових з відповідними ваговими коефіцієнтами:

$$I_g = 0,34 \cdot I_{ge} + 0,37 \cdot I_{gs} + 0,29 \cdot I_{gp}. \quad (3.2)$$

За системою CEIP цей індекс визначається чотирма вимірами: 1) економічним (I_{ge}); 2) персональним (I_{gpr}); 3) технологічним (I_{gt}); 4) політичним (I_{gp}) та та обчислюється як сума вказаних складових з рівними ваговими коефіцієнтами. На думку О.Згуровського, порівнюючи зміст вимірів індексу глобалізації за обома системами, легко побачити, що персональний та технологічний виміри за системою CEIP практично зводяться до соціального виміру за системою КОФ. Тому для зручності порівняння у системі CEIP можна об'єднати персональний і технологічний виміри у соціальний вимір [97].

Економічний вимір глобалізації (I_{ge}) відображає постійне зростання взаємозв'язку між потребами людей та можливостями виробництва й розповсюдження товарів і послуг з допомогою міжнародної торгівлі, надходження іноземних інвестицій і розвитку процесів транснаціоналізації (рівень торгівлі у вигляді суми всіх видів експорту й імпорту, прямі іноземні інвестиції та ін.). Соціальний вимір глобалізації (I_{gs}) відображає міру інтегрованості

пересічної людини, її родини, життя і праці у міжнародні суспільні інститути (інтенсивність персональних контактів людини у банківській, телекомунікаційній і туристичній сферах з іншими країнами, рівень розвитку міжнародного туризму, рівень охоплення людини ЗМІ, телекомунікації та ін.). Політичний вимір глобалізації (Ігп) відображає політичну вагу і вплив будь-якої країни на світові процеси та зміни й дозволяє оцінити масштаби розширення її участі у цих процесах та змінах (членство країни у міжнародних організаціях і її участь у місіях Ради Безпеки ООН та ін.). В цілому "двадцятка" найбільш глобалізованих країн наведена у таблиці 3.2.

Обчислення економічного виміру глобалізації у 2006 р. показало, що за системою КОФ перше місце у світі посідає Люксембург (за системою СЕІР – невизначене), друге місце посів Гонконг (за системою СЕІР – невизначене), третє – Ірландія (за СЕІР – 3), четверте – Нідерланди (за СЕІР – 6), п'яте – Сінгапур (за СЕІР – 1). США посідають лише 28 місце (за СЕІР – 52), Україна перебуває на 82 місці (за СЕІР – 18) після Аргентини та перед Філіппінами. Росія обіймає 91 місце (за СЕІР – 43) після Албанії та перед африканською країною Малаві [97].

Економічний вимір глобалізації країн щільно пов'язаний з соціальним та політичним вимірами, наявним інституційним середовищем, правовим полем та ін. Тобто він дуже чутливий до рівня довіри інвесторів, їхньої впевненості у стабільності країни та прогнозованості її економічної політики.

"Двадцятка" найбільш глобалізованих країн світу (2006 р.)

Країна	Рейтинги за складовими (вимірами) індексу глобалізації									
	Рейтинги за індексом глобалізації (Іг)		Економічний (Іге)		Соціальний (Ігс)		Політичний (Ігп)		Індекс нерівності Gini	Індекс свободи від корупції
	KOF	CEIP	KOF	CEIP	KOF	CEIP	KOF	CEIP		
США	1	4	28	52	1	20	1	31	40,81	7,5
Швеція	2	8	12	14	4	13	5	19	25,00	9,3
Канада	3	6	18	25	2	17	8	14	31,50	8,7
Великобританія	4	12	27	32	12	16	2	10	35,97	8,7
Люксембург	5	-	1	-	14	-	102	-	30,76	8,7
Австрія	6	9	10	13	13	14	12	7	30,50	8,0
Франція	7	18	17	28	22	21	3	6	32,74	6,9
Австралія	8	13	38	35	3	19	36	25	35,19	8,8
Швейцарія	9	3	7	12	9	6	33	23	33,13	8,8
Гонконг, КНР	10	-	2	-	6	-	123	-	-	-
Ірландія	11	2	3	3	23	10	24	18	35,90	7,5
Сінгапур	12	1	5	1	7	12	65	30	42,48	9,4
Нова Зеландія	13	11	13	33	5	16	59	20	36,17	9,5
Фінляндія	14	10	8	20	11	15	34	9	25,60	9,7
Японія	15	28	44	57	8	29	27	15	24,85	7,0
Бельгія	16	-	6	-	32	-	7	23	25,00	7,6
Нідерланди	17	5	4	6	18	14	44	8	32,60	8,9
Данія	18	7	30	29	15	9	15	16	24,70	9,5
Норвегія	19	14	20	31	10	18	30	17	25,79	8,8
Швейцарія	20	21	35	42	20	23	10	13	38,22	7,7
Румунія	39	52	91	43	67	42	4	29	45,62	2,7
Україна	64	19	82	18	66	38	38	34	28,96	2,3

Джерело: Згуровський О. Війни глобалізації // Дзеркало тижня. - 2006. - № 37 (616). - С. 6.

Як стверджує О.Згуровський, рівень інтегрованості у світ економічної системи США за останні 13 років виявився практично сталим і змінювався в діапазоні: $I_{ge} = 4,30 - 4,35$, тоді як Україна і Росія, перебуваючи у перехідному процесі, впевнено рухалися від практично замкнутих економік до ліберальних та інтегрованих у світові. Так, рівень економічної глобалізації (I_{ge}) Росії за цей період зріс на 310 %, а України – на 640 % [97].

Водночас економічна глобалізація може породжувати низку проблем і загроз, пов'язаних з істотною нерівномірністю фінансових потоків у світі, коли найбільш бідні країни залишаються майже без уваги інвесторів. Серед них – більшість африканських країн. Щороку відстань між трьома групами економічних систем (розвинутими, транзитивними і найбільш бідними) збільшується, що прискорює процес наростання світової нерівності, як про це свідчать показники індексу нерівності – Gini (див. табл. 3.2).

Щодо соціального виміру глобалізації, то за системою КОФ першість у світі належить США (за системою СЕІР – 20 місце), на другому місці – Канада (за СЕІР – 17), на третьому – Австралія (за СЕІР – 19), на четвертому – Швеція (за СЕІР – 13), на п'ятому – Нова Зеландія (за СЕІР – 16). Україна посідає 66 місце (за СЕІР – 38), Росія – 67 (за СЕІР – 42). На думку фахівців, соціальна глобалізація несе з собою не менше викликів і загроз, ніж економічна. Так, американський дослідник М.Наїм називає п'ять соціальних загроз глобалізації, що стають найбільш значущими проблемами сучасного суспільства. Серед них – розповсюдження наркотиків, наростання

корупції, незаконне використання інтелектуальної власності, поширення нелегальної міграції людей і відмивання грошей [97].

Як слушно зазначає швейцарський дослідник А.Дрехель, політична глобалізація сприяє розвитку країни через її авторитет та вплив на міжнародній арені. Вона діє опосередковано і повільніше, порівняно з економічною та соціальною глобалізацією, але у кінцевому підсумку – масштабніше [97]. Дані табл. 3.2 свідчать, що за системою КОФ перше місце у світі посідають США (за системою СЕІР – 31 місце), Великобританія – 2 місце (за СЕІР – 10), Франція – 3 місце (за СЕІР – 6), Росія – 4 місце (за СЕІР – 29), Швеція – 5 місце (за СЕІР – 19). Україна обіймає 38 місце (за СЕІР – 34).

Нарешті, на основі економічного, соціального та політичного вимірів глобалізації можна пояснити особливості загального індексу глобалізації – Іг. Як видно з табл. 3.2, за системою КОФ, завдяки першим позиціям у соціальній та політичній глобалізації, США обіймають перше місце у світі й за загальним індексом (за системою СЕІР – 4 місце), Швеція – друге місце (за СЕІР – 8), Канада – третє (за СЕІР – 6), Великобританія – четверте (за СЕІР – 12), Люксембург – п'яте (за СЕІР – невизначене). Україна, за системою КОФ, перебуває на 64 місці (за СЕІР – 39).

Як ми вже зазначали вище, А.Колганов і О.Бузгалін обґрунтовано констатують, що у нинішніх умовах глобалізації розпочався процес дифузії мікро- і макроекономічних систем, коли на місці взаємодія різних типів "глобальних гравців", насамперед ТІК, які традиційно належали до мікроекономічних систем (фірм) на полях національних держав, тобто на полях макроекономічних

систем. При цьому ТНК поступово перетворюються в економічні системи, які проводять за багатьма параметрами регулюючу діяльність, близьку за змістом до економічної регулюючої діяльності держави. Ці об'єктивні процеси висувають нову проблему порівняння ТНК і національних економічних систем, яка буде у майбутньому темою досліджень у компаративістиці, а поки що її теоретичні і методологічні основи ще не досягли такого ступеня розробленості, щоб забезпечити здійснення конкретних співставлень. Але вже зараз очевидно, що порівняльний аналіз мікроекономічних систем, які "доросли" до рівня національних економік, вимагатиме істотної корекції як методології порівняння, так і структури параметрів, за якими буде здійснюватися це порівняння, а також методів порівняльного аналізу [117, С. 677, 698, 701-702].

Розвиток теорії порівняльних економічних систем як пріоритетного напрямку економічної теорії ХХІ ст., обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження економічних систем потребують комплексного і взаємопов'язаного бачення проблем глобалізації і трансформації сучасних економічних систем. На наш погляд, особливе значення тут належить глобалізації процесів інституціоналізації, що може розглядатися як методологічне підґрунтя такого комплексного підходу.

Зважаючи на певну роз'єднаність, відособленість наукових досліджень процесів глобалізації, з одного боку, та досліджень змісту, структури, еволюції й трансформації сучасних економічних систем,- з іншого боку, вважаємо за доцільне запровадити до наукового обігу поняття "глобалізація економічних систем" для

означення процесу зближення та уніфікації інституцій, що забезпечують трансформацію сучасних національних економічних систем з метою підвищення їх ефективності, екологічної безпеки та якості життя громадян.

На наш погляд, під поняттям "глобалізація економічних систем" доцільно розуміти об'єктивні процеси уніфікації інституційної бази трансформації сучасних економічних систем в умовах посилення регіональних і світових економічних зв'язків, відкритості економічних систем, вільного переміщення ідей, інформації, цінностей, капіталу, праці, утвердження спільної концепції прав людини, об'єднання зусиль національних економічних систем для вирішення планетарних (у т.ч. й екологічних) проблем в інтересах всього людства.

Запропоноване нове поняття "глобалізація економічних систем", на наше переконання, не тільки заповнює відповідну прогалину в економічній теорії, а й дозволяє повністю врахувати глобалізаційний контекст трансформації сучасних економічних систем при розробці й обґрунтуванні методологічних засад їх дослідження на порозі третього тисячоліття.

3.3. Зміна ролі держави у сучасних економічних системах в умовах їх екологізації та глобалізації

У сучасних умовах в економічній теорії та дотичних до неї науках про людину і суспільство триває наукова дискусія з приводу того, які економічні системи найкращі, тобто які з них мають кращі показники економічної ефективності, де вищий рівень соціальної

захищеності людини, котрі з них забезпечують вищий ступінь економічної свободи, нарешті, у яких з них людина відчувається справді вільною і щасливою. Досвід соціалістичних країн переконливо довів, що соціалістична модель розвитку суспільства, яка ґрунтується на державній власності і централізовано-плановій економіці, не тільки неефективна з економічної точки зору, але й недемократична, антигуманна. Ми у своєму дослідженні вже висловили, спираючись на погляди вітчизняних і зарубіжних учених та факти економічної і політичної історії, власну чітку позицію щодо теорії і практики соціалізму як в економічній, так і у інших сферах суспільного життя. Сучасний світовий досвід, стратегічна тенденція економічної еволюції, яка виявляється у прагненні десятків нових незалежних країн будувати політичну демократію та економічну систему ринкового зразка, включаючи й Україну, аргументовано доводять однозначну необхідність і перспективність системних суспільних трансформацій, наслідком яких будуть гуманістичне громадянське суспільство та економічна свобода й добробут, що ґрунтуються на функціонуванні ринкового механізму.

На нашу думку, ринкові економічні системи виконують функцію своєрідної "осі", навколо якої розгортаються всі існуючі економічні системи, включаючи квазіринкові. Інакше кажучи, ступінь повноти ринку, його функціональна роль у життєдіяльності соціуму головним чином визначають суть, механізми розвитку і, відповідно, назву будь-якої економічної системи суспільства [150, С. 120-121].

Виходячи з тієї важливої обставини, що ринкова організація господарської діяльності суспільства є основою сучасних

економічних систем і що, відповідно, всебічне розкриття змісту економічних систем, їх структури, функцій, тенденцій розвитку, висунення концепцій порівняння систем насамперед передбачають з'ясування особливостей функціонування ринкових механізмів у різних системах на різних щаблях їхньої еволюції (з урахуванням державних впливів), – вважаємо за доцільне при обґрунтуванні теоретико-методологічних засад дослідження економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації проаналізувати організацію й характерні риси ринкових систем крізь призму ролі держави у них.

Як ми уже зазначали, об'єктивний хід світової економічної історії беззаперечно довів переваги ринкових економічних систем та їхню здатність до саморозвитку. Ринковий механізм є продуктом багатовікової економічної і суспільної еволюції, у процесі якої відбувалося формування передумов сучасного цивілізованого ринку. Ф.Бродель небезпідставно виділяє у розвитку економіки три основні стадії: 1) натуральне господарство, яке ґрунтується на виробництві продуктів для задоволення потреб і підтримання існування сімей та окремих індивідів; 2) ринкове господарство, що спирається на простий обмін та "прозорі" механізми ринкової конкуренції; 3) сучасний капіталізм, в основу якого покладено нагромадження результатів минулої праці, які використовуються для встановлення контролю над функціонуванням ринків [28, С. 532-559].

На думку Р.Гейлбронера і Л.Туроу, усім некапіталістичним суспільствам, які передували капіталізму, бракувало інституції приватної власності, мало значення надавалося ідеї економічної свободи, підприємницька діяльність цінувалася невисоко і,

найважливіше, жодному з цих різноманітних суспільств не був притаманний атрибут капіталізму – ринкова система. Крім того, у суспільствах, які передували капіталізму, не існувало чинників виробництва. Як слушно вважають названі автори, людська праця, багатства землі, корисні копалини, рукотворні цінності існували завжди, але праця, земля і капітал не завжди були товаром. На шляху формування нового економічного способу життя, побудованого на якісно нових принципах, стояли різні перешкоди, серед яких, на думку вчених, найскладнішим бар'єром була влада традиції й команди як засобу організації економічного життя [57, С. 12].

Внаслідок об'єктивних причин чисто ринковий капіталізм з плином часу трансформувався у капіталізм, що регулюється державою, де існує інколи й досить значний державний сектор [131, С. 308]. Відповідно зараз у науковій літературі для означення сучасної розвинутої капіталістичної економічної системи, як правило, застосовують термін "змішана економічна система". На думку М.Шніцера, складовою частиною такої трансформації стало утворення багатих держав, що було наслідком вкрай нерівномірного розподілу доходу впродовж періоду промислової революції [284, С. 9]. Ці та інші об'єктивні й суб'єктивні обставини підводять учених до висновку про наявність певних етапів формування ринку: 1) класичний вільний ринок (до середини ХІХ ст.), у якому держава не втручалася в економіку, виступаючи "нічним вартовим", який стежив за тим, щоб усі, хто має самостійне джерело доходів, ретельно сплачували податки до державного бюджету; 2) регульований ринок (середина ХІХ – 50-ті рр. ХХ ст.) характеризувався втручанням

держави в економічне життя суспільства з метою обмеження свавілля монополій та захисту конкурентного середовища; 3) соціально орієнтований ринок, у якому, крім механізмів регулювання, держава бере на себе виконання функції соціального захисту населення [89, С. 168].

Теоретичний аналіз ринкових економічних систем передбачає виявлення змісту і розмежування понять "ринок" і "ринкова економічна система". Свого часу німецький економіст В.Ойкен підкреслював: "Ринок – це універсальна форма життя людини..." [191, С. 413]. А.Гальчинський- стверджує, що "...ринок – це зовсім не винахід капіталізму; він був притаманний і докапіталістичним суспільствам. Це загальноцивілізаційна система" [49, С. 30]. Варто зазначити, що поняття ринку настільки широке, що з'ясувати його зміст одним формулюванням практично неможливо. Найбільш чітко відобразити суть і роль ринку можна лише поєднавши основні підходи до його розуміння. Так, В.Базилевич, В.Попов та ін. наголошують, що ринок – це "...будь-яка інституція або механізм, що забезпечує зв'язок покупців і продавців певного товару або послуги" [89, С. 573]. Натомість З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін. акцентують увагу на тому, що ринок – це "...місце, де покупці та продавці взаємодіють, щоб визначати ціни та кількості певного товару або послуги" [87, С. 587]. На думку А.Гальчинського, П.Єщенка, Ю.Палкіна, "ринок – цілісна система економічних відносин і зв'язків між покупцями і продавцями, що будуються на основі ринкових цін" [49, С. 532].

Ми поділяємо думку, що ринок – це сфера життєдіяльності, де відбувається процес купівлі-продажу результатів людської діяльності, включаючи діяльність духовну, інтелектуальну тощо. Характерною ознакою ринку другої половини ХХ – початку ХХІ ст. є та, що предметом купівлі-продажу виступає також інформація. Крім того, ринок є сукупністю економічних відносин між людьми насамперед у сфері обміну, посередництвом яких здійснюється реалізація результатів людської діяльності. У такому контексті ринок виступає як економічна категорія. Нарешті, під конкретним поняттям ринку мають на увазі місце, де відбувається остаточне визнання суспільством втіленої у результатах людської діяльності праці. Наведене розуміння суті ринку дозволяє визначити його роль і функції у процесі суспільного відтворення. На ринку з'ясовуються реальні потреби суспільства, він показує виробникам, що виробляти і у якій кількості. На ринку остаточно визначається ціна результатів людської діяльності. Крім того, ринок виступає моментом, що опосередковує виробництво і споживання, перебуває під їхнім впливом, а також сам активно впливає на них. Інакше кажучи, на ринку з'являються ті товари і послуги, які задовольняють потреби суспільства в особі реальних покупців, тобто діє об'єктивний економічний закон попиту і пропозиції [150, С. 123-124].

Трактуючи таким чином поняття "ринок", не варто у той же час ототожнювати його з ринковою економікою. У цьому зв'язку ми поділяємо точку зору Г.Башнянина та ін., що ринкова економіка – це сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених ринків, які разом зі

своєю інфраструктурою утворюють цілісну ринкову економічну систему [11, С. 36].

У нинішніх умовах ХХІ ст. Г.Башнянин уточнює і розгортає своє розуміння змісту ринкових економічних систем. Він справедливо підкреслює: "У суто класичному розумінні... ринковою може вважатися лише така економічна система, яка формується і розвивається, по-перше, в умовах приватної власності на ресурси, по-друге, в умовах чистої (досконалої, абсолютної, тобто нічим не обмеженої) конкуренції. Будь-яка трансформація приватної власності (навіть у бік так званої акціонерної власності чи корпоративної) і будь-яке послаблення умов чистої конкуренції означає не що інше, як відхід (тією чи іншою мірою) від чисто ринкових систем і означає початок формування постринкових систем, які нині вже домінують у найрозвинутіших країнах світу. Ринок (ринкова система) в його чистому вигляді – це теоретична абстракція, яка історично могла мати місце (з тією чи іншою "натяжкою") на ранніх етапах становлення та розвитку постіндустріальної економіки. Більшість сучасних розвинутих економічних систем є вже не ринковими, а постринковими. І лише економіки перехідного постсоціалістичного типу можуть бути кваліфіковані як такі, що переходять від адміністративних до ринкових. Якщо історично ринкові економіки в сучасних розвинутих країнах Заходу формувалися шляхом певної трансформації доринкових економік, то в країнах колишнього реального соціалізму процес їх формування є дещо іншим. Вони формуються на основі певної трансформації адміністративних систем, а ще точніше, адміністративного ринку, який можна

розглядати як певний проторинок, що за своєю загальною структурою близький до доринкових структур відносно віддаленого минулого" [32, С. 208].

Конструктивними видаються ще два інші підходи вітчизняних дослідників до трактування ринкової економічної системи. Так, З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін. підкреслюють, що "ринкова економіка – економіка, яка вирішує проблеми своєї організації за допомогою цінового механізму" [87, С. 586]. На думку В.Базилевича, В.Попова та ін., "ринкова система – сукупність ринків та зв'язків між ними; ціновий механізм розподілу обмежених економічних ресурсів, узгодження інтересів та координування рішень економічних суб'єктів" [89, С. 573].

Як відомо, суть будь-якого явища повніше розкривається через його функції. Щоб глибше збагнути зміст ринкових економічних систем простежимо їхні основні функції. Ринкові ціни й ринковий попит, а також ринкові ціни й ринкова пропозиція виступають основними чинниками взаємоформування одне одного. Виходячи з цього методологічного принципу, можемо визначити перелік функцій, що їх виконує ринкова економічна система. Оскільки ринок визначає скільки, чого і у яких пропорціях виготовляти, то звідси впливає програмна функція ринкової економічної системи. Цінове регулювання і контроль економічної діяльності забезпечує її контрольна функція. Функція регулювання віддзеркалює те, що ринок регулює всі основні економічні процеси від виробництва до споживання, визначаючи пропорції і напрями розподілу економічних ресурсів за рахунок розширення або звуження попиту й пропозиції.

Доходи виробників і споживачів у ринковій економіці диференціюються через ціни, зумовлюючи соціальне розшарування суспільства за доходами, що є змістом розподільної функції ринкової системи. Крім того, ринок спонукає виробників до зниження витрат, підвищення якості товарів і послуг, створює дієвий механізм мотивації праці і підвищення ефективності економіки на основі впровадження досягнень науково-технічного прогресу та удосконалення технологій, що й забезпечує функція стимулювання. Сукупність вищевказаних функцій становить собою комплекс глобальних функцій (метафункцій) ринкової економічної системи [11, С. 32].

Крім вказаних функцій, можна назвати ще, так звані, власне функції ринку. До них, на думку Г.Башнянина та ін., належать врівноважувальна, яка здійснює збалансування попиту і пропозиції та визначає рівень ринкової ціни рівноваги. Розподіл ринку ресурсів між сферами національної економіки і визначення напрямів розвитку її галузевої структури забезпечується спрямувальною функцією ринкової економічної системи [11, С. 32]. Реалізація цих функцій практично й забезпечує суть, пропорції та обсяги виробництва й споживання життєвих благ і послуг у межах ринкової економічної системи.

Ринкові економічні системи функціонують на підставі певних принципів і мають відповідні інститути. Зокрема, З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін. основними принципами організації ринкових економічних систем обґрунтовано вважають: 1) приватну власність; 2) ціновий механізм розв'язання головних проблем економічної

організації; 3) свободу підприємництва й вибору; 4) особисту зацікавленість як основний мотив економічної поведінки; 5) конкуренцію; 6) обмежену роль уряду в господарському житті [87, С. 57]. Головна особливість ринкових економічних систем полягає, на думку Дж.Сакса і О.Пивоварського, у самій суті економічного ладу – що виробляється і у чиїх інтересах: за ринкової системи економіка є зорієнтованою на задоволення потреб людини. У результаті вона більше тяжіє до виробництва споживчих товарів та послуг і набагато менше – до важкої промисловості [220, С. 31]. У ринкових економічних системах ключова роль належить особі (її свобода та незалежність, рівні можливості громадян, дотримання прав людини і т.п.) поряд з такими засадничими інститутами як різноманітність форм власності, демократична форма правління (правова держава, альтернативність і періодична змінюваність влади), інтегрованість у світове співтовариство, застосування переваг НТР у виробництві, використання результатів інформаційної революції в економіці, вирішення глобальних проблем тощо. М.Шніцер називає цю ознаку індивідуалізмом і разом з соціальним дарвінізмом відносить їх до інституційних цінностей, які притаманні капіталізму [284, С. 10].

Важливою ознакою ринкових економічних систем є заповзятливість працівників, їхня працездатність і постійна налаштованість на інновацію [193, С. 15]. Все це не виникло на голому ґрунті, а має своїм коренем основоположну, як зазначають Дж.Сакс і О.Пивоварський, ідею ринкової економіки, яка полягає у тому, що "...люди роблять особистий вибір – що придбати, де працювати, як розмістити заощадження, а підприємства

приспосовуються до цього вибору" [220, С. 31]. У цьому контексті Р.Гейлбронер і Л.Туроу наголошують, що ринкова економічна система – це "...система, в якій економічну діяльність провадять люди, які вільно діють згідно з можливостями і труднощами ринку, а не за узвичаєними традиціями чи під диктатом" [57, С. 12]. Як аргументовано підкреслює Ф.Бродель, "головним привілеєм капіталізму нині, як і в минулому, залишається свобода вибору, – свобода, яка залежить водночас від його панівного соціального становища, від ваги його капіталів, від його здатності робити позички, від його інформаційної мережі й найменше від тих зв'язків, які створюють між членами могутньої меншості, хоч би як вона була поділена грою конкуренції, низку правил та форм співучасті" [28, С. 557].

Таким чином, свобода вибору, свобода підприємництва, які становлять економічний зміст демократії, виконують стрижневу роль у ринкових економічних системах. Водночас держава повинна забезпечити права особи та законну економічну діяльність. Загалом, як слушно наголошують Дж.Сакс і О.Пивоварський, "будь-яка ринкова економіка спирається на три фундаментальні принципи: економічну свободу, економічні контрактні відносини та приватну власність" [220, С. 58].

Й.Шумпетер характеризує капіталізм як систему "творчого руйнування" [286, С. 42]. Він має на увазі, що нові товари, нові технології та нові ідеї завжди виштовхують з ринку старі товари, старі технології та застарілі ідеї. Зміни носять творчий характер, але вони є руйнівними щодо попереднього, старого ладу. За умов

нормальної ринкової економіки процес економічного удосконалення, "творчого руйнування" проходить досить безболісно для суспільства. Оскільки невеликі зміни відбуваються безперервно і лягають тягарем лише на певну сферу економіки, то це дає можливість запобігти великим і дуже болючим змінам у масштабі цілої економіки. Відповідно решта суспільства продовжує жити у сталому ритмі. Отже, завдяки здатності до швидких і рішучих змін, готовності адаптуватися до нових життєвих реалій капіталізм, ринкова економічна система забезпечують свою "живучість". Справді, процес невинних змін може здаватися надто виснажливим, але саме він став джерелом економічного піднесення й розквіту ринкових країн у ХХ ст.

Деякі дослідники, розглядаючи основні характеристики ринкових економічних систем, капіталізму, звертають увагу на необхідність внесення відповідних поправок і уточнень до понятійного апарату сучасної економічної теорії. Так, З.Ватаманюк, С.Панчишин та ін. переконливо наголошують: "Систему ринкової економіки часто називають капіталізмом. Але ця назва вже давно не відображає всі сучасні реалії. За останні 100 років капіталізм істотно змінився, зокрема це стосується відокремлення власності на матеріальні ресурси від управління ними. Назву "вільне підприємництво", як і назву "капіталізм" (негативного забарвлення останньому надали на переломі ХІХ і ХХ ст. соціалістичні й комуністичні доктрини), сприймають нині радше як історичну відносно сучасного стану економічної системи" [87, С. 51]. До речі, свого часу ще Й.Шумпетер зазначав: "Ринкове суспільство не є

ідентичним з капіталістичним суспільством" [286, С. 42]. У цьому контексті А.Колганов і О.Бузгалін зазначають, що "вільний ринок" завжди являв собою абстракцію, а сучасний капіталістичний ринок відійшов від цієї абстракції значно далі, ніж ринок кінця XVIII – початку XX ст. [117, С. 296]. А.Чухно, враховуючи істотне посилення процесу соціалізації ринкових економічних систем, обґрунтовано характеризує сучасне капіталістичне суспільство як високоорганізоване з високим рівнем розвитку техніки, технології, матеріального добробуту і соціальної захищеності людини, що дозволяє трактувати його як соціалізований капіталізм [278, С. 274].

Якщо свобода особистості і демократія сформувалися протягом останніх двохсот років, то приватна власність, як вважає Х.Паалберг, почала зароджуватися ще у далекому минулому. Водночас усі ці явища, що швидко розвиваються і змінюються, є тими основами, на яких ґрунтується західна ринкова економічна система [193, С. 27]. Російський фахівець з економічної соціології В.Радаєв аргументовано зазначає, що історично будь-яка приватна власність впливала з джерела влади і поступово "...стає структурним оформленням владних відносин, рамкою легітимної господарської діяльності" [214, С. 83-84]. Сучасні американські учені Дж.Гвортні та Р.Страуп слушно підкреслюють: "Приватна власність деконцентрує владу й розширює сферу діяльності, що ґрунтується на взаємній згоді. Влада, основою якої виступає приватна власність, є суворо обмеженою... Обмеженою є влада навіть найбільшого власника майна чи виробника, і обмежені вони завдяки конкуренції інших власників чи виробників, які пропонують продати такі самі товари чи послуги" [52, С. 43]. Ці ж

автори відзначають, що завдяки приватній власності існує ціла система стимулів, які сприяють розвиткові економіки. Це пояснюється чотирма основними причинами: по-перше, приватна власність забезпечує дбайливе ставлення до її об'єктів; по-друге, приватна власність спонукає людей примножувати свої надбання й ефективно використовувати їх; по-третє, приватні власники дуже зацікавлені у тому, щоб використовувати свої ресурси з користю для інших; по-четверте, приватна власність сприяє раціональному використанню ресурсів та збереженню їх на майбутнє [52, С. 43].

М.Шніцер, розмірковуючи про інститут приватної власності, зазначає, що володіння приватною власністю сприяє нагромадженню заощаджень, багатства, заохочує до приватної ініціативи і може розцінюватися як необхідна складова економічного прогресу. Існування конкуренції передбачає суверенітет споживача, який є важливим інститутом капіталістичної ринкової економіки, оскільки споживання розглядається головною підставою економічної активності. Адже споживання є кінцевою метою кожного виробництва, а інтерес виробника є необхідним для задоволення інтересу споживача [284, С. 7-15].

Р.Гейлбронер і Л.Туроу обґрунтовано вважають, що за умов існування інститутів приватної власності та свободи підприємництва, а також браку ресурсів спроби людей забезпечити власну економічну вигоду призводять до конкуренції. Конкуренція є принципово необхідною складовою системи вільного підприємництва. Конкурентний ринок покликаний сприяти ціновому механізму реально відображати попит і собівартість і таким чином

максимізувати ефективність використання капіталу й інших ресурсів; заохочувати удосконалення продукції та довготермінове скорочення собівартості; призводити до справедливого розподілу реального доходу; забезпечувати для споживачів значне розмаїття альтернативних джерел пропозиції [57, С. 43].

Як бачимо, інститут приватної власності та індивідуалізм пов'язані між собою. Володіння приватною власністю, по-перше, стимулює особисту ініціативу, мета якої полягає у досягненні успіху через конкуренцію і важку працю, по-друге, надає певну гарантію захисту прав особи від втручання з боку держави [220, С. 160-178].

Зарубіжні економісти Ш.Лі, С.Лі, В.Зганг, досліджуючи шлях Китаю до капіталізму, слушно зазначають, що "...права власності є головними стимуляторами ... економічної діяльності...", а "...приватна власність є найпотужнішим інструментом стимулювання" [334, С. 270]. Більше того, ці автори розвивають "...теорію інституційної зміни для перехідних економік через характеристику зростання системи приватної власності" [334, С. 271].

Сучасні англійські дослідники С.Естрін та А.Розвер, аналізуючи хід економічних реформ в Україні, приходять до висновку, що "...приватна власність є ключовим визначником підприємницької діяльності у перехідних економіках..." [308, С. 443].

Відмінності між ринковими економічними системами та директивно-плановими полягають не лише у панівних формах власності, ідеологічній спрямованості, цілях систем. Ринковій економічній системі притаманні низка інститутів та рис, яких не має директивно-планова система. Найважливішим з них є механізм, за

допомогою якого приводиться у дію ціла система і відбувається її збалансування – ринок. Як слушно зазначає Р.Логуа, ринок є головним центром активізації й реалізації товарно-грошових відносин, джерела і сила яких полягають у відносинах персоніфікованої власності, стані економічної свободи, активного підприємництва. Лише у цьому випадку працює механізм товарно-ринкової саморегуляції та починається інтенсивна самоорганізація усієї економічної системи на ефективній товарній основі [167, С. 3].

Об'єктивні закони ринку є тією силою, що спонукає людей до певних дій і диктує логіку їхньої поведінки через економічні інтереси. Це закон грошового обігу, основна вимога якого полягає у дотриманні товарно-грошової збалансованості: кількість грошей повинна зрівноважуватися з сумою цін товарів і послуг, які є в обігу. Крім того, ключову роль відіграє закон попиту й пропозиції, головна вимога якого зводиться до забезпечення збалансованості сукупного попиту і пропозиції, у результаті якої формується рівноважна ціна. Майже всі економічні рішення за умов ринкової економіки приймають під тиском цін. Ціни коливаються доти, доки попит не зрівняється з пропозицією. Для домашніх господарств вони є індикатором купівельної спроможності, оскільки товари та послуги доступні за ринковими цінами, а для підприємств – це сигнал, який свідчить про те, чого бажає споживач і якого типу продукцію потрібно випускати. При цьому ціни можуть колитися залежно від балансу попиту й пропозиції. Далі, у підприємств повинен бути стимул отримувати прибуток, для чого компанії мають належати приватним власникам, які прямо зацікавлені в одержанні вищих

прибутків і які безпосередньо несуть тягар збитків. Нарешті, як ми уже зазначали, повинна бути належна конкуренція [150, С. 131].

Ринкові економічні системи характеризуються багатьма інституційними механізмами. Ці механізми відображають основні переконання, що визначають засади організації суспільно-економічного життя, тенденції виробництва товарів і надання послуг, особливості розподілу прибутку та ін. Типовими для ринкових систем є, як ми вже зазначали, приватна власність, мотивація до прибутку, система ціноутворення, свобода підприємництва, конкуренція, індивідуалізм, суверенітет споживача, відповідна трудова етика, обмежене управління та ін. Повноцінна ринкова економіка визначається такими рисами як виробнича самостійність підприємств, свобода ринкових цін, висока зацікавленість у максимізації прибутку, переміщення капіталу у більш прибуткові галузі, різноманітність форм власності, наявність соціальної групи підприємців, перевищення пропозиції над попитом, функціонування ринкового механізму мотивації діяльності, конкуренція між товаровиробниками та ін.

Аналіз сучасних ринкових економічних систем (фактично змішаних) з погляду загальнолюдських цінностей дає змогу зробити висновок про наявність як вагомих переваг, так і певних суперечностей. Проте головним здобутком еволюції капіталістичної системи в економічній та соціальній сферах є культура досягнення компромісу між різними, часом конфліктуючими цінностями, і насамперед між економічною ефективністю і соціальною справедливістю. Врешті-решт сформувалася своєрідна культура

державного регулювання ринкової економіки. Як слушно зазначає у цьому контексті Г.Башнянин, "...ринкові проблеми не охоплюють уже всіх економічних проблем, частина економічних проблем має і позаринкове походження" [32, С. 24]. В іншій монографії Г.Башнянин розвиває висловлену ідею наступним чином: "Основний парадокс дослідження сучасних економічних систем полягає в тому, що чим більші масштаби їх монополізації, тим недостатніший суто ринковий підхід до їх наукового аналізу, і тим вища роль ноосферного фактора як у їх розвитку, так і в дослідженні... більшість сучасних економічних систем є вже постринковими за своїм економічним характером" [12, С. 27].

Важливою проблемою розробки теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації є питання участі держави у функціонуванні ринкових систем, її ролі, ступеня і механізмів впливу на перебіг економічних процесів. Як слушно зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, системні трансформації та глобалізація зумовили поживлення дискусій про історичну долю держави, її економічну роль, функції. У цих дискусіях тісно переплітаються два аспекти розгляду проблем: з'ясування ролі держави у процесах трансформації і у транзитивній економічній системі, з одного боку, та економічної ролі держави у глобалізаційних процесах,- з іншого. Зростає актуальність порівняльного аналізу економічної ролі та функцій держави у контексті глобалізації на сучасному етапі соціально-економічного розвитку [164, С. 296].

Велика депресія 30-х рр. ХХ ст. стала каталізатором посилення ролі держави в економіці та заміщення ідеї індивідуалізму своєрідною ідеєю рівноправ'я. При цьому важливу роль, як відомо, відіграли ідеї Дж.Кейнса, коли нова економічна філософія повністю витіснила стару філософію "грубого індивідуалізму" [112]. Як зазначає А.Гальчинський, кейнсіанство спиралося на принцип оптимальної достатності, коли втручання держави в економічні процеси може здійснюватися тільки в обсягах, які передбачають не витіснення природних саморегуляторів, а їх доповнення у тих місцях і випадках, у тих часових параметрах, коли дія останніх виявляється недостатньо результативною [51, С. 8]. Саме істотне зростання ролі держави в економічному житті суспільства стало визначальною особливістю сучасного західного світу. У прийнятті рішень щодо виробництва й розподілу життєвих благ все більшу роль у розвинутих економічних системах відіграють політико-правові чинники.

Не можна не погодитися з С.Роузфілдом, що "ринки, державне управління та обов'язки майже завжди доповнюють один одного, оскільки люди рідко коли спроможні добровільно узгодити й дотримуватися правил ведення бізнесу та виконувати угоди. В реальному світі для створення ринків потрібні обов'язки та державне управління, які в різних системах механістично змішані" [218, С. 8].

На думку Г.Манківа, держави з ринковою економікою удосконалили інститути капіталізму, адже розвиток ринкових економічних систем висунув проблеми, які не могли б вирішити окремі особи [176, С. 5]. Водночас механізм ринку не позбавлений недоліків. По-перше, ринкові ціни можуть не зовсім точно

відобразити деякі соціальні витрати виробництва. Скажімо, забруднення довкілля та його відновлення – одна з проблем, яку ринковий механізм не може автоматично вирішити. По-друге, під час "творчого руйнування" (за Й.Шумпетером) людина може втратити своє робоче місце, заробіток. Отже, соціальний захист населення за умов ринкової економічної системи мусить взяти на свої плечі держава.

На думку П.Леоненка і О.Черепніної, можна виокремити дві групи представників економічної компаративістики залежно від поглядів на роль держави у сучасних економічних системах: 1) ліберально налаштовані вчені, які виступають за мінімізацію економічної ролі держави; 2) вчені національної і державної орієнтації, які відстоюють необхідність суттєвої та активної ролі держави в трансформаційних і глобалізаційних процесах. Значне місце у їхніх працях займає критика поглядів прихильників так званого Вашингтонського консенсусу і шокової терапії [164, С. 296].

Згадані вище автори відзначають кілька різнорівневих підходів до розуміння глобалізації й економічної ролі держави у її контексті, які залежать від тлумачення первинного питання про суть, періоди та перспективи розвитку глобалізації. Так, існують певні підходи, пов'язані з різним трактуванням хронологічних меж та форм вияву глобалізації, а інші,- з різними теоретичними концепціями щодо з'ясування суті глобалізації та перспектив її подальшого розгортання, а звідси – і щодо історичної долі економічної ролі держави. При цьому те чи інше розуміння змісту та перспектив розвитку економічної ролі держави стало одним з вирішальних параметрів у

порівняльному аналізі економічних систем у контексті глобалізації [164, С. 299].

На думку П.Леоненка і О.Черепніної, у межах концепції двох довгих хвиль глобалізації виникло принаймні три різних підходи щодо співвідношення ролі національної держави і процесів глобалізації. Перший підхід представляють прихильники тези про руйнування національної держави, розмивання її ролі. Прибічники другого підходу, навпаки, твердять про необхідність посилення ролі національної держави як регулятора соціально-економічних процесів усередині національного господарства та організатора успішного представництва підприємницьких сил своєї країни на світових ринках. Нарешті, проміжну, але досить плідну, на переконання П.Леоненка і О.Черепніної, позицію займають учені, які розглядають глобалізацію як виклик тисячолітнім підвалинам державності. При цьому робиться висновок про необхідність невизначено тривалого існування національної держави як регулюючого механізму внутрішньокраїнних та міжнародних відносин. Прихильники такого підходу в тлумаченні економічної ролі держави та її функцій розглядають державу як один з ланцюгів складного багатоярусного механізму, що регулює глобальні економічні та інші відносини [164, С. 300-302]. Крім того, на наш погляд, поза вказаними трьома підходами, виокремлюється безпристрасна констатація того об'єктивного факту, на який звертає увагу Ф.Фукуяма, про що ми зазначали у п. 3.2: "...розвиток глобальної економіки зумовив ерозію автономії суверенних національних держав..." [312, С. 137].

В цілому, як свідчить аналіз зарубіжної і вітчизняної літератури, питання про інструментарій і масштаби втручання держави в економіку залишається досить суперечливим. Дискусія точиться вже тривалий час і стосується насамперед того, які види економічної діяльності повинні бути прерогативою держави і у якій мірі ринок повинен регулюватися державою. Економічна історія свідчить про те, що у господарському механізмі будь-якого суспільства завжди були присутні державні регулятори економіки. З цього приводу М.Шніцер пише: "Держава у західному суспільстві завжди, навіть за часів зеніту капіталізму, відігравала помітну роль. Політика уряду Сполучених Штатів була від самого початку історичного розвитку сумішшю заходів, що забезпечували рівність можливостей для простих людей... і щедре сприяння тим, хто знав, як зарадити собі самим... У Франції, де участь уряду в економіці завжди була істотною державна власність існувала на деякі галузі, а на продаж такої продукції, як алкоголь, тютюн і чай мала монополію. Державна власність на деякі галузі існувала і в Пруссії" [284, С. 61].

Аналізуючи методологічний підхід М.Кастельса до трактування ролі держави у сучасних ринкових економічних системах, П.Леоненко і О.Черепніна, в цілому поділяючи його, зазначають, що американський дослідник дотримується позиції представників інституційно-соціального напрямку економічної науки, для яких характерні набагато виваженіші погляди на сучасні трансформаційні процеси [164, С. 175]. Зокрема, М.Кастельс вважає, що у багатьох випадках лібералізація і приватизація відкрили нові інвестиційні можливості, збільшили продуктивність у приватизованих компаніях,

викликали технологічне оновлення, підштовхнули економічне зростання в цілому. Проте, на думку дослідника, дерегуляція і приватизація самі по собі не є механізмом розвитку: "Країни, які повністю віддалились на поталу ринкових механізмів, особливо хворобливо реагують на зміни фінансових потоків і є вразливими з погляду технологічної залежності" [110, С. 102; 164, С. 175]. Учений переконаний, що за останні двадцять років успішний досвід економічного зростання став наслідком активних стратегій розвитку, які здійснювалися державою в умовах ринкової економіки, особливо у країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону і меншою мірою в Європейському Союзі [110, С. 103; 164, С. 176].

Серед основних причин необхідності посилення державного втручання в економіку часто називають так звані провали ринку. Так, Дж.Стігліц наводить такі вияви провалів ринку, як неспроможність конкуренції (наявність монополії, географічні обмеження ринку, що ускладнюють вибір покупця, наявність державних монополій, високі вхідні бар'єри в галузях, економія на масштабі виробництва, природні монополії), неспроможність ринку взагалі постачати суспільні товари і послуги або надання їх у недостатній кількості, неможливість визначення приватними товаровиробниками зовнішніх ефектів (екстерналій), що знижує ефективність алокації (розподілу) обмежених ресурсів, неповні ринки (неспроможність приватних ринків задовольнити попит на певні товари і послуги навіть за умови перевищення ціни продажу над витратами виробництва), недосконалість інформації, що постачається ринком, періодичні

випадки високого безробіття, простої обладнання, інфляція, нерівновага [164, С. 303-304; 235].

Дж.Стігліц звертає увагу на проблему оптимізації обсягу державного сектору у контексті ролі держави у країнах із змішаною економікою [236]. Він зазначає, що масштаби активності держави у 80-х рр. минулого століття були більшими, ніж 50 років перед тим [236, С. 233]. За словами Ф.Фукуями, якщо на початку ХХ ст. державний сектор у більшості західноєвропейських країн та США виробляв трохи більше 10 % ВВП, то вже у 80-х рр. – 50 %, а у соціал-демократичній Швеції 70 % [312, С. 17].

Проте, як слушно підкреслюють П.Леоненко і О.Черепніна, в останню чверть минулого століття світ накрила хвиля економічної лібералізації, що знаменувала початок нового циклу у співвідношенні функцій держави і ринкового механізму, взаємодії держави і бізнесу [164, С. 305]. При цьому, на думку Ф.Фукуями, йшлося якщо й не про обмеження державного сектору, то принаймні про гальмування його зростання, а розпад соціалістичної системи був додатковим імпульсом реставрації ліберальних ідей [312, С. 18]. Водночас, зазначає учений, у багатьох країнах внаслідок відсутності належних інституцій лібералізація принесла хіба що погіршення ситуації [312, С. 19]. А спроби простого перенесення інституцій на інший ґрунт без врахування ментальності зустрічали сильний опір [312, С. 19].

Багато уваги проблемі ролі держави у ринковій економіці у контексті глобалізації та переходу людства до постіндустріальної стадії розвитку приділено у працях А.Чухна. Частково про новаторські концептуальні підходи ученого вже йшлося вище у пп.

2.3, 3.1, 3.2. Водночас хочемо ширше простежити міркування дослідника з приводу цієї актуальної проблеми. Так, А.Чухно слушно вважає, що для сучасної економіки характерними є істотні зміни у структурі суб'єктів ринку, що визначає поєднання ринкового механізму з державним і корпоративним регулюванням. Необхідність доповнення ринкового механізму зумовлена двома обставинами: по-перше, існують такі важливі для сучасного суспільства сфери, як освіта, фундаментальна наука, захист довкілля та ін., для яких значною мірою не прийнятне вимірювання ефективності прибутком. "Невидима рука" (за А.Смітом) виявляється безсилою у визначенні їхньої значущості для суспільства. По-друге, оскільки сучасна економіка виступає як змішана – і за формами власності, і за організацією підприємницької діяльності,- відповідний механізм господарювання є не суто ринковим, не суто конкурентним, а змішаним. Адже коли ринок не є універсальним, то мають бути також інші засоби впливу на економіку, які долають обмеженість ринкового механізму. І тут важлива роль держави у ринковій економіці [280, С. 63-64]. На думку А.Чухна, "особливу сферу відносин у ринковій економіці становлять державна власність і державний сектор економіки. Інакше кажучи, держава може виступати і в ролі самостійного підприємця, і в ролі представника нації, здійснюючи неринкові функції свідомого регулювання економічних відносин, у тому числі охорони прав власності взагалі й інтелектуальної власності зокрема, культурних цінностей, а також функції регулювання прав власності на землю, надра, підтримки малого бізнесу" [280, С. 64].

А.Чухно, спираючись на історичний досвід, обґрунтовано доводить, що ринкова економіка, яка саморегулюється властивим їй ринковим механізмом, залишилась у минулому, що сучасна економіка за своєю природою є змішаною, для якої характерний плюралізм форм власності, а механізм функціонування і розвитку утворюється єдністю ринкового механізму і державного регулювання. Якщо ринковий механізм ґрунтується на законі вартості, відносинах еквівалентності, то держава поряд з вартісними широко використовує неринкові механізми соціального забезпечення населення (безплатна освіта, охорона здоров'я, різного роду соціальна допомога та ін.). На переконання А.Чухна, в міру розвитку економіки і суспільства значення неринкових форм і методів у діяльності держави не зменшується, а зростає. Особливо це пов'язано з розвитком сфери послуг і перетворенням її на панівну форму суспільного господарства, інтелектуалізацією праці та розвитком її творчого характеру. Учений підкреслює, що "...за всього розширення ринкових відносин відбувається швидке зростання і неринкових. Це набуває втілення у все більш широкому використанні індикативного планування, що є не чим іншим, як свідомим регулюванням економіки" [281, С. 65-66].

Згаданий дослідник слушно висловлює жаль і стурбованість з приводу майже повсюдного вживання в економічній літературі та в економічній політиці поняття "ринкова економіка" на противагу терміну "змішана економіка". Така, здавалося б, невинна підміна понять завдає істотної шкоди як у науці, так і в політиці. Поняття "змішана економіка" не тільки точно відображає об'єктивну природу

сучасної економіки, а й є методологічною основою її пізнання, дає можливість поряд з ринковими бачити неринкові відносини, а механізм розвитку економіки уявляти як єдність ринкового механізму і державного регулювання. А.Чухно переконливо узагальнює: "Такий підхід у теорії позбавить нас від односторонності на практиці, лише він може бути надійною основою розроблення науково обґрунтованої економічної політики, науково обґрунтованого механізму функціонування і розвитку економіки" [281, С. 67].

В цілому А.Чухно аргументовано підкреслює, що "...економічна політика держави має органічно поєднувати ринкові перетворення з науково-технічним удосконаленням виробництва, що ринок сам по собі неспроможний розв'язати цю проблему і тому ринковий механізм має тісно взаємодіяти з державним регулюванням економіки" [281, С. 67-68].

Розмірковуючи про еволюцію ролі держави у постсоціалістичних країнах, зокрема Україні, А.Чухно слушно зазначає, що трансформаційні процеси було зведено до ринкових реформ, до формування ринкового механізму. Водночас ігнорувалась економічна роль держави і все робилося, аби вивести державу з економіки. Це була, на думку А.Чухна, глибока методологічна помилка, адже "зменшення ролі держави в економіці і тим більше – виведення її з економіки в умовах, коли ще не створена повною мірою ринкова економіка, коли ще не на повну силу працює ринковий механізм, неминуче посилює кризу економіки, породжує хаос в економічному житті, руйнує її. Саме так трапилося в Україні. Досвід ще раз показав, що ігнорування об'єктивної природи

економіки, її змішаного характеру, неминуче зумовлює однобічний характер і ринкових перетворень, і формування механізму функціонування і розвитку економіки" [281, С. 65].

Таким чином, на наш погляд, впливає логічний висновок про те, що саме у перехідних, транзитивних економічних системах необхідна активна присутність держави в економічному житті. Це зумовлено як потребами підтримання економічної рівноваги, так і боротьбою з "тінізацією" економіки, адже за відсутності державного регулювання у певних сферах функціонування економічних систем відповідні економічні процеси опиняються у полі зору криміналізованих, "тіньових" суб'єктів економічних відносин.

Як слушно зауважує В.Марцин, "досвід держав з розвинутою ринковою економікою переконує, що ринок не може і не повинен бути єдиним регулятором економіки" [179, С. 32]. Більше того, як зазначає Ю.Зайцев, "без держави внутрішні регулятори ринкової економічної системи не в змозі підтримувати рух по висхідній, стримувати або й гасити ентропію соціальних факторів" [94, С. 71]. Подібну точку зору обстоює Ю.Пахомов, котрий наголошує на необхідності посилення у перехідних економіках регулюючої ролі держави, без якої виникає розруха [198, С. 3-4]. Такий підхід поділяє Л.Рібун, який аргументовано підкреслює: "В економіці, яка перебуває на етапі трансформації, роль держави об'єктивно має бути вищою, оскільки ринковий механізм саморегулювання ще не повністю сформувався і ще не здатний належним чином підтримувати стан рівноваги" [216, С. 28].

Принциповою і конструктивною у цьому контексті видається позиція Г.Башнянина, котрий переконливо наголошує: "Ліберальні економісти помиляються, коли розглядають дерегуляцію господарських систем як певне благо чи певну економічну вигоду. Деретуляційна еластичність різних за своїм характером та особливостями розвитку економічних систем може бути різною – від гіпернегативної до гіперпозитивної. А тому проблема полягає в тому, щоб уміло диференціювати державну політику дерегуляції господарських систем з тим, щоб проводити її з урахуванням рівня їх дерегуляційної еластичності чи чутливості. Приміром, одна справа – дерегуляція суспільних систем, і зовсім інша – дерегуляція приватних систем. В першому випадку вона виступає як економічне зло, а в другому – як економічне благо" [32, С. 162-163].

Практика державного регулювання національної економіки розвинутих країн за останні десятиліття засвідчує, що найкращих результатів можна досягти за ринкових умов у поєднанні з ефективною регулятивною функцією держави. Справді, у ХХ ст. виявилася безперспективність економічного розвитку суспільства з крайнощами щодо втручання держави в економіку: з одного боку, класичний капіталізм, коли держава зовсім не втручається в економічну діяльність, а з іншого, – державний соціалізм, коли вона повністю регулює економіку. У цьому контексті І.Михасюк та ін. слушно стверджують: "Ідеального ринку в природі немає. Сьогодні суспільством, що вбирає кращі риси цих крайніх полюсів, може бути суспільство регульованих ринкових відносин. У цьому дедалі більше переконуються всі: країни з регульованою ринковою економікою

залишили далеко позаду держави з іншими системами – так званою соціалістичною і стихійною ринковою" [183, С. 8].

Як зазначає Г.Бласко, "між регулятивним і вільним економічними принципами необхідно проводити корекцію в залежності від особливостей того чи іншого народу. Чим розвинутіші, розумніші та завбачливіші представники певного народу, тим менше необхідно регламентування. А чим вони менш самостійні і більше схильні жити лише сьогоднішнім днем, тим більше вимагається регулювання, щоб зрештою уникнути катастрофи" [18, С. 13]. Такий підхід до розуміння втручання держави в економічне життя ґрунтується на врахуванні неекономічних, культурних, етнічних, психологічних чинників і параметрів еволюції економічних систем і є, на нашу думку, конструктивним. Водночас міра втручання держави в економіку повинна визначатися не тільки вище вказаними особливостями певних націй, але й низкою інших об'єктивних характеристик: рівнем економічного розвитку конкретної держави, стадією суспільної трансформації, географічним та геополітичним положенням і т.п.

Проблема ролі держави у розвитку економічної системи об'єктивно фокусується на питанні економічних функцій держави у сучасній змішаній економіці. Американські економісти П.Семюелсон і В.Нордгауз серед таких функцій виділяють "...забезпечення ефективності, справедливості і сприяння макроекономічному зростанню та стабільності" [223, С. 45].

Дж.Сакс і О.Пивоварський слушно виокремлюють такі три важливі функції уряду за умов ринкової економіки. Насамперед уряд

регулює ринок: контролює правові інституції, що обумовлюють роботу ринкового механізму. В усіх країнах ринкової економіки урядові відводиться центральна роль у створенні національної валюти, силових структур та судової системи. Тобто функції забезпечення законності і контролю є загальновизнаними як основні функції будь-якого уряду. У певних сферах економіки ринок відмовляється забезпечувати суспільний добробут. Найчастіше це відбувається там, де права власності нечітко визначені або де приватним власникам бракує стимулів до використання своїх ресурсів в інтересах суспільства. Сам по собі ринок не здатний належним чином забезпечувати потреби державної оборони, турбуватися про здоров'я нації або підтримувати чистоту навколишнього середовища. Таким чином, надолужувати вади ринкової системи – друга ключова функція уряду. В усьому цивілізованому світі держава бере на себе відповідальність за оборону, державні заклади охорони здоров'я, утримання більшості шляхів і т.п. Нарешті третя важлива функція уряду, на думку Дж.Сакса і О.Пивоварського, полягає у перерозподілі доходів на користь незаможних. За своєю логікою ринкова економіка не може гарантувати кожному адекватне харчування, медичне обслуговування і житло. Деякі громадяни за браком кваліфікації або через свою фізичну чи розумову недієздатність позбавлені можливості робити ефективний внесок до ринкової економіки. І, безумовно, мають рацію названі автори, коли твердять, що з етичних і соціальних міркувань держава повинна допомагати таким людям, надаючи їм фінансову й іншу підтримку. Для компетентного уряду ці три функції

є завданням величезної складності і практика показує, що у справі забезпечення загального добробуту навіть держава не завжди досягає успіху там, де виявився безсилим механізм ринку. Більше того, як слушно вважають Дж.Сакс і О.Пивоварський, необхідно підтримувати певний баланс між "вадами ринку" (неадекватним функціонуванням ринкового механізму) і "невдачами держави" (неадекватним функціонуванням уряду під час коректування проблем ринкової економіки) [220, С. 196-197].

Сучасний польський економіст Б.Вінярський зазначає, що роль держави полягає насамперед у забезпеченні "...системних принципів суспільно-господарського порядку, зокрема, принципу економічної свободи, недоторканості приватної власності і свободи підприємництва" [341, С. 31]. Сьогодні розвинуті держави коригують недоліки ринкового механізму з метою підвищення ефективності економічної системи, обмеження надмірної нерівності у поділі суспільного продукту, забезпечення збалансованого стійкого розвитку економіки, належного рівня зайнятості та інвестицій, охорони природного довкілля та ін. [341, С. 31-32]. Розмірковуючи про суспільно-економічні трансформації у постсоціалістичних країнах, Б.Вінярський звертає увагу на докорінні зміни функцій держави, які безпосередньо пов'язані з реалізацією процесів системної трансформації. Так, основними функціями держави тут виступають демонтаж інституцій і структур директивної соціалістичної системи управління економікою, створення умов для розвитку механізмів ринкового регулювання, здійснення приватизації. При цьому, слушно уточнює згаданий автор, процеси

системної суспільної трансформації не можуть обмежуватись лише сферою економіки, а повинні охоплювати також й інші сфери суспільства [341, С. 45].

Інший польський дослідник Т.Качмарек відзначає такі характерні функції держави у сучасному світі, як запобігання масовому безробіттю, боротьба з бідністю найнижчих верств суспільства, створення умов для конкуренції, обмеження використання природних ресурсів та охорона довкілля, запобігання деформації ринкової системи, активне утвердження принципів ринкової економіки як засобу поліпшення економічної ситуації у трансформаційних суспільствах [326, С. 128]. Водночас в умовах системної трансформації економіки у напрямку до ринкової держава повинна створити умови, які б стимулювали процес змін. До таких функцій держави згаданий економіст відносить розробку правових засад та утвердження інституцій, які притаманні розвинутому ринковому порядку і демократії, приватизацію державного сектора, контроль за дотриманням правових норм, здійснення реформи банківської сфери та відповідної грошової політики [326, С. 108-109]. Крім того, учений звертає увагу на те, що в умовах посилення глобалізації держава втратила чимало своїх традиційних функцій, пов'язаних із сферою міжнародних економічних відносин, макроекономічною стабілізацією, контролем за інфляцією, бюджетним дефіцитом і т.д. [326, С. 156]. Подібну думку поділяють П.Божик та інші польські економісти [339; 340].

Як бачимо, і Б.Вінярський, і Т.Качмарек серед важливих функцій держави у транзитивних економічних системах, де

відбуваються складні системні трансформації, обґрунтовано називають демонтаж інституцій колишнього соціалістичного ладу і розробку правових засад та утвердження інституцій, які притаманні розвинутому ринковому порядку і демократії. У цьому контексті цікаві міркування знаходимо у дослідженні А.Колганова і О.Бузгаліна, котрі зазначають: "Що стосується слаборозвинутих країн і країн з проміжною моделлю, то вони потрапляють у пастку неефективних державних та економічних інститутів, які сформувалися у період грубої деформації їх економічної та соціально-політичної структури в епоху колоніалізму і боротьби за незалежність. Якось виникнувши, такі неефективні інститути дуже важко піддаються заміні на ефективні. Трансакційні витрати, які потрібні для заміщення неефективних інститутів ефективними, виявляються часто вищими, ніж той економічний виграш від подальшого зниження цих витрат, що безпосередньо приносить перехід до ефективних інститутів" [117, С. 447].

"Інституційні пастки" трансформаційного періоду докладно аналізують А.Чухно, П.Юхименко, П.Леоненко, котрі тлумачать їх як стійкі негативні інституційні наслідки тих чи інших макроекономічних рішень, реальними прикладами яких є бартер, неплатежі, ухиляння від податків, корупція, специфіка приватизації і т.п. [281, С. 547, 550]. Учені, досліджуючи український контекст згаданої проблеми, слушно підкреслюють: "...як показує досвід України, "інституційні пастки" виникають і в нових умовах, та не тільки внаслідок неадекватності формальних інститутів і механізмів примусу до використання їх розпоряджень, а й у результаті

обмежень, які створюються неформальними інститутами. На практиці їх урахування є складнішим процесом, тому неформальні рамки діяльності за неоінституційного підходу майже не беруться до уваги. А саме неформальні інститути найменше піддаються вольовим впливам, їх зміна має вкрай інерційний характер" [281, С. 548].

Не заперечуючи розглянуті вище економічні функції держави, деякі автори наголошують, що на порозі третього тисячоліття міжнародна економічна конкуренція стає щораз важливішим чинником розвитку всіх країн. За таких умов економічно ефективною є держава, яка відстоює свої національні інтереси і гарантує національну економічну безпеку в умовах міжнародної конкуренції. Кількісно це виявляється в оптимальному співвідношенні між "відкритістю" національної економіки і підтримкою своїх виробників на внутрішньому і зовнішньому ринках. З цих причин інакше трактують економічну роль держави в цілому. Так, І.Михасюк та ін. аргументовано підкреслюють: "В сучасних умовах розвитку світового господарства економічна роль держави залежить не від ступеня втручання в ринковий механізм, а від участі в забезпеченні внутрішніх і зовнішніх умов ефективного функціонування національної економіки" [183, С. 11]. Як логічно розвивають цю думку І.Михасюк та М.Мальський, "потрібно відпрацювати, в тому числі і на зовнішньому просторі, систему захисту національних економічних інтересів, просування продукції на нові ринки збуту... Треба шукати постійний компроміс балансу інтересів національних з інтересами зарубіжних партнерів [186, С. 27]. В цілому, як образно

наголошує І.Михасюк, "...в умовах глобалізації "невидима рука" ринку не діє без "невидимого кулака" [182, С. 17].

Як ми показали у п. 3.1, пріоритетною домінантою трансформації економічних систем на зламі тисячоліть є їх екологізація. Тому, на наш погляд, серед найважливіших функцій держави у сучасних економічних системах є охорона довкілля і створення умов для формування екологічно збалансованої економіки та забезпечення стійкого розвитку. Ця функція набула особливої ваги на порозі ХХІ ст. у зв'язку із загостренням національних та світової екологічної кризи. Як слушно зазначають Б.Вінярський та ін., негативний вплив економічної діяльності на довкілля часто неможливо розв'язати механізмом ринкового саморегулювання. Це зумовлює втручання держави для забезпечення охорони довкілля та екологічної рівноваги. Метою державної політики охорони довкілля є узгодження процесу економічної діяльності з існуючими суспільними поглядами щодо захисту навколишнього середовища [341, С. 308]. (Докладніше про роль і практичні заходи держави у захисті довкілля у процесі трансформації сучасних економічних систем в умовах глобалізації йшлося вище у п. 3.1 і 3.2).

Заслуговує на увагу думка Ю.Туниці щодо особливостей базових принципів і відповідно функцій держави в сучасних умовах посилення екологічного імперативу. Так, учений слушно підкреслює, що "нова економічна політика держави повинна будуватися на трьох основних складових: екологічній моралі (виховання нової ментальності); екологічній економіці; екологізованому праві. Всі ці три складові (екомораль, екоекономіка, екоправо) мусять бути в

центрі уваги всіх державних інституцій і політичних сил" [258, С. 23]. При цьому Ю.Туниця небезпідставно застерігає, що з огляду на реалії сьогодення, коли одні країни вже майже готові демонтувати ринкову економіку і трансформувати її у відповідності з принципами екологічної економіки, а інші країни лише прагнуть запровадити у себе засади традиційної ринкової економіки, – розв'язати головну проблему сучасності, а саме, подолання еколого-економічних суперечностей у господарських і комерційних системах, буде дуже непросто [258, С. 23].

Підсумовуючи, хочемо підкреслити, що досвід провідних країн протягом ХХ – початку ХХІ ст. доводить, що сучасні розвинуті економічні системи сформувалися як системні утворення, у яких державні структури були й залишаються найважливішим чинником ефективної роботи ринку. При цьому деякі дослідники відзначають поряд з державним регулюванням ринкових відносин розвиток "громадського економічного регулювання", що виявляється у діяльності профспілок, екологічних організацій, організацій щодо захисту прав споживачів, об'єднань підприємців, банкірів та ін., які впливають на встановлення і дотримання певних "правил гри" у сферах своїх професійних інтересів [117, С. 262]. Проте в цілому навіть і ці недержавні способи впливу на ринкові процеси формуються у контексті існуючого державного регулювання, інституцій і з розвитком демократії не суперечать, а скоріше доповнюють державні важелі і віддзеркалюють ефективність державного регулювання, громадську думку на важливі проблеми функціонування економічної системи. Як слушно зазначає І.Галиця,

державне регулювання потрібно розглядати як підсистему ринкового механізму і водночас продукт еволюції ринкової системи [47, С. 52]. Таким чином, основна проблема полягає не у тому, допустиме чи ні втручання держави в економіку, а у тому, як знайти й підтримати оптимальне співвідношення між ринковими і державними формами регулювання особливо у сучасних умовах посилення екологізації та глобалізації економічних систем.

Як слушно підкреслює В.Сікора, економіка – це не тільки ринок, а ще й держава насамперед, бо ринок не міг би існувати без державного захисту, підтримки, піклування, контролю і нагляду. Звичайно, держава може мати і негативний вплив, але без її позитивних регулюючих впливів ринок просто не може існувати. Між державою і ринком існує чимало соціальних, морально-етичних та інших інститутів, без яких сучасна економіка не може існувати. Але держава є найнеобхіднішим інститутом, без якого сьогодні неможливо сприяти розвитку позитивних ознак економічного прогресу [228, С. 72]. У цьому контексті заслуговує на увагу точка зору Ф.Фукуями, що головна мета глобальної політики, після подій 11 вересня 2001 р., не буде зводитися до обмеження державності, а навпаки до її розбудови: "Для конкретних суспільств і для глобальної спільноти відмирання держави не є прелюдією до утопії, а хіба до катастрофи" [312, С. 137]. Визначальною проблемою, яка постає перед бідними країнами і блокує їхній економічний розвиток, є, на думку дослідника, недостатній рівень інституційного розвитку. Ці країни не потребують "всебічної", "класичної" держави, але очевидно потребують сильної держави. Держави у менш розвинутому світі є

слабкими. Саме слабкі держави загрожують міжнародному ладові, оскільки є джерелом конфліктів, істотно порушують права людини та стають потенційним гніздом нового різновиду тероризму, який може сягати розвинутого світу. Зміцнення цих держав попри різні форми будівництва є дуже важливим з огляду на міжнародну безпеку, що, на жаль, небагато розвинутих країн може збагнути. Тому, узагальнюює Ф.Фукуяма, "не маємо іншого вибору, як тільки повернутися до суверенної національної держави і заново спробувати зрозуміти, яким чином зробити її сильною та ефективною" [312, С. 138].

Можна погодитися з підходом А.Колганова і О.Бузгаліна, що "з точки зору потреб економічного розвитку сильна держава – це не обов'язково "велика" держава, але це обов'язково держава, яка здійснює ефективне регулювання економіки, знижуючи рівень трансакційних витрат, характерних для сформованих економічних інститутів. У цьому розумінні сильною є держава, яка забезпечує стабільність і передбачуваність норм і правил, які вона встановлює і захищає, котра має довіру населення і бізнесу, яка не встановлює занадто високих бар'єрів легального входження до бізнесу. Все це разом і забезпечує порівняно низький рівень трансакційних витрат, підвищуючи тим самим і ефективність дії державних інститутів, застосування заходів державного стимулювання економічного і соціального розвитку. Саме це дає змогу державі взяти активну і корисну участь у додатковій мобілізації ресурсів економічного зростання" [117, С. 447].

Польський дослідник Г.Колодко також є прихильником ідеї сильної держави, оскільки "там, де держава як інституція є слабкою

... господарські результати набагато гірші, ніж потенційно можливі" [328, С. 241]. На думку вченого, нині необхідним є поєднання економічної свободи та сильної держави. При цьому сила держави повинна виражатися у її функціональності і заохоченні господарської активності. Як свідчить досвід багатьох країн Африки, а також деяких постсоціалістичних країн Європи, послаблення держави призводить до істотного зниження результатів економічної діяльності, адже ринок потребує дієздатної, сильної держави [328, С. 241-246].

Насамкінець, хочемо навести конструктивний і аргументований висновок П.Леоненка і О.Черепніної, який ми повністю поділяємо: "У світлі досвіду світового економічного розвитку, включаючи досвід становлення і функціонування сучасних транзитивних економічних систем, виявляється помилковість апріорних тез про стійкий причинно-наслідковий зв'язок між скороченням участі держави у перерозподілі національного доходу і підвищенням темпів економічного росту, зростанням добробуту населення. Необхідність підтримувати творчу здатність ринків активним проринковим втручанням держави об'єктивно зумовлена так званими провалами ринку і підсилюється цілою низкою інших чинників, зокрема зростаючою інтенсифікацією внутрішньогосподарського, соціального і політичного життя, інтернаціоналізацією світового господарства, суперечностями розвитку. Світовий досвід ХХ – початку ХХІ ст. показує значну роль цілеспрямованого державного впливу на економіку та інноваційний процес" [164, С. 376].

РОЗДІЛ 4

СУЧАСНА ПАРАДИГМА ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ЇХ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Дослідження сучасних економічних систем на порозі третього тисячоліття вимагає утвердження нової парадигми, яка б враховувала об'єктивні процеси посилення екологізації та глобалізації економічних систем, рух розвинутих країн й усього світу по шляху формування постіндустріального, інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях. В цілому таку базову роль може виконувати постіндустріальна (еволюційна в своїй основі) парадигма, яка водночас сама потребує конкретизації й уточнення власне під впливом вище вказаних новітніх суспільно-економічних, екологічних та науково-технічних змін.

Сучасна постіндустріальна парадигма спирається на цивілізаційний підхід до дослідження економічних систем та парадигму соціально-економічного прогресу, який виступає своєрідним панорамним тлом становлення, розгортання усієї палітри економічних систем, де останні є конкретизованими ланками планетарного поступу людства.

Виходячи з вищесказаного, необхідно насамперед розкрити зміст цивілізаційного підходу до дослідження сучасних економічних систем, включаючи проблему економічної свободи у різних економічних системах, а також виявити ознаки парадигми соціально-економічного прогресу.

Подальший методологічний системологічний дискурс передбачає з'ясування новітнього змісту постіндустріальної парадигми з урахуванням глибоких суспільно-економічних змін планетарного масштабу, обґрунтування й розробку структурно-логічної схеми дослідження сучасних економічних систем, виявлення модифікації взаємозалежності економічних та ціннісних параметрів економічних систем та розкриття змісту, елементної структури й функцій сучасних економічних систем саме з позицій утвердження постіндустріальної парадигми їх дослідження на порозі третього тисячоліття.

4.1. Цивілізаційний підхід до дослідження сучасних економічних систем

Дослідження економічних систем та економічної діяльності як їх рушія передбачає врахування конкретних економічних, політичних і духовних умов функціонування суспільства. При цьому як антиподи протиставляють систему тоталітаризму, "закрите суспільство" і демократію, "відкрите суспільство", "відкриту економіку". Історія цивілізації являє собою поступовий перехід від закритого суспільства до відкритого. К.Поппер характеризує "закрите суспільство" як магічне, колективістське суспільство, прикметними рисами якого є всесильна держава, монополізація влади певною суспільною групою або класом, централізація управління, панування офіційної ідеології та ін. Закриті суспільства гальмують економічний і соціальний прогрес, тому реальний перехід від закритого до відкритого

суспільства учений оцінює як "...найглибшу революцію в історії людства" [206, С. 196-198].

Як ми вже наводили у п. 2.2 міркування Дж.Сороса, котрий на основі аналізу колишньої радянської економіки, зробив обґрунтований висновок про те, що в умовах закритого суспільства обов'язково виникають викривлення, немислимі у відкритих суспільствах [233, С. 88-89].

На протигагу закритому відкрите суспільство ґрунтується на трьох основних підвалинах: 1) представницькій демократії; 2) ринковій економіці; 3) соціальній мобільності. Як слушно зазначає В.Лагутін, демократичний спосіб економічного життя – це спосіб життєдіяльності в економіці людей, сімей, соціальних груп і спільнот, нації, який відповідає принципам демократичного суспільства і ґрунтується на найповнішій реалізації економічних свобод і прав усіх і кожного. А серед основних атрибутів демократії є економічний, соціальний і політичний плюралізм [160, С. 131-134].

Невіддільним від демократичного способу економічного життя є поняття свободи. А.Чухно обґрунтовано підкреслює, що в останні десятиліття у сучасних економічних системах "...на перший план вийшли проблеми духу людини, її гідності, свободи і рівності" [281, С. 119]. Свобода виступає фундаментом нормальної життєдіяльності суспільства, а економічна свобода – основою стійкого розвитку економічної системи. Свобода відкриває можливості мислити і діяти в економіці самостійно, покладаючись на власний розум, совість і сили. Розвиток у індивіда усвідомлення значущості своєї автономності, своїх економічних прав і свобод відіграватиме все

більшу роль у суспільному прогресі. Звільнення людини від нав'язуваних ззовні авторитетів, запропонованих згори способів мислення має безпосереднє економічне значення, сприяє активній продуктивній участі людини у сфері виробництва. Це у кінцевому підсумку призводить до визнання самоцінності особистості, утвердження віри у те, що людина сама здатна визначити своє місце і призначення у суспільстві й економічній системі [160, С. 148, 150].

Як відомо, ще у XVII ст. була висунута теза, згідно з якою свобода є усвідомленою необхідністю. Ф.Бродель, враховуючи реалії XX ст., уточнив, що "...головним привілеєм капіталізму нині, як і в минулому, залишається свобода вибору..." [28, С. 557]. Проте свідомо розпоряджатися свободою, постійно робити вільний економічний та інший вибір непросто, адже доводиться самому вирішувати найскладніші життєві проблеми, не покладаючись ні на кого. Це під силу далеко не всім. Тому психологічно слабкі люди часто лякаються свободи. Недаремно у XX ст. "втеча від свободи" як соціальний феномен була обґрунтована філософською концепцією екзистенціалізму [231, С. 388-391]. Це типове явище для патерналістського суспільства, у якому держава максимально бере на себе відповідальність за умови життя своїх громадян. Водночас у такому суспільстві поступово, але невідворотно, відмирають свобода і незалежність індивідуальності.

Прагнення до свободи невіддільне від усвідомлення своєї відповідальності [90, С. 6-12]. Свобода завжди передбачає відповідальність. У цьому контексті В.Лагутін обґрунтовано вважає, що економічна відповідальність – це свідоме ставлення суб'єктів

економічних відносин до суспільних вимог і обов'язків, усвідомлення суспільного значення своєї економічної діяльності та, зокрема, її наслідків [160, С. 154]. Водночас проблема свободи суспільно-економічного вибору об'єктивно зачіпає питання про зростання ролі та відповідальності регіонів [185; 339]. А в цілому, як слушно зазначає згаданий автор, свобода і демократія не можуть автоматично забезпечити економічного успіху країни. Проте диктатура однозначно породжує економічний занепад, що фактично й стало однією з основних причин зруйнування адміністративно-командної економічної системи у колишніх соціалістичних країнах [160, С. 154-155].

Економічний вимір свободи має багато аспектів і передбачає свободу виробляти і споживати, свободу продавати і купувати, свободу наймати і найматися. Загальновідомо, що базисом ринкової економіки є свобода конкуренції, яка пов'язана з принципом "*Laissez faire, laissez passer*" ("Дозвольте все робити, дозвольте процесам йти так, як вони йдуть"). Якщо конкурентна економічна діяльність призводить у кінцевому підсумку до блага суспільства, то зрозуміло, що цю діяльність не варто обмежувати. Завдання держави у такій ситуації полягає у тому, щоб підтримати і захистити економічну свободу. Держава повинна створити такі сприятливі умови, за яких кожна людина мала б можливість на ділі реалізувати економічну свободу [160, С. 151-156].

Розглядаючи ці теоретико-методологічні проблеми становлення відкритого суспільства, Дж.Сорос обґрунтовано зазначає, що "представницька демократія і ринкова економіка є ключовими

складовими відкритого суспільства, оскільки утворюють фундамент для побудови механізму для регулювання ринків, особливо фінансових, і створення певних структур для збереження миру, законності й правопорядку у світовому масштабі. Проте, яку саме форму приймуть ці структури на підставі цих двох складових, визначити неможливо. Будь-які спроби вплинути на дійсність ззовні означають порушення принципів відкритого суспільства" [233, С. 118].

Крім власне ринкової економіки, ще однією важливою підвалиною відкритого суспільства виступає соціальна мобільність. Як слушно підкреслює П.Бергер, відкрите суспільство характеризується відкритістю системи соціальної стратифікації, яка створює можливості для індивіда піднятися соціальною "драбиною" та посісти краще місце у суспільній ієрархії [16, С. 76].

Відкритість суспільства поширюється й на його економічну систему, що зумовлює формування відповідного її типу – відкритої економіки. У широкому розумінні відкритою можна вважати економічну систему, у якій мають місце економічна свобода, конкуренція, відкритість і гарантії для зовнішніх інвестицій, обмежена економічно-регулююча роль держави та ін. [294, С. 148]. Водночас, на наш погляд, відкриту економіку характеризують не тільки міжнародна торгівля, але й готовність держави до економічного співробітництва на міжнародній арені, до участі у вирішенні глобальних соціальних, гуманітарних, екологічних, культурних, інформаційних та інших проблем. Міжнародні економічні відносини не зводяться лише до обміну результатами

економічної діяльності. Паралельно відбувається взаємообмін духовними цінностями, поглядами, ідеями, інформацією і т.п.

Ефективність відкритої економіки вирішальним чином забезпечується економічною свободою. Економічна свобода, а у підсумку й політична забезпечується наявністю інституту приватної власності. Саме володіння майном породжує справжню незалежність і свободу людини. З цього приводу Ф.Гайек слушно наголошує: "...приватна власність є головною гарантією свободи, причому не лише для тих, хто володіє цією власністю, але й для тих, хто нею не володіє. Лише тому, що контроль над засобами виробництва розподілений між багатьма не пов'язаними між собою власниками, ніхто не має над нами неподільної влади, і ми як індивіди можемо приймати рішення і діяти самостійно" [270, С. 83].

Утвердження економічної свободи в Україні та інших постсоціалістичних країнах висунув низку проблем, яких раніше не існувало. Серед них – пошук шляхів вирішення дилеми "свобода – обмеження". Адже нічим не обмежена економічна свобода несе у собі заряд руйнації, потенцію необмеженої анархії. Важливою є не свобода сама по собі, а свобода як умова і стимул економічного розвитку [160, С. 156-157]. З цього приводу К.Поппер обґрунтовує необхідність свідомих інтервенцій з боку держави, спрямованих на забезпечення рівноваги економічної системи. Він формулює так званий "парадокс свободи", зміст якого полягає у тому, що необмежена, абсолютна свобода може бути навіть руйнівною, більше того, "...свобода ... перестане існувати, якщо вона необмежена" [206, С. 135]. В цілому реалізація економічних свобод є суперечливим

процесом, бо відбувається зіткнення економічної доцільності з панівними морально-етичними цінностями. Тому суспільство вимушене формувати певну сукупність правових норм, які у кінцевому підсумку дещо обмежують економічну свободу. Проте такі норми повинні відповідати потребам усього суспільства і будуватися на загальнолюдських етичних цінностях та принципах [160, С. 159].

Заслуговують на увагу роздуми про економічну свободу Л.Бальцеровича, котрий зазначає, що "економічна свобода... відноситься до трудової діяльності та включає свободу приватного підприємництва, свободу укладення угод, вибору фаху, типу й місця праці... Вилучення приватної власності означає усунення істотного чинника свободи" [8, С. 8]. Крім того, додає згаданий автор, "...економічна свобода є фундаментальною умовою розвитку економіки, тобто постійного покращення економічних умов життя людей. Адже ця свобода забезпечує можливість постійного пошуку і випробування нових методів виробництва та організації господарської діяльності й створення нових благ, тобто в підсумку сприяє інноваціям. А вони є головною рушійною силою розвитку економіки. Поза тим, ця свобода уможлиблює конкуренцію поміж виробниками різних благ, що додатково посилює схильність до інновації та змушує ефективніше господарювати" [8, С. 10].

На думку учасників Світового економічного форуму, компонентами економічної свободи у сучасних економічних системах є: 1) величина уряду (а) урядове споживання; б) трансфери і субсидії); 2) структура економіки і використання ринків (а) державні підприємства; б) контроль над цінами; в) найвищі граничні податкові

ставки; г) військова повинність); 3) монетарна політика і стабільність ціни (а) щорічне зростання грошової маси; б) мінливість інфляції; в) поточний темп інфляції); 4) свобода використання альтернативних валют (а) володіння іноземною валютою; б) обмінний курс "чорного" ринку); 5) законодавчі структури і права власності (а) правовий захист; б) влада (сила) закону); 6) міжнародний обмін (а) податки на міжнародну торгівлю: податки як відсоток експорту та імпорту, середні митні ставки, стандартне відхилення митних ставок); б) розмір торгового сектору); 7) свобода обміну на фінансових ринках (а) приватне володіння банками; б) надання кредитів приватному сектору; в) уникнення від'ємних процентних ставок) [360].

"The Heritage Foundation" розраховує індекс економічної свободи, який щороку друкується у "Wall Street Journal". Цей індекс формується на основі 10 індикаторів: торговельної політики країни; фіскального навантаження з боку уряду; урядової інтервенції в економіку; монетарної політики; потоків капіталів та іноземних інвестицій; банківської та фінансової діяльності; політики формування цін та оплати праці; прав на приватну власність; політики регулювання; неформальної активності ринку. Ці 10 індикаторів обчислюються на основі використання 50 наборів різних даних економічного, фінансового, законодавчого та адміністративного характеру [164, С. 364; 354]. Так, у 2007 р. трійка "призерів" за індексом економічної свободи у європейському рейтингу мала такий вигляд: Велика Британія – 1 місце (6 місце у світовому рейтингу), Ірландія – 2 місце (7 місце у світі), Люксембург – 3 місце (8-ме). Крім того, Україна – 40 місце (125 – у світовому

рейтингу), Росія – 39 (120 – у світі), Польща – 35 (87 місце у світі) [354].

Таким чином, можна виявити глибокий взаємозв'язок та взаємозумовленість відкритого суспільства і відкритої економіки. Політично відкриті, демократичні суспільства створюють сприятливі передумови для забезпечення економічної свободи і, відповідно, – економічного зростання. У цьому контексті вітчизняні дослідники економічних систем П.Леоненко і О.Черепніна слушно підкреслюють, що ринкова економіка і демократизація суспільства як імперативи сучасного соціально-економічного розвитку закладені у порівняльний аналіз економічних систем. Існує пряма та обернена залежність між досягненнями економічного розвитку і поглибленням демократизації, а деякі економісти навіть вважають закономірністю зв'язок середнього рівня ВВП на душу населення з певними формами політичної та соціальної організації суспільства. Так, американський дослідник С.Хантінгтон зазначає, що формування стійких демократій, як правило, пов'язано з досягненням досить високого рівня економічного розвитку і навпаки, у бідних країнах демократизація є неможливою [164, С. 353-354].

Дослідження сучасних економічних систем пов'язане з проблемою критеріїв соціально-економічного прогресу, на основі яких можна було б з'ясувати, яку економічну систему можна вважати більш прогресивною порівняно з іншими. Серед останніх пропонують застосовувати рівень споживання матеріальних і духовних благ, ступінь розвитку соціальної інфраструктури, характер функціонування інформаційних систем, зайнятість населення, його

загальноосвітній і культурний рівні та ін. Зокрема, американський соціолог Т.Парсонс вважав, що зміни прогресивного характеру, які збільшують здатність суспільства втілювати у життя ті чи інші цінності, знаходять свій вияв у диференціації суспільства, тобто в утворенні нових соціальних груп. Іншими словами, що прогресивніше суспільство, то багатоманітніша його соціальна структура. Відповідно багатоманітність соціальної структури дає можливість більшій кількості людей впливати на перебіг соціальних процесів [3, С. 464-480]. Ще один американський дослідник В.Тоффлер стверджує, що ідея прогресу домінувала протягом попереднього розвитку науки і суспільства, а початок ХХІ ст. знаменує собою своєрідну цивілізаційну кризу [242, С. 106].

На наш погляд, не дивлячись на могутній техніко-технологічний прогрес, в умовах становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства синтезуючим критерієм соціально-економічного прогресу виступає ступінь економічної і політичної свободи людини. Відповідно більш прогресивною є та економічна система, яка відкриває людині більші можливості для свободи, добробуту і самореалізації як особистості.

Хоча вищеназвані проблеми знайшли відображення у науковій літературі ХХ – початку ХХІ ст. (достатньо лише назвати імена відомих учених, що займалися і займаються даною проблематикою: М.Туган-Барановський, І.Франко, В.Ростоу, Дж.Гелбрейт, Д.Белл, А.Чухно, Б.Гаврилишин, П.Леоненко, П.Юхименко, Г.Башнянин, З.Бжезинський, Е.Тоффлер, Ф.Фукуяма та ін.), проте й нині, на порозі третього тисячоліття, залишаються відкритими питання методології

дослідження економічної еволюції, проблеми цивілізаційного економічного дискурсу, виявлення ознак парадигми соціально-економічного прогресу [129; 130; 131; 137; 140; 144; 147; 149; 150; 151; 152; 153; 154; 155; 156; 157].

Методологія дослідження соціально-економічного прогресу як панорамного тла еволюції і трансформації економічних систем включає теоретичне розв'язання проблеми взаємодії його матеріальних і духовних чинників, економічної та політичної складових. При цьому ми поділяємо точку зору Б.Гаврилишина, який підкреслює, що свого часу К.Маркс вважав економічні фактори визначальними щодо інституцій у соціальній та політичній структурах. Інші надавали більшого значення політичній організації і розглядали її як складову частину, що визначає ефективність і справедливість економічної системи. Проте історичний досвід свідчить, що зумовленість і детермінізм спрацьовують в обох напрямках. Це означає, що політичне правління може впливати і впливає як на форму, так і на функціонування економічної системи, і навпаки, хоча виявляється, що вплив економічної системи на політичне правління вимагає більше часу для свого прояву. Важливішим, на думку Б.Гаврилишина, є той факт, що ці дві компоненти суспільного ладу, тобто політичне правління й економічна система, існують у різних поєднаннях. У такому випадку вони, безумовно, не повністю визначають одна одну. Для того, щоб забезпечити можливість створення нових проектів або програм, які вказують суспільствам шлях до бажаних умов життя, можна змінювати їх поєднання, роз'єднувати, "схрещувати" і знову

посидувати. Водночас, наголошує учений, необхідно всебічно проаналізувати основні системи цінностей, які істотно впливають на перебіг загальносуспільного, економічного процесу та конкретні форми взаємодії політичного правління і економічних систем [45, С. 122-123].

Порівняльний аналіз економічних систем фіксує у певний момент історичного процесу різновиди суспільних механізмів життєдіяльності, виходячи із загального вектора світової економічної еволюції. Це означає, що наукова потреба з'ясувати цивілізаційну стратегію порівняння економічних систем передбачає насамперед обґрунтування пріоритетних концепцій економічної еволюції. Нині, на порозі третього тисячоліття, все більша увага учених зосереджується на формуванні методології вивчення економічної еволюції. Передусім йдеться про те, що розробка моделей національних економічних систем, їх порівняння неможливі без усвідомлення і розуміння економічної цілісності світу, його окремих регіонів, з'ясування загальних тенденцій економічної еволюції, обміну теоретико-економічними надбаннями у масштабах планети.

Як правило, дослідники обґрунтовують три головних підходи до еволюції економічних систем у історичній протяжності, ретро- і перспективі [264; 265; 266; 267]. По-перше, це прогресивно-поступальний шлях розвитку, суть якого полягає в ускладненні економічних систем, у зміні періодів революційного та еволюційного розвитку, в якісному удосконаленні одних елементів та відмиранні інших. По-друге, усвідомлення циклічного характеру руху економічних систем, яке виходить з того, що поряд з поступально-

прогресивним розвитком виявляється і зворотний рух не лише окремих елементів, а й цілих систем, що переживають стадії стагнації й занепаду, повернення до вихідного рівня. Розвиток уявляється у вигляді приблизно однотипних циклів, які повинні пройти окремі цивілізації, етноси та держави. Нарешті, третій підхід намагається подолати обмеженості перших двох і розв'язати суперечності, що закладені у них. Він розглядає розвиток як хвилеподібну структуру з безліччю переходів та критичних поворотних "міток біфуркації", у яких подальша еволюція видається невизначеною, стохастичною, недетермінованою, як у перших двох випадках, що й становить головну таємницю розвитку, його непередбачуваність, нелінійність. Це, у свою чергу, унеможлиблює соціально-економічне проектування, прогнозування на відміну, скажімо, від техніко-технологічного [264].

Варто зазначити, що процес еволюції економічних систем характеризується фазами їхньої відносної стабільності й розвитку, а також відповідними трансформаційними періодами. З цього приводу заслуговує на увагу підхід польського вченого В.Квасніцького щодо етапів еволюції економічних систем та соціально-економічних відносин (таблиця 4.1).

Наведені міркування важливі для оцінки процесів, які відбуваються у національних економічних системах, у т.ч. в перехідних економіках, особливо у частині, що стосується фази заміни економічних і політичних систем, яка триває від 30 до 100 років. Як слушно зазначає А.Філіпенко, очевидною є необхідність розробки для цієї фази відповідної теорії, визначення основних

параметрів трансформації та формування на цій основі контурів адекватної економічної політики [221, С. 22-23].

Головним підходом до розуміння економічної еволюції, а також дослідження та порівняльного аналізу сучасних економічних систем є цивілізаційний. Його утвердженню передували тривалий історичний розвиток економічних систем та відповідно наукової економічної думки, що поступово підвело учених до глибокого усвідомлення необхідності застосування цивілізаційного підходу до аналізу світової економічної еволюції.

Цивілізаційний підхід на противагу формаційному остаточно посідає провідне місце у методології порівняльного аналізу економічних систем. В основу цивілізаційного підходу, як правило, кладуть такі принципи: 1) багатовимірності аналізу економічних

Таблиця 4.1

Фазы еволюції економічних і соціально-політичних відносин

Вид об'єкту	Фаза заміни (років)	Фаза відносного розвитку (років)
Світова цивілізація	100 – 300	400 – 1000
Політична система	50 – 100	200 – 300
Економічна система	30 – 60	100 – 150
Епістемологічна і технологічна система	10 – 30	40 – 120
Наукова і технологічна парадигма	5 – 10	30 – 60

Джерело: Kwasnicki W. Knowledge, Innovation and Economy. - Wroclaw, 1994. - P. 44; Світова економіка: [підручник] / А.С.Філіпенко, О.І.Рогач, О.І.Шнирков та ін. - К.: Либідь, 2000. - С. 22; Кульчицький Б.В. Економічні системи суспільства: теорія, методологія, типологізація. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - С. 157.

систем; 2) природної еволюційної поступовості історичного процесу; 3) відмови від класових оцінок змісту і цілей системи; 4) пізнання системи у єдності її економічних та соціокультурних елементів; 5) посилення ролі людського чинника у суспільному розвитку; 6) визнання світової історії як єдиного планетарного цілого [89, С. 59].

Термін "цивілізація" (від лат. "civilis" – громадянський, цивільний) означає сукупність матеріальних і духовних досягнень суспільства на певному етапі його історичного буття. При цьому розвиток особи визначається свободою реалізації її внутрішніх потенцій. Поняття свободи постає необхідною умовою самоствердження особи, реалізації її здібностей, творчого потенціалу, про що ми вище говорили докладніше. Ступінь свободи, яку суспільство здатне забезпечити особі, детермінується складним комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, які у сукупності визначають цивілізаційний процес. Таким чином, основним критерієм розвитку цивілізації є свобода, яку суспільство здатне забезпечити особі у процесі її саморозвитку [50, С. 40].

Поняття цивілізації передбачає розгляд історії не лише як історії економіки, а як історії людей у єдності їх матеріального і духовного життя. Основу цивілізацій складають певні культурні цінності і кожна епоха є відображенням неповторної, унікальної культури, вагомими складовими якої є, як ми обґрунтували у п. 3.1, економічна

та екологічна культура. При цьому роль цінностей настільки вагома, що деякі автори підкреслюють їх визначальну функцію щодо економічної системи та інших складових соціуму. Так, Б.Гаврилишин, аналізуючи архітектуру суспільного ладу, виділяє три його складові: 1) панівні цінності; 2) політичне правління та 3) економічну систему. Зокрема, цінностям дослідник відводить пріоритетну роль [45, С. 12-15]. У цьому контексті хочемо зазначити, що зараз у науковій літературі часто говориться про загальнолюдські цінності. З економічної точки зору до них необхідно насамперед віднести ринковий механізм. Цей механізм, відшліфований тисячолітнім досвідом людства, є тією загальнолюдською цінністю, яка стоїть поза часом чи ідеологічними уподобаннями і є складовою ідеї прогресу та цивілізаційного розвитку. Безперечно, ринковий механізм не є ідеальним, має свої негативні риси, зокрема, соціальне розшарування, безробіття, банкрутства. Але весь світовий досвід доводить, що недоліки ринкової економіки значно перекриваються її перевагами. До того ж сучасне суспільство навчилося виправляти ці недоліки і нейтралізувати негативні сторони ринку.

Основною вадою формаційного підходу багато дослідників називають ту, що теоретичний аналіз на базі суспільно-економічної формації та її визначальної складової – способу виробництва – не дозволяє пояснити розмаїття реальних економічних процесів та змін, що відбуваються у сучасному світі. Істотними недоліками формаційного підходу є ігнорування суб'єктивного чинника економічної еволюції, залишення поза увагою аналізу ролі людей в економічних процесах, відсутність можливості розгляду

варіативності розвитку цілей та мотивів людської діяльності як рушійних сил сучасного виробництва, надмірна абстрактність економічних досліджень, їх однобічність та відірваність від реальної практики, що призводить до випадання з поля зору цілої низки вкрай важливих проблем економічного життя суспільства і т.п. [203, С. 61; 278, С. 23-31].

Натомість з позицій цивілізаційного підходу людина розглядається не тільки як головний суб'єкт виробництва, а й як його безпосередня самоціль. Саме завдяки цьому цивілізаційний підхід до розвитку суспільства відображає людиноутверджуючу лінію економічно-історичного процесу. Як ми вже зазначали у п. 1.2, провідні теоретичні концепції постіндустріалізму, інформаційного суспільства і суспільства знань у межах цивілізаційного підходу об'єднує те, що головним критерієм періодизації еволюції економічних систем виступає розвиток техніки, технології і суспільства як системи, включаючи панівні суспільні цінності та відповідні суспільні інституції, розвиток духовної сфери та дотримання прав людини.

Проте, не дивлячись на здавалося б вирішення цієї важливої методологічної проблеми, сучасні дослідники продовжують дискутувати щодо ролі і співвідношення цивілізаційного та формаційного підходів до дослідження економічних систем. Так, російські економісти А.Колганов і О.Бузгалін, відроджуючи, як слушно зауважують П.Леоненко та О.Черепніна, інтерес до соціалістично орієнтованих теорій у межах постеконічної проблематики [164, С. 136], намагаються довести актуальність

"оновленого" формаційного підходу "...для описання метасистеми, яка визначає характер розвитку і трансформації соціально-економічних систем" [117, С. 122]. Водночас згадані російські дослідники пишуть, що не дивлячись на постмодерністську розпливчатість цивілізаційного підходу, у галузі порівняльного дослідження економічних систем він зберігає своє значення як певне тло, що вказує на специфіку соціокультурних чинників, врахування яких особливо важливе при дослідженні трансформаційних економік [117, С. 121]. Відштовхуючись від характеристик відмінностей, які належать до форм суспільної свідомості (релігія, ідеологія, панівна ментальність), цивілізаційний підхід дозволяє врахувати важливі конкретно-історичні особливості, чинники, що розкривають специфіку конкретних економічних систем на зламі ХХ – ХХІ ст. [117, С. 139].

Ми є прихильниками теоретико-методологічного підходу українського ученого А.Чухна, котрий аргументовано підкреслює, що "ситуація докорінно змінюється, коли людство переходить на якісно нову, інформаційну (постіндустріальну) стадію суспільного розвитку... Панівним у суспільстві стає так званий середній клас, тобто не буржуа, не капіталісти, але й не пролетаріат, робітничий клас. Інакше кажучи, класова природа суспільства, яка тисячоліттями визначала характер суспільно-економічного розвитку, підринається, а разом з тим втрачає свою визначальну роль формаційний підхід" [281, С. 60].

А.Чухно зазначає, що на вищій стадії цивілізаційного прогресу істотно змінюється характер розвитку людського суспільства,

оскільки в його основі є не класові інтереси, а цивілізаційні, загальнолюдські цінності, не соціальні революції визначають розвиток людини, а навпаки, розвиток людини визначає розвиток суспільства [281, С. 61]. Водночас учений вважає, що хоча економічна теорія все більшою мірою спирається на цивілізаційний світоглядний принцип, на загальнолюдські цінності, проте це зовсім не означає, що потрібно відкинути формаційний підхід, адже рабовласництво, феодалізм і капіталізм – це реальність, яку заперечити просто неможливо [281, С. 61].

В цілому, на переконання А.Чухна, перехід на нову стадію цивілізації пов'язаний з глибокими змінами місця та ролі людини у виробництві та у суспільстві. Це виявляється у збільшенні частки заробітної плати у національних ВВП, переважанні частки людського капіталу у національному багатстві розвинутих країн, зростанні ролі сфери послуг, у перетворенні людини в самоціль розвитку суспільства, у критерій і головний фактор його зростання. З цього випливає, що "економічна теорія має повно і послідовно розкрити роль і місце людини в економіці знань через систему нових категорій: інтелектуальна праця, інтелектуальний продукт, інтелектуальна власність, інтелектуальний капітал" [281, С. 61-62].

Крім того, заслуговує на особливу увагу точка зору А.Чухна, що "...сучасна стадія цивілізації зумовила еволюцію як найбільш адекватний тип суспільно-економічного прогресу, коли поступове нарощування людського капіталу дає незрівнянно кращі результати, ніж будь-які "революційні", радикальні методи. Все це визначило, що замість економічних теорій, які базуються на класових революційних

методах суспільно-економічного розвитку, все ширше утверджується еволюційна економічна теорія, тобто наука, яка відображає характер сучасного суспільно-економічного розвитку" [281, С. 63].

Принципова новизна сучасної цивілізації, на думку деяких дослідників, полягає у тому, що її розвиток здійснюється у напрямі поступового переростання сумарної цілісності світу в структурну цілісність. Йдеться про те, що формування структурної цілісності сучасного світового процесу супроводжується подальшим посиленням ролі та значення загальноцивілізаційних принципів розвитку. При цьому поступове подолання нерівномірностей суспільного розвитку окремих націй не виключає, а навпаки, передбачає широкий розвиток їхніх національних особливостей [50, С. 50-51; 131, С. 160].

У цьому контексті заслуговує на увагу думка С.Кримського, котрий вважає, що цивілізаційний процес є багатоповерховим. "Верхні поверхи" цивілізаційного процесу становить науково-технічний прогрес, соціально-економічні інновації та політичні реалії міжнародного значення. Базовий же рівень, як підгрунття цивілізаційного процесу, визначається національно-етнічними цінностями, менталітетом людських спільнот, традиційною культурою та стереотипами побуту, звичаїв, укладу буття. Якщо "верхні поверхи" цивілізаційного процесу знаходяться під владою інтеграційних тенденцій світової історії і, отже, маніфестують загальнолюдське, то "базові" рівні працюють на національно-культурну диференціацію людства [125, С. 39].

Підсумовуючи, хочемо зазначити, що цивілізаційний підхід до дослідження та порівняльного аналізу економічних систем означає насамперед усвідомлення того, що на порозі третього тисячоліття порівняння систем лише як способів організації економіки без урахування соціальних, гуманітарних, політичних, правових, культурних, екологічних, особистісних та ін. параметрів функціонування суспільств є щонайменше глибоким методологічним заблудженням. На наш погляд, сучасна методологія дослідження економічних систем повинна максимально враховувати посилення екологічної та глобалізаційної домінанти сучасного цивілізаційного розвитку, спиратися на розширене трактування економічної системи як складного системного утворення, що пронизує всі сфери життєдіяльності, а також враховувати об'єктивний процес руху людства до постіндустріальної економіки, інформаційного суспільства та суспільства знань, де людина, її становище у суспільстві виступатиме самоціллю розвитку і головним критерієм порівняльного аналізу економічних систем. Саме у цьому ми вбачаємо методологічну конструктивність синтезу цивілізаційного, еволюційного та неоінституційного підходів до розуміння як світової економічної еволюції, так і дослідження, типологізації і порівняння сучасних економічних систем.

Як зазначалося вище, важливою ознакою економічних систем на порозі третього тисячоліття є інтелектуалізація економічної діяльності як головного чинника їх подальшої трансформації. Ще Ф.Ліст у праці "Національна система політичної економії" (1841 р.) підкреслював, що добробут і багатство нації значною мірою залежать

від рівня розвитку "розумового капіталу" [333]. З цього приводу він писав: "Сучасний стан народів є результатом нагромадженої маси різноманітних відкриттів, винаходів, покращень, удосконалень і зусиль усіх поколінь, які жили до нас; все це складає розумовий капітал існуючого людства і кожна окрема нація є продуктивною настільки, наскільки вона зуміла засвоїти цей спадок від попередніх поколінь і поповнити його власними надбаннями..." [166, С. 190-191]. У ХХ ст. інтелектуальну компоненту економічної еволюції досліджував американський учений Т.Шульц, який під "людським капіталом" розумів сукупність знань, здібностей і кваліфікації, що забезпечують провідну функцію засобів виробництва і предметів тривалого користування. Людський капітал за Т.Шульцом тлумачиться як найцінніший виробничий ресурс, який постійно оновлюється, розвивається і виступає головним чинником економічного прогресу [346, С. 34].

На думку А.Чухна, "категорія "людський капітал" притаманна інформаційному суспільству, коли людина є не лише метою розвитку економіки, а й головним засобом перетворення знань як основного виробничого ресурсу в продукт виробництва" [281, С. 98]. Як слушно зазначає у цьому контексті В.Прошак, використовуючи теорію людського капіталу, в усіх розвинутих країнах важлива роль відводиться формуванню "розумового", інтелектуального капіталу [212, С. 30]. Саме завдяки нарощуванню інвестицій в освіту, науку, охорону здоров'я розвинуті держави зберігають своє провідне становище у світовій економіці. Сучасні зарубіжні дослідники Ч.Фен, Дж.Оверленд, М.Спагат підкреслюють: "...покоління з високим

рівнем людського капіталу творить більш продуктивну економіку порівняно із суспільством, що має нижчий рівень розвитку людських ресурсів" [309, С. 620].

Як зазначають П.Леоненко та О.Черепніна, у працях прибічників концепції інформаційного суспільства проводиться порівняння обсягу витрат на виробничі й інформаційні технології у 60-90-х рр. минулого століття [164, С. 146]. Так, у 1991 р. в США вперше витрати на придбання інформації та інформаційних технологій (112 млрд. дол.) перевищили витрати на придбання промислового устаткування і промислових технологій (107 млрд. дол.). Це дало змогу американському економісту Т.Стюарту вважати 1991 р. першим роком інформаційного віку [164, С. 147; 189, С. 374-375].

Як свідчать факти, на початок 1995 р. у США за допомогою інформації вироблялося близько 3/4 доданої вартості, яка створювалася у промисловості [164, С. 147]. Тому, мабуть, небезпідставно проблема інтелектуального капіталу стала нині предметом жвавих теоретико-методологічних дискусій [113]. На думку А.Чухна, питання інтелектуальної праці стали нині настільки актуальними, що виникла потреба їх кількісного вимірювання і порівняльного аналізу країн світу за цим показником. ООН розробила і застосовує індекс інтелектуальних активів (Ііа), який будується на врахуванні таких показників: повний термін шкільного навчання в країні; чисельність молоді у віці до 15 років, яка здобуває освіту; рівень надання населенню інформації за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) та преси, у т.ч. Інтернету,

телефонного зв'язку, газет, журналів. На жаль, автори індексу інтелектуальних активів (Ііа) повністю оминули проблеми вищої освіти, роль якої особливо зростає в епоху інформації і знань. Тим не менш, за цим індексом перше місце посідає Норвегія (Ііа = 0,8), друге місце – Швеція (Ііа = 0,749), третє – Фінляндія (Ііа = 0,714). Україна посідає досить високе 44-те місце (Ііа = 0,176) [281, С. 112-113].

Таким чином, висунення інтелектуального чинника на роль провідного у здійсненні трансформації сучасних економічних систем означає становлення нового типу світової цивілізації. Особливістю початку ХХІ ст. є посилення інтелектуалізації економічної діяльності, яка, на наш погляд, означає глибоке "проникнення" людини у механізми суспільно-економічного прогресу, еволюції економічних систем, розкриття об'єктивних закономірностей поступу та їх безпомилкове врахування у процесі постановки суспільних цілей, визначення пріоритетів та інструментів вирішення конкретних економічних, екологічних, соціальних та інших завдань. Цей процес у розвинутих економічних системах означає подолання відстані між об'єктивним і суб'єктивним у суспільно-економічному прогресі, усунення гострих суперечностей поступу, гуманізацію усієї системи суспільних та економічних відносин.

Посилення інтелектуалізації та гуманізації економічних систем створює об'єктивні передумови для консенсуально-етичної трансформації економічної раціональності, коли відбувається еволюція нормативного фундаменту економічної теорії від "утилітарної" до комунікативної етики [90, С. 83]. Іншими словами,

відбувається своєрідний методологічний синтез економічної раціональності та рефлексуючої моральності.

У площині соціальної практики інтелектуалізація економічної діяльності як чинника суспільно-економічного прогресу означає оптимальне застосування природних і людських ресурсів для забезпечення економічної і політичної свободи як цілих народів, так і кожного індивіда. Мабуть, саме за таких умов можна говорити про зростання темпів і, головне, якості суспільно-економічного прогресу як поступального руху світової історії. Як слушно зазначає С.Соколенко, на рубежі ХХ та ХХІ ст. володіння грошима, землею, технологією і робочою силою, що раніше вважалося необхідним і достатнім для успіху, вже не досить у конкурентній боротьбі з новими факторами, заснованими на комп'ютеризованих наукових інноваціях та можливостях використання нових концепцій управління. У глобалізованій економіці інтелект став новою формою власності та основою для створення і нагромадження багатства [232, С. 71]. На думку П.Друкера, глобальна економіка вступила у період інтелектуальної економіки або "економіки знань". Промислово розвинуті країни намагаються сконцентрувати свою діяльність на виготовленні "hi-tech" виробів і на виробництві товарів з високою доданою вартістю [307, С. 31].

Інтелектуалізація економічної діяльності опосередковано призводить і до відповідних змін у теорії і практиці функціонування економічних систем. Поступово виходить з ужитку термін "капіталістична економічна система", а натомість усе частіше використовується словосполучення "дезорганізований капіталізм"

("disorganized capitalism"). З цього приводу С.Леш і Дж.Уррі підкреслюють, що перехід до стадії дезорганізованого капіталізму відбувається з постійним розмиванням всеможливих структурних рамок. Спостерігається подрібнення капіталу, зменшуються середні розміри підприємств, скорочується чисельність робітників. Суспільство класової диференціації замінюється більш складною стратифікаційною системою, де головну роль відіграє рівень освіти і зростає значення індивідуальних досягнень людини. Знижується роль великих міст.

Послаблюється контроль національних держав за національними ринками, спостерігається криза структур держави добробуту. У країн, що були безперечними економічними лідерами, з'являються активні конкуренти з країн "третього світу", внаслідок чого господарсько-політична гегемонія заміщується складним балансом множинних сил. Поступово наростає відмова від віри у прогрес. Постмодернізм стверджує кінець раціоналістичної науки і традиційного мистецтва, кінець всіх ідеологій і класової боротьби, кінець держави добробуту та ін. Наростають плюралізація і фрагментація культури, розпадаються її традиційні напрямки, відбувається змішування елітної і масової культури. Тобто мова йде про дезорганізацію не тільки капіталізму, але й взагалі всього культурного середовища, що не може не впливати і на характер виробництва. При цьому сучасний етап розвитку світу господарства оцінюють як "кінець історії" (за Ф.Фукуямою) не тільки представники постмодернізму, але й адепти теорії конвергенції.

Тим не менш С.Леш і Дж.Уррі відносять "дезорганізований капіталізм" до нового періоду розвитку глобальної економіки, яка менше орієнтується на природні ресурси, дешеву надмірну робочу силу і навіть на грошові ресурси, а більше – на здібності генерувати знання й швидко їх застосовувати, використовуючи сучасні методи обробки інформації й телекомунікації, постійно орієнтуючись на подальший розвиток сфер людської активності у часі й просторі, що постійно розширюються [331, С. 11-16].

Як зазначає А.Чухно, нині у США поряд з "матеріалістами", тобто людьми, для яких у житті є головним матеріальний інтерес, виникла і набула швидкого поширення категорія "постматеріалістів", тобто тих, хто орієнтується на постматеріальні цінності: цікаву, осмислену роботу, яка здійснюється у контакті з близькими їм за духом людьми [281, С. 117]. У цьому контексті український учений поділяє точку зору Р.Інглегарта, котрий вбачає глибокий внутрішній зв'язок цих процесів із закономірними стадіями прогресу людства. Зокрема, матеріалістичні орієнтири набули поширення завдяки становленню індустріального суспільства, проте у довгостроковій перспективі перехід до постіндустріального суспільства знову виведе духовні цінності на перший план [281, С. 118].

Важливою методологічною проблемою дослідження економічних систем є окреслення контурів, виявлення ознак парадигми соціально-економічного прогресу на порозі третього тисячоліття, на яку спирається сучасна постіндустріальна парадигма. На нашу думку, парадигма прогресу включає низку складових, які вже сьогодні виявляються визначальними, субстанційними або

стануть такими у ближчому майбутньому. Крім того, варто наголосити, що парадигма соціально-економічного прогресу охоплює цілий спектр параметрів, починаючи від переважно матеріальних, економічних і завершуючи духовними, гуманітарними. Необхідно зазначити, що сучасна парадигма прогресу передбачає розгляд економічної діяльності як глибоко усвідомленого і стратегічно прогнозованого суб'єкт-об'єктного відношення, що спрямоване на забезпечення всіх життєво важливих потреб суспільства. Водночас акцент ставиться на інтелектуалізацію економічної діяльності, яка, як ми відзначали вище, є домінантою сучасного економічного зростання [131, С. 165].

Ми поділяємо думку, що теоретична парадигма економічного і соціального прогресу на порозі третього тисячоліття виступає методологічною основою типологізації і порівняння економічних систем. При цьому найважливішими її ознаками є ступінь суспільної відповідальності та ступінь інтелектуалізації [150, С. 107, 117-118]. Власне поняття "відповідальності" є фундаментом теоретичної парадигми соціально-економічного прогресу на порозі третього тисячоліття. Відповідальність у широкому розумінні можна охарактеризувати як ставлення людини до світу, суспільства, економічної системи, природного довкілля і самої себе з точки зору виконання нею правових норм і морального обов'язку. Проблема відповідальності є питанням про реальну свободу людини. Усі дії людей, у т.ч. економічні, тісно переплетені між собою. Тому, як малесенький камінчик, необережно кинутий у горах, може викликати каменепад, так і безвідповідальний вчинок однієї людини, не кажучи

вже про суспільство, може мати згубні, катастрофічні наслідки для природи, економічної системи і суспільства в цілому. Нині, на порозі третього тисячоліття, категорія відповідальності повинна ґрунтуватися на онтологічному підході – відповідальності за буття взагалі. Адже, як свідчить досвід ХХ ст., небагато економічних систем можуть повною мірою претендувати на відповідність цій важливій вимозі. У цьому контексті хочемо підкреслити, що постіндустріальний парадигмальний дискурс передбачає заміну імперативу "життя" імперативом "гідного життя". Водночас "евристика страху", у т.ч. економічного (починаючи від страху перед безробіттям, знеціненням грошей аж до неуспіхів на макрорівні) повинна змінитися на "евристику впевненості і стабільності". Таким чином, цивілізаційний вектор сучасних економічних систем, а також парадигма прогресу містять ідею "відповідальної" економіки [130, С. 165; 150, С. 105-106].

Наступними вагомими складовими парадигми прогресу в сучасних умовах є екологічна і ресурсозберігаюча. При цьому екологічна складова взаємопов'язана з поняттям відповідальності, відповідального суспільства та відповідальної економіки. Екологічна складова на практиці може виступати у формах екологічної відповідальності та екологічної безпеки. У цьому контексті доречно згадати відповідні ідеї українських учених В.Вернадського і С.Подолінського про те, що людина і природа, космос творять одне ціле і проектування стійкого економічного зростання немислиме поза увагою до екологічних проблем суспільства та економічної системи [130, С. 166; 150, С. 106].

Як зазначалося вище, на порозі третього тисячоліття соціальні "зсуви" істотно змінюють умови економічного розвитку. З цього випливає, що парадигма соціально-економічного прогресу включає таку вагому складову, як соціальну. Очевидно, збагнути механізми трансформації сучасних економічних систем на тлі суспільного поступу та обґрунтувати основні засади відповідної соціально-економічної та екологічної політики неможливо без урахування соціокультурного контексту.

З вищесказаного логічно випливає, що парадигма прогресу містить також ціннісну складову. При цьому ми поділяємо позицію, що панівні суспільні цінності відіграють визначальну роль у архітектурі суспільного ладу [45, С. 12-15]. Тобто фактично цінності у кінцевому підсумку зумовлюють відповідний тип економічної системи.

Теоретична парадигма соціально-економічного прогресу на порозі третього тисячоліття передбачає значний розвиток гуманізації економічних систем. Ці процеси відбуваються як на національному рівні, так і на планетарному. Очевидно, що поширення загальнолюдської системи цінностей, посилення соціальної спрямованості економічних систем у майбутньому сприятимуть утвердженню гуманізму в економічних відносинах [130, С. 166; 150, С. 106-107].

Нарешті, парадигма соціально-економічного прогресу, яка, на наш погляд, може розглядатися як теоретико-методологічна основа типологізації і порівняння сучасних економічних систем, характеризується органічною єдністю процесів глобалізації та

регіоналізації, включаючи становлення і трансформацію національних економічних систем [131, С. 166-167; 150, С. 107].

Як ми зазначали у п. 3.2, у сучасних умовах інтернаціоналізація світової економіки виявляється у двох її основних напрямках – глобалізації та регіоналізації. У розробці концепцій розвитку глобальної економіки беруть участь різні міжурядові і неурядові організації, зокрема, Римський клуб, Рада з вивчення людства, Інститут відкритого суспільства (фонд Дж.Сороса) та ін. Економічні, політичні, соціальні та особливо екологічні проблеми зумовили усвідомлення важливості підходу до світової економіки як єдиної, внутрішньо взаємопов'язаної системи. На такій методологічній основі ґрунтуються теоретичні розробки-проекти Я.Тінбергена ("Перебудова світового порядку"), Б.Гаврилишина, Д.Медоуза, Д.Форрестера та інших учених. Приблизно у середині ХХ ст. були обґрунтовані прогнози, що фундаментальні технологічні зміни об'єктивно ведуть людство до всесвітньої інтеграції й взаємозалежності, запропоновано принципи світового співтовариства, майбутньої світової держави, здатної керувати зростаючим рівнем взаємозалежності [232;355].

Водночас методологічні підходи глобалістів часто мають досить відчутні й очевидні недоліки (про ми зазначали вище у п. 3.2). Як слушно підкреслює С.Соколенко, одним із значних недоліків більшості цих концепцій та моделей є асиметричний підхід у стосунках між основними та периферійними співтовариствами, а також нерівноправний поділ праці. Ця асиметричність виявляється не лише у потоках сировинних матеріалів і комплектуючих з периферії у метрополії, але й у інших аспектах глобальних взаємовідносин у

суспільстві. Умова, щоб світовою мовою затвердили англійську, навряд чи викличе загальне схвалення. Іншими словами, запропоновані моделі глобального розвитку часто спрощено підходять до надзвичайно складної і суперечливої реальної дійсності [232, С. 72-74].

І.Михасюк аргументовано доводить, що досягнення економічної глобалізації не зняли з порядку денного проблему подолання небезпечних розривів у рівнях економічного розвитку країн. Так, зокрема, на 20 % населення планети, яке проживає у багатих країнах, припадає 86 % світового ВВП. На 20 % населення, яке проживає у бідних країнах, припадає лише 4 % ВВП [182, С. 5-6]. Більше того, вважає учений, поглиблення прірви між багатими і бідними країнами посилює релігійний фанатизм, екстремізм і тероризм. З цього приводу І.Михасюк зазначає, що "...шлях, зокрема, до тероризму починається з фундаменталізму як ідеології повернення до "чистого" ісламу. І головним ворогом іслам вважає США – цього "великого диявола", як говорив аятола Хомейні. Але ж хто, як не глобалізація породила специфічну форму цього релігійного екстремізму, який давно вийшов за релігійні рамки, за рамки ісламських країн. Сьогодні капіталізм в ім'я прибутку проникає туди, де раніше переважали інші цінності – культурні, професійні. Гроші сьогодні правлять життям людей у більшій мірі, ніж раніше. На жаль, світ ще не навчився управляти грошовими потоками у міжнародній сфері" [182, С. 6].

Таким чином, теоретична парадигма соціально-економічного прогресу відзначається органічною єдністю процесів глобалізації та регіоналізації, включаючи становлення і трансформацію

національних економічних систем. На цьому особливо важливо наголосити, адже у різних регіонах світу актуальними нині є глибокі трансформаційні процеси, спрямовані на формування національних економічних систем поряд з розбудовою національних держав та утвердженням політичної демократії. Такі процеси властиві для цілої низки постсоціалістичних країн, включаючи Україну, а також для багатьох країн Латинської Америки, Африки, Азії. Це у свою чергу означає, що дослідження сучасних економічних систем, методологія їх порівняльного аналізу повинні враховувати ці об'єктивні і складні обставини світової економічної еволюції. Як слушно зазначає у цьому контексті А.Чухно, "...кардинальні зміни, зумовлені переходом на нову стадію цивілізаційного прогресу, потребують істотних змін у методології економічної теорії. Складність цього завдання полягає в тому, що Україна залишається на індустріальній стадії, тому висновки і пропозиції мають будуватися на основі діалектичного принципу взаємодії загального й особливого, загальносвітових закономірностей та особливостей соціально-економічного розвитку нашої країни" [281, С. 61].

4.2. Модифікація постіндустріальної парадигми дослідження економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації

Як ми зазначали у п. 1.1, стрімкі економічні, соціальні, політичні, технологічні та інші зміни у сучасному світі, які фокусуються у посиленні глобалізації, значному зростанні уваги до

екологічних проблем, істотно модифікують сам об'єкт теорії порівняльних економічних систем, зумовлюють необхідність глибокого осмислення цих нових реалій, щоб знайти гідну відповідь на виклики цивілізаційного поступу у ХХІ ст. При цьому розкриття новаторських підходів у галузі порівняльного аналізу економічних систем з теоретичних позицій постіндустріалізму було і залишається важливим завданням економічної компаративістики [164, С. 134, 176].

Теорії постіндустріалізму з певною мірою умовності можна розглядати як сукупність теорій індустріального і постіндустріального (інформаційного) суспільства, суспільства знань та ін. Вони виникли і розвиваються у межах цивілізаційного підходу, про який йшлося у п. 4.1, та посилюють неоднорідність, альтернативність сучасної економічної теорії. У теоріях постіндустріалізму специфічно трактуються зміст і шляхи економічних та соціальних перетворень у національному і глобальному масштабах, проблеми системних трансформацій у постсоціалістичних країнах та ін. Як слушно підкреслюють А.Чухно, П.Юхименко, П.Леоненко, в останній третині ХХ ст. у західній економічній літературі відбувся інтенсивний процес осмислення індустріальної та постіндустріальної проблематики, формування і розвитку постіндустріального, інформаційного суспільства. На межі другого і третього тисячоліть виразно виявилися тенденції, що знаменували собою перехід від суспільства, що ґрунтується на пануванні індустріальних технологій, до суспільного виробництва

нової якості, нового соціально-економічного життя, нових інститутів і т.п. [281, С. 790].

Світова економічна думка відобразила цей підхід у вигляді сукупності теорій індустріального, постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства, "третьої хвилі", нової економіки, суспільства знань та ін., про що ми зазначали у п. 1.1. При цьому у працях Д.Белла "Настання постіндустріального суспільства. Досвід соціального прогнозування" (1973 р.), А.Турена "Постіндустріальне суспільство" (1969 р.) та ін. започатковано традицію, яка міцно вкоренилася у концепціях постіндустріалізму, – не проводити відмінності між економічними системами за віссю протиставлення різних типів власності на основні засоби виробництва (приватної і суспільної) і різних суспільно-економічних способів виробництва (капіталізму і соціалізму). На противагу цьому обґрунтовано "багатоосьовий" підхід до розуміння переходу від індустріального до постіндустріального суспільства. Такими основними "осьями" є розвиток науки і техніки, зміни структури виробництва і структури зайнятості, зміни соціальної структури, застосування знань, зміни відносин власності та ін.

На зламі тисячоліть вищевказаний "багатоосьовий" підхід (у т.ч. підхід непротиставлення економічних систем, виокремлених на основі різних типів власності та різних суспільних способів виробництва) набув подальшого розвитку, зокрема, у дослідженнях сучасного американського ученого М.Кастельса, де відмінності між економічними системами відкладаються за іншою віссю – між доіндустріальною епохою, індустріалізмом та інформаціоналізмом

(постіндустріалізмом). При цьому для розуміння соціальної динаміки він застосовує і розмежовує поняття "спосіб виробництва" (під яким розуміє капіталізм та етатизм) і "спосіб розвитку" (під яким розуміє індустріалізм та інформаціоналізм). М.Кастельс дотримується такого методологічного підходу: суспільства організовані навколо процесів людської діяльності, детермінованої у відносинах виробництва, досвіду та влади. Виробництво, вважає цей автор, є впливом людини на матерію (природу) для задоволення власних потреб. Досвід – це вплив людських суб'єктів на самих себе, детерміноване співвідношення між їх біологічними та культурними ідентичностями. Влада – це такі відносини між суб'єктами, за яких воля одних суб'єктів нав'язується іншим через потенційне або фактичне застосування насильства – фізичного або символічного [93, С. 48].

Згаданий дослідник вважає, що інформаціоналізм як новий спосіб розвитку історично сформований перебудовою капіталістичного способу виробництва наприкінці ХХ ст. [110, С. 37]. Змістом поняття "спосіб розвитку" є "...технологічні схеми, через які праця впливає на матеріал, щоб створити продукт, детермінуючи в кінцевому підсумку величину та якість економічного надлишку" [110, С. 39].

На думку М.Кастельса, людство у ХХ ст. існувало в умовах двох панівних способів виробництва: капіталізму та етатизму. Метою капіталізму є максимізація прибутку, тобто збільшення економічного надлишку, що привласнюється на основі приватного контролю над засобами виробництва, а метою етатизму є максимізація влади, тобто зростання військової та ідеологічної здатності політичного апарату

нав'язувати свої цілі більшій кількості підлеглих і на більш тонких рівнях їхньої свідомості [110, С. 39, 438].

В цілому, на переконання М.Кастельса, згідно з концепцією нового способу розвитку – інформаціоналізму, джерелом продуктивності є технологічна генерація знань, обробка інформації та символічна комунікація. З цього приводу він пише: "У новому, інформаціональному способі розвитку джерело продуктивності полягає в технологічній генерації знань, обробці інформації і символічній комунікації. Зрозуміло, знання та інформація є критично важливими елементами у всіх способах розвитку, оскільки процес виробництва завжди ґрунтується на певному рівні знань і на обробці інформації. Проте специфічним для інформаціонального способу розвитку є вплив знання на саме знання як головне джерело продуктивності" [110, С. 39].

Нарешті, згаданий дослідник підкреслює, що економіка нового типу, яка сформувалася за останні два десятиліття на Заході, є водночас інформаціональною і глобальною, коли досягнення високого рівня продуктивності та наявність конкуренції можливі лише всередині глобальної взаємопов'язаної мережі. Крім того, інформаціональні суспільства характеризуються культурною та інституційною різноманітністю, що потрібно враховувати при дослідженні економічних систем [110, С. 42; 164, С. 170, 178].

Як бачимо, "багатоосьовий" підхід виявився у М.Кастельса в концепції інформаціоналізму, де акцент зроблено на генерації знань та обробці інформації. А в цілому, як показує аналіз теоретичних підходів зарубіжних та вітчизняних дослідників до трактування

різновидів постіндустріального суспільства, у різних авторів спостерігаємо як спільні, так і відмінні ознаки, що свідчить про дискусійність окремих проблем дослідження та порівняльного аналізу економічних систем, пов'язаних із становленням та розвитком постіндустріального, інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях. У цьому контексті особливим різновидом дослідження сучасних економічних систем є зіставлення економічних систем у теоріях постіндустріалізму, інформаційного суспільства та суспільства знань. П.Леоненко і О.Черепніна слушно виокремлюють три групи поглядів на співвідношення постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства та суспільства знань:

1) інформаційне суспільство та його концепція – це специфічна гілка постіндустріалізму (В.Іноземцев та ін.);

2) постіндустріальне та інформаційне суспільство і їхні концепції – це взаємозамінні терміни, по суті, різновиди постіндустріалізму в широкому розумінні (М.Коннорз та ін.);

3) інформаційне суспільство та його концепції – це наступниці постіндустріального суспільства, закономірний наслідок його об'єктивного розвитку (Д.Белл та ін.) [164, С. 140, 177].

Ми поділяємо точку зору А.Чухна, П.Юхименка, П.Леоненка, що гносеологічною основою різних варіантів теорій постіндустріалізму є насамперед нові явища, процеси та тенденції у соціально-економічному житті розвинутих країн. Вони пов'язані з докорінною зміною природи економічного зростання, його новою якістю. Йдеться перш за все про структурні зміни суспільного виробництва, зайнятості у секторах економіки і відповідно про зміни

основного макроекономічного показника Системи національних рахунків – ВВП (ВНП до 1993 р.). Вирішального значення набула сфера послуг як панівна форма суспільного виробництва у сучасних розвинутих економічних системах [281, С. 796-797]. Характерною ознакою дослідження і зіставлення економічних систем у концепціях постіндустріалізму є виокремлення поряд з першими трьома (традиційними) секторами суспільного виробництва: первинним – добувним, вторинним – індустріальним, третинним – сферою послуг, – ще двох нових: "четвертинного сектору" (торгівля, фінанси, страхування, нерухомість) і "п'ятеринного сектору" (особисті, професійні, ділові послуги і послуги державного управління) [164, С. 177; 281, С. 796]. Зокрема, на початку 90-х рр. ХХ ст. в американській економіці частка зайнятих у п'ятеринному секторі становила 40 % (з 79 % зайнятих у сфері послуг). При цьому встановлюється новий характер взаємозв'язку між різними секторами економіки, оскільки збільшення кількості секторів ускладнило їхню систему і відсунуло основні, традиційні чинники економічного зростання та її ефективності на другий план. Водночас першорядну роль почали відігравати інформація, освіта, наука [281, С. 798].

При дослідженні сучасних економічних систем у рамках теорій постіндустріалізму важливими є питання трактування змісту інформаційного суспільства та критеріїв переходу від однієї економічної системи до іншої. Так, Е.Тоффлер, Б.Мартін, Дж.Несбіт та ін. визначальними рисами інформаційного суспільства вважають нові технології, кабельне і супутникове телебачення, комп'ютерні мережі, персональні комп'ютери, нові офісні технології і т.п. Значний

обсяг технологічних новацій призводить до соціальної перебудови. Інформація і комунікаційні технології сприяють становленню нової інформаційної епохи [281, С. 813]. Д.Белл, П.Друкер, Т.Сакайя, Т.Стюарт, Ф.Вебстер визначальною рисою інформаційного суспільства вважають пріоритет теоретичного знання (інформації) та істотне зниження частки зайнятих у сфері виробництва і збільшення її у сфері послуг [281, С. 814-815]. Зокрема, Д.Белл підкреслює, що постіндустріальне суспільство переходить в інформаційне насамперед завдяки телекомунікаційній революції, чому сприяють вирішальне значення кодифікованого теоретичного знання для технічних інновацій, перетворення нової інтелектуальної технології у головний елемент системного аналізу та прийняття рішень, а також зміна природи ринку з розвитком інформаційних технологій. Так, створення глобального інформаційного простору перетворює ринок з простору (space) у мережу (network) [15]. П.Друкер вважає, що знання швидко перетворюється на визначальний чинник виробництва, відсуваючи на задній план і капітал, і робочу силу [189, С. 71].

Американський дослідник Ф.Махлун вважає, що в інформаційному суспільстві провідне місце займає індустрія інформації і знань, яка має такі елементи: 1) освіту – найбільшу галузь сучасної індустрії знань, яка об'єднує не тільки освітні заклади, а й самоосвіту, армію, церкву тощо; 2) систему науково-дослідних і конструкторських робіт; 3) засоби інформації та комунікації: пресу, друкарні, видавництва, телебачення, радіо, кіно, театр, поштовий, телефонний і мобільний зв'язок, мережу Інтернет тощо; 4) інформаційні машини і механізми: комп'ютери, друкарські

машини, сигнальні та контрольні системи; 5) різноманітні консультаційні служби, звітність, обробку і передавання знань [115, С. 615].

На переконання А.Чухна, "...постіндустріальне суспільство – це якісно нова економіка, яка базується на інформаційно-інтелектуальній технології" [278, С. 74].

П.Леоненко і О.Черепніна, оцінюючи наукові дослідження постіндустріалістів, слушно відзначають, що типовим для них є акцент на перевагах сучасної економічної системи розвинутих країн, оптимізм при зіставленні тенденцій становлення й розвитку інформаційного суспільства, суспільства знань з попереднім індустріальним суспільством та його економічною системою. Так, японський дослідник Т.Сакайя вважає, що індустріальне суспільство пройшло пік свого розвитку і рухається по низхідній, фактично агонізує [164, С. 154; 189, С. 344]. Нині з'явилися засоби, що забезпечують поширення знань у великих масштабах, а розробка комп'ютерів і комунікаційних систем, які об'єднують їх у глобальну мережу, зумовила вибухове збільшення обсягу інформації. Звідси робиться висновок про те, що на зміну індустріальному суспільству приходить новий етап цивілізації, новий тип суспільства, рушійною силою якого є цінності (вартості), створювані знаннями (knowledge value society) [164, С. 155; 189, С. 337-371].

Відповідно у сучасній зарубіжній економічній теорії набуло поширення поняття "суспільство знань" чи "суспільство, засноване на знаннях". При цьому, як влучно зауважили П.Леоненко і О.Черепніна, характерною ознакою сучасного суспільства є визнання

не самого факту значного поширення знань, а їх безпосереднього втілення у більшості створюваних благ. Саме тому економіка стає системою, що функціонує на основі обміну знань та їх взаємної оцінки. У цьому полягає принципова відмінність суспільства знань від індустріального суспільства і відповідно принципова відмінність їхніх економічних систем [164, С. 155].

Істотні відмінності суспільства знань від індустріального суспільства Т.Сакайя виводить з протиставлення цінності (вартості), створюваної традиційними чинниками виробництва (капіталом, землею, працею) і цінності (вартості), створюваної знаннями. У суспільстві знань діяльність побудована на створюваній знаннями вартості й основна частка ціни тієї чи іншої продукції складатиметься з чинників, пов'язаних з вартістю, що створена знанням. Відповідно виробники, прагнучи виробляти продукцію з високими цінами, втілюватимуть у неї якомога більшу вартість, що створюється знанням [164, С. 155; 189, С. 337-371].

На думку А.Чухна, П.Юхименка, П.Леоненка, "уже в індустріальному суспільстві вироби мистецтва, предмети високої моди і т.ін. мають ціну, яка набагато перевищує витрати на їх виготовлення. Це означає, що і тоді існувала вартість, створена знаннями, але це було рідким, навіть винятковим явищем. У новому суспільстві ця категорія набуває поширення, стає загальноживаною. Відповідно, відбувається перехід від масового виробництва стандартних товарів до системи випуску багатьох різновидів товарів невеликими партіями. Посиленню цих процесів сприяє і конкуренція, яка стимулює прискорення розробки нових товарів, технічних

новинок, модернізацію тих товарів, які вже виробляються" [281, С. 147-148]. Т.Сакайя підкреслює, що "...створена знанням вартість становить не лише змінну величину, що підлягає різким коливанням, кожне з її конкретних втілень відзначається минушим, майже одномоментним характером. Ще більш важливо, що особи – творці створеної знанням вартості – часто втрачають свій авторитет і свою цінність внаслідок зміни тенденцій, пов'язаних з модою та технологіями" [189, С. 353].

Дослідники суспільства знань підкреслюють, що у ньому утвердиться нова економічна система, у якій поступово зникне суперечність між працею та засобами виробництва як риса індустріального суспільства, і вони гармонійно зіллються воедино. Утверджується не просто більш розвинута промислова економіка, а створюється суспільство нового типу, для якого характерні нова технологія, нове становище людини у виробництві й суспільстві, нова соціальна структура [164, С. 157]. У цьому ж контексті Т.Сакайя оцінює зміни, які відбулися у сучасних США і Японії як найважливіші за останні 200 років, що минули від початку промислової революції, і називає ці перетворення революцією, пов'язаною з цінністю (вартістю), втіленою в знанні, породженою знанням (knowledge value revolution) [189, С. 357].

Проведений порівняльний аналіз теорій індустріального суспільства, постіндустріального суспільства, інформаційного суспільства, суспільства знань свідчить про еволюцію, певні зміни, модифікацію парадигм дослідження сучасних економічних систем. Цей об'єктивний процес розвитку економічної теорії, що аналізує й

порівнює усю палітру існуючих економічних систем, передбачає зосередження уваги на з'ясуванні особливостей та закономірностей послідовних змін парадигм дослідження систем чи розкритті нового змісту вже існуючих парадигм. Сучасний парадигмальний системологічний дискурс у контексті економічної компаративістики насамперед потребує чіткого окреслення вихідного поняття, яким є власне "парадигма".

Значна увага до трактування поняття "парадигма" приділена у працях А.Чухна. Учений, критично аналізуючи підходи різних дослідників, обґрунтовує своє розуміння парадигми. Так, вітчизняний економіст пише: "Історія економічної думки – це історичні ступені домінування певних економічних парадигм, тобто науково обґрунтованих положень, логічно пов'язаних між собою, що утворюють цілісну концепцію – парадигму. Отже, парадигма – це не набір наукових положень, а цілісна система, яка забезпечує, за визначенням Гегеля, "внутрішній саморух її змісту". Інакше кажучи, парадигма – це цілісна система, у якій логічно й послідовно розгортається предмет дослідження, тобто розкривається його зміст шляхом внутрішнього сутнісного саморуху" [278, С. 202].

Аналізуючи спробу В.Тарасевича визначити конкретні елементи, що у сукупності утворюють парадигму, А.Чухно вважає, що згаданий автор занадто розширив набір цих елементів. Водночас такий елемент, як теорія, цілісна система поглядів та уявлень, адскватна реальним процесам, значною мірою вичерпує зміст поняття парадигма [278, С. 202].

Більш конструктивним до визначення поняття "парадигма" А.Чухно вважає підхід Р.Белоусова, котрий пропонує застосовувати такі критерії: 1) систему соціальних цінностей і цільових установок, які визначають соціальну спрямованість економічної парадигми; 2) характер і структуру виробництва матеріальних благ та послуг, а також їхній розподіл, присвоєння і споживання, включаючи взаємодію власності, звичаїв, моралі і права; 3) господарський механізм координації, регулювання та мотивації соціально-економічних процесів. Цей підхід, на думку А.Чухна, виходить з основних елементів економічної системи, але парадигм було значно більше, ніж економічних систем у повному розумінні [278, С. 203].

Нарешті, аналізуючи підхід Л.Абалкіна, український учений в цілому поділяє думку цього автора і зазначає, що наукові знання, вироблені раніше, в інших умовах виявляються неспроможними пояснити нове, породжене самим життям. Це викликає необхідність створення нової системи ідей та уявлень, здатних відкрити шлях до подальшого поглиблення людського пізнання та розгортання нової стадії людської цивілізації [278, С. 216].

На наш погляд, заслуговує на особливу увагу аргументований висновок А.Чухна про те, що "...нова парадигма самого суспільного розвитку визначає створення нової наукової парадигми, яка, у свою чергу, розкриває шляхи і методи творення нового суспільства" [278, С. 216]. Інакше кажучи, парадигма розвитку життєдіяльності, суспільно-економічної еволюції зумовлює й визначає наукову парадигму, яка відкриває людству стратегічний шлях і послідовність

практичних кроків творення нового суспільства та його нової економічної системи.

Повністю поділяючи теоретико-методологічні оцінки й узагальнення А.Чухна, ми вважаємо, що парадигма є визначальною домінантою розвитку економічних систем. Наприклад, цивілізаційна парадигма, формаційна парадигма, екологічна парадигма, глобалізаційна парадигма і т.д. Водночас, що стосується пошуку й обґрунтування наукової парадигми дослідження сучасних економічних систем, можна, на наш погляд, на основі проведеного вище аналізу теорій постіндустріалізму стверджувати, що така парадигма повинна насамперед відображати й враховувати новітні обставини становлення й розгортання економічних систем на порозі третього тисячоліття. На нашу думку, найбільший вплив на функціонування і відповідно дослідження економічних систем у нинішніх умовах має посилення їх екологізації та глобалізації, про що докладно йшлося у пп. 3.1 і 3.2. Водночас вважаємо, що неможливо з'ясувати зміст сучасної парадигми, не розкривши історичної послідовності змін (своєрідного ланцюжка) парадигм вивчення еволюції економічних систем.

Як ми зазначали у вступі до 4 розділу, базову роль при дослідженні економічних систем на порозі третього тисячоліття може виконувати постіндустріальна (еволюційна в своїй основі) парадигма, яка водночас сама потребує конкретизації й уточнення під впливом вище вказаних новітніх суспільно-економічних, науково-технічних та екологічних змін. Зокрема, постіндустріальна парадигма спирається на цивілізаційний підхід до дослідження економічних систем та

парадигму соціально-економічного прогресу, який виступає своєрідним панорамним тлом розгортання усієї палітри економічних систем, де останні є конкретизованими ланками планетарного поступу людства. Крім того, хочемо ще раз звернути увагу на обґрунтований нами висновок у п. 1.2, що дослідження сучасних економічних систем в умовах посилення екологізації та глобалізації систем, повинно здійснюватися на основі чи з позицій діалектичного синтезу еволюційної економіки як методу (еволюційної економічної теорії) та неоінституціоналізму. В цілому, на наш погляд, послідовність парадигм дослідження еволюції економічних систем має такий вигляд (схема 4.1).

Коментуючи запропоновану нами схему, яка ілюструє закономірну логічну послідовність або ієрархію наукових парадигм дослідження економічних систем у їх еволюційному розвитку, хочемо наголосити, що починаючи з утвердження постіндустріальної парадигми, яка є еволюційною в своїй основі та спирається на цивілізаційний підхід до розуміння світової економічної еволюції, фактично необхідно вести науковий дискурс щодо виявлення й розкриття нових аспектів цієї парадигми під впливом об'єктивних, якісних соціально-економічних, культурно-політичних, науково-технічних та ін. змін суспільної практики, що зумовлюють і супроводжують епохальний перехід від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*), від індустріального до постіндустріального, інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях. Іншими словами, у сучасних умовах модифікується, змінюється зміст постіндустріальної парадигми. Тому

нині завданням економічної компаративістики є, на нашу думку, розкриття нового змісту постіндустріальної парадигми в умовах посилення екологізації та глобалізації сучасних економічних систем.

Так, на наше переконання, модифікована постіндустріальна екологізаційно-глобалізаційна парадигма дослідження економічних систем, відображаючи сучасний зміст постіндустріальної парадигми, є об'єктивним наслідком складних процесів, що відбувалися останнім часом й ще тривають насамперед у розвинутих економічних системах. Вона сьогодні є перспективною для більшості країн світу, переважної більшості економічних систем.

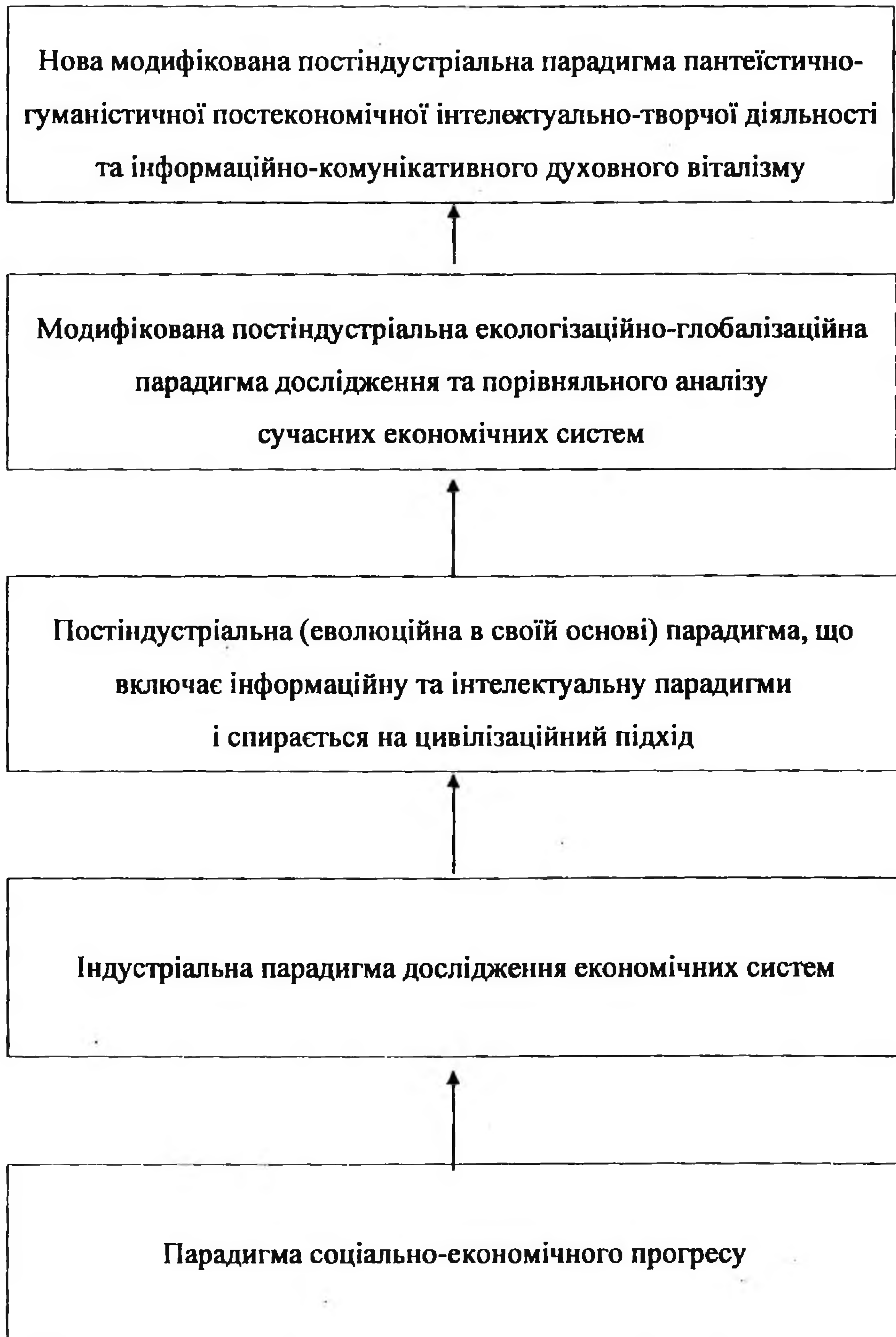

Схема 4.1. Послідовність (ієрархія) наукових парадигм дослідження еволюції економічних систем

Як ми неодноразово наголошували у попередніх підрозділах, саме екологізація та глобалізація економічних систем є пріоритетними домінантами, векторами їх трансформації на зламі тисячоліть. Тому й дослідження сучасних економічних систем повинно спиратися на цю модифіковану постіндустріальну екологізаційно-глобалізаційну парадигму, яка відображає нинішній і, очевидно, завтрашній день розвитку як національних економічних систем, так і наднаціональних економічних утворень (наприклад, ЄС), а також глобальної економіки в цілому.

Водночас потрібно дивитися не лише у нинішній чи завтрашній, а й післязавтрашній день, бо саме у цьому полягає вище покликання економічної науки. З цього випливає, що у сучасних умовах формування інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях, відбуваються глибокі, "тектонічні" зрушення у всіх складових економічної системи. Йдеться про нові технології з масовим використанням штучного інтелекту, генної інженерії, нових матеріалів, пошук нових джерел енергії і т.п. Відбуваються докорінні інституційні зміни, глобальна інформатизація людства, гуманізація економічних систем, утвердження прогресивних демократичних цінностей, що міцно засвоюються на рівні свідомості і підсвідомості. Усе це є нічим іншим, як переходом людства до людини творчої (homo creator).

Крім вищевказаного, мусимо констатувати, що модифікована постіндустріальна екологізаційно-глобалізаційна парадигма дослідження економічних систем нині ще має своєю серцевиною підпарадигму економічної діяльності та економічної доцільності.

Таким чином, вже сьогодні можна виявити паростки подальшої модифікації постіндустріальної екологізаційно-глобалізаційної парадигми дослідження економічних систем, котра неухильно переростає у постіндустріальну парадигму пантеїстично-гуманістичної постекономічної інтелектуально-творчої діяльності та інформаційно-комунікативного духовного віталізму.

Йдеться про те, що у розвинутих економічних системах спостерігаємо перехід до інтелектуально-творчої діяльності, яка заперечує на основі філософського закону заперечення заперечення економічну діяльність як економічну доцільність. Ця інтелектуально-творча діяльність за своєю природою є пантеїстично-гуманістичною, що означає гуманізацію економічних систем та утвердження екологічного імперативу ("пантеїзм" з грецьк. – "всюдибожжя", утвердження у суспільній свідомості трепетного, особливо дбайливого ставлення до природного довкілля). Інформаційно-комунікативний духовний віталізм доцільно, на наш погляд, розуміти як нинішній і тим більше перспективний стан економічних систем, усієї цивілізації, коли на основі сформованого, зрілого інформаційного суспільства та суспільства знань створюються об'єктивні сприятливі передумови для небаченого розвитку комунікації у планетарному масштабі, інтелектуально-духовного обміну та утвердження духовного оптимізму, що спирається на поняття відповідальності як у національному, так і світовому вимірах. Все це у кінцевому підсумку породжує духовний віталізм ("віте" з латинськ. – життя) як прославу життя, даного Богом, коли інтелектуалізація, відкритість і творча одухотвореність всіх сфер

суспільно-економічного буття унеможливають ворожі, агресивні й несправедливі стосунки як всередині національних економічних систем, наднаціональних соціально-економічних утворень, так і у глобальній економічній системі, чим реально забезпечуються основні права і свободи людини, що ґрунтуються на прогресивних національних і глобальних (у т.ч. економічних й екологічних) цінностях.

На нашу думку, модифікація парадигм дослідження сучасних економічних систем щільно пов'язана з модифікацією взаємозалежності економічних та ціннісних параметрів економічних систем у сучасному постіндустріальному системологічному теоретико-методологічному дискурсі (рис. 4.1).

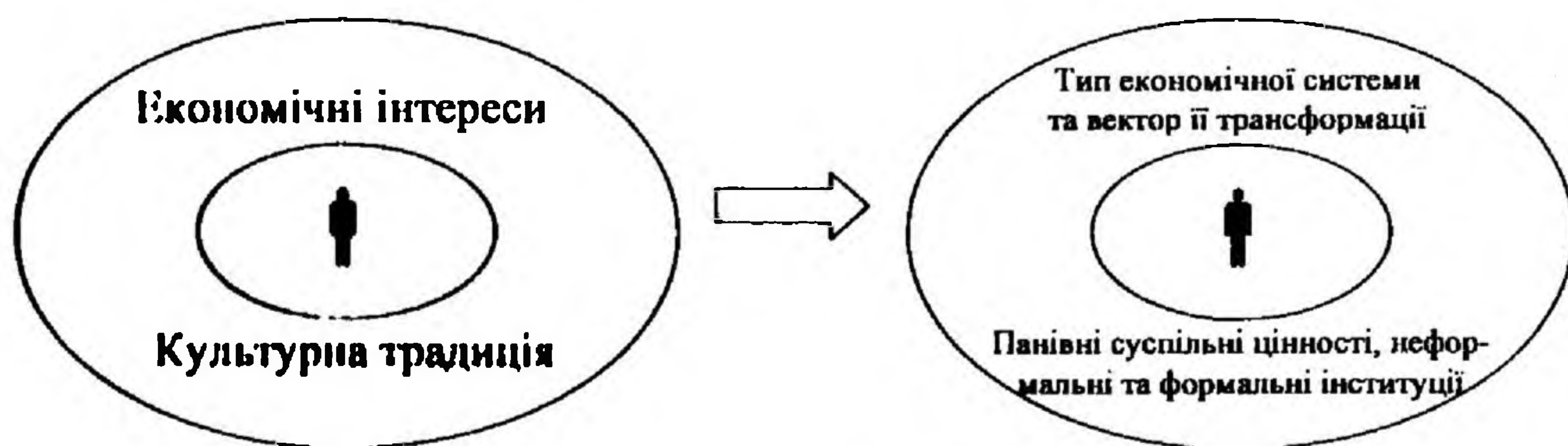

Рис. 4.1. Модифікація взаємозалежності економічних та ціннісних параметрів економічних систем у сучасному постіндустріальному системологічному теоретико-методологічному дискурсі

В цілому, на наш погляд, структурно-логічна теоретико-методологічна схема дослідження сучасних економічних систем в

умовах їх екологізації та глобалізації відбуватиметься за наступними "кроками", алгоритмом або "блоками" і матиме такий вигляд:

1-й блок: Постановка наукової проблеми щодо дослідження конкретної економічної системи.

2-й блок: Обґрунтування теоретико-методологічних гіпотез, за якими відбуватиметься дослідження економічної системи.

3-й блок: Дослідження генезису економічної системи на основі інформації (даних) економічної історії та історії економічної думки.

4-й блок: Пошук і визначення параметрів, за якими відбуватиметься дослідження економічної системи.

5-й блок: Політико-соціально-еколого-культуролого-економічна оцінка економічної системи з позицій цивілізаційного підходу, яка має 2 рівні:

а) емпіричний, досвідний (наративи політико-економічної історії, факти життєдіяльності і т.п.);

б) теоретико-концептуальний (з'ясування парадигми дослідження, ступеня і тенденцій розвитку економічної системи).

6-й блок: Обґрунтування адекватної сучасній економічній практиці та економічній теорії дефініції "економічна система" та відповідність досліджуваної системи цим актуальним параметрам.

7-й блок: Пошук (обґрунтування) об'єктивних критеріїв типологізації економічних систем та визначення місця даної системи у відповідній типологізації економічних систем.

8-й блок: Розробка та обґрунтування об'єктивних критеріїв порівняння сучасних економічних систем з позицій цивілізаційного підходу.

9-й блок: Визначення панівних суспільних цінностей економічної системи.

10-й блок: Визначення ступеня відкритості та відповідальності економічної системи.

11-й блок: Оцінка соціально-економічної ефективності економічної системи.

12-й блок: Оцінка економічної системи крізь призму екологічних параметрів.

13-й блок: Оцінка глобалізаційних параметрів, включаючи ступінь самодостатності і задоволення національних економічних інтересів.

14-й блок: Оцінка постіндустріальних (інформаційних, інтелектуальних, "знанневих") параметрів економічної системи та ступеня її націленості у майбутнє.

15-й блок: Здійснення порівняння економічної системи з іншими економічними системами.

16-й блок: Узагальнення і висновок про сильні і слабкі сторони економічної системи.

17-й блок: Висунення науково обґрунтованих пропозицій щодо коригування економічної системи у напрямі пошуку її оптимальної стратегічної моделі шляхом інституційного, еволюційного механізму та відповідних інструментів.

Принципово нові проблеми глобального рівня, які постали перед світовою та національними економічними системами на рубежі ХХ-ХХІ ст., зумовлюють необхідність формування нового методу їх пізнання. У цьому контексті заслуговує на увагу точка зору

А.Уварова, що у ролі такого перспективного методу виступає нелінійна діалектика, яка поступово формується. Її об'єктивною основою є реальний світ, який нелінійний і діалектичний, а суб'єктивними передумовами служать відкриття сучасної фундаментальної науки (вчення про нелінійність у математиці, досягнення синергетики), а також форми традиційної діалектики, включаючи діалектику античну. Нелінійна діалектика – це фактично метод планетарної філософії, нового напрямку у пізнанні, який покликаний пояснити глобальні процеси сучасності, світового ринку, проблеми стійкого розвитку, коеволюції, геополітики, інформації, культури, освіти і науки, новітніх технологій. У нелінійній діалектиці поєднуються три функції: 1) світоглядна, нормативна і функція щодо вирішення завдань планетарного розуму, тобто власне глобальних проблем; 2) кооперація західного і східного стилю мислення; 3) кооперація штучного інтелекту з природним. Нелінійна діалектика зорієнтована не на алгоритм, а на творчий підхід у дослідженні, на інноваційність. З цієї точки зору нелінійна діалектика не стільки метод у загальноприйнятому розумінні методу, скільки саме підхід, спрямованість думки дослідника на нетрадиційне вирішення того чи іншого складного завдання. При цьому структуру нелінійної діалектики складають принаймні п'ять базових принципів: наукової стратегії, нелінійності, еволюції, еkleктики, кооперації [61, С. 199-200].

Сучасні російські економісти А.Колганов і О.Бузгалін, розмірковуючи про потенціал економічної компаративістики у постіндустріальному глобальному світі, слушно зазначають, що

останні два десятиріччя стали епохою якісних змін, пов'язаних з генезисом постіндустріальних технологій і розвитком інформаційного суспільства (суспільства знань). Цей процес поступово призводить до формування у сучасному глобальному господарстві якісно відмінних груп економічних систем: 1) неоекономік, які ґрунтуються на постіндустріальних технологіях; 2) капіталістичних ринкових економічних систем, які переважно залишаються традиційно індустріальними. Більше того, ця дивергенція, розпад світової економіки на вказані дві групи, відбувається в умовах розгортання глобалізації і дифузії мікро- і макроекономічних систем. Вищесказане породжує зовсім новий контекст для порівняльного аналізу економічних систем, з чим наука, очевидно, зіштовхнеться у недалекому майбутньому і що можна прогнозувати вже сьогодні. Крім того, пишуть згадані дослідники, процеси розвитку постіндустріального суспільства і глобалізації зумовлюють дуже суперечливі тенденції до розгортання багатоманітності типів економік у рамках одного типу, наприклад, розвинутих систем. З одного боку, тут спостерігається деяка тенденція до уніфікації різних видів економік. Зокрема, неоліберальна модель глобалізації нав'язує системам соціально-економічних інститутів різних країн стереотипні вимоги, спонукаючи їх до трансформації у подібному напрямку. Діяльність ТНК також демонструє намагання звести до мінімуму відмінності соціальних і ліберальних типів економічної політики. З іншого боку, спостерігаються і протилежні тенденції, коли за багатьма

параметрами національно-історичні особливості економічних моделей виявляються досить стійкими [117, С. 705-707].

Заслуговує на увагу ще одна думка А.Колганова і О.Бузгаліна, котрі підкреслюють, що конвергенція мікро- і макроекономічних рівнів національних господарств, яка відбувається в умовах глобалізації, поступово може призвести (але ще поки не призвела) до формування нової структури економічних систем. У цих нових умовах традиційне позиціонування національно-державних економічних утворень як базових для зіставлення економічних систем може стати недостатнім для компаративних досліджень. Тією мірою, якою світова економіка під впливом процесів глобалізації стане не стільки сферою взаємодії національних економік у просторі світового господарства, скільки взаємодією глобальних гравців на полях національних держав, – такою ж мірою порівняльне дослідження повинно буде "працювати" з новими об'єктами дослідження, порівнюючи не просто більш чи менш однакові національно-державні економіки, а якісно різнорідні об'єкти, якими стануть різні види "глобальних гравців", наднаціональні глобальні системи, все ще існуючі національно-державні комплекси. Все це робить економічну компаративістику майбутнього наукою, покликаною дати відповіді на виклики надзвичайно актуальних і складних проблем якісно нового, істотно диференційованого економічного простору-часу [117, С. 708].

4.3. Тракткування сучасних економічних систем у контексті постіндустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики

Проведений нами у п. 1.3 аналіз існуючих теоретичних підходів до розуміння природи й змісту економічних систем засвідчив відсутність єдності поглядів на цю проблему як у зарубіжній, так і українській економічній науці. Таких же висновків дійшли й сучасні вітчизняні дослідники П.Леоненко, О.Черепніна, Б.Кульчицький, які у своїх працях широко й всебічно проаналізували, систематизували і узагальнили різноманітні погляди на проблему трактування економічних систем та обґрунтували власні підходи [129, С. 101-135; 130, С. 162-190; 131, С. 188-218; 164, С. 68-80]. Зокрема, П.Леоненко і О.Черепніна вважають, що проведений Б.Кульчицьким аналіз десятків різних визначень економічних систем, сформульованих провідними українськими ученими-економістами та найвідомішими сучасними економістами-компаративістами Заходу може бути цінним для всіх, хто вивчає курс порівняльних економічних систем, бо в концентрованому вигляді містить розгляд сучасних економічних систем [164, С. 68-69].

На думку П.Леоненка і О.Черепніної, у сучасній економічній літературі категорія "економічна система" найчастіше трактується так:

1) сукупність відносин між людьми, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання економічних благ;

2) сукупність людей, об'єднаних спільними економічними інтересами;

3) історично визначений спосіб виробництва;

4) особливим чином упорядкована система зв'язків між виробниками та споживачами матеріальних та нематеріальних благ;

5) сукупність усіх економічних процесів, що функціонують у суспільстві на основі притаманних йому відносин власності та організаційно-правових норм, тощо [164, С. 69].

Як бачимо, згадані економісти вказують на різноманітні, а іноді й кардинально протилежні теоретичні підходи до тлумачення змісту економічних систем. Так, спостерігаємо навіть ототожнення понять "економічна система" та "спосіб виробництва", про що ми вже зазначали у п. 1.3, коли розглядали підхід М.Павлишенка [195].

Спільним, на думку П.Леоненка і О.Черепніної, при визначенні економічної системи є визнання загальної причини існування економічної системи – універсального закону відносної обмеженості (рідкості) ресурсів, в основі дії якого є дві обставини: постійне якісне і кількісне зростання людських потреб та обмеженість матеріальних благ і послуг, необхідних для їх задоволення. Спільним є також усвідомлення того, що для вирішення цих проблем суспільство може використовувати множинність інституційних структур і координаційних механізмів. Проте, переконані вітчизняні дослідники, змістовне наповнення категорії "економічна система", конкретний набір її елементів, взаємодія та взаємовідношення між ними є різними, що й призводить до різних трактувань економічної системи [164, С. 69-70].

Далі згадані дослідники відзначають особливості теоретичних підходів до трактування економічних систем з позицій ортодоксального марксизму і неомарксизму, звертаючи основну увагу на погляди прихильників інституціоналізму та еволюційної теорії, котрі трактують економічну систему як сукупність інституцій (законів, правил, звичаїв, норм тощо). Але при цьому як розуміння змісту інститутів, так і їх конкретні набори значно відрізняються один від одного. Важлива відмінність між традиційним неокласичним та інституційним аналізом економічних систем пролягає не по лінії поверховості першого і глибини другого або неврахування чи врахування у теоріях функціонування інститутів, вона корениться у визначенні впливу інститутів на господарське життя. У неокласиків він вважається мінімальним або найчастіше ігнорується. Для інституційних теорій, навпаки, інститути є важливою економічною реальністю. Вони впливають на стимули та поведінку підприємств і є легітимними об'єктами підприємницької діяльності. Як вважають представники цих теорій, категорія "інститут" є фундаментальною, вихідною взагалі та при аналізі економічних систем зокрема [164, С. 70-71].

На основі аналізу теоретичних підходів інституціоналістів, П.Леоненко і О.Черепніна доходять висновку, що економічна система – це не просто сукупність інституцій, визначених певним чином, а відповідно структурована та субординована за певними рівнями сукупність соціально-економічних інститутів, що мають різну "вагу" і відіграють кожен свою роль [164, С. 73].

На наш погляд, трактування економічних систем з позицій інституціоналізму у контексті постіндустріалізму набуває поширення у зарубіжній економічній науці. Так, на думку сучасного американського дослідника С.Роузфілда, "економічні системи – це сукупності саморегульованих та регульованих культурою видів діяльності, спрямованих на досягнення корисності, що їх здійснюють шляхом добровільного обміну, взаємних чи односторонніх обов'язків або доручень за умов обмеженості ресурсів" [218, С. 6]. Крім того, вважає учений, важливу роль у функціонуванні економічних систем відіграють етичні норми, політика та культура суспільства. Так, у культурах, базованих на комуналізмі, пошук корисності індивідами може бути забороненим або обмеженим, що докорінно змінює правила економічної поведінки, тоді як суспільства, де є конкуренція, можуть надмірно стимулювати прагнення особистої корисності. Ідеологія також може впливати на характеристики економічних систем, але, на переконання згаданого автора, "...зазвичай вона є другорядним чинником" [218, С. 6]. Функціонування економічних систем визначається насамперед конкретною мотивацією людини, технологією та правилами міжособистісних людських стосунків у процесі пошуку корисності [218, С. 6].

Наведене трактування економічної системи викликає певні критичні зауваження. По-перше, дискусійним вважаємо зведення змісту економічної системи до "видів діяльності". По-друге, погоджуючись з автором у тому, що діяльність регулюється культурою, не зовсім зрозуміло, що мається на увазі під саморегульованими видами діяльності і чи у принципі може існувати

діяльність, яка прямо чи опосередковано не визначається культурою. По-третє, розглянуте трактування економічної системи не окреслює її просторових меж. По-четверте, впадає у вічі суперечність в аналізованому підході, коли, з одного боку, слушно стверджується, що важливу роль у функціонуванні економічних систем відіграють етичні норми, політика та культура суспільства і водночас, з іншого боку, наголошується, що ідеологія є другорядним чинником щодо економічних систем. Зарубіжний економіст, на жаль, не усвідомлює прямої залежності між панівною ідеологією та змістом, структурою, функціями і вектором розвитку економічної системи. Так, наприклад, лише політична воля суспільства і відповідні політико-ідеологічні зміни, що призвели до розпаду СРСР і утворення незалежних держав на пострадянському просторі, відкрили "двері", зумовили процеси розбудови національних ринкових (по суті змішаних) економічних систем на основі палітри сучасних форм власності та демократичних інституцій, які у свою чергу створили передумови для нової мотивації людини і технологічного прогресу.

Водночас в іншому фрагменті цієї ж аналізованої нами наукової праці згаданого американського економіста [218] запропоновано ще один, досить "вільний", але, на нашу думку, більш конструктивний та навіть оригінальний погляд на суть економічних систем, який обґрунтовано спирається на усвідомлення культурної зумовленості економічного розвитку при реальному поділі суспільної культури на "вітринну" і "тіньову". Учений зазначає: "Економічні системи – це макрокосми культур, політики та особистостей, що формують індивідуальне прагнення до корисності за умов обмеженості ресурсів.

Оскільки сили, що формують системи, різноманітні, різняться й національні економічні системи. Кожна з них демонструє світові два різних обличчя: ті "вітринні" ідеали, які вона сповідує, та "тіньову" реальність, у якій дії говорять гучніше за слова. Жодна система не живе цілковито згідно зі своїми ідеалами. Жодна не є системою загальної конкуренції на індивідуальному або колективному рівнях. Жодна не є абсолютно плановою чи оптимально консенсуальною. Тому потенціали та реальне функціонування систем визначаються в "сутінках", де нелегко розібратися в правилах гри, тому що спонуки й механізми доволі складні, а дані – не точні. Втім усе ж можна легко виділити характерні принципи систем. Вони містять приписові та заборонні норми, якими культура, етика й державне управління обмежує індивідуальну свободу" [218, С. 332]. При цьому С.Роузфілд називає, хоча, на жаль, й не дуже чітко та й у загальних рисах, структурні елементи економічних систем. З цього приводу він пише, що "сукупний результат процесу прагнення корисності людини визначається дією таких чинників, як уподобання людей, технології, механізми, інституції та правила міжособистісної взаємодії. З цих елементів, як із цеглинок, збудовані економічні системи" [218, С. 5].

Сучасний німецький дослідник українського походження І.Полулях вважає, що "економічна система – це науковим методом створена модель, або віддзеркалення економічної чи економіко-політичної дійсності" [204, С. 42]. Розмірковуючи над динамікою економічних систем як розкриттям їхньої суті, учений звертає увагу на наявність своєрідного парадоксу: "Аналізуючи розвиток економічних систем, констатуємо певний парадокс. Духовні зміни

людини призвели до розвитку індивідуалізму, що спонукав активність певних економічних сил. Одночасно виникає абсолютистична національна держава, яка силою своєї авторитарної позиції в різний спосіб впливає на поведінку індивіда. Державна влада створює економічні організації і встановлює межі, в яких повинен діяти індивід. Таким чином, виникає керована державою економіка з економічно-політичними планами та програмами. Прикладна економічна політика проявляє, з одного боку, безліч державних ініціатив, а з другого боку, створює комплекс ініціатив та сприянь, які започатковують або підтримують індивідуальну економічну діяльність. В такий спосіб виникла дуалістична система, в якій тісно взаємопов'язані суспільне та індивідуальне господарство" [204, С. 43-44].

Як бачимо, запропоноване трактування економічної системи має два рівні – теоретичний і практичний, неначе складається з двох частин, де друга частина відзначається місткістю і має чітку практичну спрямованість з ймовірним подальшим аналізом політико-економічної дійсності. Сдине, чого, на жаль, не уточнює до кінця згаданий автор: чи "економіко-політична дійсність" і є практичним втіленням "створеної моделі", чи ця дійсність насправді є значно "ширшою", більш розмаїтою або "вужчою", але у всякому разі іншою, ніж модель.

Сучасний польський дослідник Т.Ковалік пропонує трактування економічної системи, виходячи з власного розуміння її складових. Такими складовими він вважає учасників господарського життя, взаємозалежності між ними, засади, стимули, вказівки та обмеження.

Учасниками господарського життя є господарські організації чи підприємства та їхні зв'язки, сімейні та одноосібні господарства. На думку вченого, "економічна система – це об'єднання, комплекс організацій, сімейних та одноосібних господарств, які здійснюють діяльність на основі певних засад, стимулів, вказівок та обмежень у сферах виробництва, розподілу, обміну і споживання благ та послуг" [329, С. 12]. При цьому автор зазначає, що середовище, у якому функціонує економіка, не є частиною системи. Водночас ознакою системи є політика визначення правових та організаційних рамок для господарської діяльності [329, С. 11-12].

На наш погляд, розглянуте визначення змісту економічної системи, запропоноване з позицій інституціоналізму, вигідно вирізняється конструктивністю. Проте дискусійним вважаємо твердження, що середовище, у якому функціонує економіка, не є частиною економічної системи.

Інший сучасний польський економіст Т. Качмарек, аналізуючи різні підходи до трактування змісту економічних систем, зазначає, що "економічна система певної країни є частиною цілісної інституційної системи країни. Поняття економічної системи охоплює реально існуючі види господарювання, які організовані на основі визначених критеріїв. Водночас господарка є лише частиною цілої системи і тому потрібно простежити зв'язки економіки з іншими системами, зокрема, з політичною, суспільною та культурною системами певної країни" [326, С. 19].

Як бачимо, згаданий автор чітко поділяє інституційний підхід і правильно наголошує на необхідності аналізу взаємозв'язків власне

економіки з іншими системами суспільства. Проте, на нашу думку, не зовсім зрозуміло, чому "суспільна" система стоїть у переліку між "політичною" і "культурною". Крім того, зовсім не згадуються у цьому контексті такі важливі складові суспільства, як правова система та довілля, роль і вага яких зростає в сучасних умовах глобалізації.

Ще один сучасний польський дослідник Б.Вінярський вважає, що економічна система є "...набором загальнообов'язкових правових норм і концептуальних засад, що регулюють поступ всіх учасників господарського процесу" [34], С. 28]. Економічна система визначає: 1) які блага потрібно виробляти і у яких кількостях; 2) яким чином виробництво продуктів має координуватися у контексті задоволення різних суспільних потреб; 3) яким чином повинен відбуватися поділ сукупного суспільного продукту між громадянами суспільства [34], С. 28].

На наш погляд, учений слушно наголошує на важливості інституційно-правового забезпечення господарського процесу в країні. Проте, на жаль, він не розвиває цю конструктивну ідею, а стереотипно повторює тріаду фундаментальних економічних проблем в інтерпретації американських економістів. "За лаштунками" залишаються важливі проблеми власності, довілля, взаємодії економічної системи з іншими суспільними системами і т.п.

Ще один сучасний польський економіст П.Залева наголошує, що економічна система, крім аспектів господарських, охоплює також групу чинників позаекономічних, які істотно впливають на життя суспільства (політична і правова системи, існування панівної релігії,

система етичних цінностей та ін.) [361, С. 11-12]. При цьому зазначається, що елементами економічної системи є господарські одиниці, інституції і держава [361, С. 20].

На нашу думку, такий підхід не позбавлений аргументів, проте не розкритим до кінця залишається зміст власне економічної системи, не кажучи про те, що поза увагою згаданого дослідника опинилися такі важливі світові процеси, як значне зростання уваги до екологічної проблематики, глобалізація, становлення у розвинутих країнах постіндустріального (інформаційного) суспільства та ін.

Заслуговує на увагу підхід київського дослідника С.Степаненка, котрий вважає, що дефініція економічної системи повинна відповідати низці вимог, серед яких особливе значення мають такі: по-перше, методологічна послідовність у реалізації принципів системного аналізу, використання понять і категорій цивілізаційної парадигми. Некоректними, як слушно зазначає учений, є визначення що спираються на продуктивні сили, виробничі відносини та інші категорії формаційної парадигми. По-друге, відображення належності дефініції до більш широкої системи – суспільства і природи, що вимагає врахування центральної ролі людини у ній та впливу всіх цивілізаційних чинників на її діяльність. Людиноцентричність у визначенні економічної системи має особливе значення ще й тому, що у наукових працях часто вживаються такі дефініції, у яких центральною ознакою економічної системи є багатство, а роль людини зводиться до одного з чинників виробництва. По-третє, визначення економічної системи має відображати нерозривність процесів її функціонування та розвитку, бути одним з базових понять

у характеристиці її динамізму. Тому в ньому повинні відобразитися причини існування та відтворення економічної системи на новому рівні. По-четверте, визначення повинно бути "операбельним": з одного боку, вбирати в себе низку характеристик, які узагальнюються в ньому, що дає змогу постійно не апелювати до проміжних понять, а з другого, – стати методологічною основою, опорним поняттям, на базі якого відкриваються нові можливості подальшого аналізу економічних процесів і явищ. Воно має нести потенціал для розроблення цілісної системи наукових понять і категорій, що відображають як суть економічної системи, так і її функціонування та розвиток, мати науково-практичне значення " [234, С. 154-155].

Спираючись на вище наведені вимоги, С.Степаненко пропонує таке трактування економічної системи: "Економічна система – це сфера суспільства, у якій відбувається створення і споживання матеріальних благ і послуг через свідомо організовану взаємодію економічного центру та економічних суб'єктів на різних рівнях її структури" [234, С. 156]. Далі дослідник зазначає, що дефініція економічної системи виводиться із ширшого поняття, а саме, суспільства, яке функціонує у певному природному середовищі. Власне з обумовленості економічної системи суспільством як цілим впливає необхідність врахування впливу на неї цивілізаційних чинників, включаючи політику, культуру, соціальні процеси, а також природне середовище. При цьому, як слушно вважає учений, вплив цих чинників ми зобов'язані розглядати як вплив цілого на свою частину, вплив, що має вирішальне значення і для внутрішніх суто економічних факторів.

На наш погляд, розглянутий підхід С.Степаненка в цілому вигідно вирізняється конструктивністю, враховує вплив багатьох важливих чинників на функціонування економічної системи. Водночас він виграв би, якщо б було враховано сферу виробництва духовних благ, роль правової системи у соціально-економічних змінах, процеси посилення екологізації, глобалізації, тенденції формування інформаційного суспільства та ін.

Як зазначалося вище, значну увагу проблемі трактування економічних систем приділяє львівський дослідник Б.Кульчицький [129, С. 101-135; 130, С. 162-190; 131, С. 188-218]. Він вважає, більш переконливими й аргументованими у цьому контексті підходи вітчизняних учених-економістів, ніж зарубіжних. При цьому сильними сторонами дефініцій американських і західноєвропейських авторів є ідея про тріаду фундаментальних економічних проблем, а також акцентування уваги на панівних принципах розподілу й перерозподілу створеного продукту, які справді істотно характеризують ту чи іншу економічну систему [130, С. 185; 131, С. 211-212].

Обґрунтовуючи два власних визначення змісту категорії "економічна система", згаданий автор висловлює певні концептуальні уточнення і методологічні засади, з якими в цілому можна, на наш погляд, погодитися. Так, слушно наголошується, що людина є носієм цілого спектру поглядів, а не лише економічних. У цьому контексті учений поділяє думку, що "людина – основний персонаж господарської п'єси. Вона є конкретно національно приналежна. Все це створює їй господарську активність. Якою є людина, такою є

економіка. А людина насамперед носій свідомості і духовності" [114, С. 301].

По-друге, підкреслюється, що на порозі третього тисячоліття фактично йдеться про безперервний процес взаємозбагачення національної та світової економічної культури, обмін кращими їх зразками і здатність народу до засвоєння як власних, так і "чужоземних" економічних форм в інтересах розбудови чи трансформації суспільної економічної системи [130, С. 185]. Як зазначав у цьому контексті ще Ф.Ліст, добробут і багатство нації значною мірою залежать від рівня розвитку "розумового капіталу", джерелами якого є як національний, так і світовий економічний досвід [166, С. 190-191].

По-третє, Б.Кульчицький задля методологічної чіткості вважає доцільним розмежовувати поняття "економічна система" та "економічна система суспільства", оскільки поняття "економічна система суспільства" значно ширше, ніж просто "економічна система". Якщо прикладами "економічних систем" можуть виступати регіональні, цінові, грошові та ін. економічні системи, то поняття "економічна система суспільства" передбачає значно більший "масштаб" аналізу й відповідно узагальнень, висновків (наприклад, капіталістична, соціалістична економічна система та ін.). Саме економічні системи суспільства, проблеми їх усебічного аналізу, порівняння є головним об'єктом нашого дослідження. Отже, залежно від вихідного методологічного концепту, що кладеться в основу економічного дискурсу, ми й справді маємо абсолютно різні види економічних систем, які між собою часто перебувають у залежності

за схемою "система" – "підсистема" – "підпідсистема" – і т.д. [130, С. 185-186; 131, С. 212].

Від себе додамо, що лєвова частка наукової літератури з економічної теорії та, зокрема, економічної компаративістики оперує зазвичай скороченим терміном "економічні системи", без додатку "суспільства". На нашу думку, це цілком допустимо, адже фахівці з даної проблеми, безперечно, розуміють масштаби об'єкта дослідження, усвідомлюють, що йдеться власне про економічні системи певних країн. Хоча в цілому вказане розмежування понять не є безпідставним.

По-четверте, вітчизняний економіст слушно розмежовує поняття "національна економіка" та "економічна система" і обґрунтовано вважає, що національна економіка є національною модифікацією типових економічних систем. З цього логічно випливає, що категорія "економічна система" має більш широкий характер порівняно з категорією "національна економіка". Це у свою чергу підводить ученого до висновку, що навряд чи варто при визначенні змісту економічної системи використовувати поняття "національна економіка".

По-п'яте, згаданий дослідник поділяє точку зору А.Гальчинського, П.Єщенка, Ю.Палкіна, котрі слушно підкреслюють, що структурні ланки, які утворюють економічну систему, з одного боку, досить неоднорідні, а з іншого, – досить динамічні, змінні. Вони поєднують у собі загальні та специфічні, основні та похідні, нові та відмираючі старі, перехідні та проміжні економічні форми, кожна з яких функціонує на основі загальної для усієї системи і у той же час

власної логіки розвитку. Цим визначається необхідність структурної диференціації складових елементів економічної системи, без якої неможливо пізнати об'єктивні закони її розвитку [50, С. 54].

По-шосте, як справедливо вважає С.Бартенев, "змінилися цілі суспільного розвитку, переглядається проблематика економічної науки, те, що було актуальним у минулому (проблема економічного зростання і повної зайнятості), нині застаріло. Актуалізуються питання влади і політики, а вони були виведені за межі економічної науки, в результаті наука втрачає зв'язок з дійсністю" [9, С. 101]. Іншими словами, об'єктом вивчення теорії економічних систем має стати і економічний, і політичний лад суспільства, на що ще у 1980 р. наголосив Б.Гаврилишин в англomовному варіанті своєї праці "Дороговкази в майбутнє..." [338]. Ми повністю поділяємо цей методологічний підхід [130, С. 186-187; 150, С. 48].

Нарешті, нам видається обґрунтованою позиція Б.Кульчицького, котрий наголошує, що економічна система справді є суспільною системою у найширшому розумінні. Для аргументації такого підходу він наводить відповідну думку Ф.Броделя: "Економіка ніколи не буває ізольованою. Її ґрунт, її простір є так само тим ґрунтом і простором, де поселяються й живуть інші сутності – культурна, соціальна, політична, – які без угаву втручаються в економіку, аби сприяти їй чи так само їй протистояти... Можна було б у будь-якому порядку писати такі рівняння: економіка – це політика, культура, суспільство; культура – це економіка, політика, суспільство тощо" [28, С. 35].

На основі розглянутих концептуальних уточнень і методологічних засад Б.Кульчицький пропонує наступні визначення економічної системи як наукової категорії. На його погляд, найкоротше зміст цієї категорії можна розкрити так: економічна система суспільства – це система механізмів та інституцій, що забезпечують організацію виробництва й розподілу створених у суспільстві матеріальних і духовних благ, спосіб, яким вирішується проблема нестачі ресурсів і досягаються відповідні економічні цілі [129, С. 129; 130, С. 187; 131, С. 213-214].

У запропонованому визначенні наголошується, як зазначають П.Леоненко і О.Черепніна, на серцевині будь-якої системи – організації виробництва й розподілу створених як матеріальних, так і духовних благ, з урахуванням зростання ролі останніх з розвитком самої економічної системи [164, С. 78]. Водночас Б.Кульчицький підкреслює залежність такої організації від існуючої системи механізмів та різного роду інституцій і спирається на точку зору Д.Норта, згідно з якою "інституції – це правила гри в суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І як наслідок вони структурують стимули в процесі людського обміну – політичного, соціального чи економічного. Інституційна зміна визначає шлях, яким суспільства розвиваються в часі, і тому є ключем до розуміння історичної зміни... відмінність у функціонуванні економік протягом часу передусім викликана тим, як еволюціонують інституції" [190, С. 11].

У своєму трактуванні економічної системи вітчизняний дослідник акцентує також на її суспільному вимірі, особливо, коли

розглядає її як спосіб вирішення проблеми нестачі ресурсів та досягнення відповідних економічних цілей.

Беручи до уваги відтворювальний процес, український учений запропонував ще одне, детальніше трактування економічної системи: "Економічна система суспільства – це складне системне утворення, що пронизує усі сфери життєдіяльності суспільства і, поєднуючи чинники виробництва з урахуванням панівних цінностей і, відповідно, інституцій, форм власності, забезпечує створення матеріальних і духовних благ і на цій основі – самовідтворення суспільства" [129, С. 130; 130, С. 188; 131, С. 214].

Обґрунтовуючи це визначення, автор підкреслює такі істотні моменти:

- 1) складність та системність утворення "економічна система";
- 2) пронизування ним усіх без винятку сфер життєдіяльності суспільства, а не тільки власне економічного механізму чи виключно сфери матеріального виробництва;
- 3) поєднання ним відповідним чином усіх основних чинників виробництва;
- 4) залежність конкретних способів і характеру поєднання цих чинників насамперед від панівних цінностей та відповідних інституцій, а також форм власності, що є похідними від панівних цінностей;
- 5) забезпечення усіма переліченими механізмами і формами економічного системного утворення, прямо чи опосередковано, виробництва не тільки матеріальних, але й духовних благ, роль яких

зростає разом з розвитком самої економічної системи і до виробництва яких залучається все більше працюючих;

б) забезпечення цим системним утворенням через свої економічні механізми і форми безперервного самовідтворення усього суспільства, а не лише економічної сфери у вузькому значенні [129, С. 130-131; 130, С. 188-189; 131, С. 214-215; 164, С. 78-79].

До обох запропонованих визначень Б.Кульчицький додає ще дві важливі загальні характеристики сучасних економічних систем, а саме "відповідальність" і "відкритість". Економічна система, зазначає учений, повинна бути "відповідальною" у найширшому розумінні, якщо вона претендує на цивілізованість і подальший саморозвиток у сучасних умовах утвердження гуманістичної парадигми світової еволюції.

Крім того, важливою характеристикою економічних систем на порозі ХХІ ст. є належний ступінь їх відкритості, який передбачає:

– забезпечення економічної свободи, конкуренції, гарантій для зовнішніх інвестицій;

– обмежену економічно-регулюючу роль держави;

– активну участь у міжнародній торгівлі;

– готовність держави до економічного співробітництва на міжнародній арені, до участі у вирішенні глобальних соціальних, гуманітарних, екологічних, культурних, інформаційних та інших проблем;

– взаємообмін духовними цінностями, поглядами, ідеями і т.п. [129, С. 131; 130, С. 189; 131, С. 215].

Щоб повніше збагнути зміст економічної системи, згаданий автор намагається виявити її елементну структуру. Так, на його думку, виходячи з того, що економічна система суспільства, будучи складним системним утворенням, пронизує усі сфери життєдіяльності суспільства (адже скрізь присутня людська праця і виробництво життєвих благ), вона має такі основні складові елементи:

1) панівні цінності (національні, релігійні переконання, буденна свідомість, що має соціальне та регіональне забарвлення, ринкові чи іншого роду цінності і т.д., які сукупно впливають на стосунки всередині суспільства);

2) політичний лад (урядові інституції та процедури, які поряд з системою цінностей визначають панівні форми власності на ресурси і, відповідно, результати виробництва);

3) правова система (як у широкому розумінні, так і у вузькому – розробка і прийняття відповідних законів і нормативних документів, які регулюють економічну діяльність у всіх сферах суспільства);

4) екологічна складова (екологічна свідомість, екологічна культура, утвердження екологічної відповідальності, екологічна безпека);

5) суспільний механізм управління (характеризується ступенем і формами втручання держави в економіку, принципами "вертикалі" влади: наприклад, домінування унітарних чи регіональних принципів управління);

б) власне економічний механізм, що опосередковує і забезпечує виробництво, а також розподіл і споживання створених матеріальних

і духовних благ (фінансова система, у т.ч. податкова, фіскальна і бюджетна політика, грошова система, мотиваційний механізм і т.д.) [130, С. 189-190; 131, С. 215-216].

Проведений нами аналіз теоретико-методологічних підходів сучасних зарубіжних і вітчизняних учених до визначення вихідної категорії економічної компаративістики "економічна система" засвідчив складність, суперечливість і тривалість цього процесу й сьогодні, на зламі тисячоліть. Водночас, зважаючи на відсутність одностайності у тлумаченні терміна "економічна система", ми вважали за необхідне запропонувати свій погляд на цю складну і важливу теоретико-методологічну проблему.

На нашу думку, конструктивним на порозі третього тисячоліття є підхід, побудований на необхідності врахування панівних суспільних цінностей, відповідних інституцій, екологічних обставин, зростаючої нової ролі держави у формуванні та функціонуванні економічної системи у нинішніх умовах посилення екологізації систем та глобалізації. При цьому, на наше переконання, сучасне дослідження економічних систем повинно являти собою комплексний методологічний аналіз економічної системи у широкому сенсі, виходячи з нерозривної, органічної єдності панівних цінностей, відповідних інституцій, політико-правової системи координат, природного довкілля та власне економічного механізму. Іншими словами, сучасна методологія дослідження економічних систем передбачає усебічний, глибокий аналіз постійної взаємодії на різних рівнях та у різних площинах економічної, соціальної, екологічної, політичної, правової, культурної, етнічної та ін. сфер життєдіяльності

суспільства у системній єдності, з чітким усвідомленням особливої, все зростаючої ролі людини-творчої (*homo creator*) як головного чинника суспільно-економічного прогресу і трансформації економічних систем у контексті їх екологічного вектора та викликів глобалізації XXI ст.

Водночас, на наш погляд, у нинішніх умовах посилення екологізації та глобалізації економічних систем об'єктивно зростає роль політичних рішень та держави у забезпеченні функціонування економічної системи та її стійкого розвитку.

Свого часу Ф.Бродель висав, що "теорія автономної економіки в умовах розвинутого капіталізму виявляється простим шкільним припущенням" і, відповідно, досліджуючи історію економіки, "...не можна безкарно віддавати перевагу серії так званих економічних фактів" [28, С. 8-9, 485]. З цього приводу Й.Шумпетер наголошував, що "економічна історія не може бути суто економічною" [287, С. 64].

У цьому ж контексті Д.Норт слушно підкреслює: "Намагаючись зрозуміти функціонування економіки, натрапляємо на тісний зв'язок між державним ладом та економічною системою, а тому мусимо розвивати правильну політичну економію... Сучасна макроекономічна теорія ніколи не розв'яже своїх проблем, якщо її користувачі не визнають, що політичні рішення кардинально впливають на функціонування економіки. Хоча на даний момент ми почали це визнавати, потрібне набагато тісніше поєднання політики з економікою" [190, С. 143].

Проблема переосмислення ролі держави у розвитку економічної системи постала з особливою гостротою разом з посиленням

глобалізації та загостренням поряд з цим проблеми міжнародного тероризму, особливо після сумнозвісних подій 11 вересня 2001 р. Як ми зазначали у п. 3.3, заслуговує на увагу точка зору Ф.Фукуями, що головна мета глобальної політики, після подій 11 вересня, не буде зводитися до обмеження державності, а навпаки до її розбудови: "Для конкретних суспільств і для глобальної спільноти відмирання держави не є прелюдією до утопії, а хіба до катастрофи" [312, С. 137].

Таким чином, спираючись на проведений нами вище аналіз різних методологічних підходів до визначення змісту економічних систем та виходячи з власних узагальнень, ми хочемо запропонувати таке трактування сучасних економічних систем: економічна система – це складне біо-соціо-економічне утворення, що присутнє у всіх галузях діяльності суспільства і, поєднуючи чинники виробництва за безпосередньої участі існуючих неформальних і формальних інституцій у певних екологічних та глобальних обставинах, забезпечує виробництво матеріальних і духовних благ, надання послуг та стійкий розвиток суспільства в умовах ощадливого використання відносно обмежених традиційних ресурсів та необмеженості інформації і знання. Економічна система сприяє задоволенню економічних інтересів громадян, забезпеченню їх прав і свобод, екологічної рівноваги, зміцненню держави в умовах глобалізації. Сучасна економічна система повинна бути спрямована на формування постіндустріального (інформаційного) суспільства та суспільства знань.

У процесі функціонування економічна система "перетинається" з іншими суспільними системними утвореннями, найважливішими з

яких є культурна, політична, правова та екологічна системи. Як ми неодноразово наголошували вище, зміст економічної системи та вектор її розвитку визначають панівні суспільні цінності, неформальні і формальні інституції, серед яких важливу роль відіграють національна ментальність, релігійні переконання і т.п., які сукупно впливають на стосунки всередині суспільства. Важливими складовими сучасної економічної системи є грошово-кредитна система, фінансова система, система соціального захисту населення та ін.

РОЗДІЛ 5

**РОЗВИТОК МЕТОДОЛОГІЇ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ
ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ З ПОЗИЦІЙ
ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ**

Важливою складовою проблеми розробки теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем, логічним її завершенням є обґрунтування новітньої методології їх порівняння. Справді, дослідження економічних систем об'єктивно виводить нас на порівняльний аналіз систем, економічну компаративістику, метою якої є пошук та виявлення оптимальних типів сучасних економічних систем і конкретних національних моделей економічного розвитку. При цьому сьогодні, на наш погляд, українська економічна наука повинна бути насамперед спрямована на розв'язання надзвичайної ваги теоретичного і практичного завдання – обґрунтування якнайкращої стратегічної економічної моделі для України. На жаль, навіть нині, на завершенні другого десятка років найновішої незалежності України, відомі учені-економісти, і, відповідно, державні діячі, продовжують дискутувати, часто займаючи діаметрально протилежні позиції, і не можуть дійти згоди та запропонувати чітко окреслену, конкретну перспективну модель трансформації вітчизняної економічної системи.

Необхідно зазначити, що здійснення типологізації сучасних економічних систем та їх порівняльний аналіз тісно взаємопов'язані, оскільки диференціація типів економічних систем автоматично

підводить до розуміння відмінностей у системах, що становить основу їх власне порівняльного аналізу.

Не дивлячись на неабияку актуальність проблеми типологізації економічних систем, у сучасній економічній теорії небагато фундаментальних її розвідок. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що вітчизняна економічна наука дещо більшою мірою зверталася до вказаної проблематики, ніж зарубіжна, хоча й тут кількість фахових досліджень проблеми типологізації систем є не дуже великою, незважаючи на теоретичну і практичну її значущість у сучасних умовах. У цьому контексті ми поділяємо думку С.Злупка, що посилення процесів глобалізації і функціонування економік перехідного типу зумовлюють сьогодні зростання інтересу до економічної системології, науково обґрунтованої типологізації сучасних економічних систем [98, С. 77].

Як слушно узагальнюють П.Леоненко і О.Черепніна, типологізація економічних систем, поділ їх на певні типи є важливим етапом на шляху розкриття суті систем. Завдяки йому відкривається можливість виявити у подібностях та відмінностях цих систем певні закономірності. Проте успішне розв'язання цієї проблеми можливе лише за попередньої умови обґрунтування тих об'єктивних критеріїв, на основі яких здійснюється та чи інша типологізація економічних систем. Ось чому в порівняльному аналізі економічних систем таке обґрунтування має принципове теоретико-методологічне та практичне значення. Пошук комплексу об'єктивних критеріїв, які у поєднанні, взаємодоповненні відкривають можливість чіткіше

розмежувати, диференціювати економічні системи є конструктивним напрямом вирішення проблеми їх типологізації [164, С. 80, 85].

Порівняльний аналіз економічних систем спирається на їх типологізацію і доповнює її обґрунтуванням об'єктивних показників, що дають змогу співставити різні економічні системи з метою не тільки виявити переваги тих чи інших систем, а й визначити оптимальні економічні моделі для тих чи інших країн і вектор трансформації їхніх національних економічних систем. При цьому важливою науковою проблемою є розвиток методології порівняльного аналізу сучасних економічних систем з позицій постіндустріальної парадигми в умовах посилення екологізації та глобалізації.

5.1. Типологізація економічних систем у контексті їх порівняльного аналізу

Розвиток методології порівняльного аналізу економічних систем передбачає аналіз і пошук шляхів вирішення проблеми типологізації систем. Вирішальна роль у цьому належить обґрунтуванню об'єктивних критеріїв, які можна застосувати для відповідної типологізації економічних систем. Сама проблема типологізації систем опинилася у полі зору професійних економістів не так уже й давно. Щоправда сучасні дослідники по-різному оцінюють, хто вперше почав розробляти її. Дехто вважає, що цю наукову проблему вперше досліджували зарубіжні економісти В.Зомбарт, В.Ойкен та ін. На наше переконання, що впливає навіть з чисто хронологічних

даних, біля витоків вивчення змісту економічних систем та їх типологізації з позицій цивілізаційного підходу стояв видатний український учений М.Туган-Барановський, який у низці фундаментальних праць висунув оригінальний підхід до її розв'язання, про що докладніше йдеться нижче.

Теоретико-методологічна проблема типологізації економічних систем висвітлюється у сучасній зарубіжній та українській економічній думці. Тому важливо проаналізувати існуючі погляди на вказану проблему з метою виявлення у кінцевому підсумку об'єктивних критеріїв і найбільш конструктивних підходів до типологізації сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації, у контексті постіндустріальної парадигми.

Ми поділяємо точку зору, що нині спостерігаємо зниження уваги у зарубіжній науці до методологічної проблеми типологізації економічних систем або, принаймні, якісні зміни у поглядах на цю проблему. Після розпаду СРСР та соціалістичного табору переважна більшість сучасних зарубіжних економістів в основному зосереджують свою увагу на часткових, емпіричних питаннях, на класифікаціях всередині капіталістичної ринкової економічної системи або аналізують хід економічних трансформацій у постсоціалістичних країнах [6; 130, С. 221; 150, С. 143; 220; 235; 236; 242; 284; 295; 302; 305; 308; 309; 311; 314; 316; 324; 327; 334; 343; 344; 345; 348; 350; 356; 358].

Як ми докладно зазначали у п. 4.1, де йдеться про цивілізаційний підхід до дослідження сучасних економічних систем та його співвідношення з формаційним, останній пропонує розрізняти

економічні системи (у специфічному формулюванні – способи виробництва), виходячи з панівних форм власності на основні засоби виробництва. Відповідно, якщо не брати до уваги більш давню економічну історію, виділяють два типи економічних систем – капіталістичні і соціалістичні. Ясна річ, що такий підхід у нинішніх умовах ХХІ ст. явно застарів, адже не тільки розпалася соціалістична система, а й сам капіталістичний лад істотно видозмінився. Як зазначає у цьому контексті А.Гальчинський, "...західний капіталізм на основі функціонування соціально спрямованого ринку давно переріс сам себе, перетворившись у високогуманний соціалізований за своєю суттю капіталізм" [48, С. 54].

Відомий теоретик німецького "економічного дива" В.Ойкен обґрунтував у своїх працях "Основи національної економіки" (1940 р.) і "Основи принципів економічної політики" (1950 р.) досить конструктивну концепцію типологізації економічних систем, яку, на нашу думку, можна розглядати як своєрідну "базову", яка й нині лежить в основі розмірковувань про різні типи економічних систем. Центральним пунктом системи поглядів "школи Ойкена" є вчення про "ідеальні типи господарства" [100, С. 532]. На думку німецького дослідника, економіка будь-якої країни складається з великої кількості одних і тих же елементів – грошей, цін, праці, прибутку, капіталу, заробітної плати, відсотка і т.д. Проте у різних країнах вони різні. За В.Ойкеном, причина цього полягає у першоелементах, оскільки існує множина економік. Її крайніми елементами є, з одного боку, вільне ринкове господарство, а з іншого, – "центральнo-кероване господарство". Ці крайні елементи є "ідеальними" або

"чистими" типами господарств і розрізняються способами керування. Основу цієї концепції становить аналіз елементарних господарських форм – поділу праці, власності, координуючого механізму домашнього господарства, підприємства, економічних інститутів держави та ін. Критерієм розмежування ідеальних типів економічних систем є механізм координації взаємодії господарських одиниць, процес прийняття економічних рішень. Ще одним критерієм типологізації виступають особливості генезису економічного ладу, згідно з яким розрізняють природно зростаючий лад і законодавчо встановлений лад. В.Ойкен вважає, що у реальній дійсності таких ідеальних типів економічних систем не існує. Тому поряд з поняттям "ідеальний тип економічної системи господарства" він запроваджує поняття "реальний тип економічної системи господарства", у якому завжди існують "домішки". Реальна економічна система – це суміш різних форм. Отже, своєрідність тієї чи іншої економічної системи полягає не у специфічній для неї формі, а у тому способі, за допомогою якого здійснюється комбінація чистих форм економічної діяльності і у тій переважаючій ролі, яку відіграють деякі з них [100, С. 532-533; 150, С. 141-142; 191; 332].

Ще один німецький економіст А.Мюллер-Армак, який, як відомо, також причетний до концепції німецького "економічного дива" і навіть запровадив термін "соціальна ринкова економіка" [204, С. 21], у якості визначального критерію типологізації економічних систем застосовує принцип функціонування економічної системи: регулятивний чи вільний економічний. На цій підставі він виділяє

такі економічні системи, як 1) диктатизм; 2) лібералізм; 3) соціальне ринкове господарство [18, С. 15].

Зарубіжний дослідник Е.Неубергер кладе в основу типологізації економічних систем спосіб організації ринку. Відповідно до цього він поділяє всі економічні системи на системи з: 1) капіталістичною ринковою економікою (Франція, Японія, Швеція); 2) соціалістичною ринковою економікою (колишня Югославія); 3) центрально-планованою економікою (Китай та колишній СРСР). Як зазначає згаданий автор, хоча "критерій, який найчастіше використовується – це відносини власності..." [301, С. 18], проте визначальними критеріями типологізації економічних систем є механізм прийняття економічних рішень; мотиви, що спонукають прийняти певне рішення; інформація, яка необхідна для прийняття будь-якого рішення; методика, що допомагає з кількох рішень вибрати одне та визначити між ними певне співвідношення [301, С. 18-26].

Ідею про типологізацію економічних систем за способом організації ринку зустрічаємо й у інших учених-компаративістів, а саме В.Голубничого, А.Оксенфельдта, Я.Тінбергена, К.МакКоннелла і С.Брю [175; 338; 355]. Так, згадувані нами у п. 1.3 сучасні американські економісти К.МакКоннелл і С.Брю, на основі висунутих ними характерних ознак індустріально розвинутих країн світу – форми власності на засоби виробництва і способів узгодження та управління економічною діяльністю – виділяють такі типи економічних систем: 1) чистий капіталізм або капіталізм вільної конкуренції; 2) командна економіка; 3) змішані системи, які

об'єднують риси як чистого капіталізму, так і командної економіки [175, С. 47].

На думку сучасного польського економіста Л.Бальцеровича, в основі типологізації економічних систем повинні лежати три пов'язані між собою інституційні змінні: тип режиму підприємництва, структура власності та механізм координації. На основі таких визначальних критеріїв він обґрунтовує таку типологізацію економічних систем: 1) ринковий капіталізм (режим підприємництва – відкритий, структура власності – капіталістична, механізм координації – ринковий); 2) командний соціалізм (відповідно: закритий, соціалістична, обмежений ринок); 3) спотворений капіталізм або квазікапіталізм (відповідно: обмежений, "змішана", спотворений ринок); 4) ліберальна економіка перехідного періоду (відповідно: відкритий, перехідна від соціалістичної до капіталістичної, незрілий ринок); 5) сильно регульована економіка перехідного періоду (відповідно: обмежений, повільні зміни, ні "план", ні "ринок") [164, С. 93-94]. Оцінюючи наведену типологізацію економічних систем, варто погодитися з думкою, що названі типи економічних систем не диференційовані за деякими важливими параметрами у межах кожного з них. Так, економічні системи, що входять до кола ринкового капіталізму, відрізняються масштабами перерозподілу через бюджет, формами вияву соціального захисту з боку держави, структурою приватного підприємництва, особливістю фінансової системи, роллю центрального банку і т.п. Звідси випливає, що виокремлені типи економічних систем є "чистими", а в реальності всі вони функціонують як "змішані" [164, С. 95].

Сучасний зарубіжний дослідник Р.Карсон визначальну роль у типологізації економічних систем відводить праву власності. Він вважає, що право власності "...дозволяє ... відносити економічну систему до того чи іншого типу" [300, С. ix]. Водночас економіст переконаний, що у кінцевому підсумку сфера політики зумовлює зміст і рух економічних систем. З цього приводу він наголошує: "З точки зору економічного феномену, політичні рішення суспільства є такими, що формулюють соціоекономічні цілі як безпосередньо, так і опосередковано, й такими, що зумовлюють природу економічної системи", адже "всі рішення, пов'язані з прийняттям і трактуванням законів щодо права власності, вже є політичними рішеннями" [300, С. 73]. Проте, при визначенні історичних типів соціалістичних економічних систем дослідник застосовує у якості критерію особливості поєднання плану і ринку. Відповідно до цього критерію соціалістичні економічні системи поділяються на такі три типи: 1) централізовано-адміністративна (командна) економічна система; 2) децентралізовано-адміністративна (марксистська) система; 3) ринковий соціалізм [300, С. 193].

Як бачимо, підхід Р.Карсона є дещо суперечливим, оскільки спершу він говорить про особливу роль права власності у типологізації економічних систем, потім каже, що все визначає сфера політики, а насамкінець типологізує соціалістичні економічні системи за способом координації плану і ринку. Очевидно, цікавий у своїй основі задум потребує концептуального уточнення.

Належну увагу проблемі типологізації економічних систем приділяє американський економіст М.Шніцер. Він поділяє думку

Л.Туроу про правомірність виокремлення таких видів капіталістичної економічної системи, як 1) індивідуалістичний англо-саксонський капіталізм і 2) комунітарний капіталізм у Європі та Японії [284, С. 23]. Зокрема, для індивідуалістичного капіталізму властиві значні відмінності у доходах, розвиток підприємництва, відповідальність кожної особи за свій власний успіх. У суспільній свідомості панує принцип, за яким життя – це конкурентна боротьба, де перемагає сильніший, а не слабший; люди не зобов'язані бути вірними компанії, вони мають право покинути її заради роботи з вищою оплатою. І навпаки, компанії не почуваються зобов'язаними щодо своїх працівників – їх можуть звільнити з настанням скрутних часів: ні власники, ні працівники не винні один одному нічого [284, С. 24].

Основною цінністю комунітарного капіталізму є почуття задоволення від участі у спільному процесі на протипагу індивідуальному. Як підкреслює М.Шніцер, "за комунітарної ідеології роль держави значно розширюється: вона бере участь у стимулюванні економічного зростання і забезпеченні програм соціального захисту, а також у суспільних інвестиційних проектах на зразок професійного навчання. У таких країнах рідше змінюють місце роботи й частіше залишаються вірними працедавцям, які, у свою чергу, більше дбають про професійне перенавчання і колективну працю. Компанії опрацьовують довготермінову стратегію і часто функціонують як частина групи. Може існувати також тісна співпраця між компаніями й державою. Комунітарний капіталізм є наслідком своєрідного культурно-історичного розвитку Європи та

Японії, де держава традиційно відіграє важливу роль в економічному розвитку" [284, С. 24-25].

Принципово не заперечуючи вище наведений підхід Л.Туроу, М.Шніцер вважає, що сучасні капіталістичні економічні системи можна поділити на такі основні типи: 1) відносно вільна ринкова система США; 2) соціально-ринковий капіталізм Європи; 3) державно-керований капіталізм Японії та інших країн Східної Азії [284, С. 25]. При цьому він уточнює зміст кожного з перелічених типів систем. Так, для ринкового капіталізму США властива менша роль федерального уряду, нижчі податки та державні витрати по відношенню до ВВП, ніж у інших капіталістичних країнах, незначною є державна власність у промисловості. Водночас уряд підтримує приватну власність, свободу підприємництва, забезпечує належне цивільне законодавство, що створює сприятливі передумови для функціонування такої системи приватного планування, коли окремі особи, а не уряд, організовують і спрямовують виробництво товарів і послуг відповідно до потреб споживачів.

Соціально-ринковому капіталізму на зразок німецького властива розвинута система програм соціального забезпечення – від державного страхування здоров'я до грошової допомоги родинам. Цільові державні виплати становлять вищий відсоток від загальних урядових видатків, ніж у США. Ці виплати надходять особам, котрі не дають натомість жодних товарів чи послуг: це витрати на допомогу безробітним, пільги пенсіонерам тощо. Крім того, зазначає М.Шніцер, компанії мають набагато більше обмежень у своїх стосунках з працівниками: "У Німеччині принцип співвизначення дає

робітникам право обирати своїх представників до рад директорів багатьох німецьких компаній. Вплив держави у Німеччині та інших західноєвропейських країнах поширюється кількома шляхами – через володіння акціями приватних компаній, субсидії галузям виробництва та часткове володіння підприємствами. Існує також певна довіра до економічного планування індикативного типу" [284, С. 26].

На думку М.Шніцера, у таких країнах, як Японія та Південна Корея співпраця між державою й бізнесом набагато тісніша, ніж у США і Європі, зокрема, у розміщенні капіталів та застосуванні промислової політики в економіці. Далі він наголошує, що "культурні відмінності між Японією та Сполученими Штатами і Європою спричинилися до утворення переважно групової форми капіталізму, що ґрунтується на консенсусі поміж різними японськими групами, на відміну від індивідуалістичнішого капіталізму на Заході. Державне соціальне забезпечення в Японії відсутнє – цю функцію виконують бізнесові фірми. Індикативне планування застосовується, але воно базується на консенсусі уряду та основних груп. Насамкінець, згідно з промисловою політикою, представники промисловості спільно з японським міністерством міжнародної торгівлі та промисловості опрацьовують питання стратегії, визначаючи напрями розвитку економіки та ключові галузі для вкладання капіталів" [284, С. 27].

Запропонована М.Шніцером типологізація економічних систем є достатньо аргументованою і спирається на панівні цінності й форму політичного правління, хоча сам автор і не акцентує на цьому. Проте відразу впадає у вічі, що поза увагою дослідника залишилися

середньорозвинуті економічні системи, країни "третього світу", а також велика група постсоціалістичних країн, які мають трансформаційні, перехідні за своїм змістом, економічні системи, у яких відбуваються глибокі системні зміни, що супроводжуються складними й суперечливими загальносуспільними процесами, часто разом з розбудовою власних незалежних держав і формуванням політичних демократій, як, наприклад, Україна.

Зарубіжний дослідник Р.Гілпін висуває три критерії типологізації сучасних економічних систем. Зокрема, він зазначає: "Три принципових компоненти національних суспільств відрізняють їхні економічні системи у сучасному світі. Першим компонентом національної економічної системи є соціальна і політична мета або цілі, які економіка намагається досягти... Другим компонентом є роль держави в економіці... Третім компонентом є система корпоративного управління і промислової структури" [316, С. 414]. Як бачимо, запропоновані компоненти-критерії справді є дуже важливими і шкода, що цей автор не пропонує конкретного варіанту типологізації економічних систем, а лише обмежується досить загальною характеристикою американської та японської економічних моделей [316].

Сучасний зарубіжний економіст Б.Емейбл у книзі "Різноманітність сучасного капіталізму" (Оксфорд, 2006) виділяє п'ять типів сучасних капіталістичних економічних систем: 1) англосакський тип економічної системи; 2) азійський капіталізм; 3) континентальна європейська економічна система; 4) соціал-

демократичні економіки; 5) середземноморський тип економічної системи [295].

Як бачимо, запропонована типологізація економічних систем не має чітких критеріїв і є, на наш погляд, дещо еклектичною й неповною. З одного боку, йдеться про територіальну ознаку становлення і відповідно ідентифікації певних економічних систем, проте водночас, з іншого боку, підкреслюється вплив політичних ідеологій на формування економічних систем, коли виокремлюються "соціал-демократичні економіки". Крім того, обґрунтовуючи такий тип економічної системи, як "азійський капіталізм", мабуть неможливо досягти однозначних висновків, адже аналізуємо принципово різні національні економічні системи (японську, китайську, індійську, нових індустріальних країн – НІК і т.п.). Згаданий дослідник залишає поза увагою постсоціалістичні та інші перехідні економічні системи.

Зарубіжні дослідники П.Холл та Д.Соскайс виділяють три типи капіталістичних економічних систем: 1) ліберальна ринкова економіка; 2) узгоджена ринкова економіка; 3) "проміжний" тип капіталізму [356, С. 19-21]. Зокрема, вони зазначають: "Серед великої кількості країн ОБСЄ шість країн можуть бути визначені як ліберальні ринкові економіки (США, Велика Британія, Австралія, Канада, Нова Зеландія, Ірландія), інші десять – як узгоджені ринкові економіки (Німеччина, Японія, Швейцарія, Нідерланди, Бельгія, Швейцарія, Норвегія, Данія, Фінляндія, Австрія) та залишається шість країн, у яких важко визначити тип ринкової економіки (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Туреччина). При цьому досвід

останніх років показує, що виходячи з ознак інституцій, можна виділити ще один тип капіталізму, який деколи називають "проміжним", що характеризується великим аграрним сектором і екстенсивним державним втручанням. Він відзначається неринковою координацією у сфері корпоративних фінансів, але більш ліберальною організацією в сфері трудових відносин" [356, С. 19-21].

Щодо головного критерію зазначеної типологізації сучасних капіталістичних систем, згадані економісти констатують: "Присутність інституційного доповнення визначає різницю між ліберальною і узгодженою ринковою економікою" [356, С. 17]. Цікаво те, що крім трьох типів капіталістичних економічних систем, вони виділяють ще шість країн, для яких їм "...важко визначити тип ринкової економіки (Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Греція, Туреччина)" [356, С. 21].

Не дивлячись на оригінальність запропонованого підходу, П.Холл та Д.Соскайс, на жаль, як і М.Шніцер, зовсім не досліджують постсоціалістичні, трансформаційні за своїм змістом, економічні системи, роль яких зростає у глобальній економіці.

Серед зарубіжних дослідників проблеми типологізації економічних систем виділяється дещо іншим, оригінальним підходом сучасний американський економіст С.Роузфілд. На наш погляд, він фактично йде шляхом українського ученого Б.Гаврилишина, якого слушно вважають класиком теорії порівняльних економічних систем і котрий відводить цінностям, ментальності, інституціям визначальну роль у формуванні й розвитку економічної системи суспільства та, відповідно, типологізації систем (про концепцію Б.Гаврилишина

Йдеться нижче). У цьому ж контексті С.Роузфілд аргументовано зазначає: "Економічні системи та відмінності між ними визначаються законами саморегулювання або правилами поведінки, встановленими в тій чи іншій культурі, які формують особливості пошуку корисності в економічних одиницях або країнах, а також відповідні механізми й інституції" [218, С. 6]. Далі, дослідник переконливо уточнює, що "...економічні системи зазнають впливу історії, культури, психології, етики, політики та численних, здавалося б, малозначущих чинників" [218, С. 13]. Отже, культура видозмінює стандартні правила господарювання і призводить до виникнення економічних систем з параметрами, які можуть істотно відрізнятися від тих, що передбачалися згідно з теорією ринкової конкуренції. Американський економіст у кінцевому підсумку виділяє 1) гармоністичні та 2) наукові економічні системи. До перших він відносить "різноманітні утопії", "досконалі ринки", "досконалі плани". А другі пропонує ще поділяти на: 1) "саморегульовані", "універсалістські" (категорія А), що спрямовані на "...створення майже досконалих ринків"; 2) "культурорегульовані", з культурними або національними особливостями (категорія Б), що спрямовані на "...побудову систем, бажаних з погляду культури" [218, С. 17-19].

Оцінюючи викладені аргументовані міркування згаданого економіста, водночас натрапляємо на деякі логічні суперечності, на що ми уже звертали увагу вище у п. 4.3. Так, наприклад, розкриваючи суть "саморегульованих" систем (категорія А), він пише, що "визначальною рисою таких систем є саморегулювання, тобто індивідуалістичне прагнення корисності, якому не перешкоджає

втручання держави або суспільства, а також норми поведінки, що відбивають просвітницькі культурні ідеали розвинутого Заходу" [218, С. 17].

А в цілому, аналізуючи реально існуючі сучасні економічні системи та виділяючи їхні характерні принципи, С.Роузфілд вважає, що ці принципи "...містять приписові та заборонні норми, якими культура, етика й державне управління обмежує індивідуальну свободу. Найгнучкіша форма – це загальна конкуренція, характерна для ринку, але така, що не виключає добровільного планування, колективізму, досягнення групового консенсусу, – і все це за умов верховенства права" [218, С. 332]. Підсумовуючи свої роздуми у цьому контексті, учений виокремлює чотири основні типи економічних систем:

- 1) американська система;
- 2) колективістські системи (західноєвропейські);
- 3) комуналістські системи (Японія);
- 4) авторитаризм [218, С. 332].

При цьому дослідник вважає, що економічні системи, побудовані на засадах конкуренції, беруть гору над рештою інших. Системи, які конструктивно реагують на виклик підприємців інших країн чи на загрозу з боку авторитарної держави, повинні досягати більших успіхів, аніж ті, які виявляють інертність і бездіяльність [218, С. 332-333].

Дж.Сакс і О.Пивоварський, досліджуючи основні відмінності ринкових економічних систем, вважають, що існують "...три основних типи ринкової економіки: США, країн ЄС і Японії" [220, С.

311]. Учені намагаються виявити особливості кожного з цих типів економічних систем, розглядаючи їхні ключові інститути [220, С. 311-324]. На наш погляд, такий підхід має право на існування, адже ці три різновиди економічної організації суспільного життя й справді мають чимало специфічних рис та особливостей, що дає підстави диференціювати економіки США, країн ЄС та Японії. Ми в цілому поділяємо окреслений підхід і, зокрема у п. 2.1 зробили спробу розкрити концептуально-методологічні засади становлення сучасних економічних систем США, Німеччини і Японії та простежити конкретні щаблі еволюції цих систем. Водночас вважаємо, що сьогодні всередині ЄС існують ще досить істотні відмінності між національними економічними системами. Тому відносити економічні системи всіх країн-членів ЄС до одного й того ж типу навряд чи є правомірним у нинішніх умовах ще не завершеного процесу інтегрування у ЄС.

Сучасні зарубіжні економісти Б.Еббінгхаус та Ф.Манов виділяють два основні "різновиди капіталізму": 1) узгоджена ринкова економіка (характерні приклади: Німеччина, Японія); 2) неузгоджена ринкова економіка (характерні приклади: США, Велика Британія) [302, С. 5]. Визначальними критеріями цієї типологізації капіталістичних економічних систем згадані автори вважають: 1) фінансове та економічне управління; 2) виробничу систему; 3) менеджмент і трудові відносини; 4) набуття кваліфікації і працевлаштування [302, С. 5]. Водночас, на переконання Б.Еббінгхауса та Ф.Манова, "на практиці деякі економічні системи є гібридними випадками, які розміщені між або навіть осторонь двох

концептуальних полюсів узгодженої та неузгодженої ринкової економіки" [302, С. 6].

До речі, про "гібридні" типи економічних систем пишуть й сучасні українські учені П.Леоненко і О.Черепніна, котрі вважають їх такими, що "...поєднують протилежні форми власності на засоби виробництва, координаційні та стимулюючі механізми... На практиці в умовах різних країн складаються різні моделі змішаної економіки, які відрізняються національними пропорціями "змішування" за панування тих чи інших ознак" [164, С. 87-88].

В цілому ми поділяємо думку, що розглянута концепція типологізації економічних систем нагадує проаналізований вище методологічний підхід П.Холла і Д.Соскайса, хоча Б.Еббінгхаус та Ф.Манов спираються на специфічний набір критеріїв своєї типологізації. Зокрема, обидві концепції виділяють "проміжний" (П.Холл, Д.Соскайс) чи "гібридний" (Б.Еббінгхаус, Ф.Манов) тип капіталістичної економічної системи і, на жаль, повністю залишають поза увагою постсоціалістичні країни з перехідною економікою [130, С. 225-226; 150, С. 148].

Проаналізовані вище методологічні підходи до типологізації економічних систем є найбільш поширеними у зарубіжній компаративістиці. При цьому серед критеріїв типологізації важлива роль відводиться способам узгодження та управління економічною діяльністю, способам організації ринку. У цьому контексті заслуговує на увагу ще один специфічний погляд на окреслену проблему сучасного американського дослідника М.Кастельса. Учений характеризує будь-яке суспільство за двома ознаками: 1) спосіб

виробництва (капіталізм, етатизм (колективізм за Д.Беллом)); 2) спосіб розвитку (індустріалізм, інформаціоналізм). Він дотримується такого методологічного підходу: суспільства організовані навколо процесів людської діяльності, детермінованої у відносинах виробництва, досвіду та влади. Автор уточнює, що виробництво – це вплив людини на природу для задоволення власних потреб; досвід – це вплив людських суб'єктів на самих себе, детерміноване співвідношення між їх біологічними та культурними ідентичностями; влада – це такі відносини між суб'єктами, за яких воля одних суб'єктів нав'язується іншим через потенційне або фактичне застосування насильства – фізичного або символічного. На основі наведених міркувань, розрізняючи два способи господарювання – ринковий і неринковий, згаданий дослідник пропонує виділяти такі три типи економічних систем: 1) архаїчні; 2) змішані або поліформічні (у яких має місце переплетення, взаємопроникнення і взаємодоповнення колективної, приватної і державної форм господарювання, взаємний перехід одного типу господарювання в інший, соціальна орієнтація економіки, демократична форма управління країною, що забезпечує економічні, політичні та духовні гарантії для якомога повнішої реалізації потенціалу кожної людини); 3) авторитарно-бюрократичні [93, С. 48-49; 110].

На думку російських учених-компаративістів А.Колганова і О.Бузгаліна, для сучасного стану світової економіки характерні чотири основні типи економічних систем. Перший тип – це системи, де й нині панують доіндустріальні технології, традиції і натурально-господарська замкнутість як спосіб алокації ресурсів,

докапіталістичні форми залежності і власності при поступовому розвитку індустріальних технологій, ринкових засад, традиційної приватно- і корпоративно-капіталістичної власності. Ці системи сьогодні є винятком. Водночас цілком реальною залишається загроза деградації (внаслідок війн, міжнаціональних конфліктів чи інших глобальних катастроф) більш розвинутих систем до цього стану.

Другий тип – економічні системи, де панують індустріальні технології, ринкові принципи і капіталістична (у т.ч. рання монополістична) власність. Певною мірою можна вважати, що це економіки наздоганяльного типу, які неначе відтворюють (звичайно, в нових умовах) еволюцію класичних капіталістичних систем.

Третій тип – капіталістичні системи, що вступили в епоху реформування своїх технологічних та економічних основ. У рамках цих систем розвиваються постіндустріальний уклад, регульований ринок, корпоративно-капіталістична власність при сильному соціальному обмеженні ринку і капіталу.

Четвертий тип – це системи, які були засновані на переважно індустріальному базисі, що характеризувався надмірною концентрацією і централізацією виробництва та паростками постіндустріальних "пластів" (переважно у сфері ВПК), де суперечливо поєднувалися паростки постринкових відносин та адміністративно-планової системи, елементи асоційованої суспільної та панівної державно-бюрократичної власності, а "економіка дефіциту" була основним типом відтворення. Внаслідок внутрішніх антагонізмів, починаючи з кінця 80-х рр. ХХ ст. цей тип систем увійшов у кризу і поступово трансформується у системи першого,

другого і третього типів, причому найбільш ймовірним є перехід до другого стану (типу) з численними особливостями, породженими інерцією минулого [117, С. 137-138].

Далі, згадані дослідники підкреслюють, що у реальному економічному житті (особливо у періоди світових якісних трансформацій) панівні типи економічних систем можуть неначе "вибухати" внаслідок потужних викидів енергії неекономічного характеру – війн, геополітичних, соціально-політичних, екологічних та інших глобальних зрушень. Ці викиди руйнують технологічно та економічно зумовлене зчеплення елементів систем і призводять до утворення незвичних, а з точки зору економіста, нераціональних за змістом, структурою і моделлю "поведінки" зчеплень вказаних вище елементів. У ці періоди панівними детермінантами стають неекономічні чинники і складаються вельми химерні трансформаційні системи [117, С. 139].

На наш погляд, розглянута концепція типологізації економічних систем А.Колганова і О.Бузгаліна в цілому відзначається логікою й відповідністю реаліям і вектору світової економічної еволюції. Складається враження, що основний акцент зроблено на рухові економічних систем до регульованого та соціально зорієнтованого ринку. Проте, на жаль, автори чітко не називають критеріїв своєї типологізації, не вказують конкретних країн як приклади різних типів систем, що й позначається на деякій розпливчатості їхніх узагальнень і вимагає відповідних уточнень.

А в цілому, згадані економісти приходять до висновку, що доступна їм інформація свідчить про те, що цілісна методологічна

"канва", яка б дала змогу здійснювати порівняння економічних систем, у т.ч. їх типологізацію, субординацію, з'ясування характеру взаємодії і, що ще важливіше, досить точно визначати їхні "координати" у соціально-економічному часі і просторі, ще не розроблена [117, С. 40].

Серед українських економістів проблему типологізації економічних систем вперше проаналізував видатний учений М.Туган-Барановський [211]. У другій половині ХХ ст. її широко дослідив Б.Гаврилишин [43; 44; 45; 46; 322]. Значну увагу методологічній проблемі типологізації економічних систем приділив сучасний учений, фундатор Львівської наукової школи економічних систем Г.Башнянин, обґрунтувавши свою наукову концепцію [10; 11; 12; 13; 32]. Згодом цю проблему досліджував львівський економіст Б.Кульчицький, котрий висунув досить конструктивний підхід до її вирішення [130, С. 275-293; 131, С. 298-314]. Проблема типологізації економічних систем усебічно й глибоко проаналізована сучасними київськими ученими П.Леоненком і О.Черепніною [164, С. 80-97].

В обґрунтованому М.Туган-Барановським підході до проблеми типологізації економічних систем основним критерієм типологізації виступає "...взаємне відношення суспільних груп, що складають частину суспільного цілого" [211, С. 152]. Економічні системи учений поділяє на дві "...обширні групи: 1) гармонійні і 2) антагоністичні. У гармонійних господарських системах інтереси окремих господарств не знаходяться в неминучій суперечності один з одним; навпаки, така суперечність характерна для антагоністичних систем" [211, С. 152]. Обґрунтовуючи конкретні типи гармонійних та антагоністичних

систем, М.Туган-Барановський підкреслює: "Група гармонійних господарських систем може бути поділена на три наступні: 1) первісне господарство, яке здебільшого не знало приватної власності на засоби виробництва і майже не знало обміну; 2) товарне господарство дрібних самостійних виробників; 3) поки що неіснуюче соціалістичне господарство, при якому засоби виробництва будуть належати широким групам виробників.

Група антагоністичних господарських систем також складається із трьох систем: 1) рабського господарства, при якому робітник є власністю власника засобів виробництва; 2) кріпосного, при якому власники засобів виробництва мають право на працю робітника; 3) капіталістичного, при якому робітник юридично вільний, але, будучи позбавлений засобів виробництва, економічно змушений працювати на користь власника засобів виробництва" [211, С. 152-153].

Як бачимо, розглянута концепція М.Туган-Барановського насамперед відзначається соціальною, гуманістичною спрямованістю. Дослідник кладе в основу своїх розмірковувань ідею про суспільну гармонію і суспільні суперечності. При цьому вирішальне значення мають відносини власності і відповідно соціальне становище людини, працівника. Тобто той чи інший тип економічної системи оцінюється крізь призму становища у ньому пересічної людини, виробника, що створює життєві блага. Кажучи про "соціалістичне господарство" як вищий рівень "гармонійних господарських систем", вітчизняний учений, безумовно, вкладав у це поняття високі духовні ідеали, пов'язані з небаченим рівнем моралі й відповідальності людини у суспільстві. При цьому він, що впливає з усієї наукової спадщини

видатного українського мислителя, надає великого значення соціальним, психологічним чинникам суспільно-економічного розвитку, ролі національних устремлінь та релігійних переконань у становленні прогресивних економічних систем (докладніше про це йшлося вище у п. 1.1).

На думку Б.Гаврилишина, всі явища й процеси в економічній системі необхідно аналізувати крізь призму людини [45, С. 116]. Економічну систему він слушно розглядає як елемент архітектури суспільного ладу. Останній включає у себе такі компоненти: 1) цінності – переконання, що впливають на стосунки між індивідами або групами, на відносини всередині суспільства; 2) політичне правління – сукупність політичних інституцій та процедур; 3) власне економічну систему – спосіб організації виробництва й розподілу створеного у суспільстві багатства [45, С. 12-15]. У трактуванні змісту економічної системи Б.Гаврилишин вирішальну роль відводить панівним цінностям. При цьому вчений вважає, що існує кілька прототипів цінностей, а відповідно й форм правління та економічних систем, кожен з яких має свої переваги й недоліки: одні з них привабливіші з гуманістичної точки зору, інші – з політичної, філософської або соціальної, ще інші зумовлюють кращі економічні досягнення [45, С. 12]. Так, усі цінності він поділяє на три основні види: 1) індивідуалістсько-конкурентні; 2) групово-кооперативні; 3) егалітарно-колективістські [45, С. 124-136]. На думку Б.Гаврилишина, різні види суспільних цінностей та форми політичного правління визначають основні прототипи економічних систем. На цій підставі дослідник обґрунтовує власну типологізацію

економічних систем, яка має такий вигляд: 1) вільне підприємництво; 2) узгоджене вільне підприємництво; 3) адміністративно-командна система; 4) розподільний соціалізм; 5) ринковий соціалізм [45, С. 12-15, 153-193].

Виокремлення п'яти типів економічних систем, очевидно, є спрощеним відображенням складної й суперечливої реальності. Тому далі учений з метою чіткішої диференціації названих типів систем розкриває їх характерні особливості. Так, економічна система вільного підприємництва має, на думку Б.Гаврилишина, ті особливості, що індивідуалістсько-конкурентні цінності та політичне правління у формі боротьби за владу породжують систему, в якій панують приватна власність, вільний ринок та прагнення до максимізації прибутку, які уряд законодавчо затверджує, що створює суперницькі відносини між урядом, бізнесом та робітництвом. Прикладом такої економічної системи він називає США.

В економічній системі узгодженого вільного підприємництва групово-кооперативні цінності при колегіально-політичному правлінні породжують ситуацію, дещо подібну до попередньої, "...за винятком узгодженості відносин між урядом та бізнесом (а в деяких країнах і робітництвом), що забезпечує досягнення консенсусу в питаннях загальнонародних цілей, пріоритетів і наступної узгодженості економічних зусиль" [45, С. 15]. Іншими словами, з'являється можливість визначити національні економічні цілі та пріоритети без імперативного планування або адміністративного розподілу ресурсів, з опорою на ринкові сили у розподілі та розміщенні чинників виробництва [164, С. 93]. Б.Гаврилишин

розрізняє три моделі цієї економічної системи: французьку, німецьку та японську.

Характерними рисами адміністративно-командної економічної системи є, на думку вченого, панування егалітарно-колективістських цінностей при унітарному політичному правлінні, державної або колективної власності, тенденції до максимізації кількості виробництва продукції, вирішальна роль уряду, яким фактично керує правляча партія, централізоване планування та адміністративний розподіл ресурсів. Найяскравішим прикладом цієї системи він називає колишній СРСР та інші соціалістичні країни.

Крім цих трьох основних прототипів економічних систем, Б.Гаврилишин розглядає ще два "гібридні" варіанти: розподільний соціалізм та ринковий соціалізм. На його думку, економічна система розподільного соціалізму є специфічним поєднанням соціалістичних цілей та механізмів економічної системи вільного підприємництва. Прикладом цієї системи є насамперед Швеція та інші скандинавські країни. Головний принцип функціонування системи полягає у розмежуванні двох економічних функцій: створення багатства та розподіл багатства. Перша здійснюється на основі вільного підприємництва приватним сектором, друга – безпосереднім втручанням уряду з метою подолання несправедливості у розподілі життєвих благ.

Нарешті, економічна система ринкового соціалізму являла собою особливу економічну систему, що існувала у колишній Югославії і яка спиралася на ідею, згідно з якою робітництво своєю

працею створює вартість і відповідно має право нею розпоряджатися [45, С. 12-15, 153-193].

Розглянута типологізація, запропонована Б.Гаврилишиним, ґрунтується на характеристиці економічних систем за п'ятьма ознаками: 1) головний мотив і/або критерій діяльності (максимізація приросту, прибутку чи виробництва, життєздатність); 2) характер власності (приватна, державна чи колективна); 3) характер ринку (вільний, керований чи контрольований); 4) роль уряду в економічній системі; 5) першопричина і головна мета (економічна, соціальна чи політична) [45, С. 151-152]. При цьому дослідник обґрунтовує висновок про те, що чим більші загальне визнання "справедливості" системи і схильність до відносин співробітництва, тим ефективніше функціонує система [45, С. 179].

З проаналізованої концепції типологізації економічних систем випливає, що Б.Гаврилишин глибоко переконаний у визначальній ролі панівних суспільних цінностей щодо конкретних форм політичного правління і типів економічних систем. У цьому контексті учений підкреслює, що "...задоволення потреб більшості людей залежить від функціонування економічної системи, політичного правління і взаємодії між ними, причому і економічна система, і політичне правління визначаються моральними цінностями суспільства" [45, С. 211]. Виходячи з такої методологічної позиції, дослідник виводить з трьох розглянутих вище основних парадигм цінностей відповідні їм різновиди інших компонентів суспільного ладу (табл. 5.1).

Водночас Б.Гаврилишин відзначає наявність проміжних різновидів суспільного ладу: серед типів економічних систем він виділяє, як ми уже зазначали, розподільний соціалізм та ринковий соціалізм, серед типів політичного правління – різні типи демократії (пряму, представницьку, конституційну, соціальну або тоталітарну), що також підтверджує існування неповторних національних парадигм цінностей у системі координат трьох основних [45, С. 137-138, 152, 181-192].

Таблиця 5.1

Взаємовідповідність різновидів структурних компонентів суспільного ладу (за Б.Гаврилишиним)

I. Цінності	II. Політичне правління	III. Економічна система
Індивідуалістсько-конкуренційні	Противага (боротьба за владу)	Вільне підприємництво
Групово-кооперативні	Колегіальне (співпраця при владі)	Узгоджене вільне підприємництво
Егалітарно-колективістські	Унітарне (диктатура)	Адміністративно-командна система

Джерело: Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / Б.Гаврилишин; [пер. з англ. Л.Лещенко]. - К.: Основи, 1993. - С. 13.

Розмірковуючи про вплив політичної сфери на розвиток економічної системи, український учений аргументовано підкреслює її важливу роль у забезпеченні стійкого розвитку економічної системи: "Тимчасового економічного прогресу можна досягти за різних форм політичного правління, але триваліший період економіка функціонуватиме ефективно тільки тоді, коли політичний лад та його

інституції будуть прийнятні для широких верств населення і за умови існування соціальної справедливості, а також миру в суспільстві" [45, С. 219]. Застосовуючи свій підхід до оцінки складних процесів становлення загальноприйнятої економічної системи координат нинішньої Об'єднаної Європи, Б.Гаврилишин приходить до висновку, що там застосовують змішану модель, взявши якусь частину від однієї теорії й ще щось – від іншої: "Європейський Союз, може, себе ще чітко й не визначив, але такі речі, як соціальне партнерство (співпраця між профспілками і урядами), як підтримання певного рівня соціального забезпечення громадян, у ньому враховують значно більше, ніж у Сполучених Штатах Америки. Там, за океаном, я б сказав, панує примітивний капіталізм, у якому соціальні аспекти стоять на другому плані... справжнє досягнення ЄС – соціальна справедливість і соціальне забезпечення" [43].

І.Грабинський вважає, що пропонуючи ті чи інші принципи типологізації економічних систем, їх автори виходять з потреб власних досліджень [66, С. 43]. Враховуючи особливості організації ринку, способи розв'язання екологічних проблем, соціальну орієнтацію економіки, він розрізняє такі типи економічних систем, як: 1) система економічного лібералізму, що характеризується обмеженим втручанням держави в економіку (США); 2) соціальна ринкова економіка, що характеризується соціальною орієнтацією економічної політики уряду (Німеччина); 3) узгоджене вільне підприємництво, яке реалізується шляхом узгодження соціальних, економічних та екологічних інтересів різних груп суспільства (Франція); 4) система розподільного соціалізму, яка зорієнтована на

досягнення соціальної справедливості засобами фіскальної політики (Швеція); 5) адміністративно-командна система, що існувала у колишньому СРСР та країнах Східної Європи; 6) перехідна економічна система, до якої належить і економічна система України у період її трансформації від адміністративно-командної до однієї з ринкових форм [66, С. 43].

Як бачимо, вітчизняний дослідник вибудовує свій підхід до типологізації економічних систем, спираючись на проаналізовану вище концепцію Б.Гаврилишина. Водночас він пропонує окремо виділяти соціальну ринкову економіку німецького зразка, а також перехідну економічну систему, маючи на увазі країни, що рухаються від "адміністративно-командної до однієї з ринкових форм".

В.Черняк вважає, що економічні системи розрізняються співвідношенням, по-перше, форм власності і заснованих на них секторів економіки або укладів господарювання, по-друге, ринкових механізмів і державного регулювання ("плану і ринку"), по-третє, централізму і децентралізму в управлінні економікою, по-четверте, конкуренції і монополізму, по-п'яте, лібералізованості і соціальної орієнтованості економіки. На основі вищеназваних критеріїв згаданий автор обґрунтовує таку типологізацію сучасних економічних систем: 1) лібералізована ринкова економіка (США); 2) соціально орієнтована ринкова економіка (Німеччина); 3) держава добробуту (Швеція); 4) східно-азійська модель (Японія). На наш погляд, дуже слушною є думка дослідника про те, що у світі існує безліч перехідних і симбіозних форм, які відрізняються між собою ступенем присутності і роллю держави у ринковій економіці [272, С.

32]. Справді, сучасна економічна теорія передбачає різну присутність держави у ринкових відносинах, тобто співвідношення "чистого" ринку і державного регулювання може розглядатися як ключова теоретична і практична проблема економічної політики у сучасних економічних системах.

С.Дзюбик і О.Ривак кладуть в основу своєї типологізації економічних систем два критерії: 1) форму власності на засоби виробництва; 2) спосіб управління і координації економічної діяльності. На цій підставі дослідники виокремлюють такі типи економічних систем: 1) чистий ринок; 2) командна економіка; 3) змішана система; 4) традиційна економіка [80, С. 26]. Як бачимо, тут має місце поєднання реалій економічного життя з чисто теоретичним підходом. Адже перший тип систем – "чистий ринок" є фактично теоретичною абстракцією, що не має аналога на практиці. Крім того, запропонована схема типологізації економічних систем виграла б, якщо б якимось чином були враховані перехідні економічні системи.

Ю.Пахомов, Д.Лук'яненко, Б.Губський вважають за можливе типологізувати економічні системи на основі двох взаємопов'язаних критеріїв: 1) панівної форми власності та 2) контролюючої ролі держави. Відповідно до цих критеріїв усі економічні системи поділяються на: 1) розвинуті країни з ринковою економікою; 2) країни з перехідною економікою; 3) країни, що розвиваються [198, С. 11].

Запропонований підхід має, на наш погляд, очевидну ваду, бо перший тип країн – "розвинуті країни з ринковою економікою" –

насправді функціонують як змішані економічні системи. Класичний ринок давно став надбанням економічної історії, а сьогодення розвинутих суспільств характеризується як синтез власне ринку і державного регулювання, стратегічного прогнозування й планування.

На думку львівського дослідника І.Тивончука, головними критеріями типологізації економічних систем є: 1) структура власності; 2) величина, методи і межі позаринкового регулювання; 3) ступінь свободи діяльності підприємств; 4) соціальна безпека людей. На основі цих критеріїв він виділяє такі типи економічних систем: 1) капіталістична ринкова система; 2) соціальна ринкова економіка; 3) ринкова економіка типу "держави добробуту"; 4) японський або південно-східноазійський тип [241, С. 37].

Цікавий в цілому підхід згаданого ученого не позбавлений, на наш погляд, дискусійних моментів. Зокрема, у запропонованій типологізації не вказано чітко місце "змішаних", а також командно-адміністративних економічних систем. Далі, виникає питання, чи "соціальна ринкова економіка" не є капіталістичною в своїй основі? Останній, четвертий, тип економічних систем має не зовсім вдалу назву, адже цей великий регіон світу представляють і Японія, і Китай, і Індія, і "азійські тигри", а, як відомо, ці економічні системи мають між собою інколи значні відмінності.

Розробляючи проблему типологізації економічних систем, Г.Башнянин виходить з принципу системності і дотримується точки зору, що економіка в історичному розрізі може бути типологізована (поділена на етапи розвитку, типи свого існування тощо) з різних позицій, кількість яких теоретично необмежена [32, С. 21-22]. Такий

методологічний підхід є, на наш погляд, надзвичайно конструктивним, що дало змогу досліднику обґрунтувати оригінальну наукову концепцію. Так, у скороченій інтерпретації концепція Г.Башнянина виглядає наступним чином. Зокрема, з позицій технічної основи економічних систем він виділяє такі їх типи: 1) доіндустріальні; 2) індустріальні; 3) постіндустріальні. З позицій соціально-економічної основи учений виділяє такі типи економічних систем: 1) приватні; 2) суспільні; 3) змішані. З позицій характеру регуляції економічної діяльності цей автор розрізняє такі типи економічних систем: 1) ринкові; 2) адміністративні; 3) змішані. З позицій характеру благ, що виробляються, чи за цільовою спрямованістю економічного розвитку Г.Башнянин виділяє наступні типи економічних систем: 1) доматеріальні; 2) матеріальні; 3) постматеріальні. Або інакше: 1) доекономічні; 2) економічні; 3) постекономічні. З позицій характеру ринкової організації економічної діяльності пропонується розрізняти такі типи економічних систем: 1) доринкові (дотоварні); 2) ринкові (товарні); 3) постринкові (посттоварні системи) [32, С. 21-22].

Сучасні економічні системи найбільш розвинутих країн Г.Башнянин слушно розглядає як перехідні, що завжди перебувають у стані переходу від однієї своєї історичної форми до іншої [32, С. 21-22]. При цьому він виділяє постсоціалістичний і посткапіталістичний типи цих систем [10; 11; 12; 13]. Учений одним з перших у сучасній економічній теорії виявив протилежну спрямованість подальшого історичного розвитку перехідних систем постсоціалістичного і посткапіталістичного типів, а саме: перші посилено капіталізуються,

приватний сектор економіки у них розширюється, а другі, навпаки, посилено соціалізуються і у них суспільний сектор економіки розширюється, а приватний звужується. Цей об'єктивний процес чи, точніше, його неврахування, є основною причиною провалу всіх або більшості західних програм трансформації постсоціалістичних економік [11; 12; 13]. Крім того, Г.Башнянин обґрунтовано вважає, що перехідні постсоціалістичні економіки за характером своєї регуляції є державно-ринковими, а не ринково-державними, як перехідні системи посткапіталістичного типу. На думку вченого, сучасні перехідні економіки у своїй більшості є постіндустріальними, посттоварними, постринковими, постекономічними, постматеріальними, а за своєю соціально-економічною основою чи типом регуляції – змішаними системами [11; 12; 13].

Розширена інтерпретація концепції Г.Башнянина спирається на розгляд історичної типологічної специфіки систем, що впливає з ознак технологічного рівня та соціально-економічної основи національних економічних систем [11, С. 86-136]. Крім того, підкреслюється, що інститут функціонування форм власності на ресурси та продукти виробництва визначає суть соціально-економічної основи будь-якої національної економічної системи [11, С. 86].

Обґрунтовуючи типологізацію економічних систем з позицій їх технічної основи, Г.Башнянин та ін. зазначають, що технічною, матеріальною, енергетичною, трудовою, капітальною і людською основою доіндустріальних економічних систем виступають, відповідно, прості інструменти, природні матеріали, механічна

енергія, ручна праця, землеробський капітал та людина як визначальний чинник будь-якого виробничого процесу. Для індустріальних технологічних економічних систем технічною основою виступають машини і системи машин, у якості матеріального інгредієнта маємо природні та штучні матеріали, енергетичною основою – переважно електрична енергія, капітальною промисловий капітал, трудовою основою виступає у переважній більшості випадків механізована праця, людина зміщується на пасивні позиції виробничого процесу, лише керуючи машинними агрегатами. І, нарешті, у постіндустріальних технологічних економічних системах в якості технічної основи виступають автоматизовані виробничі комплекси, як матеріальний інгредієнт тут використовують у переважній більшості штучні матеріали, енергетичною основою служить електрична енергія поруч з іншими сучасними видами енергії, майже цілковито автоматизована праця лежить в основі трудового складника постіндустріальних технологічних економічних систем, капітальний інгредієнт включає фінансовий чи корпоративний капітал на акціонерній основі. Людський чинник усувається все далі за межі безпосереднього процесу виробництва [11, С. 89-90].

Як слушно вважають Г.Башнянин та ін., більшість існуючих на сьогодні у світі технологічних систем можна розглядати як перехідні від індустріальних до постіндустріальних. Розвинуті економіки країн Заходу у більшості своїй вже сформувалися як постіндустріальні, а постсоціалістичні країни доцільно кваліфікувати як квазіпостіндустріальні, оскільки постіндустріальними є за своєю

суттю лише деякі інгредієнти, а загалом економіка тяжіє до індустріальної за характером [11, С. 90].

Виходячи з методологічної передумови, що інститут функціонування форм власності на ресурси та продукти виробництва визначає суть соціально-економічної основи будь-якої національної економічної системи, Г.Башнянин та його послідовники обґрунтовують поділ економічних систем на: 1) капіталістичні; 2) посткапіталістичні; 3) соціалістичні; 4) постсоціалістичні. При цьому згадані автори поділяють точку зору М.Шніцера, що "капіталізм – це культурно-економічна система, що економічно організована навколо інститутів приватної власності та виробництва товарів заради прибутку, а в культурному відношенні ґрунтується на ідеї про особу як центр уваги суспільства" [284, С. 65].

На думку Г.Башнянина та ін., повний аналіз капіталістичної економічної системи неможливо зробити, не розглянувши дану систему крізь призму її функціональних моделей: 1) чистої капіталістичної економічної системи; 2) реальної капіталістичної економічної системи; 3) квазікапіталістичної економічної системи.

Так, на думку згаданих дослідників, чиста капіталістична економічна система – це один з історичних та функціональних видів національних мікроекономічних систем, що є результатом трансформації докапіталістичних економічних систем. Соціально-економічну основу чистих капіталістичних економічних систем визначає чиста, класична приватна власність, а ринок виступає як основний регулятор економічних процесів при майже повній відсутності адміністративних методів регулювання. Роль держави

зводиться до функцій так званого "нічного сторожа". Вільний конкурентний ринок є тим функціональним середовищем, у якому оптимально проявляє свої властивості чиста конкурентна економічна система. Конкурентний ринок стимулює реалізацію науково-технічного прогресу, ефективно, з економічної точки зору, розподіляє доходи, продукти і ресурси, виступає гарантом деконцентрації економічної влади, що унеможливорює централізацію політичної влади, стимулює розвиток свободи і демократії [11, С. 91].

Можна погодитися з Г.Башнянином та його однодумцями, що чиста конкурентна економічна система існує переважно як теорія, бо реально існуючі економічні системи ввібрали у себе як елемент соціально-економічної основи державну власність, а ринкові регулятори у різній мірі доповнюються адміністративними [11, С. 92]. Такі економічні системи відомі як реальні капіталістичні економічні системи. Мова йде про економічні системи, які постали внаслідок процесу трансформації чистих капіталістичних економічних систем у змішані через еволюційний поступ явища соціалізації, що передбачає орієнтування економічного розвитку в соціальному руслі та поширення неринкового, в основі своїй державного, сектора економіки [183, С. 7-9]. Саме вплив державного сектора економіки зумовлює, на думку Г.Башнянина та ін., типологічну класифікацію реальних капіталістичних економічних систем на: 1) власне капіталістичні змішані реальні та 2) посткапіталістичні реальні змішані економічні системи. Перший тип утворений через реалізацію фіскальної політики і у своєму складі містить суспільний і квазісуспільний підсектори. Суспільний підсектор продукує блага, які

споживаються колективно і плануються до виробництва адміністративними методами. Квазісуспільний підсектор створює блага і послуги, виробництво і споживання яких може частково регулюватися через ринковий механізм. Другий тип – посткапіталістичні змішані економічні системи, відрізняється від першого значно ширшим державним сектором економіки і містить у собі: власне суспільний підсектор, наприклад, національна та внутрішня безпека, освіта, охорона здоров'я; квазісуспільний підсектор, зокрема, освіта, культура; підсектор державної підприємницької діяльності, у якому виготовляються також індивідуальні блага і послуги, що регулюються через ринок. Так, високою є питома вага державної підприємницької діяльності у Франції, Швеції, Швейцарії, Японії, Німеччині. Економіка США, на думку згаданих дослідників, тяжіє до першого типу – власне капіталістичних реальних змішаних економічних систем [11, С. 92].

Крім чистих та реальних капіталістичних економічних систем Г.Башнянин та його однодумці виділяють квазікапіталістичні економічні системи, які є наслідком трансформації постсоціалістичних економічних систем. Цей вид систем притаманний постсоціалістичним економікам, які посилено капіталізуються. У них, як слушно зазначає А.Чухно, складаються сприятливі умови для нагромадження капіталу як основного засобу розвитку матеріального виробництва та розширюється приватний сектор економіки поруч з існуючим інститутом суспільної чи державної власності, що поволі здає позиції [277, С. 15]. За своїм

характером вони є квазіпостіндустріальними, квазіпостринковими, квазіпосттоварними, квазіпостматеріальними.

Всередині квазікапіталістичних економічних систем згадані дослідники виділяють ще два типи систем та два шляхи їх трансформації. Цей поділ вони здійснюють залежно від умов, соціально-економічного контексту, в якому функціонує квазікапіталістична система у національних соціалістичних чи постсоціалістичних економіках. Зокрема, перший тип передбачає еволюцію соціалістичних економічних систем у квазікапіталістичні шляхом природної, ненасильницької приватизації та поступового доповнення суспільного сектора економіки приватним, який здійснює паралельне становлення. Загалом, приватний сектор розширюється трьома шляхами: за рахунок одночасного скорочення суспільного сектора на так званій альтернативній основі; на пропорційній основі, тобто коли і суспільний, і приватний сектори зростають одночасно; на неальтернативній основі, коли приватний сектор зростає паралельно з суспільним, але інтенсивнішими темпами. Такий тип квазікапіталістичних економічних систем притаманний Китаю, В'єтнаму та деяким іншим країнам реального соціалізму. Другий тип формується у країнах колишнього соціалістичного табору і здійснюється революційно, шляхом проведення тотальної приватизації та роздержавлення. У більшості сучасних постсоціалістичних економік розширення приватного сектора відбувається на альтернативній основі, у значно більшій пропорції, ніж зниження суспільного сектора. Саме такий тип квазікапіталістичної економічної системи має місце, на думку

Г.Башнянина та ін., в Україні і супроводжується гіперспадом виробництва та зростанням рівня безробіття [11, С. 94-96].

На переконання Г.Башнянина та ін., виникнення посткапіталістичних економічних систем мало місце у найрозвинутіших країнах Заходу у другій половині ХХ ст., у процесі історичної еволюції капіталістичних економічних систем [11, С. 98]. Технічною і технологічною основою посткапіталістичних економічних систем виступають автоматизовані комплекси, а соціально-економічною – акціонерна, корпоративна, монополістична та інші форми колективно-приватної, корпоративної власності. Державне регулювання економічних процесів доповнює собою існуюче класичне ринкове. Економне використання ресурсів зумовлюється застосуванням непрямих методів виробництва матеріальних благ, а у виробничій сфері процеси диверсифікації переважають над процесами спеціалізації. Цінова система має переважно монополістичний або олігополістичний характер, а у грошовій сфері набуває впливу рух безготівкових, кредитних, депозитних грошей. Тенденція до звуження сфери функціонування чистих фінансових структур і вихід на перший план ринку цінних паперів визначають особливості фінансової системи посткапіталістичних економічних систем. Значно зростає також виробництво і надання послуг духовної сфери. Про соціалізований характер посткапіталістичних економічних систем свідчать досить розширені суспільний та квазісуспільний сектори економіки. Виробництво інтелектуальних благ і послуг набуває значно ширшого

розмаху, ніж виробництво традиційних товарів, що дозволяє трактувати дану систему як інтелектуалізовану [11, С. 97].

У своїй концепції типологізації економічних систем на основі домінуючих форм власності Г.Башнянин та ін. виділяють соціалістичні економічні системи. При цьому вони вважають, що процес становлення, формування і розвитку колективних і суспільних форм власності на чинники виробництва є передумовою виникнення соціалістичних економічних систем. У світовій практиці соціалізація здійснювалась двома шляхами: еволюційно і революційно. Еволюційно соціалізація економічних систем відбувається активно й сьогодні, насамперед у найрозвинутіших країнах Заходу. На противагу цьому, майже скрізь, де насильницькими методами насаджувався соціалізм, спостерігаємо нині економічну кризу [11, С. 99].

Частка суспільного і квазісуспільного секторів у економічній системі свідчить про рівень соціалізації економіки. Це зумовлює, на думку зазначених авторів, відповідну типологізацію: перший тип – національні економічні системи з суспільним сектором, що розширюється; а другий тип – де суспільний сектор звужується. Більшість сучасних західних економік належить до таких, у яких суспільний сектор розширюється: економічні системи США, Франції, Японії, Швеції, Норвегії і т.д. Натомість, в Україні, як і у інших постсоціалістичних країнах, суспільний сектор, в основному, звужується, що зумовлено певними об'єктивними обставинами [11, С. 100].

У свою чергу, вважають Г.Башнянин та ін., соціалістичні економічні системи, існують у вигляді певних моделей, зокрема, як чиста соціалістична економічна система, та функціонують у певних формах, наприклад, як реальна соціалістична економічна система чи квазісоціалістична [11, С. 100]. Згадані автори намагаються розкрити особливості кожної з них. Чиста соціалістична економічна система, як вид соціалістичних економічних систем, історично сформувалася завдяки докорінній трансформації революційним шляхом капіталістичної економічної системи. Соціально-економічною основою даного виду виступає виключно державна власність на чинники виробництва, а основною формою підприємницької діяльності – виключно державний бізнес. Методи регулювання економічних процесів носять адміністративний характер, роль ринку пасивна, оскільки економічні рішення приймаються плановими державними органами [11, С. 101].

На сьогодні відомі принаймні два різновиди чистих соціалістичних економічних систем. Перший той, що існував у колишньому СРСР та Кубі і характеризувався суцільним одержавленням власності. Другий вид був притаманний соціалістичним економікам країн Східної Європи, де поруч з державним існував і незначний відсоток приватного сектора. В умовах початку ХХІ ст. чисті соціалістичні економічні системи практично не зустрічаються [11, С. 100-102].

Особливістю існування реальної соціалістичної економічної системи є, на думку Г.Башнянина та ін., доповнення соціалістичної основи капіталістичними елементами та існування поруч державної і

приватної власності. Неоднорідність ознак цього виду соціалістичних економічних систем зумовлює відповідну їх типологізацію: це – власне соціалістичні та постсоціалістичні змішані реальні економічні системи [11, С. 103]. Перший тип характеризується наявністю приватного сектора, який формується не в результаті роздержавлення, а паралельно із суспільною власністю і виступає як елемент, що доповнює собою суспільний, квазісуспільний сектори та сектор державної підприємницької діяльності. Прикладом тут може служити Китай. У реальних постсоціалістичних економічних системах, на відміну від попереднього типу, значно ширший приватний сектор, який формується через заходи приватизації і роздержавлення, що часто породжує криміналізацію економічних систем [11, С. 102].

Використання автоматизованих комплексів, хоча і незначне, дозволяє говорити про дані системи, як стверджують Г.Башнянин та ін., як про квазіпостіндустріальні. Доповнення абстрактного ринку компонентами контрактного – як про квазіпостринкові, а, на основі цього, виникнення нетоварної організації виробництва свідчить про квазіпосттоварний характер реальних соціалістичних систем. Водночас зростання обсягів духовного виробництва благ і послуг дає змогу класифікувати даний тип як квазіпостматеріальні реальні соціалістичні економічні системи. Подальші трансформаційні тенденції зумовлюють переростання реальних соціалістичних економічних систем у ринкові чи перехідні економічні системи [11, С. 102-104].

Процес становлення посткапіталістичної економічної системи через утвердження соціалізації визначає суть квазісоціалістичних економічних систем як перехідних. Посилення соціальної орієнтації економічного розвитку доповнюється розширенням суспільного сектора національної економіки. Сучасні квазісоціалістичні національні економічні системи характеризуються зростаючою роллю конкретного ринку, посиленням автоматизації виробничих процесів, поширенням сфери послуг, активізацією духовного, а не матеріального виробництва, що дозволяє трактувати їх як посттоварні, постринкові, постіндустріальні, постматеріальні економічні системи [32, С. 315]. В цілому типологічна класифікація, як пишуть Г.Башнянин та ін., передбачає наявність двох основних типів економічних систем: капіталістичних та посткапіталістичних, квазісоціалістичних економічних систем [11, С. 104].

Постсоціалістичні економічні системи, на думку згаданих авторів, виникають у процесі подальшої трансформації реальних соціалістичних економічних систем. Наявні у колишніх соціалістичних країнах Центрально-Східної Європи постсоціалістичні економічні системи характеризуються активними процесами роздержавлення та приватизації суспільної власності, формування ринкового механізму регулювання економічних процесів поруч із збереженням державного. Дослідники вважають, що у найближчій перспективі мова може йти про перехід від соціалістичної економіки до постсоціалістичної, яка в своїй основі поки що базується на державній власності, але в ній вже

закладаються умови для всебічного розширення ролі і значення приватного сектора економіки [11, С. 104].

Домінування державного чи ринкового методів регулювання у певній системі становить основу для подальшої типологізації економічних систем. Так, згадані учені виділяють державно-ринкові та ринково-державні постсоціалістичні економічні системи. Визначальною властивістю першого типу є провідне становище державних методів регулювання при коригуючій ролі ринкових механізмів. Цей тип має місце в економіках Китаю, В'єтнаму. Другий тип базовими має ринкові механізми, а регуляційні функції держави послаблюються. Сюди можна, на думку економістів, віднести економічні системи України та країн Східної Європи [11, С. 104-105].

З позицій технічної основи економічних систем Г.Башнянин виокремлює: 1) доіндустріальні; 2) індустріальні та 3) постіндустріальні типи систем [32, С. 21]. Водночас у структурі власне індустріальних економічних систем пропонується розрізняти: 1) квазііндустріальні; 2) чисті індустріальні та 3) реальні індустріальні економічні системи. На думку Г.Башнянина та ін., початок формування квазііндустріальних економічних систем сягає ще у доіндустріальну епоху. Визначальною їх рисою є процес розширення індустріального сектора, у якому блага і послуги виготовляють не ручною працею та простими інструментами, а механізованою працею. Рушійною силою, що перевтілює доіндустріальну економіку в квазііндустріальну, а останню, в свою чергу, в індустріальну, є процес індустріалізації, під яким розуміють технічне переоснащення національної економіки на основі машин і

систем машин. Чиста індустріальна економічна система своїми визначальними ознаками має високий рівень механізації праці, машини і системи машин є основою виробництва. Своїми витокami чисті індустріальні економічні системи сягають у мануфактурні економічні системи, а у перспективі переростають у постіндустріальні економічні системи. Крім того, на основі історичної типологізації можна виділити: докапіталістичні, капіталістичні, посткапіталістичні та постсоціалістичні чисті індустріальні економічні системи. Перший тип існував у докапіталістичну епоху у вигляді певних локальних осередків і у подальшому дав поштовх до розширення другого типу – капіталістичних чистих індустріальних економічних систем. У капіталістичну епоху чисті індустріальні економічні системи функціонують в усіх сферах національної мікроекономічної системи. Третій тип відзначається тенденцією звуження сфери дії індустріальних економічних систем, натомість набувають чинності і впливу постіндустріальні економічні системи [32, С. 169].

Реальна індустріальна економічна система має, як пишуть Г.Башнянин та ін., ту особливість, що крім використання машин і систем машин трапляються випадки, коли у певній сфері часто має місце ручна праця, або навпаки, відбувається впровадження у дію автоматів. Тут ще певну роль відіграє доіндустріальний сектор, та на очах народжується постіндустріальна економічна система, тобто поєднуються доіндустріальні, індустріальні та постіндустріальні структури, та відповідні типи ринків [11, С. 112].

За якісними ознаками внутрішньої структури реальні індустріальні економічні системи згадані економісти поділяють ще на два види. Для першого виду характерним є наявність залишків доіндустріального сектора у середовищі активної експлуатації машин і систем машин. Цей вид притаманний як капіталістичним, так і соціалістичним економічним системам, він зустрічається навіть в економіках високорозвинутих країн Заходу, не кажучи вже про перехідні економіки, у тому числі і в економіці України. Другий вид реальних індустріальних економічних систем являє собою органічне поєднання індустріального та постіндустріального секторів, при домінації першого, але при невпинному зростанні другого сектора. Вагомість постіндустріального сектора залежить від загального рівня економічного розвитку країни.

Нарешті, постіндустріальні економічні системи, як вважають Г.Башнянин та ін., постають внаслідок еволюції індустріальних економічних систем, коли технічну основу розвитку виробництва складають вже не машини і системи машин, а все більшого значення набуває застосування автоматів та автоматизованих комплексів. Важливою рисою постіндустріальних економічних систем є місце і роль автоматизованих систем як провідного чинника процесу виробництва благ і послуг, людина ж зосереджує на собі функції розробки програм, інформаційного та іншого забезпечення діяльності автоматизованих виробничих систем, певним чином відступаючи на задній план у виробничих процесах [11, С. 109-113].

Своїм становленням постіндустріальні економічні системи завдячують НТП та НТР. Цей вид економічних систем сформувався у

найрозвинутіших країнах світу у другій половині ХХ ст. і відзначається певними особливостями [11, С. 114]. Щодо форм власності, то тут зустрічаємо акціонерну, корпоративну, монополістичну, олігополістичну та інші форми колективно-приватної власності на чинники виробництва. Сучасне постіндустріальне виробництво зосереджує в собі процеси інтеграції та диверсифікації, що дає змогу фірмам надавати блага і послуги різних галузей і це дозволяє гнучко реагувати на зміни ринкової кон'юнктури, уникаючи зниження прибутків чи навіть банкрутства. Мають місце тенденції розвитку національного виробництва, пов'язані з розукрупненням великих підприємств, концернів, утворенням на їх основі відносно автономних філій, а також децентралізація власності на основі акціонування. Демонополізація спричинює підвищення рівня конкурентності у галузі. Економіка рухається у бік соціалізації економічних процесів, відбувається розширення суспільного і квазісуспільного секторів. Трапляються процеси приватизації та роздержавлення, посилюється нагромадження капіталу [236, С. 318].

Розширення позаринкового сектора дає змогу, на переконання Г.Башнянина та ін., трактувати постіндустріальні економічні системи як постринкові. Споживання частини матеріальних і духовних благ поза межами ринку визначає їх як посттоварні, а зростання обсягів виробництва духовних благ і послуг – як постматеріальні. Про економічну систему України можна говорити як про квазіпостіндустріальну, оскільки автоматизовані системи ще не становлять визначальної основи розвитку. Економіка більше

капіталізується, ніж соціалізується, постринкові і посттоварні відносини ще у зародковому стані, соціально-економічною основою виступає державна, а не приватна власність на чинники виробництва [11, С. 115].

Крім великої кількості наведених підходів до типологізації економічних систем, Г.Башнянин обґрунтовує типологізацію систем за ступенем їх вихідної чи початкової регуляції. Він виділяє низку регуляційних типів економічних систем: 1) метагіперрегульовані (надзвичайно сильно регульовані) системи; 2) гіперрегульовані; 3) власне регульовані системи із значним, але не надто, ступенем державного впливу на їхню діяльність; 4) квазірегульовані; 5) гіпорегульовані; 6) абсолютно нерегульовані системи. Зокрема, до метагіперрегульованих систем учений відносить усі адміністративні системи соціалістичного періоду розвитку економіки. Такі адміністративні системи можуть бути кваліфіковані, як вважає Г.Башнянин, як тотально регульовані системи. В економіці перехідного періоду їх розвитку чи перехідного типу метагіперрегульованими (тотально регульованими) повинні бути системи традиційного порядку з державною формою власності (тобто такі системи, які за характером створених благ є несупільними, оскільки у них виготовляються блага традиційного порядку, а з позицій форми власності на основні ресурси – це є ще державні, тобто до певної міри адміністративні системи). Гіперрегульовані системи дуже сильно, але не надзвичайно сильно регульовані з боку держави. В адміністративних економіках такі системи за ступенем їх регулювання відсутні, а у перехідних до їх розряду можна віднести

системи суспільного порядку (в яких виготовляються та споживаються суспільні блага).

Власне регульовані системи відзначаються значним, але не надто, ступенем державного впливу на їхню діяльність. В економіках перехідного чи змішаного типу такими нормально регульованими виступають квазісуспільні (до деякої міри й квазіприватні) системи. Традиційний сектор економіки перехідного чи змішаного типу регулюється державою незначною мірою, що, на думку Г.Башнянина, дає підстави виокремити такі регуляційні типи систем, як квазірегульовані, гіпорегульовані та абсолютно нерегульовані системи. Проте останні розглядаються лише як суто теоретичний випадок, оскільки у реальній економіці будь-якого типу вони не існують. Квазірегульованими виступають, як правило, гіперконцентровані приватні системи, а гіпорегульованими — досконалі чи квазідосконалі приватні системи [32, С. 310-311].

Проведений аналіз концепції типологізації економічних систем Г.Башнянина переконливо доводить, що й справді, як зазначає сам учений, економіка в історичному розрізі може бути типологізована чи поділена на етапи розвитку з різних позицій, кількість яких теоретично необмежена [32, С. 21-22]. Вітчизняний дослідник власне показав, що сьогодні, з висоти ХХІ ст., застосовуючи різні об'єктивні критерії, можемо отримувати цікаві як у теоретичному, так і практичному аспектах висновки про цілий спектр, "різнокольорову мозаїку" економічних систем, що дозволяє розкрити особливості становлення кожного з типів систем, виявити якісні відмінності між ними та у кінцевому підсумку вийти на порівняльний аналіз

економічних систем і пошук їх оптимальних типів, а також часткових моделей функціонування. На наш погляд, концепція Г.Башнянина, безперечно, являє собою вагомий, оригінальний внесок до вирішення важливої теоретико-методологічної проблеми типологізації економічних систем, вона відзначається конструктивністю і може слугувати надійним дороговказом для подальших наукових пошуків у тій царині сучасної економічної теорії, яка виокремилася у теорію порівняльних економічних систем, що є пріоритетним напрямом економічної науки ХХІ ст.

В.Базилевич та ін. обґрунтовують концепцію типологізації економічних систем на основі двох критеріїв: 1) форми власності на засоби виробництва; 2) способу управління господарською діяльністю. На цій підставі дослідники розрізняють такі типи економічних систем: 1) традиційна; 2) ринкова; 3) командна; 4) змішана [89, С. 65]. При цьому уточнюється, що традиційна економічна система властива слаборозвинутим країнам і характеризується багатокладністю економіки, збереженням натурально-общинних форм господарювання, відсталою технікою, нерозвиненою інфраструктурою, бідністю, надмірною традиційністю. Крім того, країни з традиційною економічною системою потерпають від засилля іноземного капіталу.

Ринкова економічна система (економіка капіталізму вільної конкуренції) характеризується пануванням приватної власності на інвестиційні ресурси, передбачає свободу вибору підприємницької діяльності, особисту свободу всіх економічних суб'єктів. Усі макро- та мікроекономічні процеси регулюються ринковим механізмом на

основі вільної конкуренції. Втручання держави в економічні процеси виважене. І, на думку авторів, ринкова економіка вільної конкуренції проіснувала приблизно до першої третини ХХ ст.

Командна економічна система ґрунтується на одержавленні та монополізації господарства, централізованому директивному плануванні виробництва і розподілі ресурсів, не визнає реальних товарно-грошових відносин, конкуренції і вільного ціноутворення. Їй притаманні висока затратність виробництва, зрівняльний розподіл, відсутність матеріальних стимулів до ефективної праці, хронічний дефіцит. Внаслідок цих та ін. причин командна система опиняється у глибокій кризі і закономірно розпадається (наприклад, командна економіка колишнього СРСР, країн Східної Європи та Азії).

Змішана економічна система є адекватною формою функціонування сучасних розвинутих країн і характеризується, як наголошують В.Базилевич та ін., такими рисами: 1) високим рівнем розвитку продуктивних сил і наявністю розвинутої інфраструктури суспільства; 2) різноманітністю (плюралізмом) форм власності й рівноправним функціонуванням різних господарюючих суб'єктів (приватних, колективних, корпоративних, державних); 3) поєднанням ринкового механізму з державними методами регулювання економіки, які органічно переплітаються і доповнюють один одного; 4) орієнтацією на посилення соціальної спрямованості розвитку економіки. Збільшуються затрати на освіту, медичне обслуговування, створюються державні й приватні фонди соціального страхування та соціального забезпечення населення [89, С. 65-67].

Як бачимо, проаналізована концепція типологізації економічних систем, включаючи авторські коментарі до кожного з типів систем, відзначається аргументованістю. Вона адекватно відображає основні шаблі економічного розвитку людства аж до сьогодення. Проте, на нашу думку, цей підхід ще більше виграв би, якщо б дослідники врахували у ньому місце і роль інституційних змінних, ментальних ознак і домінуючих у суспільстві цінностей.

А.Гальчинський, П.Єщенко, Ю.Палкін досліджують проблему типологізації економічних систем у контексті пошуку спільних та відмінних, специфічних рис основних моделей власне ринкової економіки. Так, вони виокремлюють такі три різновиди систем: 1) вільний ринок (економіка США); 2) соціально-орієнтований ринок (економіка Західної Європи); 3) державно-керований ринок (економіка Японії, інших країн Східної Азії) [49, С. 173].

До спільних рис перелічених моделей ринкової економіки автори відносять: по-перше, наявність багатоманітних форм власності (приватної, колективної, державної); по-друге, конкуренцію і сприяння її відтворенню з боку держави. Натомість специфічні риси зумовлені історичними, культурними, релігійними, політичними чинниками тієї чи іншої країни і знаходять вияв у ролі уряду в економіці, організації фінансових ринків та ефективності вирішення соціальних проблем.

Зокрема, характеризуючи вільний ринок, авторський колектив відзначає такі його визначальні риси: незначне втручання держави і всебічна підтримка підприємництва; роль федерального уряду менша, ніж у інших країнах; податки та державні витрати по відношенню до

ВВП у США менші, ніж у інших країнах; державна власність у промисловості незначна.

Основними рисами соціально-орієнтованого ринку є: суттєве втручання держави в економіку; держава відіграє головну роль у розподілі прибутків через програми державних видатків на соціальні потреби; існує розвинута система соціального забезпечення (державне страхування здоров'я, грошова допомога родинам); державні виплати отримують безробітні, пенсіонери та ін. категорії населення.

Ключовими характеристиками державно-керованого ринку виступають: тісна взаємодія держави і бізнесу, особливо у розміщенні капіталів; індикативне планування ґрунтується на узгодженні уряду і фірм; бізнесмени разом з міністерствами розробляють стратегічні напрями розвитку економіки та визначають ключові галузі для вкладення капіталів; державне соціальне забезпечення у Японії відсутнє, а цю функцію виконують фірми [49, С. 173-174].

Ми поділяємо думку, що розглянута типологізація економічних систем є конструктивною у контексті подальших наукових пошуків розв'язання цієї важливої методологічної проблеми [130, С. 231-232; 150, С. 157-158]. Проте шкода, що дослідники зовсім оминули командно-адміністративні системи, а також постсоціалістичні країни з перехідними економічними системами. Крім того, дискусійною вважаємо точку зору, згідно з якою до соціально-зорієнтованого ринку віднесено економіки усіх країн Західної Європи.

На думку С.Мочерного, "визначально-синтезуючим аспектом при характеристиці типу економічної системи є тип економічної

власності, передусім власності на засоби виробництва" [187, С. 331]. Застосовуючи цей критерій, учений пропонує таку типологізацію економічних систем: 1) ринкова економіка (просто ринок або цивілізований ринок, ринкова економіка, ринкова економічна система, соціально орієнтована ринкова економіка, розвинута ринкова економіка та ін.); 2) змішана економіка, яка є **най**досконалішою моделлю сучасного капіталізму; 3) постіндустріальне суспільство; 4) національна економіка; 5) капіталістична економіка; 6) народна економіка [187, С. 334].

Даний методологічний підхід відзначається широким спектром охоплення систем, але водночас не позбавлений дискусійних моментів. Так, дослідник має рацію, вважаючи змішану економіку "найдосконалішою моделлю сучасного капіталізму". Проте не зовсім переконливим видається те, що "ринкова економіка" і "капіталістична економіка" постають як різні типи економічних систем. Крім того, виникає питання, чому постіндустріальне суспільство як найвищий тип економічних систем автор ставить посередині свого переліку систем, де після постіндустріального слідує і "національна економіка", і "капіталістична економіка", і "народна економіка". Щодо змісту останньої, то тут теж постає низка питань, що впливають з надто загальних контурів цієї перспективної, як вважає згаданий дослідник, економічної системи: "Народна економіка – це економічна система, яка розвивається в інтересах народу, передбачає використання усіх типів та форм власності (при домінуванні трудової колективної власності), всебічний соціальний захист населення і національне демократичне економічне планування. В центрі такої

економіки знаходиться людина" [187, С. 345]. Нарешті, проаналізована типологізація економічних систем виграла б, якби була приділена належна увага перехідним системам.

Львівський дослідник Л.Лиско обґрунтовує наступну типологізацію економічних систем: 1) традиційні економіки первісних народів; 2) державно-традиційні економіки стародавніх і середньовічних цивілізацій; 3) ринкові економіки капіталістичних цивілізацій нового часу; 4) економічні системи ХХ ст. (командні, змішані, девелопментні); 5) перехідні економіки націй-держав, що виникли внаслідок краху командної економіки СРСР і світової комуністичної цивілізації [165, С. 80]. Уточнюючи своє розуміння "змішаної національної економічної системи", цей автор виділяє такі її чотири типи: 1) американська модель вільного підприємництва; 2) німецька модель соціального ринкового господарства; 3) шведська модель функціонального соціалізму; 4) "корпорована Японія" [165, С. 231-239].

На нашу думку, при усій непересічності запропонованого підходу, він насамперед виграв би, якщо б було чітко окреслено критерії даної типологізації економічних систем. Деякі міркування згаданого економіста мають, на наш погляд, дискусійний характер. Так, не зовсім зрозуміло, у чому саме вбачає автор фундаментальні відмінності між традиційними економіками первісних народів і державно-традиційними економіками стародавніх цивілізацій. Виникають питання, чому, називаючи третій історичний тип економічних систем, фраза "капіталістичних цивілізацій" вживається у множині, або чому "змішані" економічні системи обрамлені лише

XX ст., коли вони існують й сьогодні, на порозі третього тисячоліття. Не зовсім аргументованим і виправданим видається застосування словосполучення "світова комуністична цивілізація". По-перше, комунізм у повному розумінні згідно з відомою відповідною теорією ще не був збудований, не кажучи вже про те, що нині його оцінюють у принципі як утопію. А по-друге, вживання поряд з терміном "комуністична" фрази "світова цивілізація" є, як мінімум, некоректним.

Вітчизняні економісти Н.Ушакова та І.Помінова вважають визначальними параметрами економічних систем 1) технологічні уклади; 2) способи координації; 3) відносини власності і розподілу доходу; 4) механізми відтворення і функціонування; 5) соціокультурні і правові інститути [260, С. 39]. Застосувавши перші чотири параметри у ролі критеріїв типологізації економічних систем, вони пропонують виділяти такі конкретні типи систем: 1) добуржуазні; 2) перехідні; 3) буржуазні; 4) пізньобуржуазні; 5) мутантносоціалістичні; 6) перехідні від мутантного соціалізму до капіталізму; 7) перехідні від капіталізму до посткапіталізму; 8) посткапіталістичні [260, С. 41-42].

Можна погодитись з думкою самих авторів, що сильною стороною цієї концепції є достатньо стійкий взаємозв'язок між основними параметрами розвитку економічних систем та акцент на ідеї, що коли у міру соціально-економічного прогресу система досягає своєї цілісності, то надалі розвиток веде до генезису нових елементів, їхнього об'єднання в нову економічну систему [260, С. 43-44]. Водночас цей підхід виграв би, якщо б у якості критерію

типологізації економічних систем був застосований такий "параметр" економічних систем, як соціокультурні і правові інститути.

О.Крайник, К.Бліщук, Г.Третяк висувають підхід до типологізації економічних систем, згідно з яким необхідно виділяти дві ринкові (чистий капіталізм та сучасний капіталізм) і дві неринкові (традиційна та адміністративно-командна) системи. При цьому, уточнюють автори, у кожній системі існують свої моделі організації господарства, зокрема, у сучасному капіталізмі виділяються американська, шведська, японська і німецька моделі соціального ринкового господарства [124, С. 12].

Запропонований підхід, на жаль, не позбавлений внутрішніх суперечностей. Зокрема, не приділено уваги перехідним економічним системам сучасних постсоціалістичних країн. Не розкрито зміст поняття "сучасний капіталізм", за яким можна розуміти якісно відмінні економічні системи ринкового зразка. Нарешті, економічна система США аж ніяк не може бути прикладом моделі соціального ринкового господарства.

Обґрунтовуючи свою концепцію типологізації сучасних економічних систем, Б.Кульчицький спирається на низку методологічних узагальнень, важливішими з яких, на наш погляд, є:

1) констатація елементів надмірної ідеологізації при дослідженні економічних систем, що ускладнюють їх типологізацію;

2) усвідомлення того, що різні автори застосовують якісно відмінні концепти при аналізі економічних систем, що фактично переводить науковий дискурс у різні площини: від аналізу цінових, грошових та ін. економічних систем до розкриття змісту, структури й

динаміки економічних систем суспільства (капіталістичних, соціалістичних, постсоціалістичних та ін.). Таким чином, залежно від масштабу розгляду, вихідного методологічного концепту, що кладеться в основу економічного дискурсу, отримуємо абсолютно різні види економічних систем, які між собою часто перебувають у залежності за схемою "система" – "підсистема" – "підпідсистема" – і т.д. З цього випливає, що дослідники, вкладаючи свій зміст у поняття економічної системи, часто типологізують, а потім й порівнюють дуже відмінні між собою теоретичні дефініції і відповідні їм реальні явища економічного життя;

3) переконання, що більшість фахівців пропонують типологізувати сучасні економічні системи на основі одного, визначального критерію, що ускладнює сприйняття усієї палітри економічних систем на порозі третього тисячоліття. Щоправда, частина учених обґрунтовує власні концепції типологізації з урахуванням низки критеріїв (двох і більше), проте часто важко збагнути субординацію самих критеріїв та ступінь їхнього впливу на кінцеві теоретичні висновки авторів. При цьому часто застосування тих чи інших критеріїв зумовлене конкретною метою наукового дослідження, що позбавляє критерії типологізації економічних систем ознак об'єктивності [130, С. 276; 150, С. 180-181].

На думку Б.Кульчицького, сучасна типологізація економічних систем має передбачати застосування спектра об'єктивних пріоритетних і уточнюючих критеріїв, що забезпечить значну варіативність конкретних підходів до типологізації систем. Серед низки таких критеріїв згаданий дослідник поставив на чільне місце

панівні суспільні (а не виключно національні) цінності та відповідні суспільні інституції. Він вважає їх головним, фундаментальним, загальним об'єктивним критерієм типологізації [130, С. 278; 150, С. 182].

Варто зазначити, що Б.Кульчицький визначає цінності досить широко: ставлення до природи, людської, економічної діяльності та її результатів, форм власності, способів організації виробництва і розподілу, майнової нерівності, тлумачення ідей соціальної справедливості, соціальної ієрархії, демократії і т.д., що фіксується на рівні суспільної, зокрема, економічної, політичної, екологічної та ін. свідомості та у цій формі визначає загальну й економічну культуру тривалих історично-економічних епох. Автор цього визначення виводить зумовленість економічних та інших інтересів індивіда з пріоритетних ціннісних критеріїв та орієнтирів. На рівні суспільства у кожний конкретний момент його історичного розвитку та внутрішніх і зовнішніх обставин є якийсь середній, домінуючий "зріз" цінностей, що у кінцевому підсумку активно впливає на функціонування та еволюцію економічної системи. На цій підставі дослідник робить висновок, що парадигма цінностей з історичної перспективи є виявом ментальності, сукупністю звичаєвих ознак суспільного ладу, а у широкому розумінні – це база для прояву певного типу економічної ідеології [129, С. 232; 130, С. 278-279; 131, С. 301; 150, С. 183-184].

Далі, цей економіст поділяє методологічну позицію В.Черняка, згідно з якою у сучасному світі існує безліч перехідних, симбіозних форм, що відрізняються між собою насамперед ступенем присутності і роллю держави у ринковій економіці [272, С. 32]. Крім того,

фундаментальною, на думку дослідника, є підхід Г.Башнянина, за яким з принципу системності впливає, що економіка в історичному розрізі може бути типологізована чи поділена на етапи розвитку і, відповідно, типи свого існування, з різних позицій, кількість яких теоретично необмежена, а також нині існуючі у світі економічні системи необхідно розглядати як перехідні, оскільки вони завжди перебувають у стані переходу від однієї своєї історичної форми до іншої [32, С. 21-22].

До найважливіших основних об'єктивних критеріїв типологізації сучасних економічних систем, включаючи і транзитивні, Б.Кульчицький відніс: 1) панівні форми власності на основні засоби виробництва; 2) ступінь втручання держави в економіку і методи регулювання соціально-економічних відносин; 3) ступінь відкритості економіки та економічної свободи; 4) ступінь екологічної безпеки; 5) ступінь соціалізації; 6) ознаки теоретичної парадигми соціально-економічного прогресу на порозі третього тисячоліття: а) ступінь суспільної відповідальності та б) ступінь інтелектуалізації [130, С. 280; 150, С. 185].

Серед допоміжних, уточнюючих об'єктивних критеріїв типологізації сучасних економічних систем, що дають змогу більш повно, на думку згаданого дослідника, виокремити та охарактеризувати їхні типи, запропоновано: 1) співвідношення міського і сільського населення; 2) співвідношення джерел ВВП; 3) частка військових витрат у ВВП (ступінь мілітарності економічної системи); 4) частка власного капіталу у структурі джерел

фінансування (ступінь самодостатності в економічному розвитку) [129, С. 243; 130, С. 289; 150, С. 195].

На основі зазначених вище пріоритетних об'єктивних критеріїв Б.Кульчицький обґрунтував відповідні варіанти типологізації сучасних економічних систем. Так, за панівними формами власності на основні засоби виробництва вчений виокремив такі: 1) традиційні (общинні); 2) приватні; 3) суспільні (державні); 4) приватно-суспільні (суспільно-приватні) економічні системи [130, С. 280; 150, С. 185]. Визначаючи місце економічної системи України у цій типологізації, він поділяє точку зору Г.Башнянина, згідно з якою у своєму історичному розвитку економіка України, як і будь-які інші перехідні економіки, еволюціонує від досконалої суспільної до змішаної системи, а не до чисто приватної. У ній на перших етапах її ринкової трансформації домінуючу роль повинна все ще відігравати державна, а не приватна власність. За термінологією Г.Башнянина, це – перехідна змішана економіка державно-приватного типу [32, С. 201-202].

В основу наступного варіанту типологізації економічних систем Б.Кульчицький поклав ступінь втручання держави в економіку і методи регулювання соціально-економічних відносин. Зокрема, виокремлено: 1) колегіальні економічні системи (їм відповідають традиційні економічні системи); 2) чисто ринкові (так званий вільний ринок, коли практично відсутній вплив держави на перебіг економічних процесів); 3) змішані ринкові (лібералізована ринкова економіка, що має місце у США, Канаді, Великій Британії); 4) корпоративні ринкові економічні системи (Японія, Швеція,

Австралія); 5) соціально зорієнтовані ринкові (Німеччина, Франція, Австрія); 6) командні або авторитарні економічні системи (колишній СРСР, сучасні Куба, Північна Корея та ін.). Уточнюючи цей підхід, згаданий економіст підкреслює, що змішані ринкові економічні системи передбачають наявність умов для розвитку вільного підприємництва на основі поєднання різноманітних форм власності, а держава здійснює, як правило, короткострокове регулювання, індикативне прогнозування.

Особливістю корпоративних ринкових економічних систем є та, що держава здійснює захист інтересів великих корпорацій, а державне регулювання зводиться до визначення основних пріоритетів розвитку економіки. Фактично корпоративна ринкова економіка має найбільше спільних рис з економікою вільної конкуренції. Прикладами таких економічних систем названі японська, шведська та австралійська [129, С. 236; 130, С. 281-282; 150, С. 185-186]. При цьому ми поділяємо позитивну оцінку П.Леоненком і О.Черепніною підходу Б.Кульчицького, котрі підкреслюють, що останній має рацію у тому, що "...чимало учених схильні зараховувати Швецію до групи сучасних держав, у яких функціонують соціально орієнтовані ринкові економічні системи. Цю проблему львівський вчений вирішує дуалістично. Він вважає, що національна економічна система Швеції дійсно має низку ознак, на підставі яких її можна віднести як до одного, так і до другого типів" [164, С. 112].

Соціально зорієнтовані ринкові економічні системи характеризуються, на думку Б.Кульчицького, високим ступенем соціального захисту усіх громадян, наявністю значного державного

сектора в економіці, а державне регулювання в основному відбувається у формі довгострокового програмування. Він звертає увагу на те, що потужні інтеграційні процеси у Західній Європі, включаючи перехід від національних валют до "євро", об'єктивно зменшують, згладжують відмінності між економічними системами європейських держав. Проте з іншого боку, дослідник слушно наголошує на об'єктивній неминучості існування протягом ще досить тривалого часу соціально-економічних особливостей низки європейських країн (Німеччина, Італія, Іспанія). Підставою для такого висновку є зумовленість і пояснення економічного розвитку та економічної культури суспільства, ставлення до праці, організації процесу праці, трактування соціальної справедливості, глибоко закоріненими національними цінностями, ментальністю, історичною пам'яттю [129, С. 236; 130, С. 282; 150, С. 187; 164, С. 112].

Застосовуючи у ролі пріоритетного критерію ступінь відкритості економіки та економічної свободи, Б.Кульчицький поділяє усі економічні системи на такі типи: 1) закриті (економічно не вільні); 2) квазівідкриті (де економічна свобода може навіть формально декларуватися, але насправді не забезпечується державно-правовим механізмом); 3) відкриті економічні системи, у яких забезпечується економічна свобода (найрозвинутіші країни світу, а також Гонконг, Сінгапур, Нова Зеландія, Естонія та ін.) [130, С. 283; 131, С. 305; 150, С. 188].

Належну увагу дослідник приділяє екологічному аспекту типологізації систем, виділяючи у якості ще одного пріоритетного критерію ступінь екологічної безпеки. При цьому він поділяє цікаву

думку Є.Хлобистова, що екологічну безпеку можна розглядати як складову національної безпеки, а це передбачає певний стан економічного розвитку і нормативно-правових відносин у суспільстві, здатний забезпечувати стійке відтворення природноресурсного потенціалу, а також сприятливі екологічні умови для життєдіяльності населення [271, С. 72]. Відповідно до цього критерію І.Кульчицький виокремлює такі типи економічних систем: 1) екологічно небезпечні або екологічно незбалансовані; 2) екологічно "перехідні" або квазібезпечні; 3) екологічно безпечні або екологічно збалансовані; 4) економологічні економічні системи. Цю типологізацію він, на наш погляд, обґрунтовано вважає "...перспективною у контексті зростання глобальної уваги до вирішення екологічних проблем як середовища існування й розвитку самої людини. Відповідно теорія економічних систем та методологічні концепції їх типологізації і порівняння все більше "екологізуються", що можна трактувати як новітню парадигму економічної науки третього тисячоліття" [130, С. 286; 150, С. 191].

Серед інших варіантів типологізації сучасних економічних систем, запропонованих згаданим дослідником, на нашу думку, насамперед заслуговують на увагу, зокрема, такі, як: 1) за ступенем інтелектуалізації (цей критерій розглядається як пріоритетний); 2) за співвідношенням міського і сільського населення (уточнюючий критерій); 3) за співвідношенням джерел ВВП (уточнюючий критерій); 4) за часткою військових витрат у ВВП (ступенем мілітарності економічної системи – також, за автором, уточнюючий критерій). Так, за ступенем інтелектуалізації економічні системи

запропоновано поділяти на відповідні типи: 1) доінтелектуальні; 2) інтелектуальні; 3) постінтелектуальні економічні системи. При цьому слушно зазначається, що така градація відображає "стрілу" економічної еволюції та її головну рушійну силу: наукові відкриття, поширення освіти, утвердження прогресивних культурних зразків і т.д. Водночас підкреслено роль інтелектуального капіталу, інтелектуальної власності, "know-how", оперативної ділової інформації у забезпеченні функціонування сучасної економічної системи [130, С. 288-289; 150, С. 194].

За співвідношенням міського і сільського населення економічні системи пропонується поділяти на: 1) аграрні; 2) квазііндустріальні; 3) індустріальні; 4) квазіінформаційні; 5) інформаційні; 6) постінформаційні [130, С. 289; 150, С. 195]. На наш погляд, цей підхід виграв би, якщо б згаданий автор по-перше, прокоментував кожний з наведених типів систем, а по-друге, чітко окреслив свою позицію щодо співвідношення таких важливих категорій сучасного наукового дискурсу, як інформаційне суспільство, постіндустріальне суспільство та суспільство знань.

За співвідношенням джерел ВВП Б.Кульчицький пропонує виокремлювати такі типи економічних систем: 1) переважно сировинного спрямування; 2) переважно аграрного спрямування; 3) переважно промислового спрямування; 4) переважно "обслуговуючого" спрямування; 5) переважно інформаційного спрямування. Зазначено, що економічні системи переважно "обслуговуючого" спрямування насамперед мають джерелами власного ВВП такі види економічної діяльності, як туризм та

обслуговування капіталів, а економічні системи переважно інформаційного спрямування мають джерелами власного ВВП різного роду "know-how", винаходи, патенти, ліцензії, наукомісткі технології і т.п. [130, С. 290; 150, С. 195-196]. Вважаючи в цілому конструктивною висловлену вище думку, ми, проте, поділяємо застереження П.Леоненка і О.Черепніної, котрі слушно зазначають, що крім національних економічних систем, які можна досить однозначно віднести до одного чи другого типу, що й робить згаданий учений, не враховано ту обставину, що "...економічна система розвинутих країн (наприклад, США, Японії та ін.) одночасно має як переважно "обслуговуюче", так і переважно інформаційне спрямування" [164, С. 114].

Нарешті, за часткою військових витрат у ВВП (ступенем мілітарності) економічні системи типологізовані так: 1) нейтральні (пацифістські); 2) мілітаризовані у межах розумної достатності; 3) мілітарні (агресивно зорієнтовані). До нейтральних (пацифістських) економічних систем віднесено системи Швейцарії та Швеції, оскільки їхні економічні успіхи значною мірою пояснюються відсутністю витрат на військові цілі з усіма благодотворними соціально-економічними наслідками, які з цього випливають. Навпаки, мілітарні (агресивно зорієнтовані) економічні системи існують у тоталітарних режимах, де низький рівень життя громадян, ринкові механізми не можуть працювати належним чином, відсутній привабливий інвестиційний клімат, порушуються права людини (колишні СРСР та Ірак, сучасні Куба, Північна Корея та ін.) [130, С. 290-291; 150, С. 196-197]. Очевидно, що більшість національних економічних систем

належать до мілітаризованих у межах розумної достатності. У цьому контексті ми поділяємо думку про складність такої типологізації, адже об'єктивний критерій, яким виступає частка військових витрат у ВВП, насправді є наслідком політичних та ін. рішень, що постійно змінюються. Тому розуміння мілітаризації у межах розумної достатності досить розпливчате [164, С. 115].

Як ми вже зазначали вище, проблема типологізації економічних систем перебуває у полі зору вітчизняних учених П.Леоненка і О.Черепніної, які усебічно, глибоко й критично проаналізували її [164, С. 80-97]. Дослідники зуміли виявити ключові концепти різних методологічних підходів, узагальнити висновки різних економістів та окреслити сучасний стан і перспективи вирішення цієї важливої теоретичної проблеми. Так, на їх погляд, розглядаючи питання про типологізацію економічних систем, потрібно мати на увазі насамперед певну умовність будь-якої типологізації, множинність можливих критеріїв типологізації. Науковці слушно підкреслюють, що вибір різних критеріїв під час розгляду економічних систем веде до різних типів їх класифікації і наводять можливі варіанти типологізації економічних систем. Зокрема, залежно від співвідношення у господарському механізмі ринку і плану система може бути: 1) ринковою; 2) централізовано плановою; 3) змішаною; 4) перехідною.

Щодо оцінки сукупності макроекономічних показників економічні системи можуть бути: 1) розвинутими; 2) середньорозвинутими; 3) такими, що розвиваються.

При зіставленні з іншими країнами за оцінками динаміки показників, характеру еволюційних форм та їх співвідношення згадані автори виокремлюють такі економічні системи: 1) системи, що наздоганяють (наздоганяльні); 2) випереджувальні; 3) стійкі.

За домінуванням у системі економічних форм, типу механізму регулювання і ступеня соціальності пріоритетів вирізняють: 1) капіталістичні; 2) соціально зорієнтовані та 3) комуністичні (соціалістичні) системи.

За ступенем і динамікою розвитку країн з урахуванням їх географічного місцезположення П.Леоненко і О.Черепніна виокремлюють такі економічні системи: 1) американську; 2) європейську; 3) азійську.

З погляду прискорення глобалізації, способу взаємодії зі світовим господарством і типу "вписання" в останнє київські дослідники поділяють економічні системи на: 1) домінуючі; 2) блокові; 3) антарктичні; 4) розчинні; 5) самодостатні [164, С. 86].

Наведені підходи до типологізації економічних систем в цілому заслуговують на пильну увагу. Проте окремі варіанти типологізації містять, на наш погляд, дискусійні моменти. Так, при зіставленні з іншими країнами за оцінками динаміки показників, характеру еволюційних форм та їх співвідношення згадані автори виокремлюють "стійкі" економічні системи, на відміну від систем, що наздоганяють і випереджувальних. Як ми зазначали у п. 3.1, нині існуюча концепція стійкого розвитку передбачає усвідомлення обов'язковості принаймні трьох її вимірів: 1) економічного зростання (економічний вимір); 2) соціального прогресу (соціальний вимір); 3)

захисту довкілля (екологічний вимір). Отже, мова не йде про якусь "консервацію" високого рівня розвитку економічної системи, а про її подальший, безперервний прогрес чи зростання. Крім того, "випереджувальні" економічні системи у своїй основі також є стійкими. А звідси постає потреба чіткіше розмежувати поняття "стійкі" та "випереджувальні" економічні системи.

Так само можна подискутувати з приводу типологізації економічних систем за домінуванням у системі економічних форм, типу механізму регулювання і ступеня соціальності пріоритетів. Тут пропонується розрізнити капіталістичні, соціально зорієнтовані та комуністичні (соціалістичні) системи. Однак, хіба капіталістичні системи не можуть бути соціально зорієнтованими? Чи хіба соціалістичні системи не мали певної, нехай і специфічної, заідеологізованої соціальної орієнтації? Очевидно, при висуненні такої типологізації її автори мали б більш чітко розтлумачити її зміст, бо у загальному вигляді вона викликає відповідні питання.

Дискусійністю відзначається й типологізація економічних систем за ступенем і динамікою розвитку країн з урахуванням їх географічного місцезположення. Як відомо, наразі існують відмінності, іноді й досить значні, між економічними системами європейських країн. Тому вживання збірного терміну "європейська" економічна система, є, мабуть, надто загальним. Те саме стосується й "азійської" економічної системи. Це поняття не здатне адекватно охопити й відобразити особливості інституцій та економік країн Азії, оскільки між ними є певні відмінності, а такі країни, як Індія чи

Китай сьогодні, як правило, окремо досліджуються сучасною економічною компаративістикою.

Підсумовуючи здійснене П.Леоненком і О.Черепніною ретельне й глибоке дослідження проблеми типологізації економічних систем, нам видається аргументованим й переконливим їхній висновок, що множинність і багатоманітність критеріїв типологізації зумовлюють відповідну множинність, різноманітність і, по суті, незавершеність типологізації економічних систем [164, С. 115]. Ми повністю поділяємо думку згаданих учених, згідно з якою для сучасних теорій порівняльних економічних систем характерною є типологізація економічних систем за низкою ознак: 1) формою власності на засоби виробництва (приватна чи суспільна); 2) способом координації та управління економічною діяльністю (ринковий механізм чи централізоване управління); 3) системою економічного стимулювання (матеріальні чи моральні стимули); 4) метою та засобами її досягнення (зростання добробуту населення чи гонитва за високими темпами економічного зростання) та ін. Ці параметри, незважаючи на велику кількість різних термінів, "обертаються" навколо приблизно одного й того ж кола проблем: спосіб розподілу (алюкації) економічних ресурсів і координації господарської діяльності; власність; цінності, стимули і розподільні відносини; відтворення (зростання, функціонування) і т.д. А відсутність у реальності "чистих" економічних систем призводить до того, що дослідники говорять про певні доміанти, акценти у визначенні того чи іншого типу систем. При цьому відзначаються труднощі з визначенням перехідної економічної системи, зважаючи на взаємний

рух системоутворювальних конструкцій, економічних форм, регулюючих механізмів, порогових індикаторів [164, С. 87].

З вищесказаного можемо зробити висновок, що виокремлюючи певні типи економічних систем ми неминуче допускаємо певні узагальнення, які передбачають нехтування "дрібницями" задля більш чіткого, але водночас схематичного бачення усієї палітри систем, того чи іншого їх типу зокрема ("чистий" капіталізм і командна централізовано-планова економіка виступають як альтернативні теоретичні зразки і водночас яскраве тло, що допомагає побачити і розкрити зміст реальних економічних систем, які аж ніяк не є "ринковими", а насправді – "змішаними" (про необгрунтоване і навіть шкідливе вживання терміну "ринкова економіка" на противагу "змішана економіка" ми зазначали у п. 3.3, повністю поділяючи думку А.Чухна [281, С. 67])).

Проведений нами аналіз проблеми типологізації сучасних економічних систем як складової їх усебічного дослідження на порозі третього тисячоліття засвідчив наявність цілої низки нерозв'язаних, дискусійних питань. Різні дослідники як в Україні, так і за рубежом часто по-різному підходять до її вирішення. Тут спостерігаємо застосування досить відмінних між собою критеріїв типологізації, різну кількість цих критеріїв, а також різні масштаби здійснення типологізації економічних систем: наприклад, у межах лише розвинутих країн, коли осторонь аналізу опиняються менш розвинуті системи, зокрема, перехідні економіки постсоціалістичних країн тощо. Крім того, на наше переконання, в існуючих методологічних підходах до типологізації економічних систем недостатньо уваги

приділяється врахуванню особливостей становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства, суспільства, заснованого на знаннях, а також не належним чином враховуються велими значні впливи екологізації та глобалізації на функціонування сучасних економічних систем і, відповідно, їх теоретичну типологізацію.

На нашу думку, посилення екологізації та глобалізації сучасних економічних систем (про що ми докладно зазначали у пп. 3.1 і 3.2) зумовлюють об'єктивну необхідність залучення до системи критеріїв типологізації відповідних індикаторів екологізації та глобалізації. Водночас йдеться про необхідність формулювання критеріїв інтелектуального спрямування, які б показували націленість економічних систем на формування інформаційного (постіндустріального), "знаннєвого" суспільства.

З вищесказаного випливає, що чи не найскладнішою передумовою типологізації сучасних економічних систем є обґрунтування справді об'єктивних критеріїв, які, доповнюючи одні одних, дали б змогу диференціювати системи за актуальними і найважливішими критеріями та збагнути вектор світової економічної еволюції у третьому тисячолітті. Очевидно, що таких критеріїв сьогодні не може бути один чи декілька, як це мало місце в умовах існування біполярного економічного світогляду. Проте, з іншого боку, їх, на нашу думку, не варто висувати й надто багато, бо, як зазначалося вище, множинність критеріїв типологізації зумовлюють відповідну множинність, а отже, незавершеність типологізації економічних систем.

Ми переконані, що сучасна економічна теорія не повинна упереджено ставитись до застосування критеріїв, які на поверхні явищ не є "чисто" економічними. На наш погляд, лише активний діалог економічної науки та її складової – економічної компаративістики з іншими науками справді виводить її на "вістря" актуальних проблем планетарного масштабу. До речі, саме такий підхід лежав в основі концепції М.Туган-Барановського. Нині його дотримується й розвиває плеяда таких відомих сучасних українських учених, як А.Чухно, Б.Гаврилишин, П.Леоненко, А.Філіпенко та ін., а також сповідують зарубіжні дослідники С.Роузфілд, Р.Інглегарт, Д.Норт, Т.Сакайя та ін. (ширше погляди названих учених-економістів ми вже висвітлювали вище).

Таким чином, подальший розвиток економічної компаративістики у царині типологізації сучасних економічних систем повинен відбуватися у напрямку виявлення та належного обґрунтування низки критеріїв типологізації, серед яких, на наш погляд, найважливішими на порозі третього тисячоліття доцільно вважати такі: 1) панівні суспільні (у т.ч. національні, релігійні, екологічні та ін.) цінності та відповідні їм інституції; 2) панівні форми власності на основні засоби і результати виробництва; 3) способи досягнення макроекономічної рівноваги (співвідношення плану і ринку); 4) особливості (механізм) розподілу і перерозподілу доходів; 5) рівень екологізації економічної системи; 6) ступінь екологічної безпеки / небезпеки; 7) ступінь забезпечення стійкого розвитку системи; 8) суспільний контроль за системою зв'язків "людина – економіка – екологія"; 9) участь у розв'язанні планетарних

екологічних проблем; 10) питома вага у забрудненні планети; 11) ступінь глобалізації процесів інституціоналізації системи; 12) ступінь залежності від глобальної економіки; 13) структура участі у глобальному поділі праці; 14) кількість ТНК на теренах системи; 15) націленість системи на формування інформаційного (постіндустріального), "знанневого" суспільства (як узагальнюючий критерій на підставі низки часткових критеріїв) і т.п.

5.2. Методологічні засади порівняння економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації

Логічним завершенням наукового процесу розробки методологічних засад дослідження економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації є їх порівняльний аналіз. Теорія порівняльних економічних систем чи економічна компаративістика ставить за кінцеву мету оцінити рівень розвитку конкретної економічної системи, її потенційні можливості та місце у світовому масштабі, досягти чого неможливо без попереднього порівняння цієї економічної системи з іншими.

При цьому тісно переплітаються чисто економічні мотиви такого порівняльного аналізу з соціальними, політичними, правовими, екологічними, культурними, психологічними та багатьма іншими, хоча, безумовно, насамперед йдеться про порівняльний аналіз власне економічних особливостей систем та їхніх потенціалів. Проте, якщо спиратись на ідею про культурну зумовленість становлення економічних систем, а саме такою є наша чітка

теоретико-методологічна позиція, то ми об'єктивно виходимо на розширене трактування змісту економічних систем (про що докладно йшлося у нашому авторському підході, викладеному у п. 4.3) і усвідомлення необхідності залучення до порівняння систем, окрім економічних, цілого спектру формально неекономічних, але надзвичайно важливих для порівняльного дослідження показників і параметрів суспільного буття, які у кінцевому підсумку, нехай часто й опосередковано, але дуже активно впливають і навіть визначають справжню суть і різновиди економічних систем.

З метою пошуку об'єктивної відповіді на поставлену теоретико-методологічну проблему порівняння сучасних економічних систем, коротко проаналізуємо основні підходи до вирішення цієї проблеми, які склалися у зарубіжній та вітчизняній економічній компаративістиці. Переконані, що лише на підставі такого аналізу можна розвинути теорію порівняльних економічних систем з позицій постіндустріальної парадигми у нинішніх умовах посилення екологізації та глобалізації систем.

Необхідно підкреслити, що в історії економічної думки зростання інтересу до порівняльного аналізу економічних систем значно посилюється після утворення так званого соціалістичного табору, коли світ фактично поділився на дві основні економічні системи, які перебували у стані постійного конфлікту та змагання за усіма параметрами функціонування суспільства, включаючи гонку озброєнь. Саме у цей повоєнний час ґрунтовне дослідження і порівняння економічних систем зробили В.Голубничий та А.Оксенфельдт у підручнику "Економічні системи у дії: Сполучені

Штати, Радянський Союз і Франція" (1952 р.) [338]. Як ми вже зазначали у п. 1.1, В.Голубничий, виходець з України, зокрема, з Харківщини, емігрувавши у 1943 р. до Баварії, а потім до США, став співзасновником економічної компаративістики ХХ ст., опублікувавши загалом близько 300 праць [99, С. 428-433]. Головна ідея згаданої вище праці полягала у тому, що економічна теорія, яка виходить з "чистих" економічних систем ("чистий капіталізм", "чистий соціалізм" і т.п.), вступає у суперечність з реальною суспільно-економічною практикою, у якій "ідеальних" систем не існує [338, С. 2-3]. Інакше кажучи, конкретний тип економічної системи неминуче містить елементи системи іншого типу, а отже, потрібно вести мову й про змішані економічні системи. Значна частина наукового дослідження згаданих авторів присвячена порівнянню ефективності функціонування економічних систем США, Франції та СРСР [99, С. 431].

Згодом американський економіст В.Бекінгем опублікував працю "Теоретичні економічні системи. Порівняльний аналіз" (1958 р.), головною ідеєю якої було обґрунтування конвергенції різних економічних систем. Учений намагався довести, що внаслідок конвергенції виникне єдиний загальний економічний лад на капіталістичній основі, де три визначальні риси капіталізму будуть включені до нової системи: приватна власність, економічні стимули і мотив прибутку, ринкова система [296].

Остання чверть ХХ ст. знаменувала собою подальший розвиток теорії порівняльних економічних систем. Посилення уваги зарубіжних та вітчизняних економістів-теоретиків до власне

економічної компаративістики призвело до появи у зарубіжній економічній думці кінця 80-х – 90-х рр. низки цікавих наукових розвідок М.Борнштейна, М.Шніцера, Я.Корнаї, А.Гікса та ін. А вже на порозі третього тисячоліття чимало конструктивних підходів висунули американський дослідник С.Роузфілд, російські економісти А.Колганов та О.Бузгалін, польський фахівець Т.Ковалік та ін.

Вагомий внесок до теорії порівняльних економічних систем у цей же період зробили й українські учені. Їхні ідеї зумовили, на нашу думку, активізацію світового наукового дискурсу у цій царині економічної науки. У більшості досліджень вітчизняних економістів долаються вузькі рамки суто "економічного" світогляду, що можна розцінити як логічний розвиток теоретико-методологічних підходів ученого-економіста світової слави М.Туган-Барановського, і застосовується комплексний та еволюційний підхід до вирішення окресленої наукової проблеми. Серед українських учених до становлення новітньої теорії порівняльних економічних систем насамперед спричинилися Б.Гаврилишин, А.Чухно, П.Леоненко, П.Юхименко та ін. Згодом представники молодшої генерації Г.Башнянин, С.Панчишин, Б.Кульчицький, Б.Шевчик, О.Черепніна та ін. долучилися до розробки проблем економічної компаративістики вже з урахуванням якісно нових умов початку ХХІ ст., спираючись на ґрунтовні дослідження вище названих учених старшого покоління.

Водночас, починаючи з 90-х рр. ХХ ст. і по сьогодні, спостерігається еволюція сфер і тем аналізу, теоретико-методологічних підходів у теорії порівняльних економічних систем. Як зазначають дослідники сучасних економічних систем П.Леоненко

І О.Черешніна, найважливішими серед нових сфер порівняльного аналізу виявилися, зокрема, такі: 1) зіставлення між собою країн з перехідною економікою, процесів здійснюваної системної трансформації в цілому; 2) порівняння економіки постсоціалістичних країн з новими індустріальними, деякими латиноамериканськими державами і навіть з розвинутими ринковими економіками у певних галузях (сільському господарстві, харчовій промисловості, енергетичному секторі та ін.) і на окремих етапах розвитку з позицій здобуття певного досвіду для країн з транзитивними економічними системами; 3) зіставлення принципово нових проблем соціально-економічного розвитку країн з перехідною економікою (наприклад, порівняння початкових умов системної трансформації, процесів приватизації, вступу постсоціалістичних країн до Європейського Союзу, соціально-економічних наслідків розширення ЄС та ін.); 4) так звані попарні порівняння, де, наприклад, низку пар становлять Західна і Східна Німеччина, Фінляндія та Естонія, Південна і Північна Корея та ін. Зокрема, щодо Східної Німеччини, то у сучасному порівняльному аналізі досліджується процес трансформації з одночасним розкриттям наслідків об'єднання країни; 5) компаративний аналіз економічних систем окремих країн у цілому або окремих галузей економіки чи конкретно окреслених проблем у колишніх соціалістичних і сучасних постсоціалістичних умовах; 6) ретроспективна критична переоцінка темпів економічного зростання в СРСР та інших країнах соціалізму; 7) порівняльний аналіз економічного зростання в умовах трансформаційної кризи 90-х рр. ХХ ст. та виходу з неї; 8) порівняння базових економічних процесів і

тенденцій розвитку різних частин Європи, коли на досить агрегованому рівні виокремлюють "три Європи": Західну, Центрально-Східну і Пострадянську [164, С. 52-54].

Крім вище вказаних нових сфер порівняльного аналізу, заслуговують на увагу порівняння соціально-економічних результатів системних трансформацій та функціонування нових економічних систем на постсоціалістичних просторах зі світовими критично допустимими показниками, за якими настає незворотна деградація системи. До цих показників належать рівень падіння промислового виробництва, частка імпортного продовольства на внутрішньому ринку, середня тривалість життя населення, рівень злочинності, рівень довіри до влади та ін. Серед критично допустимих соціальних показників найважливішими є такі: співвідношення доходів 10 % найбагатших і 10 % найбідніших громадян, частка населення, що проживає за межею бідності, співвідношення мінімальної і середньої заробітної плати, рівень безробіття, частка витрат на науку та ін. Ще однією новою сферою порівняльного аналізу стало зіставлення розвитку національної економіки окремих країн у цілому або окремих галузей народного господарства чи конкретно визначених проблем у доперехідних і нинішніх перехідних умовах. У такому поєднується аналіз економічного стану у ретроспективі і сучасності [164, С. 54-55].

Згадані дослідники слушно зазначають, що порівняльний аналіз процесів та наслідків ринкової трансформації у країнах ЦСЄ та СНД призвів до виникнення ще однієї сфери дослідження – прогнозної компаративістики, коли розробляються порівняльні сценарії розвитку

країн, що здійснюють системну трансформацію, країн з розвинутою ринковою економікою і регіонів світу на 5, 10, 50 і більше років, зокрема у галузі темпів економічного зростання, доходів населення, обсягів ВВП і т.д. Проте, як пишуть вітчизняні економісти, поділяючи думку Й.Шумпетера, розглядаючи всі ці прогнози, необхідно взяти до уваги застереження австрійського, а згодом американського ученого щодо будь-яких спроб соціально-економічного прогнозу. Адже аналіз ніколи не дає більше, ніж твердження про тенденції, що виявляються у спостережувальній системі. Соціальне життя є функцією такої великої кількості змінних величин, з яких багато не підлягають жодним вимірюванням, що навіть простий діагноз такого стану речей обертається сумнівною справою, не кажучи вже про джерела страхітливих помилок, які відкриваються, щойно ми вдаємося до прогнозування [164, С. 58; 286, С. 86].

Аналогічну до вищевказаної думку свого часу висловив й фахівець з соціальної проблематики К.Поппер, який, піддаючи аргументованій критиці марксистську концепцію "історизму", підкреслював: "...якщо існує розвиток людських знань, то ми не можемо передбачити сьогодні те, що будемо знати тільки завтра" [207, С. 25].

Глобалізація як об'єктивний процес світової економічної еволюції сприяла появі й поширенню індексно-рейтингового аналізу порівняльних економічних систем. Так, у пп. 3.1 та 3.2 ми усебічно розглянули особливості порівняльного аналізу сучасних економічних систем за відповідно індексами стійкого розвитку та глобалізації.

Подальшим кроком цього виду порівняльного аналізу виявився порівняльний аналіз економіки суспільства знань відповідно до підходу, запропонованого Світовим банком і Програмою "Знання для розвитку" (Knowledge for Development - KfD). Програма KfD налічує 76 показників, які дають змогу порівнювати окремі показники різних країн, середні показники, що характеризують групу країн, а також готовність тієї чи іншої країни до переходу на модель розвитку, що ґрунтується на знаннях. Порівняння можна проводити як за окремими, так і за агрегованими показниками. Вони дають уявлення про такі ключові характеристики економічних систем: 1) інституційний режим, який показує мотиви ефективного використання існуючого й нового знання та розвитку підприємства; 2) ступінь освіченості населення і наявність у нього навиків щодо створення, розподілу і використання знань; 3) інформаційна й комунікаційна інфраструктура, яка сприяє ефективному поширенню і переробці інформації; 4) національна інноваційна система, що включає фірми, дослідницькі центри, університети, консультаційні та інші організації, які сприймають та адаптують глобальне знання для місцевих потреб та створюють нове знання і ґрунтуються на новому рівні технології. Програма KfD передбачає систему базових показників (Basic Scorecard), у якій 12 основних показників об'єднано у 4 групи, що характеризують: 1) інституційний режим економіки, 2) освіту, 3) інновації, 4) інформаційні технології та комунікації [164, С. 161-167].

Зокрема, показники, що відображають інституційний режим економіки, характеризують умови, у яких розвиваються економіка і

суспільство в цілому. Тут аналізуються формальні й неформальні "правила гри", коли для економіки, що ґрунтується на знаннях, головним є питання про те, наскільки економічне та правове середовище сприяє створенню, розподілу і застосуванню знання у його різних проявах. Серед іншого, це, зокрема, доступність фінансування для інноваційного проекту, заохочення освіти і підвищення кваліфікації, дотримання прав на інтелектуальну власність та ін.

Потужним чинником становлення економічної системи суспільства знань є система безперервної освіти та наявність конкурентного середовища освітніх закладів. Так, для оцінювання рівня освіти використовують показники грамотності дорослого населення, співвідношення зареєстрованих школярів, студентів до кількості осіб відповідного віку та ін.

Інновації відображають успішність зв'язків бізнесу з ВНЗ, бібліотеками, дослідними центрами, лабораторіями, різними професійними об'єднаннями і т.п. Для вимірювання застосовують три показники: кількість наукових працівників, зайнятих у сфері НДДКР; кількість зареєстрованих у США патентів, чиї автори належать до тієї чи іншої країни; кількість опублікованих статей у науково-технічних журналах.

Для оцінювання інформаційних технологій та комунікацій застосовують показники кількості телефонів, персональних комп'ютерів у розрахунку на 1 тис. осіб, кількість користувачів Інтернету в розрахунку на 10 тис. осіб та ін. [164, С. 162-163].

Крім того, у межах системи базових показників застосовують також два агрегованих показники, які характеризують соціально-економічні результати розвитку національної економічної системи: 1) річний темп зростання ВВП та 2) індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП). Застосовуються також два зведені індекси: 1) економіки знань і 2) знань. Зокрема, індекс економіки знань – це середній з 4-х індексів: інституційного режиму, освіти, інновацій, інформаційних технологій та комунікацій. У свою чергу індекс знань – це середня величина лише 3-х з них: освіти, інновацій, інформаційних технологій та комунікацій. При цьому кожний із вказаних індексів є арифметичною середньою величиною нормалізованих даних за показниками, що складають ту чи іншу групу. Ці індекси підраховують для кожної країни, для груп країн і для світу в цілому [164, С. 163].

Потім враховують показник N_w , який відповідає числу країн, показники яких гірші, ніж у певної країни, і це число зіставляється із загальним числом країн у групі N_c за такою формулою:

$$\text{Нормалізований показник} = 10 (N_w / N_c) \quad (5.1)$$

Нормалізований показник набуває значення від 0 до 10, де 0 – мінімальне значення, що відповідає країні з найнижчим показником, 10 – максимальне значення, яке відповідає країні з найвищим показником. При цьому 10 % країн з кращими показниками набувають значення нормалізованого показника від 9 до 10, наступні 10 % – значення від 8 до 9 і т.д. Таким чином, нормалізований показник описує становище тієї чи іншої країни порівняно з показниками інших країн [164, С. 163].

Незважаючи на своєрідну "моду" на індексно-рейтинговий порівняльний аналіз сучасних економічних систем, що несе певну "уніфікацію", але не позбавлений, на наш погляд, конструктивізму, у наукових колах кінця ХХ – початку ХХІ ст. тривали й продовжуються сьогодні жваві дискусії та обґрунтовуються авторські підходи до порівняння економічних систем як складової ланки складного "ланцюжка" їх усебічного дослідження та пошуку оптимальних економічних моделей майбутнього.

Які ж основні методологічні підходи зарубіжних та вітчизняних учених домінують сьогодні у теорії порівняльних економічних систем? Відповідаючи на це питання, коротко проаналізуємо відповідні дослідження представників сучасної економічної компаративістики. Так, Т.Яноскі та А.Гікс основним об'єктом аналізу теорії порівняльних економічних систем вважають "...інституції, держави чи суспільства..." [325, С. 5]. На думку згаданих авторів, методологія порівняльного дослідження економічних систем передбачає сім основних "кроків": 1) вибір проблеми, об'єкту дослідження і теоретичної концепції (а) збір соціологічних даних; б) теоретична традиція; в) огляд літератури; г) отримання інформації про країну з різних джерел); 2) побудова дослідження: зовнішній аналіз (а) вибір країн, що ґрунтується на аналізі їх подібностей і відмінностей, із застосуванням логічного і статистичного методів; б) вибір періоду часу дослідження, який би передбачав врахування ситуації до і після самого дослідження); 3) збір даних (а) визначення конкретних показників та їх змісту у різних економічних системах (країнах), які порівнюються; б) систематизація даних; в) врахування

менш істотних показників); 4) побудова дослідження: внутрішній аналіз (а) використання емпіричного методу; б) врахування менш важливих історичних подій; в) врахування історичних етапів розвитку економічної системи); 5) коригування теоретичної концепції з врахуванням особливостей кожної країни, економічної системи; 6) органічне поєднання зовнішнього та внутрішнього аналізу; 7) опис результатів порівняльного дослідження [325, С. 8-9].

Дж.Сакс і О.Пивоварський дотримуються точки зору, згідно з якою відмінності між ринковими економічними системами різних країн не стосуються суті цих ринкових систем, а радше торкаються більш специфічних їх рис. Виходячи з такої методологічної передумови, згадані дослідники фактично вбачають два критерії порівняння сучасних економічних систем, а саме: 1) роль уряду в економіці; 2) роль уряду в організації фінансових ринків. Застосовуючи названі критерії, вони намагаються виявити відмінності між трьома, на їхню думку, основними типами ринкової економіки, якими є США, країни ЄС та Японія [220, С. 311]. Дослідники роблять спробу виявити особливості цих типів економічних систем та відмінності між ними на основі аналізу їхніх важливіших інститутів. Так, порівнюються історичні традиції і політичні філософії, роль уряду в економіці різних економічних систем, роль уряду в організації фінансових ринків, підходи до соціальної політики, ринки праці, підходи до організації корпоративної власності, до промислової політики і т.д. [220, С. 311-321].

Підсумовуючи проведений порівняльний аналіз економічних систем США, країн ЄС та Японії, Дж.Сакс і О.Пивоварський насамперед зазначають, що, незважаючи на розмаїття форм, усі ринкові економічні системи відзначаються відносною ефективністю і залишили далеко позаду економіку соціалістичного типу. Оцінюючи соціальні аспекти функціонування цих систем, дослідники вважають, що Сполученим Штатам краще, ніж європейським країнам, вдається втримати під контролем зростання безробіття, проте вони відстають від європейських країн у питаннях соціального забезпечення найбільш вразливих верств населення [220, С. 321-322].

Проте в цілому Дж.Сакс і О.Пивоварський на рівні методології доходять досить песимістичного висновку, що "...економічна наука поки що неспроможна зробити впевнений прогноз про те, яка система виявиться найбільш ефективною у довготривалій перспективі" [220, С. 322]. Водночас учені відзначають перспективи зближення економічних систем. У цьому контексті вони міркують таким чином: "Можна з упевненістю сказати, що у майбутньому ринкові моделі стануть більш схожими одна на одну. Країни намагаються запозичити економічні моделі, які добре себе зарекомендували. Крім того, все тісніша торгівля й фінансова інтеграція примушують країни здійснювати кроки до гармонізації своєї політики. У Західній Європі, скажімо, розбіжності між економічними інституціями різних країн стають усе більше і більше розмитими завдяки процесові європейської інтеграції. У цих країнах вже запроваджено загальне законодавство у галузі фінансів, міжнародної торгівлі і конкуренції" [220, С. 324]. Серед чинників, які зумовлюють конвергенцію

економічних інституцій, згадані дослідники називають розповсюдження іноземних інвестицій та потоків міжнародного капіталу, процес глобалізації. Але все ж вони вважають, що різні "...країни продовжують і будуть продовжувати винаходити або відкривати нові економічні форми, яким призначено стати їхньою відмінною рисою" [220, С. 326].

На наш погляд, проаналізований вище підхід Дж.Сакса і О.Пивоварського є дещо неповним і, відповідно, не зовсім переконливим. Нам видається, що порівняльний аналіз економічних систем, побудований лише на двох основних, нехай і важливих, показниках, критеріях, не забезпечує повноти і об'єктивності дослідження. Щоправда економісти все ж брали до уваги порівняння традицій і політичних філософій, проте у даному випадку ці параметри не були отримані на підставі якихось окреслених критеріїв.

Американський фахівець з порівняльного аналізу економічних систем М.Шніцер намагається запропонувати свій підхід до порівняння систем. Проте, ми поділяємо думку [130, С. 301; 150, С. 201], критичний аналіз його відповідної праці [284] доводить певну непослідовність методологічної позиції автора, навіть деяку еkleктичність побудови самого порівняльного дослідження систем. Так, цей автор у першому розділі своєї праці зазначає, що йдеться про порівняння, зокрема, капіталістичних систем [284, С. 23]. А вже трохи нижче він підкреслює, що "...поділяє капіталістичні системи на три різновиди" [284, С. 25] (про що ми зазначали у п. 5.1). Тобто М.Шніцер фактично обґрунтовує типологізацію економічних систем.

При цьому він, як і переважна більшість зарубіжних авторів, на жаль, не простежує як відмінностей, так і зв'язку між типологізацією та порівнянням систем. Це зумовило й відсутність чіткої фіксації та розмежування критеріїв типологізації і критеріїв порівняння економічних систем.

Суть підходу згаданого дослідника до порівняння економічних систем полягає у тому, що "...три різновиди капіталізму (1) відносно вільна ринкова система США; 2) соціально-ринковий капіталізм Європи; 3) державно-керований капіталізм Японії та ін. країн Східної Азії. – Я.К.) можна порівнювати, враховуючи ступінь участі держави в економіці" [284, С. 27]. На думку М.Шніцера, два способи порівняння цієї участі ґрунтуються на аналізі величини відношень суспільних витрат до ВВП (він вживав ще показник ВВП замість нинішнього ВВП. – Я.К.) та податків до ВВП. Величина відношення витрат до ВВП показує, якою мірою відбувається переведення ресурсів з приватного у суспільне використання. Ці витрати включають застосування цільових державних виплат як інструменту перерозподілу доходу від однієї групи до іншої. До них насамперед належать пільги родинам, пільги по старості, допомога безробітним, а також широкий спектр інших потреб, наприклад, дороги. Водночас величина відношення податків до ВВП показує, як вважає учений, якою мірою держава контролює економічні ресурси і наскільки видатки на суспільні потреби покриваються платниками державних податків [284, С. 27].

М.Шніцер слушно наголошує, що уряди розвинутих країн світу, де мають місце найефективніші економічні системи, стали

відігравати важливу роль у досягненні таких економічних цілей, як зайнятість, стабільність цін та зростання економіки. Часи невтручання з їхньою ідеєю обмеженого управління вже минули. Нині держави є потужним визначальним чинником продуктивності праці завдяки безпосередній участі у формуванні капіталу. Державні видатки, що спрямовуються на охорону здоров'я, освіту й навчання робочої сили також впливають на продуктивність праці. Як пише далі американський економіст, уряди використовують оподаткування прибутків і цільові виплати для формування більш справедливого розподілу прибутків. Багато урядів займаються регулюванням і контролем бізнесу за допомогою антимонопольного законодавства, що розробляється для запобігання такій практиці неконкурентного бізнесу, як завищення цін. Нарешті, вони займаються соціальним регулюванням, що включає безпеку праці, охорону довкілля та ін. [284, С. 29].

Характеризуючи в цілому підхід М.Шніцера до порівняння економічних систем, можна погодитися з висновком деяких дослідників, що автор фактично спирається на два ключові показники-критерії, які дозволяють співставити різновиди сучасних систем: аналіз величини відношень суспільних витрат до ВВП та податків до ВВП. Проте при всій привабливості і значущості у забезпеченні функціонування економічних систем вказаних показників очевидно, що порівняння систем лише за цими двома критеріями, нехай і досить важливими, не може повністю охопити і розкрити окреслену проблему. Крім того, як зазначалося вище, у цього автора не спостерігаємо ні відмінностей, ні теоретичного

зв'язку між типологізацією і порівнянням систем як науковими дефініціями та відповідними теоретико-методологічними підходами [130, С. 302-303; 150, С. 202-203].

Американський економіст М.Борнстейн, розкриваючи методологічні засади своєї концепції порівняння економічних систем, зазначає, що "економічні системи можна порівняти, зважаючи на три головні аспекти: (1) Які сили впливають на систему, визначаючи її характер? (2) Яка природа системи? Як вона працює? Яка природа і величина державного втручання в економіку? (3) Наскільки добре система працює відповідно до її власних цілей і до додаткових цілей, які поставлені іншими або ж самою системою? Таким чином, ми хочемо знати (1) що робить системи подібними або відмінними, (2) які подібності або відмінності є між системами і (3) які відмінності у функціонуванні системи асоціюються з відмінностями між системами" [301, С. 4].

На думку згаданого дослідника, на економічну систему впливають три групи чинників, які водночас є визначальними показниками, що доцільно застосовувати для порівняння економічних систем: 1) рівень економічного розвитку; 2) соціальні і культурні чинники; 3) навколишнє середовище [301, С. 5]. Зокрема, рівень економічного розвитку характеризується низкою макроекономічних показників, а саме: рівнем доходу на душу населення, нормою зростання доходу на душу населення, часткою інвестицій у ВВП, рівнем безробіття населення та ін. Важливий вплив на економічну систему мають, на переконання М.Борнстейна, соціальні та культурні чинники, які відображають особливості, що ґрунтуються на расі,

зайнятості, рівні доходів, релігії, звичаях, традиціях, цінностях і суспільних переконаннях. Крім того, згаданий автор вважає за потрібне враховувати вплив ідеології на економічну систему. Нарешті, навколишнє середовище економічної системи характеризується такими важливими показниками, як по-перше, величина (площа і населення), по-друге, місцезоташування (топографія, клімат, вихід до морів), по-третє, природно-ресурсне забезпечення економіки [301, С. 5-8].

М.Борнстейн підкреслює, що "моделі економічних систем – це спрощені абстракції, що відображають головні інституційні риси і характеристики функціонування різних типів економічних систем" [301, С. 13]. При цьому "інституції можуть бути визначені як відносно фундаментальні організаційні домовленості для руху продукції та її розповсюдження" [301, С. 8].

В цілому підхід М.Борнстейна відзначається системністю і не обмежується виключно економічними показниками порівнюваних систем, а доповнюється соціальними, культурними та екологічними. Заслуговує на увагу думка згаданого автора, що економічне зростання змінює розмір і структуру економіки, а ці зміни призводять до змін самої економічної системи. Логічним продовженням соціальних та культурних чинників є відповідна ідеологія, яка активно впливає на економічну систему. Зокрема, саме ідеологія визначає, які цілі та засоби є пріоритетними у конкретних історичних обставинах, вона зумовлює інструменти та інституції, методи їх застосування. І хоча ідеологія прямо не породжує конкретну

економічну систему, проте істотно впливає на економічну політику та сукупні економічні результати.

Щодо довкілля з усіма його складовими елементами, то в цілому також можна погодитися з американським ученим у тому, що воно безпосередньо впливає на економічну систему, а також опосередковано й на культуру. Інший аспект впливу довкілля на економічну систему – це контакт з іншими економічними системами, які є джерелом передавання ідеології та інформації про альтернативні системи та їхні результати. Економічна система справді існує у довкіллі, яке істотно впливає на її функціонування.

Ми поділяємо думку, що проаналізована методологічна концепція М.Борнстейна заслуговує на особливу увагу, хоча деякі її положення видаються дискусійними, особливо з урахуванням об'єктивних тенденцій початку третього тисячоліття [130, С. 305-306; 150, С. 205-206]. Зокрема, серед показників навколишнього середовища економічної системи учений виділяє площу, населення і природно-ресурсне забезпечення економіки [301, С. 5]. Проте у сучасному світі площа країни, національної економічної системи вже не є тим вагомим індикатором-показником, що свідчить про існуючі чи перспективні переваги, вищу ефективність даної економічної системи порівняно з іншими. Навіть не заглиблюючись у статистику, зрозуміло, що одні з найпередовіших держав світу – Японія і Німеччина значно поступаються розміром своєї території багатьом країнам, посідаючи водночас перші позиції за економічними і соціальними показниками розвитку. Аналогічна оцінка й такого показника, як кількість населення. Очевидно, що більший трудовий

потенціал створює об'єктивні передумови для забезпечення економічного зростання. Однак й тут ми не можемо констатувати однозначно прямої залежності. Відповідно, порівняння різних економічних систем за критеріями площі і населення не має нині надто переконливих аргументів.

Так само можна поставити під сумнів і такий критерій-показник, що його пропонує М.Борнстейн, як природно-ресурсне забезпечення економіки. Звичайно, забезпеченість ресурсами, особливо енергетичними, сировинними, істотно сприяє ефективному функціонуванню економічної системи суспільства і, відповідно, може враховуватися при порівнянні різних систем. Але зростання відкритості економічних систем, активний розвиток міжнародної торгівлі, нові демократичні політичні реалії, посилення інтеграційних і глобалізаційних тенденцій у сучасному світі усувають гостроту проблеми природно-ресурсного потенціалу. Адже придбати, скажімо, нафту чи нафтопродукти нині не являє собою особливих труднощів на світовому ринку. Це наочно підтверджує досвід успішного функціонування багатьох економічних систем країн, відносно бідних на власні природні ресурси (згадувана нами Японія, багато постсоціалістичних країн Європи, Естонія та ін.). Зокрема, Японія має незадовільне власне ресурсне забезпечення. Вона імпортує 86 % потрібної енергії та 92 % потрібної сировини. Водночас за обсягом промислового виробництва країна посідає друге місце у світі після США [130, С. 305-306; 150, С. 205-206; 290, С. 183].

Розмірковуючи про порівняльне дослідження економічних систем, сучасний американський дослідник С.Роузфілд вважає, що

функціонування систем можна оцінити "позитивно", спостерігаючи за такими показниками, як обсяг і темпи зростання ВВП, або ж "нормативно", складаючи суб'єктивне судження щодо таких питань, як розподіл прибутку та соціальна справедливість [218, С. 5]. Розвиваючи такий підхід, згаданий автор висуває припущення, що нема єдиної думки стосовно того, що є добрим, а що поганим в економіці. А отже нема єдиного стандарту, яким можна було б скористатися, щоб однозначно оцінити переваги економічних систем. Можна зібрати факти та вибудувати моделі для пояснення функціонування економічної системи, проте ні за допомогою фактів, ні моделей не можна довести, що якась система є найкращою [218, С. 10].

Водночас С.Роузфілд переконаний, що усе ж можна встановити кілька критеріїв та керуватися ними при нормативному оцінюванні, зокрема, при вимірюванні потенціалу, показників функціонування та етичних цінностей суспільства: "Будь-яку економічну систему можна оцінити за ступенем відхилення реальних результатів від потенційних можливостей. Нефективні системи завжди поступаються дійовим. Економічні системи можна також оцінювати, порівнюючи їхні надбання з досягненнями конкурентів, а нормативні аспекти можна аналізувати, користуючись статистичними даними про життєвий рівень, розподіл прибутку та рівень безробіття" [218, С. 10]. При цьому, як ми вже відзначали вище, цей учений фактично дотримується думки про культурну зумовленість економічних систем (цей погляд свого часу активно утвердив і далі пропагує Б.Гаврилишин; ми також повністю поділяємо згаданий підхід).

Зокрема, С.Роузфілд вважає, що культура формує не лише ідеали, що їх проголошує суспільство, а й моделі поведінки людей у повсякденному житті [218, С. 13]. Більше того, "культура допомагає зрозуміти, чому народи створюють саме такі системи, а не інші; ... чому системи розвиваються саме в такому напрямку; чому менш досконалі системи не завжди витісняються досконалішими..." [218, С. 14].

С.Роузфілд обґрунтовано зазначає, що практично всі дослідники погоджуються з тим, що культура, політика й етика впливають на поведінку людей в економічній системі. Проте ці чинники рідко коли беруть до уваги, пояснюючи відмінності у функціонуванні різних економічних систем [218, С. 54].

"Відмінності порівняльного рівня валового внутрішнього продукту, споживання на душу населення та економічного зростання, - слушно підкреслює учений, - здебільшого відносять на рахунок капіталу, праці, професійних умінь і навичок, управління, підприємницьких здібностей та технічного прогресу. Міжнародні економічні організації, схоже, вважають, що незадовільне функціонування завжди можна подолати завдяки капіталові, освіті та переданню технологій, хоча їх представники в дусі глобалізму рекомендують лібералізацію ринків, зокрема й приватизацію, конкуренцію та відкритість" [218, С. 54].

Далі, згаданий економіст звертає належну увагу на те, що різні культурні системи не лише впливають на мобілізацію ресурсів, а й є водночас одним з головних чинників, що визначають формування прав власності, управління, технічну ефективність, реагування на

попит, коригувальні механізми, розподіл доходу і трансфертів. Зокрема, дослідник справедливо наголошує на особливій ролі культури як чинника формування ставлення до різних видів власності. Так, у колективістсько налаштованих суспільствах схвально ставляться до муніципальної та державної власності, різновидів напівприватної власності та кооперативних виробничих об'єднань, участі робітників в управлінні підприємством та розподілі дивідендів. Культурні системи з комуналістськими поглядами наділяють членів групи спільним правом управління та власності. Скажімо, у Японії популярною є ідея спільної участі у керівництві, для ізраїльських кібуців характерними є спільна власність та контроль, здійснюваний їх членами. В обох цих підходах діє певна форма максимізації дивідендів, замість головної парадигми конкурентного ринку, яка полягає у максимізації прибутку. Натомість в індивідуалістичних культурних системах громадяни схильні до форм індивідуальної або різних видів корпоративної власності, де ступінь впливу залежить від частки власності. Конкурентна максимізація прибутку та розподіл чистого прибутку між акціонерами залежно від частки власності є природним продовженням такого індивідуалізму, санкціонованого культурною системою [218, С. 62].

Як бачимо, С.Роузфілд досить переконливо ілюструє культурну зумовленість формування ставлення до різних видів власності у різних культурних, а отже й економічних системах. Крім того, він силкується довести, що культура впливає також на правовий та неофіційний судовий механізм, що визначає відносини між

офіційним правом власності та контролем. На його думку, більшість успішних культур створюють системи права або звичаю, які намагаються забезпечити виконання офіційного права власності, але на практиці це не завжди вдається. Для прикладу, нинішні Росія і Китай прагнуть побудувати економічні системи на основі індивідуальної власності, але вони не хочуть створювати необхідну для цього індивідуалістично зорієнтовану правову систему, внаслідок чого економіка обох країн потерпає через значну неефективність та моральний ризик [218, С. 62-63].

Згаданий дослідник схильний вважати, що так само сильно впливає культура і на рівень винагороди за працю, готовність до ризику, почуття відповідальності, трансферти доходу, майна і т.д. І у даному випадку цей автор знову хоче виявити відмінності між цими аспектами економічного буття суспільства на прикладі трьох культурних систем, а саме: 1) індивідуалістичних; 2) колективістських; 3) комуналістських. Він зазначає, що в індивідуалістичних культурних системах чинники виробництва винагороджуються відповідно до величини доданої вартості, вартості їхніх граничних продуктів, що спонукає людей ризикувати, підпорядковуватися верховенству права, ставати власниками й розглядати трансферти доходу та майна як добродійність або соціальний транквілізатор. Зайнятість є функцією попиту, а не дарованим правом. На противагу цьому колективісти виступають за повну зайнятість і рівну плату за однакову працю, вони не заохочують ризиків, обстоюють право участі зацікавлених сторін в управлінні, рівні трансферти, розглядаючи їх як засадничий принцип

справедливості. Насамкінець, комуналісти стверджують, що внесок окремої особи неможливо відокремити від вартості, створеної групою. Інакше кажучи, заробітки не можна розподіляти так, щоб одні отримували більше, а інші менше. Їх потрібно розподіляти порівну між усіма членами і всі повинні брати участь в управлінні. А звідси, нема потреби у правах працівників та перерозподілі доходу й багатства, оскільки членство у групі невідчужуване, а групи самодостатні [218, С. 63].

Згаданий дослідник, розвиваючи свій аргументований, на нашу думку, погляд, пише, що "жодна культурна система не має повної внутрішньої послідовності, кожна має "вітринні" й "тіньові" аспекти. Отож жодну економічну систему не можна адекватно описати за допомогою таких абстрактних термінів, як "індивідуалізм", "колективізм" та "комуналізм". У більшості систем елементи цих понять змішані, або ж вони миряться з антиконкурентною поведінкою та різними видами економічних злочинів. Отримана таким чином суміш різних елементів відбиває певне поєднання культурних, політичних та етичних сил і наділяє економічні системи різними унікальними рисами й потенційними можливостями. Одні з таких систем перевищують інші за своїми якостями. Тому культура, як форма, що містить етичні, політичні й соціальні цінності, важлива для правильного розуміння порівняльного аналізу економічних систем" [218, С. 63].

Американський економіст слушно зазначає, що саме культура висвітлює причини того, чому функціонування економічної системи тієї чи іншої країни часто відбувається всупереч прогнозам теорії

загальної конкуренції. Як приклад, він наводить практичний досвід пострадянської Росії, який є повчальним і багато у чому подібним до українського. Так, С.Роузфілд нагадує, що зарубіжні радники настійно рекомендували російському керівництву приєднатись до західних країн з конкурентною ринковою економікою, швидко відмовившись від державної власності й планування, але при цьому не врахували, що для ефективного переходу необхідно сформувати антиколективістські й антиавторитарні культурні вимоги. Була висунута ідея, що "шокова терапія" дозволить Росії швидко модернізувати виробництво й вийти на рівень життя розвинутих західних країн. Натомість протягом десятиліття країна не лише потерпала від гіперінфляції, а й новопостала ринкова економіка має мало спільного з моделлю загальної конкуренції і, як прогнозує учений, протягом наступних десятиліть буде дисфункційною [218, С. 63-64].

Поділяючи в цілому вищенаведені досить широкі міркування С.Роузфілда, хочемо зазначити, що конструктивною у контексті порівняльного аналізу економічних систем є, на наш погляд, ідея про культурну зумовленість функціонування економічних систем. Водночас шкода, що згаданий дослідник аж надто загально висловився щодо методології порівняння сучасних економічних систем, не запропонувавши ні конкретної концепції чи "технології" порівняння систем, ні алгоритму порівняльного аналізу, не кажучи вже про математичну модель здійснення такого порівняння.

На думку сучасного польського економіста Т.Коваліка, розмірковуючи про критерії оцінювання і порівняння економічних

систем, необхідно пам'ятати, що завдання охарактеризувати всі критерії є неможливим до виконання. Учений поділяє точку зору Я.Корнаї, що виявлення усіх критеріїв подібне до написання повної (?) енциклопедії. Тому він, йдучи стежкою згаданого угорського дослідника, виокремлює основоположні, визначальні критерії, до яких, зокрема, відносить: 1) влада і власність; 2) економічне зростання, зростання виробництва і споживання; 3) технічний прогрес; 4) розвиток людського капіталу; 5) розподіл національного доходу, нерівність, бідність [329, С. 13-24]. Так, описуючи взаємодію влади і власності, Т.Ковалік зазначає, що характер влади може визначати характер, зміст власності. Водночас власність на засоби виробництва, капітал є свого роду владою над предметами, а опосередковано й над людьми [329, С. 15]. Міркуючи про розвиток людського капіталу, Т.Ковалік цитує свого співвітчизника Г.Колодка, котрий вважає, що людський капітал створює до 80 % національного багатства у більшості країн світу, тому освіта й наука поряд з культурою є не просто споживанням частини поточного національного доходу, а насамперед інвестиціями у майбутнє [329, С. 19].

Російські учені-компаративісти А.Колганов і О.Бузгалін розпочинають виклад своїх міркувань щодо специфіки методології порівняльного аналізу економічних систем з деяких попередніх зауваг, висунутих на основі аналізу праць західних економістів. Так, вони вважають, що найбільш поширеною методологічною схемою порівняльного аналізу економічних систем є така: як правило, самотійно викладається набір найбільш відомих теоретичних

уявлень про економічні системи, окремо – опис нині функціонуючих систем, потім вказуються відповідні позитивні зв'язки і відмінності між моделями і практикою. На їхню думку, такий підхід задовільний лише на вихідному ступені дослідження, коли ми систематизуємо, з одного боку, вже наявні дані; з іншого, – теоретичні системи, що їх пояснюють; приходимо до висновку, що жодна з цих теорій, ні їх сукупність не дають адекватного опису закономірностей їх розвитку і порівняльного співставлення [117, С. 32].

Узагальнюючи свій власний аналіз праць західних фахівців з теорії порівняльних економічних систем, А.Колганов і О.Бузгалін зазначають, що у них однією з домінуючих є проблема співвідношення теоретичних моделей і реальності. Натомість у працях таких економістів, як Дж.Ангресано, Дж.Россер і М.Россер російські дослідники вбачають певні відхилення від вищевказаної схеми здійснення порівняльного аналізу економічних систем. Зокрема, вони відзначають, що Дж.Ангресано пропонує поставити у центр уваги еволюційно-інституційний підхід, акцентуючи на історизмі економічних систем, важливості неекономічних чинників, наявності динамічних трансформацій, своєрідності різних систем та їх інститутів, а Дж.Россер і М.Россер спираються на інституційний підхід з елементами марксизму, проте у контексті нового стану світової економіки як глобальної і такої, що трансформується [117, С. 32].

На думку А.Колганова і О.Бузгаліна, більшість зарубіжних дослідників тяжіють до безпосереднього описування тих чи інших національних економічних систем, не обґрунтовують ні критеріїв, за

якими вони обирають параметри порівняння, ні їх логіки та субординації, причому перелік цих параметрів порівняння дуже різноманітний [117, С. 33].

До речі, така оцінка російських учених повністю збігається з нашими висновками щодо наукових розвідок західних економістів-компаративістів, про що ми зазначали вище у цьому ж п. 5.2.

Далі А.Колганов і О.Бузгалін роблять певні "проміжні" висновки, суть яких полягає у наступному. По-перше, починаючи порівняльне дослідження, дуже корисно визначити ту метасистему, до якої належать порівнювані об'єкти. Іншими словами, необхідно попередньо дати відповідь на питання: у рамках якого цілого розвиваються ті основні економічні системи, які ми хочемо порівнювати між собою? По-друге, потрібно зрозуміти закономірності розвитку цих економічних систем. Інакше їх порівняння буде чисто емпіричним, поверховим, що не проникатиме у суть явища. По-третє, необхідно побудувати якийсь первинний набір, деяку первинну систему моделей їх історичного розвитку. По-четверте, застосувати при цьому єдиний метод порівняння. По-п'яте, розглядати практику, тобто справжній історичний матеріал, справжній хід розвитку порівнюваних систем, як критерій істини (тобто як найважливішу основу для дослідження і перевірки обґрунтованості його результатів і висновків, а не як засіб для підганяння під початково сформульовану гіпотезу [117, С. 33-34].

А.Колганов і О.Бузгалін переконані: "Якщо ми побудували наші порівняння на основі цих передумов, то в результаті отримаємо модель, при якій порівнювані системи будуть описані як складові

деякої цілісної картини. Ми отримаємо конкретне знання як єдність, взаємодію і відмінність порівнюваних економічних систем, а не як набір загальних і різних ознак, що існують в економіці на даному етапі її розвитку" [117, С. 34]. Таким чином, завдання порівняльного дослідження – не просто виділити спільні риси і особливості, а у тому, щоб намалювати картину різноманітного розвитку економічних систем у їхньому взаємному зв'язку у часі і просторі. Якщо ми можемо побудувати таку систему, то справді проводимо порівняльний економічний аналіз, що приносить дуже вагомий результат [117, С. 34].

Згадані дослідники звертають увагу на те, як саме можна обирати параметри порівняння і яким має бути хід порівняння економічних систем. Вони слушно зазначають, що, мабуть, потрібно виходити з того, що набір параметрів, за якими будуть порівнюватися економічні системи, повинен бути універсальним. Проте це досить складне завдання, оскільки виділення таких параметрів є важливим теоретичним завданням. Крім того, необхідно мати на увазі, що ці параметри порівняння будуть присутні як динамічні, тобто як такі, що підлягатимуть не тільки деяким кількісним змінам, але й, можливо, якісним трансформаціям. А звідси – ці неначе очевидні "настанови" насправді принципово складно реалізувати, якщо ми хочемо провести серйозні порівняльні дослідження [117, С. 35].

А.Колганов і О.Бузгалін слушно підкреслюють, що існують різні варіанти порівняльного аналізу. Так, можливе порівняння всередині типів економічних систем і міжтипове. Наприклад, можна аналізувати, як відрізняються процеси трансформацій з точки зору

виділення різних моделей трансформацій; чим відрізняється одна країна від іншої у рамках даної моделі; можна проводити порівняння у часі і у просторі; нарешті, можна, спираючись на подібності, відмінності і взаємозв'язок трансформаційних процесів, охарактеризувати конкретно-всезагальну картину трансформацій у системах і на етапах, які підлягають порівнянню. Особливо це цікаво для перехідних економік, де ми можемо накладати один на одного аналіз різних ситуацій [117, С. 38-39].

Проте найскладнішим, на думку А.Колганова і О.Бузгаліна, є обґрунтування системи гіпотез методології порівняльного дослідження економічних систем. І перш ніж запропонувати таку систему гіпотез, російські учені вдаються до певної аналогії. Уявімо, кажуть вони, що перед нами поставлено завдання порівняння планет у рамках Сонячної системи. На початку ми повинні визначити їхні просторово-часові параметри і описати їх рух (як мінімум у межах Сонячної системи); потім можна буде використати для порівняння фізичні, хімічні і т.п. параметри, відомі з різних наукових дисциплін. Більше того, на кожній з планет буде своя система координат (географічних), за якими легко знайти будь-який об'єкт – континент, острів, гору. З іншого боку, Сонячна система в цілому має свої координати у нашій галактиці і т.д. Ця аналогія дає змогу поставити питання: чи не можна таким самим чином визначити "координати" будь-якої економічної системи ("планети"), рівно ж як її метасистеми ("сонячної системи") і підсистем ("континентів", "островів")? Якщо так, то ми можемо створити своєрідний "класифікатор" економічних систем у часі і просторі (зрозуміло, соціально-економічному, а не

географічному чи фізичному). Останнє істотно полегшить і завдання порівняння, і вирішення значно складнішого завдання – розробки конкретно-всезагальної картини життя порівнюваних систем [117, С. 40-41].

Як ми зазначали вище, для А.Колганова і О.Бузгаліна у "методології цілісного соціопросторового і соціочасового порівняльного дослідження економічних систем" найскладнішим є обґрунтування системи гіпотез методології порівняльного дослідження систем [117, С. 40]. І дослідники висувають п'ять таких гіпотез, які ми наведемо у дещо скороченому вигляді.

Зокрема, перша з цих гіпотез полягає у тому, що для економічних систем діє правило взаємопов'язаності їхніх соціопросторових і соціочасових координат, за якими здійснюється їх порівняння. Якщо ми, наприклад, говоримо нині "перехідна економіка", то вже кваліфікуємо економічну систему не лише у часі, але й у просторі, чи навпаки, не лише у просторі, але й у часі. Причому послідовність систем в економічному часі може не збігатися з їх послідовністю у часі астрономічному. Так, економічний час може йти вперед, назад, зупинятися, хоча астрономічний час буде завжди бігти в одному напрямі. Економічний простір не збігається з географічним і на відміну від нього є сукупністю певних, відтворюваних економічних відносин, котрі, звичайно ж, якимось географічно локалізовані, але відповідності географічному регіону тут може й не бути. В цілому, як вважають А.Колганов і О.Бузгалін, економічний простір і час взаємопов'язані. Будь-яка досліджувана нами система має координати і у першому, і у другому, причому вони

взаємно визначають один одного. Тому дуже важливою є теза про порівняння економічних систем в економічних часі і просторі за взаємопов'язаними параметрами [117, С. 41-42].

Друга гіпотеза, і найважливіша на думку згаданих дослідників, полягає у тому, що економічні системи можуть бути подані як певні вектори в n -мірному соціально-економічному просторі-часі. Гіпотеза, згідно з якою система уявляється як вектор, що має координати в n -мірному економічному просторі-часі, дає змогу виділити у порівнюваних системах різні виміри і якимось чином визначити їх для кожної з економічних систем. Інакше кажучи, у кожному вимірі економічного простору-часу кожна із систем має свої координати. Кожна економічна система виступає як сукупність параметрів, за якими її можна порівнювати з будь-якою іншою економічною системою, якщо визначені виміри простору-часу. Уявлення про систему як про вектор дає змогу визначити її динаміку, можливі траєкторії майбутнього розвитку чи відмирання. Важливо, що економічний простір-час на відміну від "звичайного" має не 4, а n вимірів. При цьому число n у принципі прямує до безконечності, хоча на кожному етапі розвитку економіки та економічної науки обмежене, зокрема, масштабами і складністю самої системи, глибиною і конкретністю нашого пізнання економічних систем та ін. [117, С. 42-43].

Третя гіпотеза полягає у тому, що єдина система координат виявляється прийнятною не тільки до економічних систем, але й до їхніх підсистем та метасистем. Звичайно, це не означає, що економічні системи, метасистеми та підсистеми складаються з

абсолютно однакових елементів. Це означає, що набір їхніх елементів, які збігаються, міститься у них поряд з іншими елементами, які є відмінними. Скажімо, можна цілісно охарактеризувати систему відносин власності в країні і в регіоні, порівнявши їх потім з панівними відносинами власності в країнах, що належать до числа розвинутих, тих, що розвиваються чи країн з перехідною економікою і т.п. Згадані економісти зазначають, що при застосуванні такого підходу кожна з порівнюваних економічних систем є відкритою вгору і донизу для аналізу за єдиною взаємозв'язаною системою параметрів [117, С. 43-44].

Четверта гіпотеза, висунута А.Колгановим і О.Бузгаліним, лише уточнює попередні три і підкреслює, що сукупність економічних систем, що перебувають у даному просторі-часі, утворює єдиний організм з єдиною системою "координат" і з єдиними, але не однаковими, закономірностями розвитку [117, С. 44].

П'ята гіпотеза є, на думку згаданих дослідників, прямим наслідком попередньої гіпотези чи передбачення. Цей взаємозв'язок координат між векторами і всередині них призводить до формування стійких груп країн. Традиційно їх поділяють на "перший" (розвинуті країни), "другий" (колишні і нинішні "соціалістичні країни") і "третій" (країни, що розвиваються) світи. "В основі такого поділу, – зазначають А.Колганов і О.Бузгалін, – лежить поєднання двох критеріїв: рівня економічного розвитку і панівного способу виробництва" [117, С. 44-45].

У підсумку згадані економісти підкреслюють, що запропонований ними "багатовекторний" підхід до порівняння

економічних систем дає змогу "намацати" конкретно-всезагальну єдність різних економічних систем, що об'єднані у певні "анклави" не за принципом формальної спільності "їжака і щітки до чобіт", а конкретно-всезагального взаємозв'язку змістовних характеристик, які має кожна економічна система по кожному з векторів. Крім того, дослідники роблять два доповнення до наведених гіпотез. Так, вони вважають, що "глобальний" вимір (вектор) пов'язаний з теоріями постіндустріального суспільства, розробками Римського клубу, теоретиків ноосфери і т.п. Натомість економічні вектори (план-ринок, власність, соціальні параметри) будуть побудовані на контрапункті власне економічних теорій (від марксизму та інституціоналізму до неокласики і неоінституціоналізму) і т.д. По-друге, з плином часу світ перетворюється у єдину взаємозв'язану інтернаціональну систему, а отже, ізольована характеристика країни поза взаємозв'язком з іншими дасть неповні і недостатні результати. Наприклад, міра вирішення екологічних проблем у розвинутих країнах не може бути правильно оцінена без врахування того, який обсяг природних ресурсів вони поглинають і який обсяг "брудних" технологій вони вивозять до країн, що розвиваються [117, С. 45].

А в цілому, згадані економісти приходять до дещо песимістичного висновку, який ми у повному обсязі наводили вище у п. 5.1. Зокрема, вважають учені, що доступна їм інформація свідчить про те, що цілісна методологічна "канва", яка б дала змогу здійснювати порівняння економічних систем і досить точно визначати їхні "координати" у соціально-економічному часі і просторі, ще не розроблена [117, С. 40].

На наш погляд, проаналізований підхід до порівняння економічних систем А.Колганова і О.Бузгаліна відзначається достатньою методологічною глибиною, логікою та справді "багатовекторністю". При цьому слушно оцінено деяку вузькість та односторонність досліджень західних компаративістів. Водночас російські учені досить широко й аргументовано описують лише "фундамент" проведення порівняльного аналізу економічних систем, хоча це само по собі є надзвичайно важливим і конструктивним для розвитку сучасної економічної теорії. Проте, безперечно, їхнє дослідження було б ще більш цінним для наукового дискурсу, якщо б вони розгорнули власну точку зору у напрямку більшої конкретизації, обґрунтувавши конкретні критерії сучасного порівняльного аналізу і на цій основі ймовірно, відповідну математичну модель проведення такого аналізу. Крім того, відчувається певне тяжіння учених до марксистської термінології (наприклад, "спосіб виробництва" та ін.) та неомарксистських ракурсів. Однак вони не є домінуючими, а швидше свідчать про прагнення дослідників врахувати усю існуючу палітру теоретико-методологічних підходів до порівняння економічних систем, включаючи й теорії постіндустріалізму.

Сучасні зарубіжні економісти П.Холл та Д.Соскайс, досліджуючи "різновиди капіталізму" і виділяючи три типи капіталістичних економічних систем (про що ми докладно говорили у п. 5.1), підходять до методологічної проблеми порівняння економічних систем з позицій інституціоналізму. Зокрема, вони зазначають: "Ми вважаємо, що така теорія (теорія порівняльних переваг. – Я.К.) може лежати в основі концепції порівняльних

Інституційних переваг. Головною ідеєю є та, що інституції конкретної економічної системи забезпечують фірмам певні переваги, які стимулюють певні види діяльності у цих економічних системах" [356, С. 37].

Аналіз публікацій у фаховому американському науковому журналі "Journal of Comparative Economics", який ставить за мету висвітлення питань порівняльних економічних теорій, підтверджує зроблений нами вище висновок про певну недооцінку розробки сучасної методології порівняння економічних систем. Водночас на такому тлі певний інтерес викликає стаття "Нова порівняльна економічна теорія", опублікована у цьому журналі у грудні 2003 р., написана колективом сучасних американських економістів (С.Дьянков, Е.Глезер, Р.Ла Порта, Ф.Лопес-де-Сіланес, А.Шляйфер) [305]. Так, дослідники зазначають, що "традиційна порівняльна економічна теорія акцентує увагу головним чином на порівняльному аналізі капіталізму і соціалізму. При соціалізмі основним механізмом розподілу ресурсів є централізоване планування. При капіталізмі таким механізмом є ринок. Порівняльна економічна теорія, яка бере свій початок щонайменше з дискусій про ринковий соціалізм 1930 рр., з'ясовує, за яких умов план, а за яких – ринок забезпечує більшу економічну ефективність і рівність. До того моменту, коли соціалізм зазнав невдачі у країнах Східної Європи і Радянському Союзі, дане питання втратило майже весь свій зміст. Було зрозуміло, що соціалізм веде до злиднів та неефективності, не кажучи вже про масові вбивства, що практикувалися комуністичними диктаторами. Капіталізм, навпаки, призводив до зростання і багатства. Чи вмерла

порівняльна економічна теорія з тріумфом капіталізму?" [305, С. 595-596].

Відповідаючи негативно на поставлене запитання, С.Дьянков та ін. підкреслюють: "Традиційна порівняльна економічна теорія еволюціонувала у нову галузь знань. Спільним для даної галузі та її попередниці є твердження, що шляхом порівняння альтернативних економічних систем ми можемо краще зрозуміти механізм функціонування кожної з них. Проте дана галузь розглядає ключові порівняльні характеристики альтернативних капіталістичних моделей, які переважають у різних країнах. У кожній капіталістичній країні є багато суспільних і приватних інституцій, які служать для вибору політичних лідерів, забезпечення захисту прав власності, перерозподілу багатства, вирішення суперечок, управління фірмами, розподілу кредиту і т.д. Політична економія протягом останніх двох століть, а також останні емпіричні дослідження показують, що ці інституції в окремих країнах мають серйозні та стійкі відмінності, і це здійснює істотний вплив на функціонування економіки. Аналіз відмінностей і становить предмет нової порівняльної економічної теорії" [305, С. 596].

Як бачимо, колектив американських економістів підкреслює, що порівняльна економічна теорія фактично переключила увагу на порівняння капіталістичних країн. С.Дьянков та ін. наголошують, що "предметом нових досліджень є той істотний вплив, який інституції здійснюють на економічний розвиток... для розуміння капіталістичних інституцій необхідно з'ясувати фундаментальну проблему вибору між витратами безладдя і витратами диктатури"

[305, С. 595]. Згадані автори роблять висновок, що "...різноманітність інституцій можна пояснити з точки зору фундаментального вибору між контролем за диктатурою і контролем за безладдям. На основі даного підходу можна дати пояснення багатьом характеристикам успішних і неуспішних інституцій. Крім того, цей підхід проливає світло на низку історичних подій, включаючи колоніальну трансплантацію інституцій, виникнення державного регулювання і перехід від соціалізму до капіталізму. Він також найбільш переконливо доводить, що у будь-якій країні реформи повинні оцінюватися, виходячи з інституційних можливостей даної країни, а не якогось ідеального стану, який характеризується відсутністю диктатури і безладдя" [305, С. 614].

В цілому аналіз досліджень сучасних зарубіжних учених-економістів свідчить про те, що більшість авторів тяжіють до порівняння економічних систем за допомогою значної кількості статистичних показників, часто при відсутності системного підходу і належної логіки виявлення справді ключових параметрів, на основі яких й можна максимально об'єктивно і неупереджено співставити різні типи систем.

В українській економічній науці, зокрема, у теорії порівняльних економічних систем вагомий авторитет має неодноразово згадуваний нами вище Б.Гаврилишин. Він заклав концептуальні підвалини сучасної методології порівняння економічних систем з урахуванням світових реалій кінця ХХ ст., яка в основному і головному залишається актуальною й у нинішніх умовах початку третього тисячоліття. Безперечно, на наш погляд, особливості економічної

еволюції на початку ХХІ ст., зокрема, значне ускладнення світової екологічної проблеми, що зумовило відповідне зростання уваги до еколого-економічної наукової проблематики, а також посилення глобалізаційних тенденцій у світі, не могли не позначитися й на теорії порівняльних економічних систем (про це ми вже говорили у попередніх підрозділах і ведемо мову нижче у цьому ж підрозділі).

Відповідаючи на питання, чим можна пояснити істотні відмінності в економічному становищі країн, Б.Гаврилишин вважає, що існує безліч чинників, що регулюють функціонування і, як наслідок, ефективність суспільств. Серед них є не лише власне економічні, а й чимало соціально-політичних, духовних. З цього випливає, на думку згаданого дослідника, що ефективність економічної системи може оцінюватися відповідно до економічного, політичного або соціального критерію, причому всі вони взаємопов'язані і взаємозалежні. Так, економічні критерії ефективності, що піддаються кількісному виміру, дозволяють досить легко оцінювати і порівнювати країни, хоча нема єдиного універсального показника економічного становища. Водночас оцінки політичного і соціального становища значно складніше здійснити. В цілому цей економіст вважає, що "бажано мати єдиний універсальний показник, за допомогою якого можна визначати становище націй-держав, проте такого показника не існує і навряд чи він з'явиться" [45, С. 10]. Тим не менш Б.Гаврилишин виступає за продовження наукових пошуків у цьому напрямку і, зокрема, наголошує, що "...оцінки і порівняння різних суспільних устроїв здійснюються навіть

за умови відсутності об'єктивного, загально визнаного критерію ефективності" [45, С. 208].

На думку вченого, крім багатьох економічних показників і критеріїв, які повинні ставати усе більш точними, існують права, потреби й устремління, що становлять необхідний мінімум і задоволення яких свідчить про те, наскільки добре функціонує відповідне суспільство. Серед них – право народитися, існувати, право на мінімальний матеріальний добробут, право і можливість навчатися, вільно мислити, вірити, спілкуватися, впливати на суспільний процес, кохати, працювати, бажання проявити себе як особистість [45, С. 208]. Б.Гаврилишин має рацію, що для оцінки більшості названих основних прав і потреб ми будемо мати лише наближені показники. Вони не будуть універсальними, оскільки контекст, у якому ці показники розглядаються, зберігатиме першорядне значення. Проте, незважаючи на це, вони у сукупності дозволяють об'єктивно й досить точно охарактеризувати, здійснити оцінку й порівняти різні економічні системи.

Таким чином, Б.Гаврилишин пропонує порівнювати економічні системи за трьома групами показників: 1) економічними; 2) соціальними; 3) політичними. Зокрема, до економічних показників, які доцільно застосовувати для порівняння економічних систем, учений пропонує відносити: 1) сукупний валовий національний продукт країни (нині замість показника ВВП застосовується показник ВВП. – Я.К.); 2) щорічний приріст валового національного продукту на душу населення; 3) співвідношення капіталу і виробленого

продукту; 4) показники зовнішньої торгівлі; 5) баланс платежів і зумовлені ним валютні резерви [45, С. 209-211].

На думку Б.Гаврилишина, сукупний валовий національний продукт країни дає наближену оцінку результатів виробничої діяльності і, таким чином, її економічного потенціалу. Щоб одержати показник економічної ефективності, необхідно проаналізувати витрати, що йдуть на виробництво продукції, відображеної у ВВП (нині замість показника ВВП застосовується показник ВВП. – Я.К.). До основних статей витрат можна віднести: розвідані запаси природних ресурсів, наявний основний капітал, обсяг інвестицій, ноу-хау, трудові затрати і відповідні ціни (зовнішній аспект). Вчений пише, що валовий національний продукт на душу населення все ще залишається прийнятним показником існуючого багатства нації, але, звичайно, не його розподілу, не є показником раціонального використання багатства, пов'язаного з ним рівня добробуту. Справді, статистика розподілу фондів, групуючи населення за рівнями одержуваних доходів, показує як розподіляється купівельна спроможність населення, але звідси не можна визначити рівень багатства або бідності людей, що належать до різних груп [45, С. 209].

Щорічний приріст ВВП на душу населення є показником зростання створеного людьми багатства держави. Розподіл ВВП (інвестиції, особисте споживання, урядові витрати) виступає передумовою майбутнього розвитку економіки, адже виробничі потужності завтрашнього дня значною мірою визначаються сьогоденними інвестиціями. Автор вважає, що усе це справедливе і

для галузевого розподілу ВВП. Цей розподіл відображає як рівень зрілості економіки, так і її майбутній потенціал.

На думку Б.Гаврилишина, показниками ефективності інвестицій є, по-перше, сумарне співвідношення капіталу і виробленого продукту (вартість сукупного наявного капіталу поділена на сукупний поточний ВВП) і, по-друге, граничне співвідношення капіталу і виробленого продукту (додаткові інвестиції, виражені як частка ВВП, необхідні для виробництва додатково 1 % майбутнього ВВП). Наведені показники залежать від стадії економічного розвитку, запасів ресурсів, професіоналізму робочої сили і стану насиченості капіталом.

Серед показників, які дозволяють оцінити економічну діяльність країни, доцільно, як вважає Б.Гаврилишин, враховувати показники, що стосуються зовнішньої торгівлі. Дані глобального імпорту та експорту вказують на відносну "вагу" країни у світовій економіці, її конкурентоспроможність і можливість впливати на ціноутворення, походження і характер товарів, що йдуть на продаж. Водночас частка експорту та імпорту у структурі ВВП є показником міри залежності від зовнішнього світу. Широкий спектр експортних товарів і велика кількість зарубіжних ринків свідчать про рівень розвитку, зрілість, гнучкість і диверсифікацію виробництва і, отже, є гарантією майбутньої торгівлі. Широке коло постачальників, країн з яких надходить імпорт, виступає мірилом гарантій майбутніх поставок. При цьому торгівельний баланс значною мірою може залежати від запасів природних ресурсів. Водночас для багатьох країн це і показник їхньої конкурентоспроможності на світових ринках та

економічної ефективності. У свою чергу, баланс платежів і зумовленим валютні резерви є показниками здатності країни фінансувати власний імпорт, принаймні на короткий термін, а також ймовірної майбутньої ціни і стабільності власної валюти.

Підсумовуючи аналіз економічних показників, які доцільно застосовувати для порівняння економічних систем, Б.Гаврилишин наголошує на тому, що відповідна оцінка економічної ефективності країни мусить включати прогноз перспектив її розвитку. При цьому необхідно враховувати наявні природні ресурси, стійкі стимули до праці, ймовірність постійного збагачення банку технічного та організаційного ноу-хау, матеріальну інфраструктуру та виробничі потужності, особисту і традиційну схильність до заощаджень, інвестицій, а також існування інституційної інфраструктури, яка забезпечує сприятливіші умови для навчання, експериментування, пристосування, запровадження нововведень і створення прибутків [45, С. 211].

Розмірковуючи про соціальні показники, які доцільно застосовувати для порівняння економічних систем, Б.Гаврилишин пише, що вони "...покликані визначати основні потреби людини та міру їх задоволення" [45, С. 211]. Більшість потреб конкретної людини можуть задовольнятися лише шляхом її взаємодії з іншими людьми. Одні соціальні показники пов'язані з показниками економічної ефективності країни, їх задоволення вимагає відповідних товарів і послуг, інші мають духовну суть. Задоволення останніх насамперед залежить від характеру політичного правління і водночас надійного функціонування економіки.

не піддається кількісному виміру на відміну від калорійності їжі [45, С. 212].

Однією із загальних потреб людини є потреба у житлі, яке відіграє важливу роль у створенні добробуту, забезпечуючи матеріальний комфорт, естетичну насолоду та егоїстичне задоволення, адже житло як показник добробуту бачать інші.

Освіта є ще однією сферою, що має досить точні показники діяльності і численні відмінності щодо її ефективності, використання та оцінки. Так, можна визначити рівень грамотності, середню тривалість навчання, набір до шкіл дітей різних вікових груп. Водночас, слушно підкреслює Б.Гаврилишин, значно складніше оцінити якість і корисність навчання. Він формулює низку відповідних питань, які повною мірою розкривають зміст освіти як вагової складової соціальних показників, що характеризують економічні системи і дозволяють їх порівняти між собою: чи великий розрив між необхідними знаннями, одержаним вихованням, набутою кваліфікацією і можливістю їх застосування у прибуткових галузях, у різноманітних творчих заняттях та у подальшому духовному розвитку? Чи великі розбіжності між устремліннями, як неминучим побічним результатом освіти, і досягненнями та їх реалізацією? Чи служать ці розбіжності стимулом подальшого соціального прогресу, чи виступають причиною неспокою, особистих розчарувань, соціальної руйнації? Чи сприяє система освіти здатності усієї нації запозичувати досвід інших суспільств? Як відомо, саме така здатність в умовах сучасної доби швидких змін стала вирішальним мірилом суспільної ефективності [45, С. 213].

Шанс одержати роботу, зазначає Б.Гаврилишин, повністю визначається статистичними даними про співвідношення зайнятості і безробіття. Кількісному виміру піддаються умови праці, тривалість робочого тижня, ступінь виробничого травматизму, а також оплата праці. Проте, уточнює учений, дуже важко виміряти моральне задоволення від виконуваної роботи у зв'язку з корисністю, наповненістю змістом, доброзичливими взаєминами у трудовому колективі.

Серед природних потреб виділяються повноцінний відпочинок і відновлення сил. При цьому неабияке значення мають показники рекреаційних можливостей суспільства, які показують реальні варіанти задоволення людьми відповідних потреб. Нарешті, до соціальних показників, які враховуються при порівнянні різних систем, учений відносить соціальне забезпечення у всіх його виявах.

Підсумовуючи розгляд соціальних показників, які доцільно застосовувати для порівняння економічних систем, Б.Гаврилишин наголошує на тому, що "...суспільні явища і процеси, які підлягають кількісному виміру, мають реальний смисл лише у сфері задоволення основних потреб. У міру розширення спектра потреб їх задоволення не піддається кількісній оцінці, проте вони не втрачають своєї значимості. Основними "мірлами" життєздатності суспільства стають рівень поінформованості людей, почуття їх значущості, корисності, приналежності до суспільного організму, задоволеності життєвими здобутками і перспективами, тим, що сталося і що здається бажаним" [45, С. 214].

Таким чином, задоволення потреб більшості людей залежить від функціонування економічної системи, політичного правління і взаємодії між ними, причому і економічна система, і політичне правління визначаються моральними цінностями суспільства [45, С. 211].

До соціальних показників, які доцільно застосовувати для порівняння економічних систем, учений відносить: 1) показники здоров'я; 2) показники харчування; 3) житло; 4) показники освіти; 5) шанс одержати роботу; 6) повноцінний відпочинок і відновлення сил; 7) соціальне забезпечення [45, С. 211-214].

Так, серед показників здоров'я виділено прямі показники (дитяча смертність, середня тривалість життя) і непрямі (кількість лікарів або лікарняних ліжок, що припадають на певну кількість населення). Зокрема, непрямі показники швидше виступають показниками рівня розвитку системи охорони здоров'я.

На думку дослідника, досить досконалою є система показників потреб харчування (щоденна калорійність їжі, необхідний вміст у ній білків і вітамінів). Проте, слушно зазначає Б.Гаврилишин, чим далі виходимо за межі основних потреб споживання, тим більше потрапляємо до сфери невимірних процесів. Їжа може бути джерелом великої плотської насолоди. Справедливий розподіл харчових продуктів, що обстоювався в культурах багатьох народів упродовж тисячоліть, став одним із серйозних соціальних здобутків. Значення їжі та одержувана від неї насолода дуже різняться, а тому істотно впливають на уявлення людини про добробут. Це, наголошує економіст, якраз те уявлення, що наповнене глибоким змістом, хоча

Розмірковуюючи про політичні показники, які необхідно застосовувати для порівняння економічних систем, Б.Гаврилишин пише, що оскільки відсутня загальноприйнята політична модель, тому неможливо створити систему критеріїв, за допомогою яких вдалося б оцінити усі типи політичного правління. Оцінки мають надто відносний характер. Водночас, слушно підкреслює дослідник, прагнення й устремління людини не знають державних кордонів, бо походять власне з її природи. Отже, вкрай потрібні спільні критерії. Проте перш ніж сформулювати їх, учений досить широко розглядає основні виміри політичного правління, до яких зараховує: 1) витоки влади та її доступність; 2) головні цілі; 3) способи використання влади; 4) вартість правління; 5) прийнятність влади. Зокрема, вартість правління являє собою частку ВВП, що поглинається усіма рівнями урядової структури, і характеризується кількістю державних чиновників, які фактично виключаються з інших сфер діяльності суспільства.

Проаналізувавши виміри політичного правління, учений-економіст обґрунтовує низку критеріїв, за допомогою яких можна дати належну оцінку політичним інституціям: 1) свобода: вірувань, поглядів, слова, громадських об'єднань, пересування, виїзду (еміграція); 2) справедливість, законність, правосуддя; 3) можливість одержати освіту, роботу, брати участь у політичній діяльності; 4) ефективність: економічної діяльності, справедливого розподілу, якості життя, соціальних відносин; 5) зовнішній вплив, імідж країни, її престиж, визнання її сили [45, С. 216].

Конкретними проявами перелічених критеріїв можуть виступати, зокрема, участь у виборах, опитування громадської думки, доступність до структури політичної влади і прийняття рішень, здатність системи змінюватися й розвиватися, уникаючи гострих потрясінь, її гнучкість, адаптивність та ін. Проте й тут не завжди є однозначність. Наприклад, показник участі у виборах: питома вага тих, хто бере участь у виборах, часом виявляється обернено пропорційною рівневі свободи у суспільстві. Справді, чим сильніший диктаторський режим, тим більший відсоток тих, хто бере участь у виборах.

Підсумовуючи аналіз основних положень методологічної концепції порівняння економічних систем суспільства Б.Гаврилишина, можна погодитися з висновком самого автора, що "...комплексними, хоча й важко вимірюваними, показниками сукупної суспільної ефективності виступають відповідності між економічним потенціалом (природним і людським) і економічними здобутками, соціальними прагненнями і соціальними відносинами, політичними ідеалами і прагненнями та їх втіленням, тобто узгодженість між цінностями, потребами і їх задоволенням" [45, С. 218].

В іншому науковому дослідженні Б.Гаврилишин виділяє такі основні елементи економічних систем: 1) економічну структуру (систему); 2) природні ресурси; 3) населення; 4) "know-how"; 5) інвестиційний клімат; 6) екологію (якість довкілля); 7) національні цінності та ментальність; 8) політичні установи [44]. Виходячи з такого розуміння структури економічних систем, автор пропонує

наступну логічну схему їх порівняння: 1) порівняння економічних структур різних країн передбачає пошук відповіді на такі питання: яка кількість, яка якість та яка конкурентоспроможність різних секторів економіки? Яка природа економічної системи, яка ефективність успадкована нею, який її поточний стан? Яка сумісність економічної структури з екологічними міркуваннями, а, отже, яка її довгострокова ефективність?

Щоб відповісти на ці питання необхідно порівняти наступні важливі економічні характеристики: а) економічну структуру, яка характеризується особливостями секторів економіки (первинного, вторинного, третинного) і темпами структурних змін; б) економічну систему, характеристиками якої є характер власності, економічні стимули, податкова система, свобода ринків, наявність господарського законодавства, відкритість для іноземної конкуренції, економічна роль уряду та економічна політика; в) інфраструктуру, що охоплює усі види транспорту, транспортну мережу та систему енергопостачання; г) макроекономічну політику, завданнями якої є фінансова стабілізація та ефективна бюджетна політика, приватизація, лібералізація зовнішньої торгівлі та збільшення її частки у ВНП, конвертованість національної валюти, структурна політика, баланс між короткостроковою програмою подолання кризи та довгостроковою, екологічно сумісною, стратегією розвитку; д) зовнішньоекономічну політику, яка передбачає формування ефективної структури зовнішньої торгівлі, визначення основних торговельних партнерів, конкурентоспроможного експорту, забезпечення позитивного торговельного і платіжного балансів,

характеристику структури та обсягу іноземних інвестицій, причини втечі капіталу за кордон, обсяг валютних резервів, характер і обсяг зовнішньої заборгованості, міжнародний кредитний імідж країни; 2) порівняння природних ресурсів різних країн не вимагає аналізу усіх відомих ресурсів. Головне, чи держава має достатньо енергетичних (нафти, газу, гідроенергії та ін.), мінеральних (металевих руд, рідкісних металів та ін.), земельних та водних ресурсів, потрібних сільському, лісовому та рибному господарствам, а також питної води; наскільки оптимально вони експлуатуються і наскільки важливі вони для економіки країни. Необхідними для порівняння є також природно-кліматичні і топографічні умови країни, які впливають на формування умов праці і транспортування, привабливості для туризму, будівництво летовищ, портів, підприємств тощо; 3) порівняння населення економічних систем здійснюється з урахуванням кількості населення (занадто мала, достатня чи зовелика густота), темпів зростання, розподілу його за категоріями (за віком, сільське, міське та ін.), зайнятості; 4) для порівняння країн за показником "know-how" необхідно володіти інформацією про те, скільки та які "know-how" має країна, скільки створює сама, а скільки купує та продає, чи вміло використовує "know-how", чи ефективний ланцюжок наука – технологія – бізнес; 5) порівняння інвестиційного клімату є складним завданням, оскільки потрібно визначати схильність населення до заощаджень та готовність до інвестицій, а також з'ясувати, які існують джерела капіталу і яка ефективність інвестицій; 6) стан довкілля є важливим елементом, що істотно впливає на ефективність суспільної економічної системи. При цьому

насамперед потрібно знати, яка якість повітря, вод, земель, лісів і т.д.; чи якість довкілля погіршується, залишається стабільною, поліпшується; чи існують можливості подолати забруднення; 7) одними з найважливіших елементів у структурі економічної системи суспільства є національні цінності та ментальність. Національна ментальність формує ставлення людей до праці, один до одного і до держави. Ментальність істотно впливає на розвиток політичних інституцій держави; 8) аналізуючи політичну систему, Б.Гаврилишин вважає за доцільне порівнювати політичні установи за такими ознаками: чи система виборів ефективна і дає змогу народові виявити свою волю; чи закони створюються для примирення особистих і групових інтересів заради загального блага або є результатом лобізму для вирішення окремих питань; чи сформована відповідна політична культура; чи існує сильне громадянське суспільство, чи диктаторський уряд; чи чітко розмежовані законодавча, виконавча і судова влади тощо [44].

Як бачимо, Б.Гаврилишин дещо розширює коло показників, за якими можна було б об'єктивно порівнювати між собою різні національні економічні системи. Так, серед економічного блоку показників з'являються складові макроекономічної та зовнішньоекономічної політики, інфраструктури, а також індикатори свободи ринків, податкової системи, системи стимулювання тощо. Крім того, запропоновано враховувати показники інвестиційного клімату і "know-how", що справді мають важливе значення для забезпечення економічного зростання і стійкого розвитку на порозі третього тисячоліття. Водночас автор окремо виділяє ще два блоки

показників, що свідчать про реальну чи потенційну ефективність національної економіки та є важливими при порівнянні сучасних економічних систем: "екологія" та "національні цінності і ментальність". Так, можна погодитися з Б.Гаврилишином у тому, що національна ментальність формує ставлення людей до праці, до держави та істотно впливає на розвиток політичних інституцій. Щодо показників, які характеризують політичну систему, то тут дослідник акцентує увагу на деяких актуальних питаннях функціонування політичному: ступені примирення особистих і групових інтересів задля загального блага, рівні політичної культури, ступені сформованості й розвитку громадянського суспільства, розмежуванні трьох "гілок" влади.

Таким чином, як впливає з проведеного нами аналізу, запропонований Б.Гаврилишином методологічний підхід дозволив, на нашу думку, охопити суспільство у цілісності, як складну систему. Це дає підстави стверджувати, що розглянута наукова концепція не втратила актуальності на порозі третього тисячоліття і є вагомим кроком у розвитку теорії й методології порівняння сучасних економічних систем.

На наш погляд, усі подальші дослідження українських учених-економістів у царині теорії порівняльних економічних систем відбувалися й відбуваються у фарватері методологічного підходу Б.Гаврилишина. Різниця полягає хіба у тому, що деякі вітчизняні дослідники в основному обмежувалися економічними та соціальними параметрами функціонування економічних систем, а інші намагалися значно розширити коло критеріїв порівняльного аналізу, включаючи

до нього врахування та оцінювання неекономічних сфер (підсистем) загальносуспільної системи, які або безпосередньо впливають на перебіг економічних процесів, або творять загальну атмосферу, ціннісні орієнтації, суспільне тло, що зумовлюють загальну, економічну та екологічну свідомість, культуру, економічну психологію, нарешті поведінку і конкретні економічні, соціальні та політичні дії, вчинки людей і т.п.

Простежимо коротко підходи деяких вітчизняних учених-компаративістів до проблеми порівняльного дослідження сучасних економічних систем. Так, американський економіст українського походження І.-С.Коропецький, обґрунтовуючи ідею про французьку економіку як своєрідний зразок для розбудови національної економіки України, водночас висловлює міркування загального методологічного характеру щодо проблеми порівняння економічних систем і висуває низку показників здійснення такого порівняльного аналізу: 1) наявні ресурси; 2) географічне положення; 3) роль держави в економіці; 4) соціальні інституції та політика; 5) обсяг валового національного продукту; 6) величина валового національного продукту у розрахунку на душу населення; 7) співвідношення між сумою державних видатків та ВВП (нині замість показника ВВП застосовується показник ВВП. – Я.К.); 8) співвідношення між державною та приватною власністю на засоби виробництва; 9) структура економіки; 10) чинники економічної модернізації [120, С. 162-177].

І.-С.Коропецький вважає, що соціальні інституції та політика можуть або гальмувати, або сприяти економічному розвитку. Так,

саме відсутність цих чинників в Україні, коли вона тривалий період часу була складовою Російської імперії, є головною причиною різниці між сучасними рівнями економічного розвитку і добробуту населення в Україні та Франції [120, С. 164]. Як зазначає учений, "спадкоємець імперії – СРСР із його "соціалістичною" системою – був зацікавлений насамперед в індустріалізації радянського типу і здійснював відповідну економічну політику. При цьому цей режим зумів герметично ізолювати СРСР, у тому числі Україну, від Заходу, від його економічного і технологічного прогресу. Крім того, як до, так і після 1917 р. Україна була змушена безплатно віддавати частину своїх людських та матеріальних ресурсів метрополії. Внаслідок цього Україна трагічно відстала від розвинутих країн світу. І хоч радянська система безславно зійшла зі світової арени, ще довго треба буде боротися з її негативними наслідками" [120, С. 164].

Заслуговує на увагу й такий комплексний показник порівняння економічних систем, як чинники економічної модернізації. І.-С.Коропецький поділяє точку зору, згідно з якою економічна модернізація відбувається під впливом низки чинників двох видів. Перша група чинників однакова для усіх країн і безпосередньо передбачає: а) збільшення людських та матеріальних ресурсів веде до збільшення виробництва; б) структура попиту населення змінюється відповідно до ступеня його економічного розвитку і в результаті вимагає змін у структурі використовуваних ресурсів; в) усі країни мають однаковий доступ до міжнародної торгівлі. Натомість до другої групи учений відносить чинники, які відрізняються в окремих країнах: а) цілі, поставлені перед усім суспільством; б) наявні

природні багатства; в) розмір країни; г) доступ до міжнародного капіталу; д) зміни чинників попередньої (першої) групи за певний час [120, С. 171].

Як бачимо, в цілому концепція І.-С.Коропецького характеризується широтою підходу та бажанням виявити ключові об'єктивні показники-критерії порівняння сучасних економічних систем. В основному це, на наш погляд, автору вдалося. Водночас ми вважаємо, що розглянута концепція дещо поступається методології Б.Гаврилишина і насамперед це стосується повноти системного аналізу суспільства.

На думку Л.Лиска, теорія порівняння економічних систем виділяє такі критерії оцінки функціонування різних типів сучасних економічних систем: 1) економічне зростання; 2) ефективність; 3) розподіл доходу; 4) стабільність (циклічність, інфляція, безробіття); 5) перешкоди для розвитку; 6) здатність забезпечити матеріальну основу суверенітету нації [165, С. 80].

Подібний до попереднього, лише більше деталізований підхід знаходимо у дослідженні Н.Ушакової та І.Помінової, котрі пропонують наступні критерії порівняння національних економічних систем: 1) співвідношення форм власності; 2) рівень розвитку і форми організації ринкового середовища в цілому та його окремих сфер; 3) межа та методи державного впливу на економіку; 4) цілі та засоби економічної політики, що проводиться; 5) джерела та масштаби фінансування економіки, її інноваційний механізм; 6) структура капіталів компаній; 7) система управління та організації праці на підприємствах; 8) ступінь відкритості економіки; 9) динаміка,

структура і управління зовнішньоекономічними зв'язками; 10) розмір, структура і динаміка ВВП; 11) величина ВВП на душу населення; 12) Індекс зростання споживчих цін; 13) рівень продуктивності праці [260, С. 82].

Як бачимо, наведені вище дві концепції насамперед акцентують увагу на суто економічних параметрах функціонування економічних систем і, безперечно, можуть з успіхом застосовуватися у сучасній науці. Проте тут відсутній системний підхід до економічного аналізу суспільства і, відповідно, у даних двох прикладах неможливо охопити у цілісності і об'єктивно порівняти сучасні економічні системи як складні утворення, що мають своїм внутрішнім стрижнем панівні суспільні цінності та відповідні інституції і зміст яких можна збагнути лише у поєднанні різних їх вимірів, причому не тільки власне економічних.

І.Грабинський, обґрунтовуючи методологію порівняння сучасних еколого-економічних систем, намагається з'ясувати, як необхідно порівнювати еколого-економічні системи та з якою метою. При цьому на перший план виходить прагнення виявити спільне та відмінне між національними еколого-економічними системами та шляхи підвищення ефективності цих систем [66, С. 78]. Дослідник вважає, що найбільш загально еколого-економічні системи можна порівнювати за панівною формою власності на засоби виробництва та організацією ринку. У цьому випадку національні економіки можна поділити на дві великі групи: 1) економіка вільного підприємництва (синоніми: капіталізм, демократія, ринкова економіка, економіка вільної конкуренції і т.п.), де панівною є приватна власність, а

питання економічної організації – що, як і для кого виробляти – регулюються ринком; це так званий економічний лібералізм, принципом якого є "laissez faire, laissez passer"; 2) командно-адміністративна економіка (соціалізм (деспотичний), комунізм, тоталітаризм, планова економіка і т.п.), де панівною є державна власність, а тому держава адміністративно вирішує що, як і скільки виробляти, як розподіляти і кому споживати. Інструментом цього є директивні плани [66, С. 78-79]. Водночас, на думку згаданого економіста, наприкінці ХХ ст. не збереглися у "чистому" вигляді ні економіка вільного підприємництва, ні командно-адміністративна, тому порівнюючи сучасні еколого-економічні системи, йдеться про порівняння еколого-економічної ефективності "змішано-капіталістичних систем" у різних їх національних відмінностях [66, С. 80].

Ще один сучасний дослідник Б.Кульчицький, методологічний підхід якого ми повністю поділяємо [150, С. 222-236], вважає, що типові економічні системи, а також національні економічні системи окремих держав, які розглядаємо у межах типових, можна порівнювати за безліччю показників-критеріїв, кількість яких теоретично необмежена, про що свідчать, зокрема, ресурси Інтернету [81]. Ця теза тим більше має під собою реальні підстави, якщо застосовувати так зване розширене трактування економічної системи. Водночас головне питання полягає у тому, на які справді фундаментальні й визначальні критерії необхідно спиратися, щоб, по-перше, максимально повно оцінити будь-яку суспільну економічну систему і, по-друге, якомога точніше співставити ключові елементи

різних економічних систем у широкому їх розумінні, а не тільки порівняти виключно економічні параметри й показники систем.

На думку згаданого автора, типологізація і порівняння економічних систем є надзвичайно взаємопов'язаними і взаємопроникними концептуальними дискурсами. Це дозволяє стверджувати, що здійснення типологізації економічних систем уже передбачає, включає їхнє порівняння. Справді, обґрунтовуючи будь-який варіант типологізації систем і пропонуючи виділяти конкретні їх типи, ми тим самим спираємося на уже проведене, принаймні у загальних рисах, теоретичне порівняння економічних систем суспільства. З цього випливає, що типологізацію можна розглядати як перший крок порівняння економічних систем.

Виходячи з вищесказаного, логічно вести мову про методологію порівняння економічних систем на основі застосування об'єктивних критеріїв їх типологізації. Іншими словами, критерії типологізації автоматично виступають критеріями порівняння економічних систем. Водночас для більш повного і точного порівняння економічних систем доцільно застосовувати низку показників ефективності функціонування економічних систем. Тобто існує теоретична можливість порівняння систем з урахуванням об'єктивних показників їх функціонування, які водночас у процесі порівняння виступають у ролі його критеріїв. Отже, показники ефективності функціонування економічних систем при їх порівнянні між собою набувають властивостей об'єктивних критеріїв.

Цей методологічний підхід є, на наш погляд, конструктивним, коли йдеться не тільки про порівняння різних типів систем, а й про

порівняння національних економічних систем, що належать до одного типу. Інакше кажучи, коли порівнюємо національні модифікації типових економічних систем, ми спираємося на певні об'єктивні показники-критерії.

Можна погодитися, що сучасна методологія порівняння різних економічних систем з успіхом може використати синтез конструктивних моментів концепції Б.Гаврилишина, котрий, як видно з проведеного вище аналізу, застосовує комплексний, системний підхід до оцінки суспільного організму як багатовимірної системи, де власне економіка є найважливішою, але не єдиною сферою життєдіяльності. З цього випливає, що порівняння економічних систем не може ґрунтуватися лише на економічних критеріях. Велика роль відводиться соціальним, культурним чинникам і відповідним показникам, на що звертав увагу ще М.Туган-Барановський, коли наголошував, що з розвитком суспільства, з його економічним прогресом роль матеріальних чинників у суспільному житті буде знижуватися, а роль психологічних чинників, навпаки, зростатиме [65, С. 51; 263].

Як слушно зазначає Б.Кульчицький, для того, щоб порівняти різні економічні системи недостатньо лише співставити показники економічного розвитку та ефективності. Це зумовлено багатьма об'єктивними обставинами і перш за все тим, що суть людини не може бути виміряна виключно матеріальними потребами, а її поведінка у суспільстві не може бути пояснена тільки економічними інтересами. Людина на порозі третього тисячоліття є носієм цілого спектру поглядів, а тому відповісти на питання, як вона відчуває себе

у тій чи іншій економічній системі неможливо без залучення і вивчення показників неекономічного характеру. Як свідчить історичний досвід, не тільки еволюція економічних систем, а й сам суспільно-економічний прогрес є результатом дії комплексу чинників економічного, матеріального та неекономічного, духовного характеру. Причому на деяких щаблях людської історії роль останніх може бути визначальною. Так, розпад СРСР і утворення нових незалежних держав були, очевидно, зумовлені далеко не лише економічними причинами. Всеукраїнський референдум 1991 р. засвідчив, що колективна воля народу, його рішучість випереджали існуючу економічну і політичну систему, адже наш народ вирішив творити сучасну демократичну державу, в якій би дотримувалися всі права людини та ринкову економічну систему, прототипів яких в українському суспільстві не існувало. Цими та іншими причинами можна пояснити об'єктивну необхідність залучення до системи критеріїв порівняння суспільних економічних систем показників соціального і культурного характеру [150, С. 224].

Поряд з формуванням постіндустріального суспільства практично у всіх регіонах світу істотно загострилася екологічна криза, що почало загрожувати самому середовищу існування людини. Причому екологічні проблеми стали настільки серйозними і масштабними, що у багатьох економічних системах фактично вийшли за доленосність на перший план. З цього випливає, що на порозі третього тисячоліття особливо зростає значення такого важливого критерію порівняння економічних систем, як ступінь екологічної безпеки.

Виходячи з таких методологічних позицій, Б.Кульчицький пропонує власну концепцію порівняння економічних систем суспільства, яка повинна ґрунтуватися на урахуванні чотирьох груп об'єктивних показників-критеріїв: 1) економічних; 2) соціально-культурних; 3) політико-правових; 4) екологічних. Так, основними економічними показниками-критеріями порівняння сучасних економічних систем названо: 1) кількість населення та його структура (статева, вікова, освітня, професійна, національна, релігійна, регіональна і т.д.); 2) величина інтелектуального капіталу (зокрема, частка висококваліфікованих працівників у загальній чисельності працюючих і т.п.); 3) природні ресурси (розвідані та залучені до суспільного відтворення); 4) географічне і геополітичне положення (клімат, вихід до морів, транспортні комунікації, історичні економічні традиції та зв'язки, відстань до ринків збуту і т.п.); 5) обсяг валового національного продукту країни (системи); 6) результативність економічної системи суспільства (величина валового національного продукту у розрахунку на душу населення); 7) щорічний приріст валового національного продукту на душу населення; 8) співвідношення капіталу і виробленого продукту; 9) участь держави в економіці (ступінь державного втручання в економіку та особливості державного регулювання економічних відносин); 10) співвідношення між сумою державних видатків та ВВП; 11) інвестиційний клімат (частка інвестицій у ВВП); 12) "know-how"; 13) ступінь (індекс) економічної свободи; 14) структура економіки; 15) ступінь участі у міжнародному та регіональному поділах праці; 16) показники

зовнішньої торгівлі; 17) баланс платежів і зумовлені ним валютні резерви.

Так, зокрема, геополітичне положення країни (системи) відіграє важливу роль серед показників-критеріїв порівняння економічних систем. Геополітичні вигоди суспільства дозволяють отримувати численні матеріальні переваги економічної системи, що у кінцевому підсумку позитивно позначається й на соціально-культурних, політичних та екологічних параметрах функціонування даної системи. Україна у цьому контексті має виграшне геополітичне положення і завдання полягає лише у тому, як найефективніше ним скористатися.

До основних соціально-культурних показників-критеріїв порівняння сучасних економічних систем згаданий дослідник відносить: 1) суспільні (національні) цінності та ментальність; 2) ставлення суспільства до жінок, дітей і людей похилого віку; 3) величину середнього класу суспільства; 4) рівень безробіття населення; 5) шанс одержати роботу; 6) показники здоров'я і тривалості життя; 7) показники харчування (у т.ч. величина споживчого кошика); 8) показники забезпеченості житлом; 9) показники середньої, спеціальної та вищої освіти; 10) показники загального культурного рівня населення; 11) показники дозвілля і відпочинку; 12) показники соціального забезпечення та ступінь соціальної захищеності громадян.

Ми поділяємо думку, що серед соціально-культурних критеріїв порівняння сучасних економічних систем вирішальне значення мають панівні суспільні (національні) цінності та ментальність [150, С. 227].

Саме від них головним чином залежать не тільки конфігурація і структура загальносуспільної економічної системи, політичного ладу, а й кінцеві показники ефективності, успішності функціонування економічної, соціальної, екологічної, духовної, політичної та інших сфер суспільства. Адже людина, будучи головним чинником еволюції економічних систем, насамперед є носієм певної свідомості, духовності та економічної культури [99].

Процеси формування ціннісних систем опосередковані, а подекуди, визначаються психосоціальним складом спільнот, їх світосприйняттям, розумінням свого власного місця і призначення у світі. З цього випливає, що усебічно збагнути зміст панівних суспільних цінностей неможливо поза розглядом національного характеру спільноти, ментальності народу. Саме з національним характером спільноти пов'язується певний тип поведінки людей щодо засвоєння цінностей, способів дій та організації суспільного життя, що має своїм наслідком формування чітко визначеної у певних історичних межах характерології соціуму з лише властивими йому психічним складом і психологічними проявами. Національний характер можна визначити як "...сукупність соціально-психологічних рис (національно-психологічних настанов, стереотипів), що властиві національній спільноті на певному етапі розвитку і проявляються в ціннісних ставленнях до навколишнього світу, а також у культурі, традиціях, звичаях, обрядах" [62, С. 6]. Невід'ємною частиною національного характеру, а по суті основною його складовою, є ментальність (менталітет). Зміст ментальності полягає у системі національних цінностей. Дослідник цих проблем Ю.Канигін з

ментальністю пов'язує "...структуру, склад душі людини, етносу, соціуму, співвідношення її елементів і стан останніх" [107, С. 51]. У філософському тлумаченні ментальність – це "...сукупність готовностей, установок і схильностей індивіда або соціальної групи мислити, відчувати і сприймати світ певним чином" [231, С. 176].

На думку О.Кульчицького, головними чинниками, що формують психіку (національний характер) народу є: 1) расові; 2) географічні (геопсихічні); 3) історичні; 4) соціопсихічні (суспільні); 5) культуроморфічні; 6) глибинно-психічні (несвідомі) [135, С. 147]. Їхня роль на кожному відтинку розвитку соціуму є різною. Так, на самих початках самоорганізації спільноти її психічні риси формувалися під дією расових, географічних чинників, згодом визначальне місце посіли суспільні і культурні чинники (за умов утворення і функціонування соціальних структур та інституцій). Роль глибинно-психічних чинників, за термінологією О.Кульчицького, не завжди до кінця усвідомлювалася при розгляді характерології народу. І лише останнім часом значення неусвідомлюваного при аналізі особливостей індивідуальної і групової поведінки є таким, що не викликає істотних заперечень. Це значною мірою пов'язується з визнанням того факту, на який свого часу звернув увагу К.Юнг, що людина народжується не лише з біологічною, але й психологічною спадщиною, яка визначає нашу поведінку та досвід. Психологічна спадщина, за К.Юнгом, – це архетип, що несе у собі відбиток минулого в образах, уявленнях, міфах тощо. За своєю суттю архетип – це колективне неусвідомлюване, що є проміжною ланкою між матерією і психікою [289, С. 64-65, 97-128].

Безперечно, саме порівняння цінностей і ментальності не є простим процесом, адже часто доводиться мати справу з якісно відмінними, а тому важко порівнюваними системами традицій, принципів і суспільних норм, що несуть національне, релігійне та інше навантаження. Водночас формулювання мети існування соціуму, а також засобів її досягнення з урахуванням конкретної системи національних, суспільних цінностей, з одного боку, і наявність сучасного розуміння загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини, з другого, - дозволяють визначити умовне місце досліджуваної системи цінностей на цивілізаційній "шкалі" всесвітньої еволюції. Хоча, очевидно, цей аналіз дуже сильно позначений філософсько-етичними моментами, не кажучи вже про політико-ідеологічні, оскільки, як відомо, конкретні питання моралі, соціальної справедливості, економічної культури, ставлення до форм господарювання і т.п. мають яскраво виражений історичний характер, є минуцями і у свою чергу змінюються як з плином часу, так і під впливом кардинальних політико-економічних і техніко-технологічних трансформацій. У сучасному світі внаслідок взаємопроникнення культур постійно йде обмін системами цінностей, відбувається наслідування і втілення в життя кращих зразків управління, ефективних принципів господарювання тощо. Усе це сприяє неухильному зближенню і трансформації національних ціннісних систем [150, С. 229].

Основними політико-правовими показниками-критеріями порівняння сучасних економічних систем, на думку Б.Кульчицького, є: 1) ступінь повноти свободи людини (ступінь забезпечення

системою прав і свобод її громадян: свободи вірувань, національних поглядів, слова, громадських об'єднань, пересування, можливість брати участь у політичній діяльності і т.д.); 2) загальний рівень політичної культури суспільства; 3) забезпечення соціальної справедливості, законності, правосуддя; 4) ступінь сформованості громадянського суспільства; 5) ефективність виборчої системи, її відповідність волевиявленню народу; 6) розмежування і взаємодія законодавчої, виконавчої і судової влади; 7) відповідність правового поля країни (системи) потребам економічного розвитку (ступінь стимулювання прогресивних економічних змін правовою базою); 8) відповідність правових законів держави (суспільної економічної системи) нормам міжнародного права; 9) імідж країни (суспільної економічної системи); 10) участь країни (суспільної економічної системи) у розв'язанні глобальних проблем; 11) вартість правління (частка ВВП, що поглинається усіма рівнями урядової структури і характеризується кількістю державних чиновників); 12) стратегічна спрямованість внутрішньої та зовнішньої політики.

Згаданий автор має рацію, коли зазначає, що на порозі третього тисячоліття особливо зростає значення таких політико-правових показників-критеріїв порівняння сучасних економічних систем, як ступінь повноти свободи людини, ступінь сформованості громадянського суспільства, ефективність виборчої системи, її відповідність волевиявленню народу, розмежування і взаємодія законодавчої, виконавчої і судової влади, відповідність правового поля країни (системи) потребам економічного розвитку (ступінь стимулювання прогресивних економічних змін правовою базою),

відповідність правових законів держави (суспільної економічної системи) нормам міжнародного права. Справді, порівняння сучасних національних чи наднаціональних суспільних економічних систем (скажімо, Європейського Союзу та ін.) ґрунтується на урахуванні ступеня дотримання країнами (системами) перелічених об'єктивних політико-правових критеріїв. Зокрема, для України як держави, що формує національну економічну систему ринкового зразка, крім усього іншого дуже важливим є забезпечення відповідності правового поля країни (системи) потребам економічного розвитку. При цьому йдеться насамперед про ступінь правового стимулювання прогресивних економічних змін, від чого залежить не тільки успішний розвиток національної економіки, але й місце України серед світового співтовариства та її привабливий міжнародний імідж [Спільна, С. 231-232].

Нарешті, визначальними, на думку згаданого дослідника, екологічними показниками-критеріями порівняння сучасних економічних систем виступають: 1) ступінь екологічної безпеки (загальний рівень); 2) частка природоохоронних витрат у ВВП; 3) ступінь чистоти повітряного і водного басейнів; 4) величина радіоактивного фону; 5) кількість речовин хімічного походження, внесених на 1 га культивованих земель; 6) ступінь екологічності продуктів харчування; 7) відсоток лісонасаджень до загальної площі; 8) частка електроенергії, яка виробляється за допомогою екологічно чистих технологій (за допомогою енергії сонця, вітру, води); 9) відсоток відходів основного виробництва, які йдуть у повторну переробку; 10) ступінь утилізації екологічно шкідливих відходів.

Таким чином, на наш погляд, обґрунтована Б.Кульчицьким методологічна концепція порівняння сучасних економічних систем, що ґрунтується на урахуванні чотирьох основних груп показників-критеріїв: 1) економічних; 2) соціально-культурних; 3) політико-правових; 4) екологічних в цілому відповідає об'єктивним світовим реаліям початку третього тисячоліття і дозволяє в цілісності охопити динаміку складних й суперечливих процесів як на рівні національних економічних систем, так і на рівні наднаціональних системних утворень.

Проведений нами аналіз методологічних засад порівняння економічних систем дозволяє констатувати, що має місце щонайменше шість основних методологічних підходів у сучасній економічній компаративістиці. Насамперед йдеться про особливий різновид порівняльного аналізу економічних систем – зіставлення економічних систем у теоріях постіндустріалізму, інформаційного суспільства та суспільства знань, що ми докладно розглянули у п. 4.2.

По-друге, здійснення порівняльного аналізу різних економічних систем шляхом порівняння інституцій та інституційного середовища функціонування систем.

По-третє, суб'єктивно-емпіричний метод порівняння економічних систем, коли оцінка порівнюваних економічних систем здійснюється дослідником на основі власних спостережень, отриманих ним протягом певного часу проживання у тій чи іншій країні (економічній системі).

По-четверте, застосовують традиційний економічно-статистичний порівняльний аналіз економічних систем.

По-п'яте, все більшого поширення набуває індексно-рейтинговий аналіз порівняльних економічних систем, який, щоправда, не позбавлений недоліків. Так, П.Леоненко і О.Черепніна слушно зазначають, що самі індекси розробляються різними дослідними центрами, національними та міжнародними організаціями і поки що не є єдиною скоординованою системою показників. Виникає чимало питань щодо методології розрахунків, зокрема, про взяті для розрахунків ваги, роль обраних чинників серед їх багатоманітності, суб'єктивізм суджень та ін. Часто змінюються кількості країн і базових показників в окремих індексах [164, С. 370]. Проте, на наш погляд, індексно-рейтинговий аналіз порівняльних економічних систем несе у собі чимало конструктивізму й може успішно виконувати принаймні допоміжну, доповнюючу, уточнюючу роль у порівнянні систем. Так, у пп. 3.1, 3.2, 4.1 і 4.2 ми вже використали індексно-рейтинговий порівняльний аналіз, досліджуючи процеси екологізації, глобалізації, інтелектуалізації сучасних економічних систем.

Нарешті, по-шосте, можна виокремити ще один методологічний підхід у сучасній економічній компаративістиці, суть якого полягає у порівнянні систем за численними показниками їх функціонування, які згруповані у відповідні блоки, що відображають різні грані суспільно-економічного, політичного та духовного життя. Тобто цей підхід відрізняється від зазначеного вище четвертого підходу тим, що останній спирається на зіставлення показників виключно економічної ефективності країн, залишаючи поза увагою важливі сфери суспільства, які одноосібно чи сукупно можуть дуже істотно

впливати на перебіг власне економічних процесів. Водночас і у цьому, шостому, підході спостерігаємо певні відмінності, які вирішальним чином залежать від бачення, трактування різними авторами змісту сучасних економічних систем.

У попередньому 4 розділі (п. 4.3) ми обґрунтували власний підхід до трактування сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації. Умовно його можна назвати "розширеним", оскільки ми розглядаємо економічну систему органічно й нерозривно "вмонтованою" у живий загальносуспільний організм. Витоки такого підходу спостерігаємо ще в економічній думці ХІХ – початку ХХ ст., про що ми докладно зазначали у п. 1.1. Наприкінці ХХ ст., насамперед у працях Б.Гаврилишина та його ідейних послідовників, знаходимо нове осмислення цього бачення взаємодії економічної системи та суспільства.

Поділяючи таку методологічну позицію, ми намагалися зробити подальший крок у розвитку теорії порівняльних економічних систем, а саме: 1) утвердити ідею про присутність економічної системи у всіх без винятку галузях і сферах буття суспільства (така думка обстоюється нами у колективній монографії 2007 р. [150, С. 46-51]); 2) звернути увагу на можливість синергетичних зрушень у економічній системі внаслідок різних комбінацій її елементів; 3) значно загострити увагу на екологічній домінанті трансформації сучасних економічних систем; 4) максимально врахувати глобалізаційний контекст дослідження сучасних економічних систем, включаючи дилему "національне – світове"; 5) врахувати у процесі порівняння економічних систем еволюційний та неоінституційний

підхід; б) побудувати порівняльний аналіз сучасних економічних систем з урахуванням стратегії швидкого формування постіндустріального, інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях, поклавши в основу такого аналізу націленість тієї чи іншої конкретної системи (країни) на формування постіндустріальної структури та економіки знань.

Оскільки, по-перше, пожити, побути тривалий час в усіх порівнюваних економічних системах практично неможливо, крім того, цей підхід (метод) має сильний суб'єктивний аспект (момент) і, по-друге, врахувати всі (або принаймні багато) показників-критеріїв порівняльного аналізу також неможливо (*n* змінних; ніби написати "повну енциклопедію" за Я.Корнаї та Т.Коваліком), то залишається вибрати, визначити фундаментальні теоретико-методологічні засади порівняння економічних систем.

На наше переконання, домінуючим при порівняльному аналізі сучасних економічних систем повинен бути ціннісний підхід, який дозволяє проникнути у суть всіх без винятку економічних систем і розкрити їх генезис, а, отже, зазирнути у їхнє майбутнє.

ВИСНОВКИ

Здійснене нами обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження, порівняння сучасних економічних систем в умовах посилення їх екологізації та глобалізації дає змогу сформулювати відповідні висновки та узагальнення. Насамперед необхідно зазначити, що розробка теоретико-методологічних засад аналізу сучасних економічних систем передбачає вивчення існуючих як у зарубіжній, так і українській економічній думці підходів до розуміння природи економічних систем, їх тлумачення, усвідомлення структурних елементів. Іншими словами, йдеться про трактування економічної системи як наукової категорії сучасної економічної теорії. При цьому варто зауважити, що економічна наука та, зокрема, теорія порівняльних економічних систем мають справу з надзвичайно динамічним, мінливим матеріалом, оскільки невпинний розвиток людської діяльності та її модифікація, інтелектуалізація і гуманізація на зламі ХХ – ХХІ ст. призводять до швидких економічних та ін. змін і, відповідно, породжують співіснування різних типів економічних систем, які за великим рахунком усі без винятку перебувають у стані постійної трансформації, включаючи не тільки системи з відносно нижчим рівнем розвитку, а й найбільш передові.

Значна палітра існуючих навіть в умовах тієї самої епохи економічних систем, не кажучи вже про їх розмаїття у контексті економічної історії, економічного поступу, об'єктивно спричинила появу значної кількості відмінних між собою теоретико-методологічних підходів до трактування економічної системи як категорії, поняття економічної теорії. Крім того, в економічній думці

можна знайти приклади певної ідеологізації цієї проблеми, оскільки функціонування економічних систем неминуче пов'язано з наявними формами власності, способами досягнення макроекономічної рівноваги, тобто співвідношенням плану і ринку, особливостями розподілу і перерозподілу доходів, а, відповідно, з соціальною структурою суспільства і т.п.

Таким чином, сучасна економічна компаративістика, намагаючись проникнути у природу економічних систем суспільства, висуває чимало підходів до їх трактування, яких об'єднує насамперед те, що економічне життя суспільства, його економічна діяльність усвідомлюються власне як "система", навіть "складна система", з усіма логічними висновками, які випливають з системної методології.

Розробка теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем об'єктивно передбачає виявлення пріоритетних домінант їх трансформації, якими у ХХІ ст. є, на наш погляд, екологізація та глобалізація. Саме ці процеси здійснюють нині вирішальний вплив на функціонування і трансформацію існуючих чи становлення нових економічних систем. Будучи тісно взаємопов'язаними між собою, вони зумовлюють ключові параметри економічних систем, їх елементну структуру, визначають важливіші функції.

Обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження і з'ясування змісту екологізації сучасних економічних систем у контексті економічної компаративістики має важливе значення для методології новітньої економічної теорії, а також практики державного регулювання взаємодії економічної та екологічної систем

і забезпечення стійкого розвитку як розвинутих, так і транзитивних, перехідних економічних систем в умовах посилення глобалізації.

На наш погляд, екологізація сучасних економічних систем є характерною ознакою формування постіндустріального (інформаційного) суспільства. Відповідно теоретичне дослідження сучасних економічних систем крізь призму посилення їх екологізації, з урахуванням епохального переходу від людини економічної (*homo economicus*) до людини творчої (*homo creator*), неодмінно повинно спиратися на постіндустріальну парадигму. Саме постіндустріальна парадигма є, на наше переконання, тим ключем, який дозволяє розкрити зміст сучасних економічних систем, обґрунтувати їх типологізацію, здійснити порівняльний аналіз, виявити стратегічний вектор системної трансформації суспільства та найкращу, найефективнішу перспективну національну економічну модель в умовах посилення екологізації та глобалізації.

Початок третього тисячоліття характеризується істотним посиленням глобалізаційних тенденцій у світі. Цей об'єктивний, складний і неоднозначний процес нині є пріоритетною домінантою планетарного масштабу. Дослідження сучасних економічних систем щільно пов'язане з аналізом процесів глобалізації і генезису постіндустріального (інформаційного) суспільства. У рамках такого дослідження проблеми глобалізації висвітлюються як новий контекст порівняльного аналізу економічних систем. Інакше кажучи, значний науковий інтерес викликає з'ясування феномену глобалізації та глобалізаційного контексту дослідження сучасних економічних систем. Аналіз складних, неоднозначних і часто внутрішньо

суперечливих процесів глобалізації є можливістю по-новому підійти до дослідження ролі й спрямованості економічних систем, а також дає змогу розкрити тенденції трансформації різних типів економічних систем і національних економічних систем зокрема під впливом посилення процесів глобалізації.

Важливою складовою розробки теоретико-методологічних засад дослідження сучасних економічних систем, своєрідним логічним її завершенням є обґрунтування новітньої методології їх порівняння. Дослідження економічних систем об'єктивно виводить нас на порівняльний аналіз систем, економічну компаративістику, метою якої є пошук та виявлення оптимальних типів сучасних економічних систем і конкретних національних моделей економічного розвитку. Порівняльний аналіз економічних систем спирається на їх типологізацію і доповнює її обґрунтуванням об'єктивних показників, що дають змогу співставити різні економічні системи з метою не тільки виявити переваги тих чи інших систем, а й визначити оптимальні економічні моделі для тих чи інших країн і вектор трансформації їхніх національних економічних систем. При цьому сьогодні, на наш погляд, українська економічна наука повинна бути насамперед спрямована на розв'язання надзвичайної ваги теоретичного і практичного завдання – обґрунтування якнайкращої, найефективнішої стратегічної економічної моделі для України у XXI ст.

Подальший теоретико-методологічний системологічний дискурс передбачає з'ясування новітнього змісту постіндустріальної парадигми з урахуванням глибоких суспільно-економічних змін

планетарного масштабу, обґрунтування адекватної схеми дослідження сучасних економічних систем, виявлення модифікації взаємозалежності власне економічних та ціннісних параметрів економічних систем на порозі третього тисячоліття. Саме постіндустріальна парадигма дозволяє виявити чинники й вектори розвитку сучасних економічних систем та вийти на об'єктивний порівняльний аналіз систем з метою пошуку оптимальних економічних моделей функціонування соціуму у ХХІ ст. У цьому контексті не втрачає актуальності і конструктивізму політико-економічний аналіз сучасних економічних систем з позицій постіндустріальної парадигми, крізь призму формування постіндустріального, інформаційного суспільства та суспільства, заснованого на знаннях, а розкриття новаторських підходів у галузі порівняльного аналізу сучасних економічних систем з теоретичних позицій постіндустріалізму залишається важливим завданням економічної компаративістики, теорії порівняльних економічних систем у ХХІ ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальные проблемы охраны окружающей среды. Экономические аспекты: [ред. М.Г.Чумаченко и Л.А.Балашов]. - К.: Наукова думка, 1979. - 320 с.
2. Алексеев А. Складові економічного реформування в Україні / А.Алексеев, Ю. Архангельський // Економіка України. - 2002. - № 4. - С. 59-64.
3. Американская социологическая мысль: [тексты] / [Парсонс Т., Сорокин П., Шюц А. и др.]; [под ред. В.Добренькова]. - М.: Изд-во МГУ, 1994. - 496 с.
4. Аналітична економія: макроекономіка і мікроекономіка: [навч. посіб.]: у 2 кн. - Кн. 1: Вступ до аналітичної економії. Макроекономіка / [за ред. С.Панчишина і П.Островерха]. - [4-те вид., випр. і доп.]. - К.: Знання, 2006. - 723 с.
5. Андрущенко В.П., Михальченко М.І. Сучасна соціальна філософія. - К.: Генеза, 1996. - 372 с.
6. Аслунд А. Розбудова капіталізму. Економічні перетворення у країнах колишнього Радянського блоку / Андерс Аслунд ; [пер. з англ. Т.Андрусевич]. — К. : Дух і Літера, 2003. — 636 с.
7. Балудянський М. Про національне багатство // Українська економічна думка: [хрестоматія] / [упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко]. - К.: Знання, 1998. - С. 68-78.

8. Бальцерович Л. Свобода і розвиток: Економіка вільного ринку / Лешек Бальцерович; [пер. з польськ. А.Павлишин]. - Львів: Бібліотека журналу "І", 2000. - 332 с.
9. Бартенев С.А. Экономические теории и школы. - М.: БЕК, 1996. - 301 с.
10. Башнянин Г.І. Ринкові економічні системи: проблеми становлення функціональної структуризації і типологізації / Г.І. Башнянин, І.М. Копич, М.П.Слюсарчик. - Львів: ЛКА, 2001. - 212 с.
11. Башнянин Г.І. Економічні системи: проблеми структуризації і типологізації / Г.І. Башнянин, І.М. Копич, Б.М. Шевчик. — Львів: Коопосвіта, 1999. — 220 с.
12. Башнянин Г.І. Про періодичну матрицю економічних систем / Г.І. Башнянин. - Львів: ЛКА, 2003. - 115 с.
13. Башнянин Г.І. Метрологічні економічні системи: вступ у загальну теорію і методологію формування економічних параметрів / Г.І. Башнянин. - Львів: Новий Світ-2000, 2005. - 1083 с.
14. Беккер Г.С. Человеческое поведение: экономический поход. Избранные труды по экономической теории / Г.С. Беккер; [пер. с англ. Р.Капелюшникова]. — М. : ГУ ВШЭ, 2003. — 672 с.
15. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ.] / [под ред. В.Л.Иноземцева]. - М.: Academia, 1999. - CLXX. - 786 с.

16. Бергер П. Капіталістична революція: п'ятдесят пропозицій щодо процвітання, рівності і свободи / Пітер Бергер; [пер. з англ.]. - К.: Вища школа, 1995. - 237 с.
17. Бжезинський З. Україна має прийняти правила гри // Поступ. - 2003. - 3-9 липня. - С. 7.
18. Бласко Г. Економічне диво чи економічна загадка? Соціальне ринкове господарство та його застосування: теорія А.Мюллер-Армака / Г.Бласко; [пер. з нім.]. - К.: Світовид, 1992. - 59 с.
19. Блауг М. Несложный урок экономической методологии // THESIS. - 2004. - Т. 2. - Вып. 4. - С. 53-59.
20. Блауг М. Економічна теорія в ретроспективі / М. Блауг ; [пер. з англ. І.Дзюб]. — К. : Основи, 2001. — 670 с.
21. Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют / М. Блауг ; [пер. с англ. Ю.В. Автономова]. — М. : НП "Журнал Вопросы экономики", 2004. — 416 с.
22. Бодров В., Кредисов А., Леоненко П. Соціальне ринкове господарство. - К.: Либідь, 1995. - 128 с.
23. Бойко Є.І. Фундаментальне дослідження сучасних економічних систем // Регіональна економіка. - 2003. - № 2. - С. 244-246.
24. Бойко Є.І., Копич І.М., Носов О.Ю. Методологічне дослідження національних економічних систем // Регіональна економіка. - 1997. - № 1. - С. 141-145.
25. Борщук Є.М. Основи теорії стійкого розвитку еколого-економічних систем. - Львів: Растр-7, 2007. - 436 с.

26. Бочан І.О., Михасюк І.Р. Глобальна економіка: [підручник]. - К.: Знання, 2007. - 403 с.
27. Брик М.В. Стежини життя / М.В. Брик. - Львів: Тріада плюс, 2009. - 116 с.
28. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст.: у 3-х т.: / Фернан Бродель; [пер. з фр. Г.Філіпчук]. - К.: Основи, 1998. - Т. 3: Час світу. - 631 с.
29. Будзан Б. Глобалізація: новий виклик менеджменту України // Дзеркало тижня. - 2002. - № 29. - 3 серпня. - С. 10.
30. Бунге М. Основи політичної економії // Українська економічна думка: [хрестоматія] / [упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко]. - К.: Знання, 1998. - С. 141-156.
31. Ватаманюк З., Панчишин С., Ватаманюк О. Вступ до економічної теорії: [курс лекцій]. Частина 1. - Львів: "Новий Світ – 2000", 2005. - 352 с.
32. Ващишин А.М. Наукова діяльність професора Г.І.Башнянина. - Львів: Каменяр, 2001. - 716 с.
33. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Макс Вебер; [пер. з нім. О.Погорілий]. - К.: Основи, 1994. - 261 с.
34. Веклич О.А. Эколого-экономические противоречия / О.А.Веклич. - К.: Наукова думка, 1991. - 144 с.
35. Веклич О. Формування економічного механізму сталого розвитку України // Вісник НАН України. - 2000. - № 2. - С. 11-14.

36. Веклич О.А. Теоретико-концептуальные основы "экологической" характеристики ресурсосбережения // Механізм регулювання економіки. - Вип. 1. - Суми: Вид-во СумДУ, 2000. - С. 17-25.
37. Вернадский В.И. Размышления натуралиста. Научная мысль как планетное явление. - М.: Наука, 1977. - Кн. 2. - 191 с.
38. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. - М.: Наука, 1989. - 258 с.
39. Вернадский И. Очерк теории потребностей // Злупко С.М. Економічна думка України: [навч. посіб.]. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. - С. 179-189.
40. Вернадський І. Про обмін і торгівлю // Українська економічна думка: [хрестоматія] / [упоряд., наук. ред. пер., авт. вступ. розд. і біогр. довід. С.М.Злупко]. - К.: Знання, 1998. - С. 93-103.
41. Воробйов Є.М. Економіка. Довідник старшокласника та абітурієнта. - Х.: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2005. - 400 с.
42. Гавлік Л. Німеччина "годує" усіх // Експрес. - 2008. - 3-10 липня. - С. 7.
43. Гаврилишин Б. "Світ заговорить про українське диво!" // Експрес. - 2001. - 30 серпня - 6 вересня. - С. 17.
44. Гаврилишин Б. Аналіз та оцінка ефективності України: (методика). - Мюнхен: УВУ, 1994. - 11 с.
45. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє: до ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / Б.Гаврилишин; [пер. з англ. Л.Лещенко]. - К.: Основи, 1993. - 238 с.

46. Гаврилишин Б. Чутки про корупцію в Україні дещо перебільшені // Експрес. - 1997. - 16-24 серпня. - С. 4.
47. Галиця І. Державне регулювання в умовах ринкових відносин // Економіка України. - 2002. - № 6. - С. 52-58.
48. Гальчинський А. Україна: поступ у майбутнє. - К.: Основи, 1999. - 220 с.
49. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічних знань: [навч. посіб.]. - К.: Вища школа, 1998. - 544 с.
50. Гальчинський А.С., Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Основи економічної теорії. - К.: Вища школа, 1995. - 471 с.
51. Гальчинський А. Економічна наука: проблеми методологічного оновлення // Економіка України. - 2007. - № 3. - С. 4-13.
52. Гвортні Дж. Що кожен має знати про економіку та добробут / Дж.Гвортні, Р.Страуп; [пер. з англ. І.Дзюб]. - К.: Ін-т демократії ім. Пилипа Орлика, 1999. - 134 с.
53. Гегель Г. Енциклопедія філософських наук / Г.Гегель; [пер. с нем. А.Ярового]. - М.: Наука, 1974. - Т. 1. - С. 375-388.
54. Геєць В. Нестабільність та економічне зростання. - Х.: Фарт, 2000. - 432 с.
55. Геєць В. Соціогуманітарні складові перспектив переходу до соціально орієнтованої економіки в Україні // Економіка України. - 2000. - № 1. - С. 4-11.
56. Геєць В.М. та ін. Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи). Ін-т екон. прогнозування / [за ред. акад. НАН України В.Гейця]. - К.: Логос, 1999. - 500 с.

57. Гейлбронер Р. Економіка для всіх / Р.Гейлбронер, Л.Туроу; [пер. з англ. І.Дзюб]. - Львів: Просвіта, 1995. - 272 с.
58. Гелбрейт Дж. Экономические теории и цели общества / Джон Гелбрейт; [пер. с англ.]. - М.: Прогресс, 1976. - 406 с.
59. Герет Т.М. Етика бізнесу / Т.М.Герет, Р.Дж.Клоноскі; [пер. з англ. О.Ватаманюк]. - К.: Основи, 1999. - 214 с.
60. Гіденс Е. Соціологія / Ентоні Гіденс; [пер. з англ. І.Дзюб]. - К.: Основи, 1999. - 735 с.
61. Глобалистика: Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / [гл. ред.: И.И.Мазур, А.Н.Чумаков]. — М. - СПб. - Н.-Й.: ИЦ "ЕЛИМА", ИД "Питер", 2006. — 1160 с.
62. Гнатенко П.І. Український національний характер. - К.: ДОК-К, 1997. - 247 с.
63. Голубка С. "Економічна система" М.А.Балудянського. - Львів: Світ, 1998. - 228 с.
64. Горкіна Л. До обґрунтування суспільно-економічних перетворень в Україні в 1917-1920 рр. // Економіка України. - 1993. - № 5. - С. 74-82.
65. Горкіна Л. Михайло Іванович Туган-Барановський – мислитель, вчений, громадянин / Передмова // Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. - К.: Наукова думка, 1994. - С. 3-55.
66. Грабинський І.М. Еколого-економічна система України: порівняльний аналіз. - Львів: НТШ, 1997. - 240 с.

67. Грабинський І.М. Сучасні економічні системи: [навч. посіб.]. - Львів: Інтереко, 1997. - 176 с.
68. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін / Н.І.Гражевська. - К.: Знання, 2008. - 431 с.
69. Гринин Л.Е. Производительные силы и исторический прогресс / Л.Е. Гринин. - М.: ТЕИС, 2000. - 266 с.
70. Гринів Л.С. Екологічно збалансована економіка: проблеми теорії / Л.С.Гринів. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. - 240 с.
71. Гриценко А. Про логіку та структуру курсу економічної теорії // Ринкова економіка: проблеми викладання і вивчення в Україні: матеріали міжнар. літнього екон. семестру "Інтереко". - Львів: Інтереко, 1993. - С. 56-58.
72. Гриценко А. Сумісно-розділені відносини: праця, власність і влада // Економіка України. - 2003. - № 3. - С. 50-58.
73. Давимука С. та ін. Політичні режими сучасності та перехід до демократії. - Львів: ІРД НАН України, 1999. - 168 с.
74. Давимука С.А., Кужелюк Ю.А. Соціально-економічна думка: регіональний зріз. - Львів: ІРД НАН України, 1999. - 88 с.
75. Данилишин Б.М. Устойчивое развитие в системе природно-ресурсных ограничений / Б.М.Данилишин, Л.Б.Шостак. - К.: СОПІС НАН Украины, 1999. - 367 с.
76. Де Грееф Г. Социальная экономия / Г. де Грееф; [пер. с фр.]. - М., 1904. - 176 с.
77. Дейнека А.М. Лісове господарство: еколого-економічні засади розвитку / А.М.Дейнека. - К.: Знання, 2009. - 350 с.

78. Деробо С. Две модели экологии / С.Деробо, В.Ясвин // Человек. - 1998. - № 1. - С. 34-40.
79. Деятельность: теории, методология, проблемы / [составитель И.Т.Касавин]. - М.: Политиздат, 1990. - 366 с. (Над чем работают, о чем спорят философы).
80. Дзюбик С., Ривак О. Основи економічної теорії: [навч. посіб.]. - К.: Основи, 1994. - 336 с.
81. Докладніше див. ресурси Інтернету: <http://www.cato.org>; <http://www.heritage.org>; <http://www.freetheworld.com>.
82. Дорогунцов С., Федорищева А. Державне регулювання техногенно-екологічної безпеки в регіонах України // Економіка України. - 2002. - № 4. - С. 70-77.
83. Дубович І.А. Країнознавчий словник-довідник. - [5-те вид., перероб. і доп.]. - К.: Знання, 2008. - 839 с.
84. Економіка України: десять років реформ / [за ред. З.Ватаманюка та С.Панчишина]. - Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. - 496 с.
85. Економічні системи: [монографія]. - Т. 1 / [за ред. проф. Г.І.Башнянина]. - Львів: ЛКА, 2006. - 484 с.
86. Економічна теорія: вступ, макроекономіка, мікроекономіка: [навч. посіб.] / [за ред. З.Г.Ватаманюка та О.З.Ватаманюка]. - Львів: "Інтелект-Захід", 2008. - 540 с.
87. Економічна теорія: макро- і мікроекономіка / [за ред. З.Ватаманюка та С.Панчишина]. - К.: Альтернативи, 2001. - 716 с.

88. Економічна теорія: макро- та мікроекономіка: [навч. посіб.] / [за ред. З.Г.Ватаманюка та С.М.Панчишина]. - 2-ге вид., доп. - Львів: Інтереко, 1998. - 708 с.
89. Економічна теорія: політекономія: [підручник] / [за ред. В.Д.Базилевича]. - К.: Знання-Прес, 2001. - 581 с.
90. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека. - К.: Наукова думка, 1994. - 267 с.
91. Єрохін С.О. Синергетична парадигма сучасної економічної теорії // Актуальні проблеми економіки. - 2001. - № 1-2. - С. 4-17.
92. Єрохін С.О. Структурна трансформація національної економіки: теоретико-методологічний аспект. - К.: Світ Знань, 2002. - 527 с.
93. Єщенко П.С., Палкін Ю.І. Сучасна економіка: [навч. посіб.]. - К.: Вища шк., 2005. - 325 с.: іл.
94. Зайцев Ю. Шляхи формування ринкового поля в перехідній економіці України // Регіональна економіка. - 1999. - № 4. - С. 70-75.
95. Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.). - К.: Либідь, 1993. - 354 с.
96. Згуровський М. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку // Дзеркало тижня. - 2006. - № 19 (548). - С. 14.
97. Згуровський О. Війни глобалізації // Дзеркало тижня. - 2006. - № 37 (616). - С. 6.
98. Злушко С. Формування, розвиток і сучасний стан економічної системології в Україні // Економіка України. - 2005. - № 3. - С. 77-83.

99. Злупко С.М. Економічна думка України: [навч. посіб.]. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2000. - 496 с.
100. Злупко С. Основи історії економічної теорії: [навч. посіб.]. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2001. - 628 с.
101. Злупко С. Основи екогенології: [текст лекцій і програмно-методичне забезпечення]. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 240 с.
102. Злупко С. Теоретична парадигма економічної освіти в Україні на порозі ХХІ ст. // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 29. - Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 1999. - С. 3-9.
103. Злупко С.М. Перехідна економіка: сучасна Україна: [навч. посіб.] / С.М.Злупко. - К.: Знання, 2006. - 324 с.
104. Історія економічних учень: [підручник] / [Л.Я Корнійчук, Н.О.Татаренко, А.М.Поручник та ін.; за ред. Л.Я.Корнійчук, Н.О.Татаренко]. - К.: КНЕУ, 1999. - 564 с.
105. Історія економіки та економічної думки: [курс лекцій] / [С.В.Степаненко (кер. авт. кол.), В.М.Фещенко, С.Н.Антонюк, Н.О.Тимочко та ін.]. - К.: КНЕУ, 2006. - 664 с.
106. Иноземцев В.Л. На рубеже эпох. Экономические тенденции и их неэкономические следствия / В.Л.Иноземцев. - М.: ЗАО "Изд-во "Экономика", 2003. - 776 с.
107. Канигін Ю. Душа та менталітет // Вісник НАН України. - 1994. - № 5. - С. 45-53.
108. Канигін Ю. Шлях аріїв: Україна в духовній історії людства. - К.: Україна, 1997. - 325 с.

109. Канигін Ю.М. Віхи священної історії: Русь-Україна. - К.: Україна, 2001. - 368 с.
110. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс; [пер. с англ.]. - М.: ГУ-ВШЭ, 2000. - 608 с.
111. Квасов Р.А. Философия экономических отношений // Экономический вестник РГУ. - 2003. - Т. 1. - № 3. - С. 43-52.
112. Кейнс Дж. Общая теория занятости, процента и денег // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: [сочинения]. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 480-786 (Серия "Антология мысли").
113. Кендюхов О. Гносеологія інтелектуального капіталу // Економіка України. - 2003. - № 4. - С. 28-33.
114. Князева Е.Н. Международный московский синергетический форум // Вопросы философии. - 1996. - № 11. - С. 147-152.
115. Ковальчук В.М., Лазарович М.В., Сарай М.І. Історія економіки та економічної думки: [навч. посіб.]. - К.: Знання, 2008. - 647 с.
116. Кокотюха А.А., Скляренко В.М., Сядро В.В., Харченко П.В. 50 знаменитых загадок истории Украины. - Харьков: Фолио, 2008. - 510 с. - (100 знаменитых).
117. Колганов А.И., Бузгалин А.В. Экономическая компаративистика: [учебник]. - М.: ИНФРА-М, 2005. - 746 с. - (Учебники экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова).
118. Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики. - М.: Экономика, 1989. - 523 с.

119. Корнаи Я. Тенденции постсоциалистического развития: общий обзор // Вопросы экономики. - 1996. - № 1. - С. 5-17.
120. Коропецький І.-С. Дещо про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. - К.: Либідь, 1995. - 214 с.
121. Коропецький І.-С. Українські економісти ХІХ ст. та західна наука. - К.: Либідь, 1993. - 192 с.
122. Костицький В.В. Економічний патріотизм як складова національної ідеї. - К.: Ін-т законодавчих передбачень і правової експертизи, 2001. - 48 с.
123. Кравців В.С. Регіональна екологічна політика в умовах становлення ринкової економіки в Україні (теорія, методи, практика): Автореф. дис. ... доктора екон. наук / Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України. - К., 2007. - 43 с.
124. Крайник О.П., Бліщук К.М., Третяк Г.С. Сучасна економічна теорія: [навч. посіб.] / [за наук. ред. О.П.Крайник]. - Львів: ЛРІДУ УАДУ, 2002. - 164 с.
125. Кримський С.Б. Глобалістика та регіонально-національний чинник в ієрархії цивілізаційних процесів // Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми дослідження та викладання): матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 26-27 квітня 2000 р. / [відп. ред. І.Й.Малий, Н.О.Татаренко]. - К.: КНЕУ, 2000. - С. 38-40.
126. Крисаченко В.С. Екологічна культура: теорія і практика. - К.: Заповіт, 1996. - 214 с.

- 127.Крупка М.І. Фінансово-кредитний механізм інноваційного розвитку економіки України / М.І. Крупка. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. - 608 с.
- 128.Куліш А. До питання аналізу етапів розвитку трансформаційної економіки // Економіка України. - 2002. - № 6. - С. 47-51.
- 129.Кульчицький Б.В. Сучасні економічні системи: [навч. посіб.] / Б.В.Кульчицький. - Львів: Афіша, 2004. - 279 с.
- 130.Кульчицький Б.В. Типологізація і порівняння економічних систем суспільства (проблеми теорії і методології): Дис. ... доктора екон. наук: 08.01.01 / Кульчицький Богдан Володимирович. - Львів, 2004. - 425 с.
- 131.Кульчицький Б.В. Економічні системи суспільства: теорія, методологія, типологізація: [монографія] / Б.В.Кульчицький. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 352 с.
- 132.Кульчицький Б. Категорія діяльності у філософії / Б.Кульчицький. - Львів: Львівська консерваторія, 1993. - 61 с.
- 133.Кульчицький В. Михайло Балудянський / В.Кульчицький // Український календар 1969. - Варшава: УСКТ, 1969. - С. 190-192.
- 134.Кульчицький В.С. Історія держави і права України: [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / В.С.Кульчицький, Б.Й.Тищик. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2007. - 624 с.
- 135.Кульчицький О. Основи філософії і філософічних наук / О.Кульчицький. - Мюнхен-Львів: УВУ, 1995. - 164 с.
- 136.Кульчицький Я.В. Проблеми формування соціально-екологічних суспільних відносин у контексті трансформації

- сучасних еколого-економічних систем: [монографія] / Я.В.Кульчицький. - Львів: Камула, 2005. - 144 с.
- 137.Кульчицький Я.В. Еколого-економічні системи (проблеми теорії і методології дослідження) / Я.В.Кульчицький. - Львів: УкрДЛТУ, 2003. - 64 с.
- 138.Кульчицький Я.В. Екологічні аспекти становлення національної економіки України / Я.В.Кульчицький // Макроекономічні проблеми розвитку економічної системи України: [колективна монографія] / [за заг. ред. к.е.н., доц. Рібуна Л.В.]. - Львів: Камула, 2004. - С. 46-68.
- 139.Кульчицький Я.В. Екологічна культура як чинник трансформації сучасних еколого-економічних систем / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 12.8. - Львів: УкрДЛТУ, 2002. - С. 204-208.
- 140.Кульчицький Я.В. Цінності у контексті пріоритетних критеріїв порівняння сучасних еколого-економічних систем / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 13.2. - Львів: УкрДЛТУ, 2003. - С. 170-174.
- 141.Кульчицький Я.В. Філософія екологічної альтернативи як пріоритетна домінанта трансформації сучасних еколого-економічних систем (контекст порівняння систем) / Я.В.Кульчицький // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 32. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004. - С. 278-286.
- 142.Кульчицький Я.В. Проблеми становлення соціально-екологічних суспільних відносин: методологічний аспект /

- Я.В.Кульчицький // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 33. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004. - С. 23-27.
- 143.Кульчицький Я.В. Екологічний імператив у порівнянні сучасних економічних систем / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 15.1. - Львів: УкрДЛТУ, 2005. - С. 200-202.
- 144.Кульчицький Я.В. Цивілізаційний підхід до порівняння сучасних еколого-економічних систем / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 15.3. - Львів: НЛТУ України, 2005. - С. 175-179.
- 145.Кульчицький Я.В. Екологічна парадигма розвитку економічної теорії у контексті посилення екологізації економіки / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 15.6. - Львів: НЛТУ України, 2005. - С. 220-225.
- 146.Кульчицький Я.В. Філософія екологічної безпеки у контексті системного підходу до вивчення національних економік / Я.В.Кульчицький // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 34. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2005. - С. 358-361.
- 147.Кульчицький Я.В. Методологія аналізу еколого-економічних систем у контексті цивілізаційної парадигми / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 16.1. - Львів: НЛТУ України, 2006. - С. 209-215.
- 148.Кульчицький Я.В. Методологічні засади становлення сучасної економічної системи США / Я.В.Кульчицький // Наук. вісник: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 16.6. - Львів: НЛТУ України, 2006. - С. 145-153.

149. Кульчицький Я.В. Глобалізаційний контекст дослідження сучасних економічних систем / Я.В.Кульчицький // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 37 (1). - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2007. - С. 37-41.
150. Кульчицький Я.В. Порівняння економічних систем (проблеми методології): [монографія] / Я.В.Кульчицький, Б.В.Кульчицький. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. - 318 с.
151. Кульчицький Я.В. Інтеграція наукового знання як основа дослідження сучасних економічних систем / Я.В.Кульчицький // Вісник Львів. комерц. академії. Сер. економічна. - Вип. 25. - Львів: ЛКА, 2007. - С. 163-167.
152. Кульчицький Я.В. Екологізація економічних систем у контексті постіндустріального парадигмального дискурсу та економічної компаративістики / Я.В.Кульчицький // Регіональна економіка. - 2008. - № 1. - С. 77-84.
153. Кульчицький Я.В. Цивілізаційний підхід до дослідження економічних систем в умовах формування інформаційного (постіндустріального) суспільства / Я.В.Кульчицький // Вісник Львів. ун-ту. Сер. економічна. - Вип. 39 (1). - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2008. - С. 50-53.
154. Кульчицький Я.В. Методологічні передумови дослідження сучасних економічних систем у контексті постіндустріальної парадигми / Я.В.Кульчицький // Наук. Вісник Національного лісотехнічного університету України: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 19.1. - Львів: НЛТУ України, 2009. - С. 143-149.

155. Кульчицький Я.В. Становлення національної економічної системи України у контексті пошуку її оптимальної моделі / Я.В.Кульчицький // Стратегія розвитку України у глобальному середовищі: матеріали III міжнар. наук.-практ. конф., Сімферополь – Ялта, 13-15 листопада 2009 р. – Т. I. – Сімферополь: ВіТроПринт, 2009. – С. 102-104.
156. Кульчицький Я.В. Правові засади економічної свободи у сучасних економічних системах / Я.В.Кульчицький, В.С.Кульчицький // Наук. Вісник Національного лісотехнічного університету України: Зб. наук.-техн. праць. - Вип. 19.3. - Львів: НЛТУ України, 2009. - С. 126-131.
157. Кульчицький Я.В. Європейський вектор трансформації економічної системи України / Я.В.Кульчицький, Б.В. Кульчицький // Економічні та соціопсихологічні проблеми організації управління: європейський досвід. Наук. збірник / [за ред. С.М.Панчишина]. - Львів: Інтереко, 2008. - С. 49-52 (Формування ринкової економіки в Україні. - Спецвип. 17).
158. Кульчицький Я. Християнство у системі орієнтирів соціальної активності людини / Я.Кульчицький, Б.Кульчицький // Київська Церква. - 2000. - № 5. - С. 110-111.
159. Кульчицький Я.В. Еколого-економічні проблеми сучасної НТР: філософський аспект / Я.В.Кульчицький, Б.В. Кульчицький // Соціально-економічні проблеми видавничо-поліграфічного комплексу (ВПК) та його інфраструктур: доп. і повідомл. міжнар. наук.-практ. конф. - Львів, 1996. - С. 281-284.

- 160.Лагутін В.Д. Людина і економіка: соціоекономіка: [навч. посіб.]. - К.: Просвіта, 1996. - 336 с.
- 161.Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія: [курс лекцій] / [за ред. Б.Д.Лановика]. - [2-ге вид., перероб.]. - К.: Вікар, 2000. - 300 с. - (Вища освіта ХХІ століття).
- 162.Лебедевич С.І. Теоретико-методологічні засади формування галузевої системи екологічного менеджменту підприємств / С.І.Лебедевич. - Львів: Ліга-Прес, 2008. - 340 с.
- 163.Леоненко П.М. Економічна історія: [навч. посіб.] / П.М.Леоненко, П.І. Юхименко. - К.: Знання-Прес, 2004. - 499 с. - (Вища освіта ХХІ століття).
- 164.Леоненко П.М. Сучасні економічні системи: [навч. посіб.] / П.М.Леоненко, О.І. Черепніна. - К.: Знання, 2006. - 429 с. - (Вища освіта ХХІ століття).
- 165.Лиско Л.Р. Економічні системи. Людський вимір: [навч. посіб.] / Л.Р.Лиско. - Львів: Видавничий дім "Панорама", 2003. - 300 с.
- 166.Лист Ф. Национальная система политической экономии / Фридрих Лист; [пер. с нем.]. - СПб, 1891. - 274 с.
- 167.Логуа Р.А. Формирование рыночной экономики в постсоциалистическом мире: теоретико-методологические аспекты. - М.: Луч, 1993. - 213 с.
- 168.Лортикян Э.Л. История экономических реформ: Мировой опыт второй половины XIX-XX вв. / Э.Л. Лортикян. - Харьков: Консум, 1999. - 288 с.

169. Лукашевич В.М. Глобалістика: [навч. посіб.]. - [2-ге вид., доповн. та виправл.] / В.М. Лукашевич. - Львів: "Новий Світ-2000", 2005. - 440 с.
170. Лукашевич М.П. Соціологія економіки: [підручник] / М.П. Лукашевич. - К.: Каравела, 2005. - 288 с.
171. Лукінов І. До питання про концепцію і модель сучасного економічного розвитку України // Економіка України. - 2001. - № 6. - С. 4-9.
172. Лукінов І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ ст.). - К.: НАН України Інститут економіки, 1997. - 455 с.
173. Маевский В. Эволюционная теория и макроэкономика // Вопросы экономики. - 1997. - № 3. - С. 25-30.
174. Макаренко В.П. Экономическая аксиология: опыт исследования экономических культур // Экономический вестник РГУ. - 2003. - Т. 1. - № 4. - С. 64-99.
175. Макконнелл К.Р. Макроекономіка / К.Р.Макконнелл, С.Л.Брю; [пер. з англ. С.Панчишин]. - Львів: Просвіта, 1997. - 672 с.
176. Манків Г. Макроекономіка: підручник для України / Г.Манків; [пер. з англ. С.Панчишин]. - К.: Основи, 2000. - 588 с.
177. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. - Т. 42. - С. 18-145.
178. Марцин В. Економічна кон'юнктура як складова стабілізації ринкового механізму / В. Марцин // Регіональна економіка. - 1999. - № 4. - С. 20-29.

179. Марцин В. Оптимальність функціонування ринкової економіки / В. Марцин // Вісник Львів. комерційної академії. Сер. економічна. - Вип.4. - Львів: Вид-во ЛКА, 1998. - Т. 2. - С. 32-40.
180. Мельник Л.Г. Екологічна економіка: підручник / Л.Г. Мельник; [3-тє вид., виправл. і доповн.]. - Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. - 367 с.
181. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку: [навч. посіб. для післядипл. освіти] / Л.Г. Мельник. - Суми: ВТД "Університетська книга", 2006. - 383 с.
182. Михасюк І.Р. Глобалізація і євро регіоналізація. - Львів: Українські технології, 2005. - 192 с.
183. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки / [за ред. І.Михасюка]. - Львів: Українські технології, 1999. - 526 с.
184. Михасюк І., Мельник А., Крупка М., Залога З. Державне регулювання економіки: [підручник] / [за ред. д-ра екон. наук, проф., акад. АН Вищої школи України І.Р.Михасюка]; [2-ге вид., виправл. і доповн.]. - К.: Атіка, Ельга-Н, 2000. - 592 с.
185. Михасюк І.Р., Мальський М.З. Регіональна економічна політика: [навч. посіб.]. - Львів: Українські технології, 2001. - 208 с.
186. Михасюк І.Р., Мальський М.З. Основи глобальних економічних відносин: [навч. посіб.]. - Львів: Українські технології, 2003. - 192 с.

187. Мочерний С.В. *Методологія економічного дослідження*. - Львів: Світ, 2001. - 416 с.
188. Новак А.З. *Європейська інтеграція. Шанси для Польщі – досвід для України* / Алоїзи З. Новак; [пер. з польськ. А.Дідух, Р.Гудь]. - Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2006. - 192 с.
189. *Новая постиндустриальная волна на Западе: Антология* / [под. ред. В.Л.Иноземцева]. - М.: Academia, 1999. - 640 с.
190. Норт Д. *Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки* / Дуглас Норт; [пер. з англ. І.Дзюб]. - К.: Основи, 2000. - 198 с.
191. Ойкен В. *Основные принципы экономической политики* / Вальтер Ойкен; [пер. с нем.]. - М.: Прогресс-Универс, 1995. - 496 с.
192. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект* / [за ред. Г.Н.Климка, В.П.Нестеренка]. - К.: Вища школа, 1999. - 743 с.
193. Паалберг Х. *От Смита до Фридмана: о формировании современной западной экономической системы*. - Таллинн: Эстонский НИИ НТИ и ЭИ, 1990. - 35 с.
194. Павличко Д.В. *Українська національна ідея: інавгурац. лекція почес. професора Нац. ун-ту "Києво-Могилян. акад."*, 1 верес. 2002 р. / Д.В.Павличко. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2002. – 58 с.
195. Павлишенко М. *Економічна система чи спосіб виробництва? // Економіка України*. - 2000. - № 3. - С. 64-72.

196. Панчишин С.М. Макроекономічний аналіз товарної форми виробництва / С.М.Панчишин. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. - 452 с.
197. Панчишин С. Макроекономіка: [навч. посіб.] / С.Панчишин. - К.: Либідь, 2001. - 634 с.
198. Пахомов Ю.М., Лук'яненко Д.Г., Губський Б.В. Національні економіки в глобальному конкурентному середовищі. - К.: Україна, 1997. - 240 с.
199. Перехідна українська економіка: стан і перспективи / [за ред. А.Філіпенка, В.Бандери]. - К.: Академія, 1996. - 290 с.
200. Петлюра С.В. Народе Український: вибрані статті, листи, документи. - Харків: Лівий берег, 1992. - 149 с.
201. Пинзеник В. Коні не винні, або Реформи чи їх імітація. - К.: Вид. центр "Академія", 1998. - 125 с.
202. Плиса В.Й. Страхування: [навч. посіб.] / В.Й. Плиса. - К.: Каравела, 2005. - 392 с.
203. Погорелов С.Б. Особливості цивілізаційного підходу до аналізу суспільного розвитку // Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми дослідження та викладання): матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 26-27 квітня 2000 р. / [відп. ред. І.Й.Малий, Н.О.Татаренко]. - К.: КНЕУ, 2000. - С. 60-62.
204. Полулях І. Економічна політика в рамках соціального ринкового ладу Німеччини. - Київ-Львів-Мюнхен: ВМС, 2003. - 160 с.

205. Поплавська Ж.В. Економіка України: курс лекцій. - Львів: ДУ "Львівська політехніка", 1997. - 58 с.
206. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / Карл Поппер; [пер. з англ. В.Лісовий]. - К.: Основи, 1994. - Т. 1. - 416 с.
207. Поппер К. Злиденність історизму / К.Поппер; [пер. з англ. В.Лісовий]. - К.: АБРИС, 1994. - 192 с. - (Б-ка часопису "Філософ. і соціол. думка". Сер. "Класики світової суспільно-політичної думки").
208. Предмет і проблематика філософії: [навч. посіб.] / [за заг. ред. М.Скринника, З.Скринник]. - Львів: Львівський банківський інститут Національного банку України, 2001. - 487 с.
209. Проблема ефективності в ХХІ веке: економіка США / [отв. ред. В.И.Марцинкевич]; Ин-т мировой экономики и междунар. отношений РАН. - М.: Наука, 2006. - 389 с.
210. Програма дій "Порядок денний на ХХІ століття" ("AGENDA-21"). Ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Самміт "Планета Земля" 1992 р.); [пер. з англ. В.Лісовий]. - К.: Інтелсфера, 2000. - 360 с.
211. Проф. М.І.Туган-Барановський. "Основи політичної економії" / [наук. редактор, автор передмови і вступної статті С.М.Злупко]. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. - 628 с.
212. Прошак В. Еволюція поглядів на інтелектуальний потенціал суспільства у світовій економічній думці // Трансформація економічної системи в Україні. Наук. зб. / [за ред. З.Г.Ватаманюка]. - Львів: Інтереко, 2000. - С. 23-32.

- 213.Прутська О. Невраховані фактори українських реформ // Економіка України, - 2002. - № 8. - С. 51-55.
- 214.Радаев В.В. Экономическая социология: [курс лекций: учеб. пособие] / В.В.Радаев. - М.: Аспект Пресс, 2000. - 368 с.
- 215.Реверчук С., Полулях І. Історія економічних вчень: [навч. посіб.]. - Львів: Тріада плюс, 2007. - 352 с.
- 216.Рібун Л.В. Державне регулювання національної економіки в умовах трансформації // Макроекономічні проблеми розвитку економічної системи України: [колективна монографія] / [за заг. ред. к.е.н., доц. Л.В.Рібуну]. - Львів: Камула, 2004. - С. 24-45.
- 217.Рикардо Д. Начала политической экономии и налогообложения // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Фридмен М. Классика экономической мысли: [сочинения]. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 403-479 (Серия "Антология мысли").
- 218.Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи / Стівен Роузфілд; [пер. з англ. В.Вишенська]. - К.: "К.І.С.", 2005. - Х, 370 с.
- 219.Рошер В. Начала народного хозяйства: в 2 т. / Вильгельм Рошер; [пер. с нем.]. - М.: Грачев, 1860. - Т. 1. - Отд. 1. - 224 с.
- 220.Сакс Дж. Економіка перехідного періоду: уроки для України / Дж.Сакс, О.Пивоварський; [пер. з англ. О.Пивоварський]. - К.: Основи, 1996. - 345 с.
- 221.Світова економіка: [підручник] / [А.С.Філіпенко, О.І.Рогач, О.І.Шнирков та ін.]. - К.: Либідь, 2000. - 582 с.

- 222.Семенюк Е.П. Суспільство і природа. Глобальні проблеми сучасності і концепція сталого розвитку: лекція з екологічної філософії. - Львів: РВВ НЛТУ України, 2007. - 13 с.
- 223.Семюелсон П.А., Нордгауз В.Д. Макроекономіка: [пер. з англ. С.Панчишин]. - К.: Основи, 1995. - 544 с.
- 224.Синякевич І. Концепція щодо формування системи інструментів національної екологічної політики // Економіка України. - 2002.- № 7. - С. 70-73.
- 225.Синякевич І.М. Екологічна і лісова політика: зб. наук. праць. - Вип. 2. - Львів: ТзОВ "ЗУКЦ", 2004. - 144 с.
- 226.Синякевич І.М. Екологічна і лісова політика: зб. наук. праць. - Вип. 3: [навч. посіб.]. - Львів: ЗУКЦ, 2007. - 76 с.
- 227.Сисмонди Ж. Новые начала политической экономии: в 2-х т. - М.: Соцэкгиз, 1937. - Т. 1. - 326 с.
- 228.Сікора В.Д. Національна ідея в економіці (українська перспектива) / В.Д. Сікора. - К.: ЕксОб, 1999. - 91 с.
- 229.Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт; [пер. з англ. П.Таращук]. - К.: Основи, 1994. - 223 с.
- 230.Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов // Петти В., Смит А., Рикардо Д., Кейнс Дж., Фридмен М. Классика экономической мысли: [сочинения]. - М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. - С. 77-402 (Серия "Антология мысли").
- 231.Современная западная философия: словарь / [сост.: Малахов В.С., Филатов В.П.]. - М.: Политиздат, 1991. - 414 с.
- 232.Соколенко С.І. Глобалізація і економіка України. - К.: Логос, 1999. - 568 с.

233. Сорос Дж. Криза глобального капіталізму: відкрите суспільство під загрозою / Джордж Сорос; [пер. з англ. Р.Ткачук, А.Фролкін]. - К.: Основи, 1999. - 346 с.
234. Степаненко С.В. Інституціональний аналіз економічних систем (проблеми методології) / С.В.Степаненко. - К.: КНЕУ, 2008. - 312 с.
235. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / Джозеф Стігліц; [пер. з англ. А.Іщенко]. - К.: Вид. дім "КМ Академія", 2003. - 252 с.
236. Стігліц Дж. Економіка державного сектора / Джозеф Стігліц; [пер. з англ. А.Іщенко]. - К.: Основи, 1998. - 854 с.
237. Сумерки глобалізації: настольная книга антиглобалиста: [сборник] / [Ашкерев А., Панарин А., Покровский Н. и др.]. - М.: ООО "Издательство АСТ: ЗАО НПП "Ермак", 2004. - 348, [4] с. - (Великие противостояния).
238. Сухий О. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. / О.Сухий. - Львів: ЛНУ ім. І.Франка; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1999. - 226 с.
239. Тарасевич В. Про предмет фундаментальної економічної науки // Економіка України. - 1998. - № 4. - С. 60-67.
240. Татаренко Н. Економічний націоналізм як методологічна основа мобілізаційної моделі розвитку // Економіка України. - 2003. - № 9. - С. 13-22.
241. Тивончук І. Про модель ринкової економіки для України // Ринкова економіка: проблеми викладання і вивчення в Україні. Матеріали міжнар. літнього екон. семестру "Інтереко". - Львів: Інтереко, 1993. - С. 37-40.

242. Тоффлер Е. Третья Хвиля / Елвін Тоффлер; [пер. з англ. Т. Андрусевич]. - К.: Вид. дім "Всесвіт", 2000. - 516 с.
243. Туган-Барановский М. Психологические факторы общественного развития // Мир Божий. - 1904. - № 8. - С. 2-28.
244. Туган-Барановский М. Борьба классов как главнейшее содержание истории // Мир Божий. - 1904. - № 9. - С. 242-259.
245. Туган-Барановский М. Основы политической экономии. - 2-е перераб. изд. - СПб.: Право, 1911. - 512 с.
246. Туган-Барановский М. Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма. - 2-е изд. - СПб.: Изд-во ред. журн. "Мир Божий", 1905. - 259 с.
247. Туган-Барановский М. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. - СПб.: Тип. И. Скороходова, 1894. - 512 с.
248. Туган-Барановский М. Русская революция и социализм. - Петроград: Акц. об-во "Муравей", 1917. - 32 с.
249. Туган-Барановский М. Современный социализм в своем историческом развитии. - СПб.: Будущность, 1906. - 260 с.
250. Туган-Барановский М. Социализм как положительное учение. - Петроград: Кооперация, 1918. - 133 с.
251. Туган-Барановский М. Социальная теория распределения. - СПб.: Тип. Шредера, 1913. - 96 с.
252. Туган-Барановский М. Социальные основы кооперации. - М.: Тип. т-ва И. Кушнерев и К, 1916. - 521 с.

253. Туган-Барановський М. Остання мета кооперації // Українська кооперація. - 1918. - Кн. 1. - С. 2-14.
254. Туган-Барановский М. Теоретические основы марксизма. - СПб.: Изд-во ред. журн. "Мир Божий", 1905. - 160 с.
255. Туган-Барановский М. Учение о предельной полезности хозяйственных благ, как причине их ценности // Юридический вестник. - 1890. - № 10. - Т. 2. - С. 192-230.
256. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний. - К.: Наукова думка, 1994. - 263 с.
257. Туниця Ю.Ю. Екологічна Конституція Землі. Ідея. Концепція. Проблеми / Ю.Ю. Туниця. - Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. - 298 с.
258. Туниця Ю.Ю. Екоеконіміка і ринок: подолання суперечностей / Ю.Ю. Туниця. - К.: Знання, 2006. - 314 с.
259. Україна на зламі тисячоліть: історичний екскурс, проблеми, тенденції та перспективи / [за заг. ред. Г.В.Щокіна, М.Ф.Головатого]. - К.: МАУП, 2000. - 384 с.
260. Ушакова Н.Г., Помінова І.І. Соціально-економічні типи країн: [навч. посіб.]. - К.: ВД "Професіонал", 2004. - 304 с.
261. Фермеерс Е. Очі панди. Філософське есе про довкілля / Етьєн Фермеерс; [пер. з нідерландськ. Я. Довгополий]. - Львів: Стрім, 2000. - 72 с.
262. Ферсман А.Е. Занимательная геохимия. Химия Земли. - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1959. - 399 с.

263. Філіпенко А.С. Економічний розвиток сучасної цивілізації: [навч. посіб.] / А.С. Філіпенко. - К.: Знання, 2000. - 174 с.
264. Філіпенко А.С. Концепції економічної еволюції // Еволюція економічного розвитку та економічних теорій (проблеми дослідження та викладання): матеріали міжнар. наук.-метод. конф., 26-27 квітня 2000 р. / [відп. ред. І.Й.Малий, Н.О.Татаренко]. - К.: КНЕУ, 2000. - С. 28-29.
265. Філіпенко А. Структура сучасного економічного дискурсу / А. Філіпенко // Економіка України. - 1996. - № 8. - С. 26-35.
266. Філіпенко А.С. Основи наукових досліджень. Конспект лекцій: [посіб.] / А.С. Філіпенко. - К.: Академвидав, 2004. - 208 с.
267. Філіпенко А.С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність / А.С. Філіпенко. - К.: Знання, 2007. - 670 с.
268. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. - К.: Наукова думка, 1985. - Т. 44. - Кн. 2. - 767 с.
269. Франко І.Я. Зібрання творів: у 50 т. - К.: Наукова думка, 1986. - Т. 45. - 574 с.
270. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф.Хайек; [пер. с англ.]. - М.: Экономика, 1992. - 262 с.
271. Хлобистов Є. Теоретичні аспекти соціально-економічного дослідження екологічної безпеки // Економіка України. - 2002. - № 6. - С. 72-77.
272. Черняк В. Модель економіки: вибір України // Економіка України. - 1995. - № 9. - С. 31-39.
273. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. - Мюнхен: УВУ, 1983. - 175 с.

274. Чистилін Д. До питання стратегії економічного зростання України // Економіка України. - 2003. - № 1. - С. 52-59.
275. Чистилін Д. До питання стратегії економічного зростання України // Економіка України. - 2003. - № 2. - С. 52-57.
276. Чистилін Д. До питання теорії суспільного розвитку: аспект самоорганізації // Економіка України. - 2002. - № 2. - С. 43-49.
277. Чухно А. Проблеми теорії перехідного періоду: від командної до ринкової економіки / А. Чухно // Економіка України. - 1996. - № 4. - С. 4-21.
278. Чухно А.А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А.А. Чухно. - К.: Логос, 2003. - 631 с.
279. Чухно А.А. Твори: у 3-х т. / А.А. Чухно / НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при Мін-ві фін. України. - К., 2006.
280. Чухно А. Господарський механізм та шляхи його вдосконалення на сучасному етапі / А. Чухно // Економіка України. - 2007. - № 3. - С. 60-67.
281. Чухно А.А. Сучасні економічні теорії : [підручник] / А.А. Чухно, П.І. Юхименко, П.М. Леоненко / [за ред. А.А. Чухна]. — К. : Знання, 2007. — 878 с.
282. Шаблій О.І. Академік Степан Рудницький — фундатор української географії / О.І. Шаблій. — Львів - Мюнхен: УВУ, 1993. - 256 с.
283. Шмоллер Г. Народное хозяйство, наука о народном хозяйстве и ее методы. Хозяйство, нравы и право / Густав Шмоллер ; [пер. с нем.]. - М., 1902. - 275 с.

284. Шніцер М. Порівняння економічних систем / Мартін Шніцер ; [пер. з англ. Т. Андрусевич]. - К. : Основи, 1997. - 519 с.
285. Шумахер Ф. Человек в природном мире. - СПб.: ОРИС, 1991. - 231 с.
286. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер; [пер. з англ. Т. Андрусевич]. - К.: Основи, 1995. - 427 с.
287. Шумпетер И. Теория экономического развития: (Исслед. предпринимат. прибыли, капитала, кредита, процента и цикла конъюнктуры) / И. Шумпетер; [пер. с англ.]. - М.: Прогресс, 1982. - 455 с.
288. Экономическая теория: [учебник] / [под ред. И. П. Николаевой]. - М.: Проспект, 1998. - 517 с.
289. Юнг К.Г. Архетип и символ / К.Г. Юнг; [пер. с нем.]. - М.: Ренессанс, 1991. - 228 с.
290. Юрківський В.М. Країни світу: довідник. - К.: Либідь, 1999. - 368 с.
291. Юрьева Т.В. Социальная рыночная экономика: [учебник для вузов]. - М.: Русская деловая литература, 1999. - 354 с.
292. Янів В. Нариси до історії української етнопсихології. - Мюнхен: УВУ, 1993. - 262 с.
293. Яцик А.В. Екологічна безпека в Україні. - К.: Генеза, 2001. - 216 с.
294. Яремко Л.А. Відкрите суспільство та відкрита економіка у контексті ринкової трансформації // Вісник Львів. комерційної академії. Сер. економічна. - Вип. 8. - Львів: ЛКА, 2001. - С. 145-149.

295. Amable B. *The Diversity of Modern Capitalism*. - Oxford: Oxford University Press, 2006. - 317 p.
296. Bakingham W.S. *Theoretical Economic Systems. A Comparative Analysis*. - N.Y.: McGraw-Hill, 1958. - 564 p.
297. Becker G. *The Human Capital*. - Chicago: University of Chicago Press, 1964. - 356 p.
298. Bell D. *The Coming of Post-Industrial Society: A Venture in Social Forecasting*. - N.Y., 1973. - 680 p.
299. Bennet J., Maw J. Privatization, Partial State Ownership, and Competition // *Journal of Comparative Economics*. - 2003. - Vol. 31. - Issue 1. - P. 58-74.
300. Carson R. *Comparative Economic Systems*. - 2nd ed. - Armonk, N.Y., London: M.E.Sharpe, 1997. - Vol. 1. - 269 p.
301. *Comparative Economic Systems: Models and Cases* / [ed. by Morris Bornstein]. - 6th ed. - Homewood, Boston: IRWIN, 1989. - 499 p.
302. *Comparing Welfare Capitalism. Social Policy and Political Economy in Europe, Japan and the USA* / ed. by B. Ebbinghaus and Ph. Manow. - London: Routledge, 2001. - 284 p.
303. Crouch C., Streeck W., Whitley R., Campbell J. Institutional Change and Globalization // *Socio-Economic Review*. - 2007. - Vol. 5. - No. 3. - P. 527-567.
304. DiMaggio P. Culture and Economy // *The Handbook of Economic Sociology* / ed. N.Smelser, R.Swedberg. Princeton: Princeton University Press, 1994. - P. 15-52.

305. Djankov S., Glaeser E., La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A. The New Comparative Economics // Journal of Comparative Economics. - 2003. - Vol. 31. - Issue 4. - P. 595-619.
306. Drucker P. The Global Economy and the Nation-State // Foreign Affairs. - 1997. - Vol. 76. - № 5. - P. 25-34.
307. Drucker P. Towards the Next Economics. - N.Y.: Harper & Row Publishers, 1993. - 238 p.
308. Estrin S., Rosevear A. Enterprise Performance and Corporate Governance in Ukraine // Journal of Comparative Economics. - 1999. - Vol. 27. - Issue 3. - P. 442-458.
309. Fan Ch., Overland J., Spagat M. Human Capital, Growth, and Inequality in Russia // Journal of Comparative Economics. - 1999. - Vol. 27. - Issue 4. - P. 618-643.
310. Fiedor B. (red.), Czaja S., Graczyk A., Jakubczyk Z. Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych. - Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck, 2002. - 484 s.
311. Frey B. Why Economists Disregard Economic Methodology // University of Zurich. Working Paper Series. - 2000. - No. 58. - P. 1-11.
312. Fukuyama F. Budowanie państwa: Władza i ład międzynarodowy w XXI wieku / Francis Fukuyama. - Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 2005. - 156 s.
313. Fukuyama F. Ameryka na rozdrożu: demokracja, władza i dziedzictwo neokonserwatyzmu / Francis Fukuyama. - Poznań: Dom wydawniczy Rebis, 2006. - 192 s.

314. Gianaris N.V. Contemporary Economic Systems: A Regional and Country Approach. - Westport; London: Praeger, 1993. - 196 p.
315. Giddens A. Capitalism and Modern Social Theory. - Cambridge: University Press, 2000. - 756 p.
316. Gilpin R. Economic Evolution of National Systems // International Studies Quarterly. - 1996. - Vol. 40. - Issue 3. - P. 411-431.
317. Goodstein E. Economics and the Environment. - N.Y.: John Wiley & Sons, INC, 2002. - 545 p.
318. Gray H. Culture and Economic Performance: Policy as an Intervening Variable // Journal of Comparative Economics. - 1996. - Vol. 23. - Issue 2. - P. 278-291.
319. Gregory P.R., Stuart R.C. Comparative Economic Systems. - 2nd ed. - Boston etc.: Houghton Mifflin, 1985. - 575 p.
320. Haitani K. Comparative Economic Systems: Organizational and Managerial Perspectives. - Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1986. - 414 p.
321. Hamilton W. Institution // Encyclopedia of the Social Sciences. - N.Y., 1932. - V. 8. - P. 84.
322. Hawrylyshyn B. Road Mars to the Future. - Oxford, New York, Toronto, Sidney, Paris, Frankfurt: Pergamon Press, 1980. - 264 p.
323. Hayek F. The Road to Serfdom. - Chicago: The University of Chicago Press, 1944. - 254 p.
324. Ivanenko V. Searching for the Value-Subtraction in the Russian Economy // Journal of Comparative Economics. - 2004. - Vol. 32. - Issue 1. - P. 88-104.

325. Janoski T., Hicks A. *The Comparative Political Economy of the Welfare State*. - Cambridge: Cambridge University Press, 1994. - 395 p.
326. Kaczmarek T. *Ład ekonomiczny w demokratycznym państwie / Tadeusz Teofil Kaczmarek*. - Warszawa: Difin, 2007. - 200 s.
327. Kocenda E. *Macroeconomic Convergence in Transition Countries // Journal of Comparative Economics*. - 2001. - Vol. 29. - Issue 1. - P. 1-23.
328. Kołodko G.W. *Wędrujący świat / Grzegorz W. Kołodko*. - Warszawa: Prószyński i S-ka, 2008. - 440 s.
329. Kowalik T. *Współczesne systemy ekonomiczne: Powstawanie, ewolucja, kryzys / Tadeusz Kowalik*. - Warszawa: Wydawnictwo WSPiZ im. L. Koźmińskiego, 2000. - 355 s.
330. Kwasnicki W. *Knowledge, Innovation and Economy*. - Wrocław, 1994. - 325 p.
331. Lash S., Urry J. *The End of Organized Capitalism*. - Cambridge: Polity Press, 1987. - 356 p.
332. Lenel H.O. *Walter Eucken (1891-1950) // Klassiker des oeconomischen Denkens*. - München, 1989. - Band 2. - S. 292-311.
333. Levi-Fraud D. *Friedrich List and the Political Economy of the Nation-State // Review of International Political Economy*. - London: Routledge, 1997. - Vol. 4. - № 1. - P. 23-34.
334. Li Sh., Li S., Zhang W. *The Road to Capitalism: Competition and Institutional Change in China // Journal of Comparative Economics*. - 2000. - Vol. 28. - Issue 2. - P. 269-292.

335. List F. The National System of Political Economy. - London: Frank Cass, 1983 (1837). - 342 p.
336. Mendoza M.G., Napoli V. Systems of Society. An Introduction to Social Science. - Lexington, Massachusetts, Toronto: Health, 1990. - 317 p.
337. Nowa ekonomia instytucjonalna. Aspekty teoretyczne i praktyczne / [red. S.Rudolf]. - Kielce: Wydawnictwo WSEiA im. E.Lipińskiego w Kielcach, 2005. - 267 s.
338. Oxenfeldt A., Holubnychy V. Economic Systems in Action: The United States, The Soviet Union and France. - 3rd ed. - N.Y. etc.: Holt, Rinehart & Winston, 1965. - 264 p.
339. Pastuszka S. Europejska polityka regionalna w wojewódstwie świętokrzyskim / Sławomir Pastuszka. - Kielce: Wydawnictwo WSEiP im. E.Lipińskiego w Kielcach, 2008. - 380 s.
340. Polityka ekonomiczna w warunkach globalizacji / [red. P.Bożyk]. - Warszawa: Wyższa Szkoła Ekonomiczno-Informatyczna, 2004. - 247 s.
341. Polityka gospodarcza / [red. B.Winiarski]. - Warszawa: PWN, 2006. - 584 s.
342. Pryor F.L. A Guidebook to the Comparative Study of Economic Systems. - Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1985. - 342 p.
343. Reforming the State: Fiscal and Welfare Reform in Post-Socialist Countries / ed. by J.Kornai, S.Haggard, R.Kaufman. - Cambridge: Cambridge University Press, 2001. - 284 p.

344. Roberts B., Rodriguez A. Economic Growth under a Self-Interested Central Planner and Transition to a Market Economy // Journal of Comparative Economics. - 1997. - Vol. 24. - Issue 1. - P. 121-139.
345. Schnitzer M.C., Nordyke J.W. Comparative Economic Systems. - Cincinnati etc.: South-Western, 1971. - 650 p.
346. Schultz Th.W. Economic Value of Education. - N.Y.: McGraw-Hill, 1967. - 384 p.
347. Seidl C. Theorie, Modelle und Methoden der zentralen Planwirtschaft. - Berlin: Duncker & Humblot, 1971. - 306 S.
348. Seligar B. Toward a More General Theory of Transformation // Eastern European Economics. - 2002. - Vol. 40. - No. 1. - P. 36-62.
349. Smelser N. The Sociology of Economic Life. - N.J.: Prentice-Hall, 1963. - 452 p.
350. Spulber N. Redefining the State: Privatization and Welfare Reform in Industrial and Transitional Economies. - Cambridge: Cambridge University Press, 1997. - 254 p.
351. Stewart T.A. Intellectual Capital. The New Wealth of Organizations. - N.Y., London, Toronto: 1999. - 214 p.
352. Szoegé H. Zarys problemów ekonomiki środowiska / Henryk Manteuffel Szoegé. - Warszawa: Wydawnictwo SGGW, 2005. - 220 s.
353. The Evolution of Economic Systems / ed. by K. Dopfer and K.-F. Raible. - N.Y.: St. Martin's Press, 1990. - 284 p.
354. The Heritage Foundation. — Доступно з: <<http://www.heritage.org>>.

355. Tinbergen J., Fisher D. Warfare and Welfare. - N.Y.: McGraw-Hill, 1989. - 425 p.
356. Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantage / ed. by P. Hall and D. Soskice. - N.Y., Oxford: Oxford University Press, 2001. - 540 p.
357. Veblen T. The Theory of Leisure Class. - N.Y.: St. Martin's Press, 1992. - 345 p.
358. Warzynski F. Managerial Change, Competition, and Privatization in Ukraine // Journal of Comparative Economics. - 2003. - Vol. 31. - Issue 2. - P. 297-314.
359. Weber M. Economy and Society. - N.Y.: McGraw-Hill, 1968. - Vol. 1. - 382 p.
360. World economic forum. - Доступно з: <<http://www.weforum.org>>.
361. Zalewa P. Transformacja ustrojowa a kształt polskiego systemu ekonomicznego / Piotr Zalewa. - Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2008. - 152 s.
362. Zastosowanie e-learningu w kształceniu ekonomistów / [red. Z. Kuleszyński, Z. Szczepańczyk]. - Kielce: Wydawnictwo WSEiA im. E. Lipińskiego w Kielcach, 2006. - 138 s.

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Ярослав Володимирович

**СУЧАСНІ ЕКОНОМІЧНІ СИСТЕМИ
В УМОВАХ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ТА ГЛОБАЛІЗАЦІЇ
(теоретико-методологічні засади порівняння)**

МОНОГРАФІЯ

Kul'chyts'kyj Ya.V. Modern Economic Systems in the Conditions of Environmentally Sustainable Development and Globalizations (theoretical-methodological bases of comparison). - L'viv: League-press, 2011. - 687 p.

Theoretical-methodological bases are exposed of research of the modern economic systems in the conditions of them ecologizations and globalizations. Traced evolution of looks on the economic systems in the foreign and Ukrainian economic thought. A tool is found out of research of the modern economic systems. Existing approaches are considered to understanding of maintenance of the economic systems and author their interpretation is offered in the context of post-industrial paradigm discourse and economic comparative. The world experience is analysed of becoming of the effective economic systems, pre-conditions of becoming of the economic system of Ukraine and it is well founded optimum economic model of Ukraine in the conditions of globalization. The maintenance of ecologizations is exposed and globalizations of the economic systems as priority dominants of their transformation in the XXI century, and also role of state in these processes. Features are found out of modification of post-industrial paradigm of research of the modern economic systems in the conditions of strengthening of them ecologizations and globalizations. The development is exposed of methodology of comparative analysis of the economic systems from positions of post-industrial paradigm.

For research workers, postgraduates, graduate students, students.

Підп. до друку 5.01.2011 р. Формат 60x84/16. Папір офсет.

Гарнітура Times New Roman. Умовн. друк. арк. 28,3

Тираж 500 прим.

ТзОВ "Ліга-Прес"
79006, Львів, а/с 11018

КУЛЬЧИЦЬКИЙ Ярослав Володимирович

Декан економічного факультету Національного лісотехнічного університету України, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії, доктор політичної економії (Німеччина).

Автор понад 180 наукових і навчально-методичних праць, у т.ч. індивідуальної монографії "Проблеми формування соціально-екологічних суспільних відносин у контексті трансформації сучасних еколого-економічних систем" (Львів, 2005), брошури "Еколого-економічні системи (проблеми теорії і методології дослідження)" (Львів, 2003), чотирьох колективних монографій, зокрема, "Макроекономічні проблеми розвитку економічної системи України" (Львів, 2004), "Порівняння економічних систем (проблеми методології)" (Львів, 2007) та ін.

Виступав офіційним опонентом на захистах 19 кандидатських дисертацій з економічної теорії.

Коло наукових інтересів – економічна компаративістика, екологічна парадигма сучасної економічної теорії, економічна та екологічна культура, екологізація та глобалізація економічних систем, становлення сучасної економічної системи України в умовах глобалізації, модифікація постіндустріальної парадигми дослідження економічних систем, закономірності формування постіндустріального (інформаційного) суспільства та суспільства, заснованого на знаннях.